

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 33 (72) № 3 2022

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Кінашук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 18 від 30.06.2022 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4/183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskeyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2022

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бабіч О.В.

ЖІНКИ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ. ОДЕСА 1941–1944 рр. 1

Бевз Я.В.

ФЕЛЬДМАРШАЛ ВІЛЬГЕЛЬМ КЕЙТЕЛЬ ЯК ГОЛОВНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ
ЗЛОЧИНЕЦЬ У СПРАВІ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ 11

Бурянов Д.М.

СТУДЕНТСЬКИЙ ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РУХ В м. КИЄВІ
В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр. 17

Буцький П.Е.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИВАТНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ
В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.) 23

Жмака В.М.

ВЕЛИКА, ЦЕНЗОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ДОБУ НЕПУ 30

Жовта І.І.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВУ ЩОДО ХАРЧУВАННЯ ВИХОВАНOK КИЇВСЬКОГО
ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. 39

Кикоть С.М.

ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ 45

Кмін А.О.

РОЛЬ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВО-ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ
У БОЙОВИХ ДІЯХ НА СХОДІ УКРАЇНИ (2014–2020) 51

Куриляк В.В., Овчар М.О.

БОРОТЬБА ЗА ДЕРЖАВНУ САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ЯК РЕЗУЛЬТАТ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 56

Лаврут О.О.

ОЗДОРОВЛЕННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ УРСР
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – НАПРИКІНЦІ 1980-х рр. 63

Маргинів М.А.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО
ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ
(ПЕРША ПОЛОВИНА 40-х рр. ХХ ст.) 69

Мельник Р.С.

ГАЛИЧИНА ЧИ ВЕЛИКА УКРАЇНА: ПОНЯТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО П'ЄМОНТУ»
В ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ «ДІЛО» (1923–1939 рр.) 77

Найденко Т.О.

«НОВИЙ ІСТОРИЗМ» ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ ОСВІТЯНИНА
В ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ «ВІДЛИГИ» (1953–1964 РОКІВ) 85

Нікітенко К.В.

ПЕРШІ КРОКИ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХОДУ УКРАЇНИ В 1939 р. 90

Руденко Ю.М.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ ОПОРУ
НА ЗЛАМІ 1920–1930-х рр. (НА ПРИКЛАДІ ДРАБІВСЬКОГО ПОВСТАННЯ) 98

Салата Г.В. БІБЛІОГРАФІЧНО-АРХІВНА БАЗА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗАЛІЗНИЦІ «КІЇВ-БАЛТА»	104
Супонсва С.В., Годованська О.М. МУЗЕЙНА ЕКСПОЗИЦІЯ: ГЕНЕРУВАННЯ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ	112

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Верховцева І.Г. РУСЬКИЙ МИР ЯК ТРАДИЦІЙНІ СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ «ДОВГОГО» ХІХ ст.: ДО ВИТОКІВ РОСІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ	117
Діденко К.В. ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ СРСР У 1920–1930-х рр.	128
Коваль О.О. ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР У ШВЕЦІЇ: ВЗАЄМОДІЯ БЕЗ ВИЗНАННЯ	135
Коляда І.А., Борчук С.М. ПОСТАТЬ ТА МІСІЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ГЕНЕРАЛА ЖОЗЕФА БАРТЕЛЕМІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ.....	144
Панченко Ю.В. ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО КОНФЛІКТУ: СТРАТЕГІЇ ПОНЕВОЛЕННЯ ТА ТАКТИКИ ПРИБОРКАННЯ (ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ТА ІРЛАНДІЯ У ПЕРІОД ХІІ–ХХ СТОЛІТТЯ).....	150
Приходько М.М. РАДИКАЛЬНА ВІХА В ПОЛЬСЬКОМУ НАРОДНОМУ РУСІ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст. – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст. В ПРИЗМІ ПАРТІЙНОЇ ПРЕСИ	157
Ронай Л.М. РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УГОРЩИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	163

АРХЕОЛОГІЯ

Шугалій О.С. ТОПОГРАФІЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДІВ.....	168
---	-----

ЕТНОЛОГІЯ

Войтович Н.М. РУСАЛЬНІ ОБРЯДИ УКРАЇНЦІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАРОДНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ.....	175
Дмитренко А.А. ЕТОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЧОРНИЦЬ У ХАРЧУВАННІ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ: НАЧИНКИ ДЛЯ ПИРОГІВ ТА ВАРЕНИКІВ	180

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Баран Б.М. ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ 1923–1946 РОКІВ.....	186
--	-----

Грідіна А.Б. СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.....	191
Шкода Н.А., Крилова А.М. УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ ст.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ	197
ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ	
Демуз І.О. УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (40–80-ТІ РР. ХХ СТ.): ОСНОВНІ ФОРМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО.....	202
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ	
Кухарєва Н.М. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ШЕВЧЕНКІАНИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» У ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ МУЗЕЮ ЗАПОВІТУ Т.Г. ШЕВЧЕНКА	209
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	215

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Babich O.V. WOMEN UNDER OCCUPATION. ODESA 1941–1944.....	1
Bevz Ya.V. FIELD MARSHAL WILHELM KEITEL AS A MAIN WAR CRIMINAL IN THE CASE OF SOVIET PRISONERS OF WAR.....	11
Burianov D.M. STUDENT ETHNOPOLITICAL MOVEMENT IN KYIV DURING THE REVOLUTION OF 1905–1907.....	17
Butskiy P.E. FEATURES OF THE TRANSFORMATION OF PRIVATE LAND OWNERSHIP IN SOUTHERN UKRAINE (SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY).....	22
Zhmaka V.M. LARGE, CENSOR INDUSTRY OF CITIES OF LEFT-BANK UKRAINE IN THE NEP DAY	30
Zhovta I.I. ACTIVITIES OF THE COLLECTIVE IN NUTRITION OF PUPILS OF THE KYIV INSTITUTE OF NOBLE GIRLS IN THE XIX – EARLY XX CENT.....	39
Kykot’ S.M. PAVLO ZHYTETSKY’S PUBLIC AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY	45
Kmin A.O. THE ROLE OF MILITARY-HUMANITARIAN OFFICERS IN THE FIGHTING IN EASTERN UKRAINE (2014–2020)	51
Kuryliak V.V., Ovchar M.O. STRUGGLE FOR STATE INDEPENDENCE OF UKRAINIAN LANDS AS A RESULT OF ACTIVITIES OF THE WESTERN UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC.....	56
Lavrut O.A. RECOVERY OF PUPILS IN SECONDARY SCHOOLS OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940’s – LATE 1980’s.....	63
Martyniv M.A. SPECIFICS OF ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF TERNOPIL INSTITUTE OF IMPROVEMENT TEACHERS QUALIFICATIONS (FIRST HALF OF 40’s OF THE XX TH CENTURY).....	69
Melnyk R.S. GALICIA OR GREAT UKRAINE: THE CONCEPT OF «UKRAINIAN PIEDMONT» IN THE DISCOURSE OF THE DILO NEWSPAPER (1923–1939).....	77
Naidenko T.O. “NEW HISTORICISM” AS A METHOD OF STUDYING THE IMAGE OF THE EDUCATORS IN THE LITERATURE OF THE «KHRUSHCHEV THAW» (1953–1964).....	85
Nikitenko K.V. THE FIRST STEPS OF SOVIETIZATION OF WESTERN UKRAINE IN 1939	90
Rudenko Yu.M. PRECONDITIONS AND CAUSES OF THE ANTI-BOLSHEVIK RESISTANCE MOVEMENT AT THE BREAK OF THE 1920–1930’s (ON THE EXAMPLE OF THE DRABIV UPRISING).....	98

Salata H.V. BIBLIOGRAPHIC-ARCHIVE BASE AS A SOURCE OF THE RAILROAD «KYIV-BALTA» HISTORY	104
Suponiewa S.V., Hodovanska O.M. MUSEUM EXHIBITION: GENERATION AND VARIABILITY	112
WORLD HISTORY	
Verkhovtseva I.H. RUSSIAN WORLD AS TRADITIONAL SOCIAL PRACTICES OF THE «LONG» XIX CENTURY: TO THE ORIGINS OF RUSSIAN FASCISM	117
Didenko K.V. HOUSING PROVISION FOR SCIENTIFIC WORKERS OF THE USSR IN THE 1920–1930’s	128
Koval O.O. ACTIVITIES OF THE UPR DIPLOMATIC MISSION IN SWEDEN: INTERACTION WITHOUT RECOGNITION	135
Koliada I.A., Borchuk S.M. THE FIGURE AND MISSION OF FRENCH GENERAL JOSEPH BARTHELEMY IN UKRAINIAN HISTORICAL THOUGHT	144
Panchenko I.V. FEATURES OF THE INTERNATIONAL CONFLICT: ENSLAVEMENT STRATEGIES AND TAMING TACTICS (GREAT BRITAIN AND IRELAND IN THE XII–XX CENTURIES)	150
Prykhodko M.M. RADICAL VECTOR IN POLISH PEOPLE’S RUSSIA AT THE END OF THE XIX TH CENTURY – FIRST QUARTER OF THE XX TH CENTURY IN THE PRISM OF THE PARTY PRESS	157
Ronai L.M. THE DEVELOPMENT OF STATE-CHURCH RELATIONS IN HUNGARY IN THE INTERWAR PERIOD	163
ARCHEOLOGY	
Shuhalii O.S. TOPOGRAPHY OF OLD RUS CHERNIHIV BASED ON CHRONICLES	168
ETHNOLOGY	
Voitovych N.M. MERMAID RITES OF UKRAINIANS IN THE CONTEXT OF FOLK DEMONOLOGY	175
Dmytrenko A.A. ETHNOCULTURAL TRADITIONS OF USING BLUEBERRIES IN NUTRITION OF THE POPULATION OF THE RIGHT BANK POLISSIA: FILLINGS FOR PIE AND VARENYKY	180
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Baran B.M. OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE BASE OF RESEARCH OF ECONOMIC ACTIVITY OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN EASTERN GALICIA DURING 1923–1946	186

Hridina A.B.

MEMOIRS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF EVERYDAY LIFE IN THE DAYS
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921..... 191

Shkoda N.A., Krylova A.M.

STUDENTS' PARTICIPATION IN THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN POLITICAL
PARTIES OF DNIEPER UKRAINE (BEG. OF THE 20TH C.):
HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW OF THE PROBLEM..... 197

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Demuz I.O.

UKRAINIAN SCIENTIFIC-TECHNICAL SOCIETY OF AGRICULTURE
(40's – 80's OF THE XXTH CENTURY): MAIN FORMS OF IMPLEMENTATION
OF ACHIEVEMENTS OF SCIENCE IN THE COUNTRY 202

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Kukhareva N.M.

USE OF MATERIALS OF THE SHEVCHENKIANA STOCK COLLECTION
OF NHER «PEREIASLAV» IN THE EXHIBITION AND DISPLAY WORK
OF MUSEUM OF TESTAMENT OF TARAS SHEVCHENKO 209

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 215

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94:117(477-25)''1941-1944''

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.1>

Бабіч О.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЖІНКИ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ. ОДЕСА 1941–1944 рр.

В умовах активізації бойових на території України після 24 лютого 2022 р. актуалізується чимало проблем, характерних для наших земель у періоди попередніх військових конфліктів, зокрема й часів німецько-радянської війни. Однією з таких є жіночий досвід переживання окупації. Проте, незважаючи на важливість питання, є не так багато окремих робіт дослідників, які би розкривали його на належному рівні.

Мета автора – на прикладі ситуації в Одесі, що склалася впродовж 1941–1944 рр. спробувати охарактеризувати становище жіночої частини населення й відстежити тенденції для поведінкових груп, розширивши спектр «радянського» погляду на різні категорії, які свого часу не викликали зацікавлення у науковців.

В умовах окупації Одеси жінки становили найчисельнішу категорію населення міста (це прослідковується як за радянськими, так і румунськими документами). Відповідно, саме на них ліг весь тягар виживання їх родин. У найважчих умовах опинилися жінки єврейської та ромської національності – без шансів на збереження життя. Деякі пільги від нової влади отримували етнічні німки, румунки й молдаванки. Наприклад, 30% надбавку до зарплатні, більшу свободу руху (їм легше видавали різного роду перепустки), податкові пільги. Це все впливало на їх життєвий рівень, покращувало їх загальний стан у період окупації. Стан такої категорії як комсомолки або комуністки був зовсім протилежний. Для них передбачалася спеціальна обов'язкова реєстрація, яка призводила до серйозних обмежень особистих прав (важче влаштуватися на будь-яку роботу, скорочення можливостей пересування, підвищена загроза арешту).

Задля спасіння власного життя та порятунку своїх близьких родичів, в першу чергу, батьків і дітей, в умовах окупації Одеси жінки були вимушені пристосовуватися до нової влади й нових реалій існування. Вони підробляли необхідні документи, використовуючи майже тотальну корупцію румунських чиновників, вдавалися до демонстрації бідності чи хвороби, жалілися на відсутність годувальника, якого примусово мобілізували до Червоної армії аби таким чином здобути соціальну допомогу від органів піклування окупаційної влади. Жінки освоювали нові професії та ремесла, були вимушені виходити на базар і вдаватися до натурального обміну. Також способом виживання для жінок стало співжиття з представниками окупаційної адміністрації і військовими – румунами або німцями.

Ключові слова: Одеса, окупація, жінки, виживання, права.

Постановка проблеми. Прискіпливо розглядаючи стратегію виживання радянського населення в умовах окупації, треба виділяти окремі вікові, етнічні та гендерні категорії, за для того, щоб виявляти характерні риси соціальної поведінки в цих трагічних умовах. Тому, безумовно, ми повинні сконцентрувати увагу саме на жіночому досвіді переживання окупації, як одній з найчисельніших груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначена категорія безумовно має свої характерні

риса, але ми не дуже часто бачимо відокремлення цього блоку від загального сприйняття дослідниками тих чи інших воєнних подій. Потужною та вдалою роботою останнього часу тут можна вважати книгу Олени Стяжкіної «Стигма Окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років» [37], в якій Розділ 1 навіть має назву: «Жінки України у повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції та ресурси виживання». Саме вона у цій роботі точно сформулювала актуальність переосмислення наукового-історичного погляду на

жінку на війні і під окупацією зокрема: «Жіночий образ під окупацією вкарбувався у пам'яті (через книги, стрічки, промови, статті) як образ одруженої жінки, але без чоловіка, на чиїх плечах залишилися діти різного віку та статі й старі. Власне, у такій історії окупації, особливо в її художньому втіленні, було місце жіночому стражданню: знущання над матерями, розстріли малих дітей, насильство над молодими жінками. Однак частогусто ці кричущі факти, непересічного страждання подавали не як специфічно жіночі, а як специфічно радянські, оскільки найбільш жорстоко покараними загарбниками виступали жінки-комуністки, жінки-партизанки, жінки-зв'язкові, жінки-підпільниці» [37, с. 42]. Тому нашим завданням стає змінити спектр «радянського» погляду, розширивши його на ті категорії, які не викликали свого часу такого позитивного і зрозумілого резонансу. При цьому не зводити рівень дослідження до конкретних особистих історій, щоб мати поле для відстеження тенденцій і поведінкових груп. Додамо до списку робіт цього напрямку дослідження Ребрової І. [35], Мамроцької О. [29], Заболотної Т. [24], Білівненко С. [8], Кісь О. [25], Пето А. [23] та деякі комплексні дослідження [30].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). На прикладі ситуації в Одесі, що склалася впродовж 1941–1944 рр. спробувати охарактеризувати становище жіночої частини населення й відстежити тенденції та стратегії для поведінкових груп, розширивши спектр «радянського» погляду на різні категорії, які свого часу не викликали зацікавлення у науковців.

Виклад основного матеріалу. Спочатку, ще раз наголосимо, що в умовах окупації жінки є безумовно найчисельніша категорія. Так, згідно «Свідченням про чисельність населення Одеси (без передмістя), за матеріалами реєстрації органів міліції в період з 05.05.1944 по 10 червня 1941 року» в Одесі мешкало 228862 особи,

з яких, населення старше за 14 років складало – 168181 особу. З них: чоловіків – 45567, жінок – 122614. Діти до 17 років – 74255. 94900 – це були жінки від 20 до 60 років. Для порівняння, чоловіків за цим документом у місті нараховано – 29868 [13, арк. 3]. Таким чином, відразу по закінченню окупації в Одесі жінки складали найбільшу категорію і їх було втричі більше ніж чоловіків і в чотири з половиною рази більше, ніж пенсіонерів.

Це при цьому, що коли ми дивимося у цьому документі на кількість дітей різного віку, то у місті майже рівна кількість:

- 14 років: 1882 хлопчика, 1876 дівчат;
- 15 років: 1694 хлопчика, 1949 дівчат;
- 16 років: 1894 хлопчика, 2158 дівчат [13, арк. 3].

В цьому документі є ще одна таблиця: «Розподіл непрацюючого населення старшого за 14 років за статю та віком». В ньому чоловіків вказаної категорії (від 14 до 60 років) – 8633, а жінок (від 14 до 55 років) 83732 особи [13, арк. 4]. Тут різниця майже в 10 разів.

Ми зараз не можемо виділити скільки з перерахованих осіб, пережили окупацію безпосередньо в Одесі, а скільки повернулися у місто протягом першого місяця після його звільнення, поки йшла ця реєстрація. Але будемо спиратися на ці данні, як офіційні. Крім того, ми розуміємо, що кількість чоловічого населення відразу після звільнення Одеси Червоною армією зменшилася, бо свою справу зробили органи НКВС та польові військові комісаріати, які швидко призвали до армії всіх хлопців, що з 1941 по 1944 досягли віку 18 років, та чоловіків, які за різних обставин були в окупації а не на фронті.

Подивимося, що нам дають румунські джерела? Фактично, така ж само пропорція є і в румунських документах. Управління праці Муніципалітету у своєму звіті 1943 року дає таку статистику осіб, що підлягали в Одесі трудовій повинності за переписом січня 1942 року [16, арк. 12]:

Характеристика категорії	Чоловіки	Жінки	Всього
Наукові робітники	43	31	74
Спеціалісти вищої кваліфікації	1183	2335	3518
Спеціалісти середньої кваліфікації	913	2587	3500
Особи вільних професій	348	413	761
Канторські службовці	2135	8156	10291
Торгівельні робітники	797	2937	3734
Робочі кваліфіковані	18834	13473	38307
Робочі некваліфіковані	6031	12405	18436
Інші	3805	44109	47914
Разом	34089	86446	120535
	34%	66%	100%

Отже, як ми бачимо, йдеться про доросле працездатне населення, яке повинно було здійснювати певні примусові роботи в умовах окупації.

Нагадаємо, що за офіційним даними румунського перепису, в січні 1941 – лютому 1942 р. в муніципії Одеси проживало 272 378 осіб [39], з яких: біля 20000 пенсіонерів (хоча офіційно з них зареєструвалося 17.305 осіб [33]) і 47000 дітей.

Щодо кількості дітей в окупованому місті, то тут ми можемо звернутися до окремого перепису, що був проведений румунами на початку серпня 1942 года, перед стартом нового навчального року. Враховувалися діти віком від 5 до 18 років, і таких було зареєстровано 37137 [34]. Якщо прийняти, що в цьому самому перепису ще 5 років, це врахований шкільний вік 1-4 класів школи (7 до 12) років, вказано кількість: 6361 хлопчиків та 6120 дівчат, то можна припустити, що дітей від народження до 5 років це ще приблизно – 10000 (врахуємо падіння народження у 1941–1942 рр.). Таким чином дітей у місті було біля 47000.

Давайте, закриємо ці статистичні дослідження, коли подивимося, що нам дає останній довоєнний перепис населення 1939 року? Міське населення Одеської області складалося з 319856 чоловіків і 368100 жінок [12]. Тут ми бачимо майже рівну кількість, яка зникає з початком війни.

Таким чином ми знов доводимо, що в умовах війни і окупації, найбільшою категорією населення стають жінки і на них лягає весь тягар виживання їх родин.

Зрозуміло, що ми не можемо всі 90 тисяч жінок Одеси звести до єдиної типової групи і однакової стратегії поведінки. Ми повинні розділити їх за національністю, освітою, професійним рівнем, віком, сімейним станом тощо. Тільки тоді буде створена об'ємна картина, і можна буде вивести характерні риси для кожної окремої соціальної групи. Скажімо, якщо ми, як об'єкт дослідження відразу відокремимо жінок єврейської та ромської національності, то зрозуміємо, що для них взагалі не існувало шансів на виживання. Тому і їх поведінка повністю залежала тільки від тих обставин, в які їх заштовхувала румунсько-німецька система знищення. І навпаки, етнічні німки, румунки та молдаванки отримали деякі пільги від нової влади. Коли ми дивимося національний склад міста у 1942 році, то знаходимо, що місцеві німці склали 6072 осіб (2,2%), а румуни (до яких владою були віднесені й молдовани) – 2911 (1,1%) населення [39]. Це начебто не дуже високий відсоток, але він відокремлюється у специфічну категорію, яка мала свої серйозні відмінності. Так, нам

відомо, що всі ті, хто новою владою визнавався місцевими румунками (молдованками), отримували 30% надбавку до зарплатні [15, арк. 71, 75, 76, 118, 120, 180]. Навіть, інколи, у платіжних відомостях ця надбавка мала таку назву – «молдавванські» [15, арк. 199].

Крім того, ці етнічні групи мали більшу свободу руху, їм легше видавали різного роду перепустки. А у німців, що мешкали у приміських селянських колоніях, ще були податкові пільги. Це все впливало на їх рівень життя та покращувало їх загальний стан у період окупації. «Навесні торгівля пішла краще, з'явилося багато приїжджих молдован та німців із навколишніх сіл. Це були привілейовані люди на той час. Молдавванська та румунська мови дуже подібні між собою і це дуже допомагало молдованам спілкуватися з румунською адміністрацією. Німці-колоністи були зараховані німецькою окупаційною владою до «volksdeichs» і теж наділені привілеями для торгівлі та проїзду до міста. Що казати, на двох великих міських ринках Одеси – ніде яблуку впасти від жвавої торгівлі» [27].

В одеському обласному архіві зберігаються сотні архівно-кримінальних справ 1944–1945 років з протоколами допитів цих німців. Вони всі дуже схожі – арешт німця в селі чи місті та питання слідчого НКДБ: «Коли Ви прийняли німецьке підданство, відмовившись від Радянського підданства, і чим це було зумовлено?» Відповідь: «Німецьке підданство «Фольксдойче» я прийняв разом зі своєю матір'ю та іншими членами нашої сім'ї влітку 1942 року. Сестра Кліментіна теж мала німецький паспорт не «Фольксдойче», а «Райхсдойче», бо була одружена з німецьким офіцером». (З протоколу допиту Вернера Івана Івановича, 1924 р. н. коваля села Зельц Роздільнянського району) [22, арк. 14].

Якщо етнічні німкені або молдованки отримали від нових господарів деякі пільги, то стан такої категорії як комсомолки або комуністки був зовсім протилежний. Вони теж повинні були зареєструватися, але зовсім з іншими наслідками. Перший документ з цього приводу виглядав так: «Оголошення військового командування. *«Всі члени та кандидати комуністичної партії, які в 3-денний термін з дня опублікування цього оголошення добровільно з'являться в районній префектурі поліції, розглядатимуться як люди, які помилялися у своїх політичних поглядах і розчарувалися в ідеї комунізму. Їм гарантується життя та свобода. Члени та кандидати комуністичної партії, які ухилилися від явки, згідно*

з цим оголошенням, будуть вважатися ворогами та у випадку їх виявлення, будуть заарештовані та віддані військово-польовому суду. Та сама міра покарання загрожує тим квартирогосподарям, керуючим будинками і двірникам, які приховують у себе комуністів, що не з'явилися за цим оголошенням» [32].

Про реєстрацію комсомольців був виданий окремий Наказ № 11:

Я, Корпусний Генерал Петро Думітреску, Командир М. У., маючи на увазі Декрет-Закон про мобілізацію № 1798, від 21 червня 1941; маючи на увазі забезпечення безпеки Армії, захисту Країни та громадського порядку на території Трансністрії НАКАЗУЮ:

Ст. 1. Усі жителі території Трансністрії чоловіки, жінки та діти, які брали участь у колишніх організаціях комсомолу, зобов'язані з'явитися в адресні столи, а в селах — сільські управління в 10-денний термін з дня опублікування цього наказу та заявити про свою участь у вищевказаних організаціях.

Ст. 2. З цією метою адресні столи та сільські управління готують реєстр, до якого будуть записані всі особи вищевказаної категорії разом із особистими даними. Особам, які заявили у законний термін про свою участь у комсомольських організаціях, будуть видані відповідні довідки, а на документи, що засвідчують їхню особу, будуть накладені спеціальні візи.

Ст. 3. Усі особи, які знають про існування колишніх комсомольців, зобов'язані у місячний термін заявити про це поліцейським чи жандармським органам.

Ст. 4. Особи, які не заявили про себе у зазначений термін, каратимуться тюремним ув'язненням від 3 до 10 років, а ті що не донесли на таких і якщо буде доведено, що вони знали про належність цих осіб до комсомольської організації, каратимуться тюремним ув'язненням строком від 1 до 10 років. до 5 років...» [18, арк. 26].

Зрозуміло, що факт подібної реєстрації призводив до серйозних обмежень особистих прав для такої категорії жінок. Їм важче було влаштуватися на будь яку роботу, вони обмежені були у пересуванні, їх заарештовували в першу чергу, якщо потрібні були заручники і т.п. От як це підтверджують спогади Є. Тверського: «На особливому становищі у Трансністрії перебували більшовики. Пересічні члени ВКП(б) не мали права на роботу в губернаторських та міських підприємствах, крім того, вони щотижня мали з'являтися до поліцейської дільниці для продовження візи на право

проживання в даній місцевості. Активні члени ВКП(б) відбували ув'язнення від початку окупації. Але влітку 1943 вони були зібрані на Куликовому полі, і при величезних зборах публіки командувач Одеським військовим округом генерал Георгіу відпустив їх на волю з напутнім словом, в якому закликав їх відмовитися від комуністичної доктрини і почати нове чесне життя» [38].

Якщо нам треба зрозуміти про яку кількість комуністів йде мова, то за румунською реєстрацією, у лютому 1942 року в Одесі знаходилося 1399 чоловіків – членів ВКП (б) та 544 жінки-комуністки [39].

Треба визнати, що досвід «радянського життя» навчив жінок знаходити вихід у важких умовах. Все, що переживали радянські люди в період голоду або терору, залишався у пам'яті не тільки трагедією, а й специфічним досвідом. І цей досвід стався у нагоді там, де тільки радикальні рішення та вчинки дозволяли вижити і врятувати свою родину.

Ми вимушені визнати, що у критичні, травматичні періоди історії стратегії поведінки стають подібними і повторюються лише з деякими несуттєвими відмінностями. Скажімо, Оксана Кісь, робить типологізацію поведінки жінок в період Голодомору такою:

«У спогадах можна віднайти щонайменше три такі типові стратегії:

- Пасивний спротив (приховування харчів, одягу тощо);
- Активна протидія («бабські бунти», побиття активістів, пошкодження майна);
- Легітимне відстоювання власних прав (скарги, листи, звернення до влади)» [26, с. 103].

Нижче, вона додає: «Розглянемо кілька основних способів, до яких вдавалися жінки для порятунку своїх рідних та власного життя, і які засвідчили найбільшу ефективність для виживання в умовах голоду. До таких суто жіночих ресурсів насамперед належали: – продаж та обмін жіночого майна на продукти харчування; – жіноча взаємодопомога; – передача дітей до державних сиротинців; – жіноче тіло» [26, с. 104]. Спогади і документи, періоду окупації дозволяють нам прийняти подібну типологізацію, як базову і перевірити її якість.

З цим погоджується Олена Стяжкіна: «Опрацьовані нами документи дають підставу констатувати, що майже всі ці стратегії та ресурси жінки задіяли у роки окупації. Єдина суттєва відмінність полягає в тому, що дітей передавали не до сиротинців, а до інших сімей, особливо коли

йшлося про єврейських дітей» [23, с. 190]. Хоча, з останньою тезою можна посперечатися. В матеріалах Відділу патронату Медично-санітарної дирекції муніципалітету Одеси періоду окупації ми знаходимо декілька сотень заяв від матерів, з проханням прийняти їх дітей до сиротських будинків. Для багатьох жінок це був єдиний спосіб вийти на роботу та почати заробляти, бо їм просто нема с ким було дитину залишити. Таким чином виникало замкнуте коло: немає чим годувати себе і дитину, бо не можу працювати – не можу працювати, бо немає с ким залишити дітей. Як підсумок, тільки за травень-жовтень 1942 р. до сиротських будинків було прийнято не менше ніж 460 дітей [19, 20, 21], більшість з яких мали матір, але та не в змозі була вигодувати всіх своїх дітей у найважчі часи першого року окупації. Що, стосується єврейських дітей, то у спогадах ми інколи знаходимо, саме випадки порятунку їх у неєврейських родинах [9, 11], а от у сиротинці потрапити їм було важче. Дітей перевіряли там. В одній з довідок Відділу патронату, коли оглядали дитину, яку підібрали на вулиці, присутня фраза «Ознак ритуалу немає» [21, арк. 110].

Отже, жінки вимушені були пристосовуватися до нової влади та нових реалій існування, задля спасіння власного життя та спасіння своїх близьких, в першу чергу – батьків та дітей. Жінки підробляли необхідні документи, використовуючи майже тотальну корупцію румунських чиновників. Вони вдавалися до демонстрації бідності і навіть хвороби, жалілися на відсутність годувальника, якого «забрали до Червоної армії примусово» і таким чином здобували соціальної допомоги від органів піклування окупаційної влади [7]. Вони бралися до такі способи заробляння грошей, які в будь-яких інших умовах не згадали б – засвоювали нові професії та ремесла (Віктор Ерак, який хлопчиком пережив окупацію в Одесі розповідав мені, як його мати у 1942 році почала скуповувати старі матраці, вибирала з них вату, пряла з неї нитку і в'язала з неї теплі носки, які продавала на базарі) [36]. У багатьох спогадах зустрічаються моменти, коли жінки вимушені були виходити на базар і вдаватися до натурального обміну. Цей елемент організації побуту і здобування всього необхідного стає повсякденним та звичайним для багатьох жінок.

Рівно, як не всі жінки в окупації були самотніми, хоча цей образ є привалуючим і стереотипним. Навіть наведена вище статистика нам говорить, що третина могла мати чоловіків біля себе. У спогадах Валерії Кухаренко, яка сама

у шкільному віці пережила окупацію Одеси знаходимо її погляд на жінок. Напевно, це найємкше визначення їх стану. Звичайно, це дуже простий поділ, але в цілому він вірно дає розуміння, як вони себе відчували в ті роки на вулицях міста: «Чоловіків (не військових) на вулицях майже не було. Цікаво ходили жінки. Їх можна було розділити на дві нерівні групи: перші боялися уgonу до Німеччини, насильства, навіть раптової смерті. Вони ходили швидким кроком і не піднімали очі, дивлячись тільки собі під ноги. Інші, навпаки, поглядом шукали пригоду – роман-зв'язок із офіцером – може, навіть, від'їзд із ним до Румунії? Їх було небагато, але вони різко виділялися макіяжем та яскравими фарбами туалетів. Якщо або одна, або обидві групи були якось зацікавлені у «десь там, біля Волги», про це ніколи ніхто не говорив, навіть якщо знав» [28, с. 34].

Окремою сторінкою життя і способом виживання для жінок стало співжиття з румунами або німцями. Зрозуміло, що подібних історій були сотні. Вивчаючи архівно-кримінальні справи колишніх балерин та співачок Одеського оперного театру ми знаходимо декілька десятків таких випадків [1, 2, 3, 5, 6]. Не хотілося б робити тут поспішні та вульгарні висновки. Просто погодимося: світ театру та кіно завжди привертає особливу увагу, та й концентрація жіночої краси там завжди висока. За всіх часів військові та окупанти насамперед звертали увагу на актрис. З матеріалів справ ми знаємо, що багато одеських дівчат користувалися увагою впливових покровителів. Балерини: Галина Ощепкова – директора Одеської залізниці Кидряну; Рита Кайданова – прокурора контррозвідки Анасара; Олена Федорчук – шефа кабінету Губернаторства Рамоуса; Віра Мельникова – офіцера-залізничника Миколи Станеску; Валентина Махобей вийшла заміж за комерсанта з Бессарабії Папеску; Валентина Василькова – за старшого лейтенанта Скулі Лавришів. Солостки Оперного театру: Тетяні Єгуновій надавав заступництво претор Одеси підполковник Нікулеску, за якого вона потім вийшла заміж; Олена Попова була подругою секретаря відділу культури Примарії Аксентія Поповича. Співачка Таїсія Жеребенко зійшлася з капітаном румунської армії Віктором Арнадяном. І це далеко не повний перелік. І ще, що хочеться написати – переважна більшість перелічених пар одружилися вже на території Румунії, після від'їзду з Одеси.

У матеріалах кримінальної справи головного балетмейстера Оперного театру Терехова є протокол допиту свідка – заступника директора

з художньої частини С.В. Погодаєва-Крамського. Він стверджував, що на балетні вечори для високопосадових румунських чиновників і військових Терехов відбирав балерин не за талантом, а «за красою». Балеринам, які мали румунських шанувальників, давалися кращі ролі. А списки балерин на такі бали, як показав на допиті сам Терехов, складав наперед директор відділу мистецтв Примарії Руссу. Сам Терехов ці списки змінити не міг [4].

Що стосується звичайних дівчат та жінок, то про них багато згадують їх сусіди. Віктор Ерак розповідав такий епізод. У їхньому дворі була невелика казарма, в якій по черзі стояв спочатку румунський підрозділ, потім німецький, і наприкінці «добровольці»-власівці. «Багато жінок жили з румунами, німцями, а ось власівців жодна не підпустила до себе. А коли з фронту повернулися їхні чоловіки (а в нашому дворі майже всі повернулися), то жінки самі зізналися. І чоловіки їх вибачили. І далі життя продовжилося. А ось там, на третьому поверсі, жила одна жінка, вона жодного разу своєму чоловікові не зрадила і була йому вірною. То він їй так і не повірив. Йому весь двір казав, що вона чесна, а він не повірив і все життя так її діставав» [36].

І ось ще такий епізод з його спогадів, де мова йдеться про спасіння власного чоловіка: «У нас у дворі жінка жила, стоматолог. Росіянка. Так вона свого чоловіка-єврея сховала у ніші стіни за шафою. І він там жив. Він багато курив, та й треба було якось прати його одяг. Так вона завела собі румуна-коханця, який теж курить. І так могла сусідам пояснювати, чому висять і сохнуть чоловічі кальсони та чому з дому тхне тютюном. Отак от люди виживали» [36].

Чи таке: «Наші дівчата з румунами звичайно гуляли на повну силу! А на Гоголя у другому номері був румунський військово-морський штаб. Так на Гоголя було дуже багато військових румунів. Морські офіцери. У них така форма була гарна! І потім у 15-му номері на Гоголя теж був якийсь штаб румунський. Румун на Гоголя повно було – офіцерів та солдатів. Тож коли в 44-му румуни евакуювалися, перед тим як німці увійшли до міста, такі сцени прощання на Гоголя під цими штабами були! Все ж таки офіцери обзавелися тут сім'ями, стосунками» [10].

Румунській владі було зрозуміло, що подібні взаємини між румунами та місцевими жінками виникнуть. І чим спокійнішим і благополучнішим буде життя в місті, тим більше подібних союзів з'являтиметься. Як наслідок стане питання не

лише про тимчасові взаємини, а й про шлюби. Тому населенню та окупантам видали Інструкцію щодо укладання та розторгнення шлюбів у Трансністрії:

«При укладенні шлюбів між особами місцевого населення в основу приймаються умови, передбачені у статті 108 Сімейного Кодексу УРСР: а) Взаємна згода майбутнього подружжя; б) подання свідоцтва про вік (необхідне досягнення принаймні 16-річного віку для жінок та 18-річного для чоловіків); особи, що не досягли цього віку можуть одружуватися тільки з дозволу пана Губернатора; в) надання свідоцтва про стан здоров'я одружених: забороняються шлюби між особами душевнохворими, а також між особами, які тимчасово не в змозі відповідати за свої вчинки; г) шлюб не може бути укладений у тому випадку, якщо одна з сторін вже перебуває у шлюбі; д) забороняються шлюби між батьком і донькою, матір'ю та сином, дідом та онуками, братами та сестрами, як мають спільних батьків, так і у випадках, коли у них спільний батько та різні матері, або ж навпаки; документи мають бути складені за формою, передбаченою місцевими законами, залишеними у чинності відповідно до розпоряджень наказу № 46/942.

УКЛАДАННЯ ШЛЮБІВ МІЖ РУМУНСЬКИМИ ГРОМАДЯНАМИ І ПРЕДСТАВНИКАМИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ

При одруженні румунські громадяни керуються розпорядженнями Румунського Цивільного Статуту пункт 127. Румуни не мають права укладати шлюби з особами місцевого російського населення; форма має бути передбачена місцевими законами відповідно до розпоряджень наказу № 46-942.

Після укладення шлюбу між румунами службовці відділу реєстрації цивільних актів повинні перевести завірену копію шлюбного свідоцтва Управам (Примаріям) до Старого Королівства на місце народження одружених для відповідних позначок у метричних свідоцтвах згідно з пунктом 11 Зводу Цивільних Законів.

ВСТУП ДО ШЛЮБУ ЧИНОВНИКІВ, ЩО ПРИЇХАЛИ ЗІ СТАРОГО КОРОЛІВСТВА, З ОСОБИМИ З МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ

При одруженні румунських чиновників вони повинні враховувати, крім основних умов, передбачених Румунським Цивільним Кодексом (пункти перший і сьомий), з пунктом 43 Зводу Законів для державних чиновників, а також з розпорядженнями від 9 квітня 1941 року, опублікованими в «Моніторул Офіціал» («Урядовий

Вісник») за № 85/941. Дозволяються шлюби державних чиновників із місцевими жителями лише за умови, якщо останні доведуть своє румунське походження. Румунським офіцерам шлюб дозволяється під час виконання спеціальних умов для військових, передбачених Румунським Цивільним Зведенням Законів. Румунським офіцерам не дозволяється шлюб з особами місцевого російського населення...» [31].

Таким чином були введені юридичні обмеження, які повинні були виконувати і місцеві жінки і самі окупаційні чиновники та військові.

Безумовно, що в подібних умовах повинна була з'явитися потреба і в платних послугах жінок. Зрозуміло, що вона була зустрічною: велика кількість військових та чиновників що знаходилися у довгострокових відрядженнях народжували відповідний попит. В свою чергу, жінки, у яких не залишалось інших можливостей годувати себе і свою родину ставали проститутками. Ця тема, безумовно морально складна для дослідження, але оминати її неможливо. На цій проблемі робить акцент і О.Стяжкіна: «Найважчою для аналізу через брак джерельної бази та дискусійність термінології («гендерцид», «горизонтальна колаборація», проституційні відносини, примус до проституції, секс за бартером тощо) є стратегія виживання, пов'язана з використанням тілесного ресурсу» [37, с. 71].

Є декілька нормативних актів румунської влади, які дають розуміння формальної сторони цього питання. Ось витяг з наказу № 111 Головного управління Губернатора Трансністрії, Дирекції охорони здоров'я (з цитати я прибрав тільки пункти, які стосувалися безпосередньо профілактиці та лікуванню венеричних захворювань):

«Ми, Іон Антонеску, Маршал Румунії та Головнокомандувач військами, що представлений професором Г. Алексяну, Цивільним Губернатором Трансністрії, маючи на увазі реферат Дирекції Охорони здоров'я, яким вказується на припинення розповсюдження венеричних захворювань серед населення Трансністрії.

НАКАЗУЄМО: Ст. 1. Встановлюється по всій території Трансністрії обов'язковість лікування венеричних хворих та ізоляція заражених. З цієї метою: а) Запроваджується суворий контроль проституції, який проводитиметься офіційними лікарями, за допомогою поліції та жандармерії.

Ст. 3. Жінки, які заявляють з власної ініціативи, а також ті, яких служба контролю виявить, такими що промишляють проституцією, будуть зареєстровані санітарною владою у спеціальні

книги та в строго секретному вигляді, у Відділі моральності при Поліції, за місцем їх проживання, а також у відповідних лікарських установах, що займаються контролем проституції, та матимуть зареєстроване місце проживання або випадково відкрите санітарною владою. Зареєстровані повії піддаються безкоштовному спеціальному медичному періодичному спостереженню. ...

Ст. 4. Під суворий контроль, передбачений у ст. 3, підпадають усі особи, які хоч і не практикують (працюють), але все-таки є підозрюваними завдяки своїй професії або середовищу, в якому проживають. Реалізація контролю цих осіб робиться з усім тактом і з усією секретністю, щоб уникнути всякого роду незаслуженої образи.

Ст. 5. Кожен, хто має відомості про особу, яка займається таємним чином проституцією, або ж про венеричного хворого, що ухиляється від контролю, зобов'язаний заявити в серйозній формі та під власним підписом прізвище та адресу цієї особи поліцейським чи медичним офіційним органам....

Ст. 6. До осіб, щодо яких буде доведено, що вони порушили свідомо або за недбалістю положення цього наказу, будуть застосовані покарання та заходи, на підставі розпоряджень наведених нижче: а) Жінки, які промишляють проституцією і, є такими, що хворіють, але не з'являються на лікування, будуть поміщені в лікарні до одужання. Після звільнення з лікарні буде покарано ув'язненням в один з трудових таборів, від 15 днів до 3-х місяців....

б) Повії або чоловіки, які, були заражені, але мають зв'язок з іншими особами, будуть ув'язнені в табір від 6-х місяців до 1 року, навіть у тих випадках, якщо не поширили хворобу. в) Особи, які свідомо якимось чином передали венеричну хворобу, караються виправним ув'язненням від 3 місяців до 1 року та штрафом від 50 до 200 РККС, незалежно від санітарних заходів, що застосовуються до них.

Даний у нашому кабінеті, 17 березня 1943 року. Губернатор професор Г. АЛЕКСЯНУ» [17, арк. 55].

І ось згадка про роботу публічних будинків, а точніше – ілюстрація ставлення до них населення. Це вже з німецької агентурної інформації 1944 року: «Російське населення Одеси надзвичайно незадоволене існуванням у місті публічних будинків (будинків терпимості). Літні люди, особливо жінки, висловлюють подяку радянській владі, яка знищила будинки розпусти, тобто відкриту, легальну проституцію. Більшовики

позбавили нас цієї ганьби, кажуть вони, а тепер знову з'явилися будинки з двома червоними ліхтарями. Російська молодь обурена відкритою торгівлею жіночим тілом. Виявляються спроби врятувати російських дівчат від занять ганебною справою. У місті розповідають про багато фактів подібного ставлення одеської молоді до жінки з публічного будинку: викрадення повій, одруження з ними і так далі. Спостерігаються також явища, коли молодь відкрито висловлює своє обурення публічними будинками. Розповідаються у різних варіантах факти, коли молодь громила румунські будинки розпустити на околицях міста, розганяла їх повій, розбивала червоні ліхтарі, чинячи при цьому опір румунській поліції» [14, арк. 109].

Але вся трагедія взаємин одеських жінок виплеснулася у фінальні дні окупації. І це була не тільки гіркота розлуки з тими, з ким вони спілкувалися останніх три роки, це була ще й невизначеність зустрічі з їхніми чоловіками, що наближалися разом, з наближенням лінії фронту. Всі нюанси цих історій, як не дивно, але теж можна знайти в одному з повідомлень німецької агентури: «Одеса 14.03.1944.: Серед населення ходять розмови про те, що у разі повернення більшовиків до Одеси, відбудеться насамперед розплата чоловіків із жінками. Головним чином говорять на цю тему самі жінки, найенергійніші представниці прекрасної статі.

«Помилюйте, кажуть деякі з жінок – прийшли німці, всі наші баби обзавелися німецькими чоловіками, пішли німці – прийшли румуни – у кожної з наших баб – з'явився румун, з'явилися в місті італійці то їх наші баби стали брати собі у співмешканці»

«Почекайте – кажуть інші, ось повернутися ваші чоловіки з Червоної Армії, буде вам на горіхи, поб'ють вас чоловіки»

Пророкують справжнісінькі жахи майбутньої розправи. Чоловіки виганятимуть невірних дру-

жин з житла і відбиратимуть у них своїх дітей, вбиватимуть дітей, прижитих з німцями, румунами та італійцями, нещадно розправлятимуться з колишніми радянськими активістами та комсомольцями, які зійшлися на статевому ґрунті з іноземними солдатами.

Багато жінок пліткують на цю тему. Існує думка, що після війни не вистачатиме чоловіків, «битися баби будуть через наречених» – так кажуть у народі. Поширена версія, що НКВС, відновлюючи свою діяльність після відходу німців, нещадно розстрілює всіх жінок, пов'язаних із румунами чи німцями.

І в загальних розмовах ці дії НКВС набувають повного схвалення. «Біс із ними, – кажуть у таких випадках: так їм і треба. Не вештайтеся з німцями».

Водночас велика драма відбувається серед тих жінок, які міцно зійшлися з іноземцями та навіть прижили з ними дітей. У таких сім'ях мають місце дуже серйозні та глибокі конфлікти. В особливо тяжкому становищі виявляються жінки, співмешканці яких поїхали до себе на батьківщину до Німеччини або Румунії, а сім'ї кинули напризволяще. Ці жінки рвуться до своїх чоловіків, що втекли, хочуть виїхати з ними за кордон і глибоко страждають, коли не знаходять для цього можливостей.

Поїхати за кордон вдається дуже небагатьом, але там їх чекає розчарування – вони не знаходять там своїх чоловіків і повинні повертатися назад на батьківщину.

У зв'язку з переживаннями останнього часу, жінки налаштовані дуже панічно. Часто доводиться чути стереотипну фразу: «Господи боже. Що з нами буде!?» [14, арк. 118].

А далі було повернення радянської влади і життя після окупації. Інколи не менш складне і трагічне.

Список літератури:

1. АУСБУОО (Архів УСБУ в Одеській області). Арх.-слідча спр. № 11659-П Попової О.
2. АУСБУОО. Арх.-слідча спр. № 15641-П Белоусовой В.Г.
3. АУСБУОО. Арх.-слідча спр. № 26161-П Кайдової Р.
4. АУСБУОО. Арх.-слідча спр. № 28149-П.
5. АУСБУОО. Арх.-слідча спр. № 28567-П Першової-Шубіної В.
6. АУСБУОО. Арх.-слідча спр. № 28616-П Мельникової В.
7. Бабіч О. Структура та діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941–1944 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 6(9). С. 64–74.
8. Білівненко С.М. Радянська жінка в умовах Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXII. С. 256–263.
9. Бродский М. Сабанев мост. Москва : CORPUS, 2018. 416 с.
10. Бульба Е.К. Спогади. URL: <https://iremember.ru/memoirs/grazhdanskie/bulba-evgenya-kuzminichna/>
11. Верховский Я., Тырмос В. Город Антонеску. Харьков : Фолио, 2017. 506 с.

12. Всесоюзная перепись населения 1939 года. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age2_39.php
13. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 11, Оп. 11, Спр. 62, 4 арк.
14. ДАОО. Ф. 92. Оп.2. Спр. 66. 118 арк.
15. ДАОО. Ф. 2285. Оп. 1. Спр. 195. 199 арк.
16. ДАОО. Ф. 2294, Оп. 1, Спр. 1. 12 арк.
17. ДАОО. Ф. 2351. Оп. 2. Спр. 1. 55 арк.
18. ДАОО. Ф. 2353. Оп. 1. Спр. 1. 26 арк.
19. ДАОО. Ф. Р-2285, Оп. 1. Спр. 2.
20. ДАОО. Ф. Р-2285, Оп. 1. Спр. 15.
21. ДАОО. Ф. Р-2285, Оп. 1. Спр. 16. 110 арк.
22. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2, Арх.-кримінальна справа №019139, 14 арк.
23. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с.
24. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.). *Україна у Другій світовій війні: Погляд з ХХІ століття. Історичні нариси*. Київ : НВП Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. Кн. 2. С. 7–43.
25. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
26. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 6. С. 101–107.
27. Климов Ю.В. Воспоминания. URL: <https://egorka-datskij.livejournal.com/42044.html>
28. Кухаренко В.А. «О пёстрой жизни моей». Одесса : изд-во КП ОГТ, 2016. 34 с.
29. Мамроцька О. Жінки України у роки Другої світової війни: історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
30. Маслійчук В., Кобченко К. Міжнародний форум «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства» (Київ, 28–29 листопада 2013 р.). URL: <http://historians.in.ua/index.php/institutsijiistorichnoji-nauki-v-ukrajini/990-mizhnarodni-forum-zhinky-tsentralnoi-ta-skhidnoi-yevropy-u-druhii-svitovii-viinispetsyfika-hendernoho-dosvidu-u-chasy-ekstremalnoho-nasylstva-kyiv-28-29-lystopada-2013-r>.
31. *Молва* (Одесса). 1942. 15 декабря. (№ 13).
32. *Одесская газета* (Одесса). 1941. 8 ноября. (№ 5).
33. *Одесская газета*. 1942. 13 марта. (№ 51).
34. *Одесская газета*. 1942. 11 сентября. (№ 184).
35. Реброва И. Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне. *Российская повседневность в зеркале гендерных отношений*. Москва : Новое литературное обозрение, 2013. С. 606–630.
36. Спогади В. Ерака, 2020 р. (Особистий архів автора).
37. Стяжкіна Олена. Стигма Окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ : Дух і літера, 2019. 384 с.
38. Тверской Е. Воспоминания. URL: <https://cripo.com.ua/stories/?p=124021/>
39. ANRM (*Arhiva Națională a Republicii Moldova*). F. 706. Inv. 1. D. 1219, V. II.

Babich O.V. WOMEN UNDER OCCUPATION. ODESA 1941–1944

In the conditions of intensification of hostilities on the territory of Ukraine after February 24, 2022, many problems that are characteristic of our lands during the previous military conflicts, including the period of the German-Soviet war, are relevant. One of these is the women's experience of occupation. However, despite the importance of the issue, there are not many individual works of researchers that would reveal it at the appropriate level.

The author's goal is to try to characterize the situation of women and trace trends for behavioral groups on the example of the situation in Odesa during 1941–1944, expanding the range of «Soviet» views to various categories that did not interest scientists at the time.

Under the occupation of Odesa, women were the largest category of the city's population (this can be traced in Soviet and Romanian documents). Accordingly, they bore the brunt of their families' survival. Women of Jewish and Roma ethnicity found themselves in the most difficult conditions – with no chance of saving their lives. Ethnic Germans, Romanians, and Moldovans received some benefits from the new government. For example, a 30% salary increase, more freedom of movement (it was easier for them to be given various kinds

of passes), tax benefits. All this affected their standard of living, improved their general condition during the occupation. The state of such a category as Komsomol members or communists was quite the opposite. They were provided with special mandatory registration, which led to serious restrictions on personal rights (more difficult to get job, reduced mobility, increased risk of arrest).

In order to save their own lives and save their close relatives, especially parents and children, in the conditions of the occupation of Odesa, women were forced to adapt to the new government and new realities of existence. They forged the necessary documents, using almost total corruption of Romanian officials, demonstrated poverty or illness, complained about the lack of a breadwinner, who was forcibly mobilized into the Red Army in order to obtain social assistance from the occupying authorities. Women learned new professions and crafts were forced to go to the bazaar and resort to natural exchange. Cohabitation with representatives of the occupation administration and the military – Romanians or Germans – also became a way of survival for women.

Key words: *Odesa, occupation, women, survival, rights.*

УДК Л 94(100)''1939/1945''
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.2>

Бевз Я.В.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ФЕЛЬДМАРШАЛ ВІЛЬГЕЛЬМ КЕЙТЕЛЬ ЯК ГОЛОВНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ЗЛОЧИНЕЦЬ У СПРАВІ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

У статті військовополоненими на матеріалах стенограм Нюрнберзького процесу розглядається причетність начальника Головного командування Вермахту Вільгельма Кейтеля до порушень міжнародних конвенцій щодо поводження з радянськими.

В. Кейтель як начальник Головного командування був опосередковано стає керівником Управління у справах військовополонених, яке займалося організацією фільтраційних таборів, дулагів, шталагів, офлагів призначених безпосередньо для радянських полонених, яких згідно нацистської расової теорії було наказано утримувати окремо від полонених інших націй (до осені 1941 р. заборонялося навіть перебування полонених РСЧА на території Німеччини) і взагалі позбавлено їх статусу «військовополонений», що виключало застосування до них осіб конвенційних правил поводження з полоненими. Саме це управління визначало санітарні норми утримання та харчування, трудове навантаження та правила поведінки персоналу таборів з утримуваними. Активна співпраця Вермахту з Гестапо щодо окремих категорій полонених (військові комісари, офіцерський склад) є ще одним прикладом порушення міжнародних конвенцій. Результатом таких дій стали колосальні втрати серед полонених РСЧА.

У запропонованому дослідженні проведено аналіз документів представлених на судовому процесі, що засвідчують планування антигуманного поводження з полоненими РСЧА до початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр., до реалізації політики знищення полонених в підпорядкованих Вермахту структурах. Також для підготовки статті використані матеріали допитів В. Кейтеля до початку Нюрнберзького процесу, допити здійсненні безпосередньо в залі суду адвокатом підсудного Отто Нельте, прокурором від Радянського Союзу Романом Руденко та документи Верховного головнокомандування Вермахту, доповідні записки Вільгельма Канаріса та Альфреда Розенберга підписані або завізовані особисто В. Кейтелем.

Автор, оцінюючи діяльність В. Кейтеля та його персональну відповідальність за військові злочини проти полонених Червоної армії, врахувавши вирок Нюрнберзького трибуналу про невинуватість Верховного головнокомандування Вермахту як організації, дійшла висновку, що фельдмаршала є головним військовим злочинцем у справі радянських військовополонених.

Ключові слова: Вільгельм Кейтель, ОКВ, Нюрнберзький процес, радянські військовополонені, трибунал.

Постановка проблеми. Нюрнберзький процес – перший в історії судовий процес над військовими злочинцями. Очевидно, що прийняття статуту Міжнародного військового трибуналу на Лондонській конференції (26 червня – 8 серпня 1945 р.) та його скликання в Нюрнберзі не мало юридичних прецедентів. Однак, закони і норми ведення війни, правила поводження з військовополоненими були прийняті ще до початку Другої світової війни (Гаазькі правила 1899 р., Гаазька конвенція 1907 р., Женевська конвенція 1929 р.), а це означає, що військові злочини в період з 1939 по 1945 рр. були вчинені свідомо. Одним із пунктів, який німецькі злочинці намагалися використати для власного захисту є факт, що Радянський союз не ратифікував вищезга-

дані домовленості. Це не відповідало реальності: хоча СРСР не зазначений в списках підписантів Женевської декларації від 27 липня 1929 р., вже 12 травня 1930 року народним комісаром міжнародних справ М. М. Литвиновим було оголошено про ратифікацію частини конвенції «Об улучшении участи раненых и больных в действующих армиях» [2, с. 84]. Іншу частину конвенції радянським урядом було змінено. Зокрема, право на привілеї через звання, норми оплати праці військовополонених, що знайшло своє відображення у прийнятому «Постановление ЦИК и СНК СССР № 46 об утверждении проекта постановления ЦИК и СНК СССР «Положение о военнопленных»» [2, с. 87–99] від 19 березня 1931 року. З початком німецько-радянської війни

радянське керівництво внесло зміни в Положення про військовополонених з огляду на жахливі умови утримання червоноармійців у полоні, вже 1 липня 1941 року було прийнято «*Постановление СНК СССР № 1798-800 С об утверждении положения о военнопленных*» [2, с. 104–113]. Що суттєво обмежило права полонених, норми харчування, а також визначило обов'язковим залучення до трудових робіт усіх військовополонених рядового та унтер-офіцерського складу. Як бачимо, СРСР хоча і не долучився до підписання Женевської конвенції і пішов власним шляхом щодо питань у справах військовополонених, але інсинуації німецьких військових злочинців з цього приводу не мали під собою юридичного ґрунту. Не кажучи вже про те, що країни-підписанти Женевської конвенції мали дотримуватися її норм незважаючи на факт чи ратифікувала країна-супротивник положення про військовополонених чи ні, про що зазначено в Статті 82 Конвенції про утримання військовополонених [2, с. 78].

Аналіз досліджень. Історіографія щодо персоналії начальника Головного командування Вермахту дуже бідна. Нажаль, в українській історичній науці не було здійснено наукових розвідок про причетність В. Кейтеля до масових порушень міжнародного права стосовно радянських військовополонених. Фрагментарні повідомлення про нього та його діяльність на чолі Вермахту можна знайти у сучасників фельдмаршала, які були причетні до Нюрнберзького процесу. Зокрема, помічник радянського прокурора Г. М. Александров у спогадах «Нюрнберг вчера и сегодня» [1] подає враження від допиту начальника ОКВ, наводить особисті спостереження щодо реакції В. Кейтеля на звинувачення висунуті радянською стороною. Секретар радянської делегації у Міжнародному військовому трибуналі А. Й. Полторак у спогадах «Нюрнбергский эпилог» [10] також дає оцінку поведінці підсудного та аналізує стратегію захисту, обрану адвокатом Отто Нельте, що має цінне значення для розуміння особистості В. Кейтеля. Ще один свідок подій помічник обвинувача М. Ю. Рагінський [11] значну увагу приділяє процедурним питанням Нюрнберзького процесу, а також дає коротку характеристику кожному з підсудних, в тому числі і В. Кейтелю.

Дослідники Нюрнберзького процесу Ш. Датнер [4] та О. Г. Звягінцев [5] в приділяють значну увагу системі військового полону на території Третього Райху та на окупованих територіях, а також безпосередній причетності В. Кейтеля до

порушень міжнародних домовленостей щодо військовополонених.

Джерельну базу пропонованого дослідження складають стенограми Нюрнберзького процесу (20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946 рр.), опубліковані робочі документи трибуналу [2; 3], а також записи фельдмаршала В. Кейтеля [7]. Уточнені стенограми суду були опубліковані С. О. Мірошніченком у 2018–2020 рр. після ретельного уточнення з англійськими версіями стенограм та їхнього більш точного перекладу. Нажаль, дослідник вивірив лише 8 томів матеріалів, опублікованих в період 1987–1999 рр. [8]. Автор наголошує на відсутності значної кількості матеріалів (щодо чисельності радянських військовополонених, умов їхнього утримання, та причетності В. Кейтеля до даних процесів) оскільки вони не були перекладені з німецької та на досі не представлені в історичній науці на пострадянському просторі.

Ще одним джерелом для дослідження стала автобіографія Вільгельма Кейтеля [7]. Документ не містить повних описів тих чи інших подій, але дозволяє зробити висновок про те що начальник Головного командування Вермахту не приймав власних рішень щодо полонених, а лише виконував волю фюрера.

Метою дослідження є аналіз документів накопичених у ході роботи Нюрнберзького процесу та оцінка діяльності Вільгельма Кейтеля на посаді начальника Верховного головнокомандувача Вермахту в контексті питань пов'язаних з радянськими військовополоненими.

Виклад основного матеріалу. Вільгельм Кейтель був кадровим військовим. Напередодні Першої світової війни був полковим ад'ютантом в 46-му артилерійському полку, який дислокувався у Вольфенбюттені, далі став штабним офіцером в корпусі морської піхоти в Фландерсі. Після підписання Версальських домовленостей, які встановлювали обмеження на чисельність збройних сил Німеччини, залишився в Бундесвері де вже у 1925 р. під керівництвом В. Кейтеля почали формуватися т. зв. «резервні сили», що стало першим прикладом злочинної діяльності майбутнього фельдмаршала. Два роки (через власне бажання займатися фермерством в сімейному маєтку) не був на службі, а повернувшись у 1935 році, за проєкцією фон Бломберга, зайняв посаду начальника штаба військового міністерства Третього Райху, а 4 лютого 1938 був призначений [9, с. 868] начальником штабу фюрера, тобто начальником Верховного головнокомандування вермахту – ОКВ (від нім. Oberkommando der Wehrmacht).

Саме на ОКВ, а відповідно і на В. Кейтеля покладалася вся робота щодо військовополонених. У структурі Верховного головнокомандування було створено управління у справах військовополонених – Загальне управління вермахту (Amtsgruppe Allgemeines Wehrmachtamt – ОКВ/АВА), очільником якого було призначено генерала Германа Рейнеке, за підписом якого маємо кілька документів, які стосуються порушень міжнародних конвенцій.

В. Кейтель вісім років керував Верховним командуванням Вермахту. За цей період ним було підписано сотні наказів, але найбільш значимий підпис фельдмаршал поставив під Актом капітуляції Німеччини 8 травня 1945 року в Карлхорсті. Після підписання В. Кейтель вилетів до Фленсбурга, де був взятий під варту військами союзників. Спочатку утримувався в таборі для інтернованих осіб в Мондорфі, а з 13 травня 1945 р. і до кінця життя (16 жовтня 1946 р.) утримувався в одиночній камері Нюрнберзької в'язниці.

Обвинувачення проти В. Кейтеля щодо порушень прав радянських військовополонених були сформульовані впродовж травня-вересня 1945 р. Хоча начальник ОКВ на Нюрнберзькому процесі неодноразово заявляв, що лише передавав накази А. Гітлера у війська, однак він не міг не знати про їхню незаконність та злочинний характер, оскільки сам ставив підпис під такого роду документами. Зокрема, «Указ Верховного главнокомандующего вермахта о военной подсудности в районе «Барбаросса» и об особых полномочиях войск» від 13 травня 1941 р. [8, с. 288–290] підписаний В. Кейтелем дозволяв солдатам Вермахту жорстоко придушувати спротив цивільного населення та залякувати це населення. Також мали знищуватися партизани або інші «заподозренні елементи» [8, с. 289] без суду на розсуд офіцерів. Для заохочення неухильного виконання цього наказу фактично німецьким військовим було гарантовано убезпечення від переслідувань зі сторони військово-польових судів: «Возбуждение преследования за действия, совершенные военнослужащими и обслуживающим персоналом по отношению к враждебным гражданским лицам, не является обязательным даже в тех случаях, когда эти действия одновременно составляют воинское преступление или проступок». На запитання радянського прокурора Р. Руденко, що до того, що даний наказ фактично встановлював режим безкарності для німецьких солдатів та офіцерів, В. Кейтель відповів: «В определенных границах! В определенных границах, а граница устанав-

ливалась в устных приказах, предназначенных для генералов и требовавших от своих собственных частей самой строгой дисциплины» [9, с. 847]. Щодо усних наказів, то це було поширеною практикою, яка заохочувалася самим начальником ОКВ. Зокрема, в своїй автобіографії В. Кейтель розповідає про проект вище згаданого наказу. До нього звернувся Вальтер Браухіч з засторогою, що генерали не приймають таких методів війни, на що фельдмаршал лише зазначив: «...что без четких и недвусмысленных указаний Гитлера ни при каких обстоятельствах не подпишу подобного рода документы; на мой взгляд, они не только излишни, но и представляют собой немалую угрозу. В конце концов, все слышали, что сказал фюрер, — этого вполне достаточно. Я решительно против любой бумаги в таком щекотливом и небесспорном деле» [6, с. 284]. Ще одним прикладом: «Ни один документ не должен быть утерян, так как он может попасть в руки вражеской разведки. Устные же сообщения нельзя доказать; мы их сможем отрицать в Женеве» [7, с. 266]. Дані свідчення дозволяють зробити висновок, що В. Кейтель знав про неправомірність даних наказів, але не відмовився їх підписати і передати до відома військ на Східному фронті.

Ще одним знаковим документом для розуміння умисних злочинних дій є доповідна записка «По вопросу обращения с пленными русскими политическими и военными работниками» від 12 травня 1941 року представлена на розгляд прокурором Р. Руденко трибуналу. В записці йдеться про невиконання політичних комісарів військовополоненими і знищувати їх на місці полону. Кейтель ухилився від прямого звинувачення змістом записки, зазначивши, що документ не є наказом начальника ОКВ, а лише зауваженням щодо відсутності чітких наказів А. Гітлера з цього питання. Однак, ця записка досить скоро стає наказом за підписом заступника В. Кейтеля Вальтера Варлімонта, що не знімає вини з начальника ОКВ, який дуже часто наголошував, що не віддавав і не підписував жодного наказу без консультацій з його безпосереднім начальником – фюрером. З огляду на це досить сумнівно, що генерал В. Варлімонт – вихованець військових традицій німецької армії, не повідомив В. Кейтеля про зміст даного наказу. Документ, завізований 6 червня 1941 року, відомий під назвою «Приказ о комиссарах» виділяє політичних комісарів Червоної армії як особливу соціальну групу. Зокрема, його положеннями передбачалося відсіювання політичних комісарів від основної маси полонених на полі бою або

в перші дні полону, необов'язковий судовий розгляд їхньої «провини», розстріл на місці після проведення «сортування». Було унормовано підхід аби комісарів не визнавати військовополоненими, а відповідно «...никакая международно-правовая защита к ним не применяется» [2, с. 692–696]. Якщо полонені комісари не чинили спротиву їх передавали в руки айнзагруп або в управління СД, що означало або знищення їх руками даних організацій, або відправлення їх у концентраційні табори підпорядковані СД з позбавленням прав військовополонених. Сам В. Кейтель дуже шкодував про прийняття таких рішень, але керувався не гуманістичними міркуваннями, а лише тим фактом, що вище згадані накази були використані під час суду: «Оба приказа стали тяжчайшим обвинительным материалом на Нюрнбергском процессе во многом потому, что были изданы за 6 недель до начала войны и не могли быть вызваны или обусловлены характером военных действий. Главный инициатор и единоличный автор этих документов, Адольф Гитлер, мертв, во многом поэтому я и предстал перед этим судом» [6, с. 285].

Найбільш показовим документом щодо ставлення Вермахту до радянських військовополонених є «Распоряжение ОКВ об обращении с советскими военнопленными от 8 сентября 1941 г.». Під час розмови В. Кейтеля з його адвокатом Отто Нельте підсудний зазначив, що війна проти СРСР була війною ідеологій, тим самим погодився з думкою А. Гітлера. Ці ж міркування він поклав в основу самовиправдання – «большевистский солдат потерял всякое право претендовать на обращение как с честным солдатом, в соответствии с Женевским Соглашением». Згаданий вище документ фіксує і таку норму: «Неповиновение, активное или пассивное сопротивление должны быть немедленно и полностью устранены с помощью оружия (штык, приклад и огнестрельное оружие)... По совершающим побег военнопленным следует стрелять немедленно, без предупредительного оклика», що не поширювалося на військовополонених з інших держав. Це стало підставою не лише для безкарних масових вбивств радянських військовополонених, а й ануляцією будь-яких норм щодо утримання, харчування, використання праці полонених. Особливо жахливою рисою нацистської ідеології стало застосування масових репресій стосовно тих військовослужбовців Вермахту які не бажали брати участь у беззаконні: «Подлежит наказанию всякий, кто для понуждения к выполнению данного приказа не

применяет или недостаточно энергично применяет оружие» [8, с. 208–209].

Документ представлений прокурором від СРСР 6 квітня 1946 року має назву «Приказ ОКВ о беспощадном подавлении освободительного движения в оккупированных странах и расстрелах заложников от 16 сентября 1941 г.» підписаний безпосередньо В. Кейтелем та є абсолютно антигуманним. Він містить такі формулювання: «...человеческая жизнь в странах, которых это касается, абсолютно ничего не стоит и что устрашающее воздействие возможно лишь путем применения необычайной жестокости». Під час допиту начальник ОКВ визнав факт підписання даного документу, але зазначив, що його більшою мірою поширювався на територію Балканських країн. Під час чудового засідання прокурор Р. Руденко навів цитату: «Искушением за жизнь немецкого солдата в этих случаях, как правило, должна служить смертная казнь 50–100 коммунистов. Способ казни должен увеличивать степень устрашающего воздействия» [8, с. 294–295] з супутнім запитанням чи вважає В. Кейтель правильним таку постановку проблеми. На те підсудний лише зазначив, що дані числа були вказані особисто А. Гітлером, а він пропонував «лише 5–10 осіб» [9, с. 849]. Як бачимо, начальника ОКВ зовсім не турбував факт того, що по відношенню до населення мали застосовуватися терористичні дії з масовими розстрілами невинних людей. Натомість його бентежили лише неточності, пов'язані з географічним поширенням наказу та кількістю жертв нацистських злочинців.

Ще одним прикладом антигуманного ставлення до радянських військовополонених є наказ від 16 січня 1942 року «О клеймении советских военнопленных» [5, с. 186], який передбачав таврування ідкою хімічною речовиною для спрощення впізнання полонених, які тікали з місць утримання. Підсудний також заперечував свою причетність до появи цього документу, хоча він і визнав, що підписав його. Зокрема, В. Кейтель посилався на розмову з А. Гітлером щодо раціональності такого рішення. Граючи перед трибуналом роль покійного солдата, обвинувачений заявив, що був не згоден з ідеями фюрера викладеними в даному наказі, але змушений був передати його на місце. Після розмови з Й. Ріббентропом [9, с. 547] дана норми наказу були скасовані (очевидно в усній формі, оскільки відповідних документів стороною захисту начальника ОКВ не було представлено), але ненадовго. 20 липня 1942 року було ухвалено «Директиву Верховного

главнокомандованія германськими вооруженими силами от 20 июля 1942 г. № 3142/42 «О клеймении советских военнопленных опознавательным знаком» [3, с. 994–997]. Захист для демонстрації того, що В. Кейтель не погоджувався з наказом фюрера, ставив питання не лише про таврування радянських військовополонених, а й про нанесення татуювань. Однак підсудний вказав, що пропозиція про нанесення татуювань лише обговорювалося, але відповідного наказу не було. Дана тактика адвоката фельдмаршала не мала успіху. Розуміння злочинності вище згаданого наказу і його виконання лише зайвий раз доводили, що В. Кейтель свідомо приймав рішення про участь в злочинах проти радянських військовополонених.

Окрім наказів, які підписані начальником ОКВ також викривальними є завізовані ним документи. Це, знову ж таки, жодним чином не підтверджує лінію захисту В. Кейтеля, побудовану на тезі «...я был лояльным, верным и покорным солдатом своего фюрера» [9, с. 859] і був лише виконавцем волі А. Гітлера йдучи, на компромісі з власною совістю. Прикладом такого документу є «Заметки для доклада адмирала Канариса относительно распоряжения об обращении с советскими военнопленными от 15 сентября 1941 г.», у яких адмірал Вільгельм Канаріс – начальник Абверу Третього Райху звертався до начальника ОКВ В. Кейтеля з вимогою зупини протизаконні дії щодо радянських військовополонених, наводив приклади вчинення злочинів проти бранців, акцентував увагу на тому, що така поведінка військових сил приведе до ще більшого спротиву на полях бою та переймався долею німецьких військовополонених. Нажаль, жодні із зауважень адмірала не були прийняті до уваги. На допиті В. Кейтель запевняв прокурора СРСР, що довів до відома А. Гітлера зміст цієї записки, але той від неї лише відмахнувся. Сам же підозрюваний стверджував, що в цілому був згоден з В. Канарісом. У зв'язку чим вважаю за необхідне хочеться звернути увагу на резолюцію на записці шефа Абверу, яку залишив особисто В. Кейтель: «Эти положения соответствуют представлением солдата о рыцарском способе ведения войны. Здесь речь идет об уничтожении целого мировоззрения, поэтому я одобряю эти мероприятия и поддерживаю их» [8, с. 209–211]. Це промовисто суперечить показам фельдмаршала в суді в Нюрнберзі.

Звертався до В. Кейтеля з питань радянських військовополонених і Альфред Розенберг – рейхсміністр східних окупованих територій. У листі від 28 лютого 1942 року він вказував на жорстоке

поводження з радянськими військовополоненими: «Большая часть их умерла от голода или погибла в результате суровых климатических условий, тысячи также умерли от сыпного тифа. Само собой разумеется, что снабжение такой массы военнопленных продуктами питания наталкивается на большие трудности. Однако при определенном понимании преследуемых германской политикой целей можно было бы избежать гибели людей в описанном масштабе» [8, с. 214–216]. Звісно, що рейхсміністра це питання хвилювало виключно з пропагандистською метою та максимально продуктивного використання праці радянських військовополонених. Звертаючись до документів захисту підсудного Кейтля, ми не бачимо будь-якої позитивної відповіді на даний запит. Відповідно можемо зробити висновок, що керівництву ОКВ було байдуже на умови утримання та норми харчування полонених червоноармійців. Особливо нецікавими питання полонених для В. Кейтеля стали після 20 липня 1944 року, коли Генріх Гімmlер був призначений командувачем армією резерву, та прийняв у своє розпорядження справу військовополонених [4, с. 54].

Остаточний вирок Нюрнберзького трибуналу щодо ОКВ як злочинної організації був виправдальним. Трибунал зазначав, що не дивлячись на виправдання ОКВ загалом, кожен окремих член цієї організації мусить пройти процес розслідування його діяльності і лише за вироком суду може бути визнаний повністю невинуватим. На фоні цього захистом В. Кейтеля була подана апеляція, яка неминуче була відхилена.

Висновки. Всі приведені вище документи та свідчення дозволяють зробити висновок, що Вільгельм Кейтель начальник Верховного командування вермахту є військовим злочинцем. Особливе місце в списку його злочинів займають дії спрямовані проти радянських військовополонених. З моменту появи задуму щодо війни з СРСР і до її останнього дня полонені червоноармійці були поставлені в жахливі умови, через невизнання за ними статусу військовополонених. Наслідком цього стала друга за масштабами (після Голокосту) кампанія щодо знищення людей, які не відповідали принципам расової політики Третього Райху. В. Кейтель був завзятим послідовником цих ідей, що він гостро не заперечував під час Нюрнберзького процесу. Сповідуючи ідеї Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, підтримуючи зловмисні задуми А. Гітлера, начальник ОКВ став одним з головних винуватців трагедії радянських військовополонених.

Список літератури:

1. Александров Н. Г. Нюрнберг вчера и сегодня. Москва : Политиздат, 1971. 177 с.
2. Борисов А. Н. Нюрнбергский процесс, сборник документов (Приложения). URL: http://samlib.ru/b/borisow_aleksej_wiktorowich/njurnbergskijprocesssbornikdokumentowprilozhenija.shtml
3. Горшенин К. П. Нюрнбергский процесс, сборник материалов. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1955. 2321 с.
4. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1963. 486 с.
5. Звягинцев А. В. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». Москва : АСТ, 2010. 804 с.
6. Кейтель В. 12 ступенек на эшафот... Ростов н/Д : Феникс, 2000. 416 с.
7. Мирошниченко С. А. Стенограмма Нюрнбергского процесса. URL: <http://militera.lib.ru/1/cats/all/com/n55290/index.html>
8. Нюрнбергский процесс Сборник материалов в 8-ми томах. 4-те вид. Москва : Юридическая литература, 1991. 645 с.
9. Нюрнбергский процесс: протоколы допросов главных военных преступников. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/np_doprosy/index.html
10. Полторак А. И. Нюрнбергский эпилог. Москва : Воениздат, 1965. 295 с.
11. Рагинский М. Ю. Нюрнберг: перед судом истории. Воспоминания участника Нюрнбергского процесса. Москва : Политиздат, 1986. 207 с.

Bevz Ya.V. FIELD MARSHAL WILHELM KEITEL AS A MAIN WAR CRIMINAL IN THE CASE OF SOVIET PRISONERS OF WAR

The article examines involvement of the chief of the Supreme Command of the Wehrmacht Wilhelm Keitel in violations of the international conventions with regard to the treatment of Soviet prisoners of war according to the transcripts of the Nuremberg trial proceedings.

W. Keitel, being a chief of the Supreme Command, indirectly became the head of the Office for Prisoners of War, organizing filtration camps, dulags, stalags, off-lags, designed specifically for Soviet prisoners of war, who, according to Nazi racial theory, were ordered to be held separately from prisoners of war from any other countries (until the autumn of 1941, Red Army prisoners of war were even forbidden to stay within the territory of Germany) and had even their status as “prisoners of war” withdrawn, that excluded application of conventional rules for treatment of prisoners of war to them. It was this office that determined sanitary standards of detention and nutrition, workload and rules of behaviour of the camp staff towards detainees. Active collaboration of the Wehrmacht with Gestapo with regard to certain categories of prisoners of war (military commissars, officers) is one more example of violation of international conventions. The result of such actions was appalling losses among Red Army prisoners of war.

The proposed study analyses the documents, submitted during the trial and proving the planning of inhumane treatment of Red Army prisoners of war before the start of the German-Soviet war of 1941-1945, before implementation of the extermination policy with regard to prisoners of war within the Wehrmacht subordinate structures. Materials of interrogations of W. Keitel before the start of the Nuremberg Trial, interrogations conducted directly in the courtroom by Otto Nelte, the defense lawyer of the accused, the Soviet Union’s prosecutor, Roman Rudenko, and documents of the Supreme Command of the Wehrmacht, reporting notices of Wilhelm Canaris and Alfred Rosenberg, signed or sanctioned personally by W. Keitel, were also used for this article preparation.

Assessing W. Keitel’s activities and his personal responsibility for war crimes against Red Army prisoners of war, taking into account the verdict of the Tribunal in Nuremberg on the innocence of the Supreme Command of the Wehrmacht as an organization, the author concluded that the Field Marshal is the main war criminal in the case of Soviet prisoners of war.

Key words: *Wilhelm Keitel, Supreme Command of the Wehrmacht, Nuremberg trial proceedings, Soviet prisoners of war, tribunal.*

Бурянов Д.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

СТУДЕНТСЬКИЙ ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РУХ В м. КИЄВІ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

У статті розглянуто етнополітичні особливості студентського руху в м. Києві в період першої революції 1905–1907 рр. на прикладі київського університету Св. Володимира та київського політехнічного інституту. В роботі досліджено ряд архівних газетних видань, які висвітлювали проблеми студентського руху в м. Києві, а також проведено аналіз робіт серед дослідників цієї проблематики як сучасного періоду так і періоду вказаних історичних подій. В основі даної роботи лежить принцип історизму, аналізу та синтезу. Принцип історизму полягає в тому, що етнополітичний рух розглядається в контексті системи політичних рухів Російської імперії з особливостями їхньої взаємодії з соціальними, економічними аспектами. Аналіз та синтез в роботі було використано під час роботи із архівними матеріалами, зокрема газетними даними, аналіз яких дозволив визначити кількість прихильників революційних подій в країні, а також їх супротивників та ступінь інтеграції студентів в революційні події. В роботі подано обґрунтування концепції провідної ролі українського студентства в революційних подіях початку ХХ століття, а також визначено вплив київського студентського етнополітичного руху на інші міста імперії. Окрім цього, розглянуто взаємозв'язок та взаємодію між студентами, особливості їх поглядів на політичну ситуації в країні в період революції в межах міста Києва, їх внесок у революційні події.

Ключові слова: етнополітичний рух, революція 1905–1907 рр., студентство, студенти політехніки, студенти університету, студентський етнополітичний рух.

Постановка проблеми. Студентський рух в Україні розглядався неодноразово у роботах різних авторів в різні періоди протягом багатьох років. Зокрема, велику увагу приділяли руху студентів в період революцій, як першої 1905 року, так і другої 1917 року. При чому, студенти як частина революційної сили, розглядалася загально, як поєднання соціальних, економічних, політичних аспектів, з яких утворювалися ті чи інші події: страйки, розповсюдження літератури, мітинги, сутички, тощо. Обґрунтування концепції провідної ролі українського студентства в революційних подіях початку століття, а також визначення впливу київського етнополітичного руху на інші міста імперії, при цьому, залишається поза межами уваги сучасної історії України. Окрім цього, дослідження взаємозв'язку та взаємодії між студентами, особливості їх поглядів на політичну ситуації в країні в період революції 1905 – 1907 рр. в межах міста Києва, їх внесок у революційні події з точки зору українського етносу також досить довгий період в сучасній історіографії були не основним аспектом дослідження сучасної історичної науки, сьогодні, зважаючи на події російсько-української війни, питання ролі українського студентства в етнополітичних процесах

м. Києва постає чи не найактуальнішим питанням в контексті ролі і значення української нації в історичному розвитку нашого суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кількість літератури, яка присвячена певним аспектам студентського руху, не є досить великою. Існує ряд робіт присвячених соціальному життю студентів, а це, зокрема, роботи Іванова А., Кругляк М. та Маркова А. [5; 9; 10]. Окремо, можна зазначити і роботу присвячену «студентському дозвіллю» [22].

Ряд робіт – це роботи присвячені студентам у політичному житті, тому що, по-перше, студенти, як молодь, є майбутніми діячами своєї країни, відповідно, від них та їх поглядів залежить і майбутнє держави, по-друге, вони були активними діячами реалізації революційної волі в усіх революціях, зокрема, в даному випадку в ХХ столітті.

Так, взаємозв'язок студентів та революції 1905 року можемо бачити в роботах Берендєєва О. [1], Сусорова П. [8], Кошель В. [19].

Зазначимо при цьому, що якщо «революція, яка почалася у 1905 році, збудила студентську активність в Україні» [21, с. 52], то «починаючи ще з лютого 1901 року, студентський рух вийшов за стіни вищих навчальних закладів. Саме

в цей час рух став демонстративним і почав зливатися із рухом робітників за загальнополітичні та загальнонародні вимоги» [так само]. Даний аспект, а саме – етнополітичний простір, зокрема, висвітлений в роботі С. Тицького [20] на прикладі університету Св. Володимира в період до революції 1905 року.

Автори, які звертали увагу на політичні організації в імперії [3; 18] також зауважували роль студентів в період революційних подій а, отже, їх (студентів) погляди, політичні потреби, бажання, можуть мати велике значення задля розуміння розвитку особливостей революційного руху в державі.

Зазначені дослідники не є вичерпаним списком дослідників студентського руху; ми лише окреслили деяких із них, останніх досить велика кількість, тому вони потребують самі систематизації, що, наприклад, намагався зробити історик П. Токаленко [21], навіть зауваживши про неповність, оглядовість власної роботи [21, с. 49].

Що ж до етнополітичного руху, то Тицький С., наприклад, що до питання університету Св. Володимира зазначав, що «незважаючи на значну увагу українських дослідників, ...проблема місця і ролі Київського університету в етнополітичному просторі м. Києва ...залишається практично недослідженою» [20, с. 26]. Тому, в наше завдання входить окреслити особливості дій та взаємодій в етнополітичних питаннях студентами Києва, а саме в період першої революції, а також окреслити їх вплив на вирішення національних, культурних, політичних, соціальних питань в м. Києві, зауважити їх вплив на студентство інших міст.

Постановка завдання. Здійснити аналіз особливостей етнополітичного руху у вищих навчальних закладах Києва в період першої революції 1905 – 1907 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед великої кількості Вузів України, Київський політехнічний інститут та Київський університет ім. Шевченка займають особливе місце, причому, не тільки як одні із провідних учбових закладів України (перше місце – КПІ) [11] та світу (700–750 місце КПІ та 541–550 КНУ) [4], але і як осередки студентського активного життя, особливо, якщо мова йде про період першої революції початку ХХ століття.

Звичайно, що студентський рух є необхідною складовою розвитку незалежного університету, в цілому, незалежність університету та його автономність є синонімом прогресу та розвитку науки, передових ідей у сфері культури, філософії, тощо.

Так, політехнічний інститут (сучасний КПІ) із самого початку свого заснування (1898 рік) був одним із центрів руху студентських громад, які виступали, у свою чергу, за надання автономії Вишу, створення українських кафедр, надання свободи політв'язням, тощо. Не випадково також і те, що саме тут в листопаді-грудні 1905 року (в головному корпусі) діяла перша в Києві рада робітничих депутатів.

Князь Трубецькой С., з приводу втручання студентів у політичне життя країни писав:

«Кажуть, що наука «відволікає від життя», точніше кажучи, від політики; в останні роки в університетах це служило головним доводом проти науки. І наука поглиналася політикою» [6, с. 3].

Університет Св. Володимира (сучасний КНУ), у свою чергу, завдяки специфічному розташуванню (в центрі міста, неподалік від головних базарів міста, центрального вокзалу, урядовими установами, і т. д і т. п. перебував постійно у вирі подій сучасного міста. Він був «генератором визвольного руху в Україні» [20, с. 26].

Студентський рух в даних закладах був досить значним, особливо в КПІ, оскільки створення закладу припало на досить буремний період, а саме на активізацію соціал-демократичного руху в Російській імперії, що спричинило поширення специфічної літератури (роботи Г. Плеханова, К. Маркса, тощо), які активізували, у свою чергу, національні рухи в середині імперії, відповідно, студентство, як провідна ланка розвитку суспільства не могла не зреагувати на початок змін у соціумі. Таким чином, в КПІ в 1899 році було створено Організаційний комітет (або студентська організаційна комісія – в Університеті), який займався питанням організації та розвитку студентських рухів різних напрямків. Зрозуміло, що даний комітет існував нелегально, через те, що «Організаційний комітет мав тісний зв'язок з Київською радою об'єднаних земляцтв і організацій, яка розміщувалася в приміщенні університету та керувала всіма студентськими організаціями міста» [7].

Так само, як і у будь-якій політиці, Організаційному комітету було протиставлено «опозиційну» організацію, яка носила назву «Академічний порядок», яка, на відміну від комітету була офіційним, легальним органом студентів, які підтримували владу, відповідно, мали підтримку «великого начальства університету», зокрема в Київському університеті, де їм «дозволено причепити на коридорі свою власну вітрину задля різних відозв цієї партії» [12, с. 3].

В принципі, будь-яка нелегальна організація цього періоду (чи студентська, чи партійна, чи будь-яка інша) була соціал-демократичного спрямування, а легальна – монархічною, ліберально-монархічною. Це явище впливає із соціально-економічного та політичного устрою країни на період початку ХХ століття, коли єдиним, дієвим органом протидії монархічному правлінню була соціал – демократія різних спрямувань: від радикально лівих до центристських організацій.

Але тут варто зауважити, що кількість членів провладної організації серед студентів була на порядок нижчою від спілки студентів нелегальних організацій, при чому у період початку революції (1905–1907 рр.) їх кількість та збори були мінімальними. Так, у вересні 1906 року через неможливість набрати велику кількість студентів на зборах, їх було оголошено «законними при всякому числі присутніх» [13, с. 3]. Станом на 14 вересня кількість присутніх на зборах (які перенесли на 24 число) була 300 чоловік [12], станом на 24 вересня їх взагалі замінили зборами усіх студентів університету [17, с. 3]. У цей же період, паралельно, було проведено збори Організаційної комісії (15, 17, 22, 23, 26 вересня в КНУ та 23, 24, 26 вересня в КПІ) при чому на усіх зборах було винесено певні постанови, що стосувалися як соціально – економічних умов життя студентів, так і політичного та етнополітичного життя; окрім цього, паралельно проводилися збори студентів окремо по факультетах, де розглядалися постанови комісії, адміністрації Вишу, тощо та збори студентів відповідно до національності, наприклад, збори студентів-українців 23 вересня і т. д. Зауважимо, що в період першої половини революційних подій діяльність студентських організацій в стінах Вишів була більш широкою, що пов'язано із розгонами студентських зборів з боку поліції, конфіскаціями літератури, побиттям, вигнанням з університету, тощо; саме тому, діяльність студентів «нелегалів» поступово зникла зі світлин газет періоду спаду революції, хоча діяльність «офіційної» групи студентів продовжували висвітлюватися в газетах.

Ми можемо, таким чином, побачити, що велика кількість студентів як КПІ так і КНУ приділяли велику увагу революційним подіям, при чому більшість із них (студентів) була прихильниками революційних змін в країні. Студенти вузів, при цьому, не діяли окремо одне від одного, тобто автономно, будь-яка діяльність студентів одного вузу, постійно підтримувалася або супроводжувалася їх взаємодією між собою. Зокрема, в уні-

верситеті Св. Володимира, періодично на зборах та різних сходках з'являлися студенти політехнікуму: «... у натовпі [в аудиторії] було помічено багато осіб невідомих, одягнених у студентську форму, вірогідно політехніків» [20, с. 34]. Причина такої солідарності є досить банальною: студенти-обструкціоністи були носіями соціал-демократичних поглядів, отже і розділяли більшість поглядів на сучасну ім країну, до того ж ті, хто був членом тих чи інших партійних організацій перебували у постійному контакті між собою поза стінами вузу, тому не дивно, що страйки, бойкоти, у більшості випадків, були паралельними в обох закладах.

Загалом, також, студентство імперії не можна розділити за принципом «українські», «російські» і т. д студенти, оскільки студенти даного періоду підтримували одне одного не залежно від розташування Вишу та національної приналежності. Так, студенти університету постановою від 11 вересня 1906 року вимагали допустити до навчання євреїв [14, с. 2]; постановою від 17 вересня того ж року вимагали допустити до викладання вчителів-євреїв [15, с. 3]. Іншими словами, студенти були зацікавлені у рівноправному відношенні до будь-яких національних меншин (станом на 1897 рік єврейське населення становило лише 12,5 % або 29937 осіб-жителів міста Києва [20, с. 27] та 12,9 % або 50 тис. осіб станом на 1905 рік [2]). Особливо активно студенти виступали на захист єврейського населення після маніфесту 17 жовтня (в період активних погромів 18–23 жовтня 1905 року). При чому, студенти не тільки активно виступали проти погромів, але і були безпосередніми учасниками захисту національних меншинств: «На Маріїнсько-Благовіщенській вулиці група студентів стріляла в натовп, яка мала намір напасти на єврейський будинок ...З деяких будинків робилися постріли» [2]; тут варто зауважити, що студенти діяли досить відважно не жалиючи себе, незважаючи на те, що поліції, номінально, дозволялося відкривати вогонь почувши будь-які постріли незалежно від їх джерела. Таких епізодів протистояння під час єврейських погромів було багато. За підрахунками В. Волковинського [21, с. 52] погромів було: «В Чернігівській губернії – 90, в Київській – 45, в Катеринославській та Полтавській – по 29, в Херсонській – 26, в Бессарабській – 20. Безпосередньо в жовтні 1905 року в Умані було зруйновано – 250 помешкань, у Херсоні – 330, в Катеринославі – 250, в Ніжині – 250, в Ізмаїлі – 220, в Кривому Розі – 129 помешкань». І, хоча, наприклад, дослідник – сучасник цих подій С. Дубнов вважав, що «Незважаючи на те

що жовтневі погроми носили політичний характер, їх жертви були національними, а не політичними: «... на вулицях розгромлених міст лежали поруч з розбитими черепами ...євреї-пролетарі, капіталісти і дрібні власники.» [2] або розділяв поняття політичного та національного, із сучасної точки зору, ці явища були пов'язані не тільки юридично у етнополітику міста, але і фактично були одними із визначальних у цій сфері в місті Києві, по всіх містах України в цілому.

Дуже часто, одні студентські виступи виступали стимулом до дій студентів інших вузів не тільки в межах регіонів, але і в межах цілої країни. Наприклад, історик С. Тицький зазначає, що тільки у період січня 1902 року студентські виступи в університеті та політехнікуму стали «каталізатором активізації визвольного руху московських студентів... Надалі протягом усього терміну загальноросійських заворушень студентства Виконком Технічного училища інформував студентів, ...закликаючи москвичів брати приклад з київських товаришів» [21, с. 34–35]

На протестні події січня 1905 року, разом із студентами Харкова, Москви, Петербургу та інших міст зреагували і студенти Київських закладів освіти провівши мітинги із сутичками з поліцією.

Варто зазначити, що протести, які були в період першої революції досить активними по всій Росії, в Україні мали виражений національний характер, більшість студентів виступали, якщо не за автономію своєї держави, то, як мінімум за вільне використання української мови в учбових закладах та вимагала створення відповідних кафедр, при чому це явище було масовим: 16 жовтня 1906 року – сходка студентів Київського Університету та обговорення створення україномовних кафедр; грудень 1906 року – звернення студентів Харківського Університету до ради професорів із проханням викладання українською мовою; петиції вищих жіночих курсів, тощо. Зокрема в Києві, окрім зборів 16 жовтня, ще в КПІ гурток українців-студентів в листопаді 1906 р. також розпочав збір підписів під вимогою відкриття ряду українознавчих кафедр в інституті; в Київській духовній академії утворився «Український гурток», який постановою від кінця вересня 1906 року вбачав своїм завданням «виховання студентів-українців, які колись стануть діячами на батьківщині» [16, с. 3]; на курсах академічної драми в школі М. Лисенка «І. Стешенко почав викладати учням української драми історію українського театру українською мовою». [12, с. 3].

Історик І. Коляда, у 2006 році, досліджуючи питання розвитку української мови, зауважував, що не дивлячись на постійні утиски з боку держави кількість друкованих видань українською мовою постійно зростала (кількість україномовних газет збільшилася після 1905 року у 10 разів, почався активний розвиток друкування україномовної літератури – в 4 рази в 1908 році, порівняно с 1905) [21, с. 54–55]

Відповідно, можемо побачити, що студенти ВНЗ того періоду були не тільки зацікавленими в етнополітичному житті країни, але і були безпосередніми провідниками змін в даній сфері на місцях, стимулюючи розвиток національних меншин.

Особливістю руху студентів саме в київській політехніці є його безпосередня близькість до ради міських депутатів, яка базувалася на території інституту, відповідно, це спричинило більш рішучу реакцію громади студентів на масові арешти в Києві та Російській імперії в цілому під час революції та у період реакції. До цього, відповідно, потрібно додати близьке розташування політехнічного інституту до промислової зони Києва. Як результат – під час «Шулявської республіки» поряд із робітниками заводів дружинниками були і студенти політехнічного інституту [7].

Не можна, звичайно, сказати, що студенти даного закладу зробили більший внесок у революційний рух (в Києві зокрема) ніж студенти інших закладів, але ми можемо упевнено стверджувати, що безпосередня дислокація політичного органу в корпусі навчального закладу не могла не залишити свій слід в думках та діях більшості студентів політехнікуму. В інституті, також, було обладнано склади революційної літератури і організовано підпільну друкарню; у вересні 1905 року це був центр політичної пропаганди в місті; чи не щодня проводилися мітинги та зібрання студентів. Збиралися конференції, зачитувалася революційна література і т. д. При чому, паралельно тут проводилися постійні обшуки, арешти, ряд студентів було засуджено, наприклад, студента Миколу Рейхе було засуджено за розповсюдження нелегальної літератури на 2 тижні в київській фортеці [6, с. 3].

Ряд студентів, окрім розповсюдження літератури, займався також і ораторством серед селян, проголошуючи останнім ідеї «експропріації» у поміщиків або закликаючи до мітингів. [6, с. 3] Більшість пропагандистів, які агітували селян не мали за мету цілеспрямовану поїздку до села, вони були вимушені повернутися до своєї батьківщини через вигнання з навчального закладу

або «у пошуках заробітку чи притулку» [20, с. 42], а на місці, паралельно, ставали агітаторами, оскільки вступали у місцеві політичні організації, спілки, тощо.

Висновки. Студентська молодь являє собою справжню рушійну силу розвитку суспільства, будь-які процеси, які відбуваються у державі віддзеркалюються і у студентських громадах, де ці процеси переосмислюються, що призводить до певних дій з боку самих студентів, при чому, ці дії можуть бути розглянуті як певні каталізатори до революційних дій або певних політичних чи соціальних змін.

В даному випадку, студенти київських вузів, в цілому молодь Києва не зосталася осторонь революційних змін в державі у період першої революції 1905 року і зробили те, що мали зробити – стати однією із провідних сил революційних змін в державі сприяючи своїми діями поширенню української мови в літературі та викладанні; стала рушійною силою, стимулом до виступів студентів

інших міст не тільки на території України, але і Російської імперії.

Хоча, сучасному українському суспільству важко уявити студентів як провідну ланку революційного руху, але ми маємо розуміти, що сучасний світ і світ кінця XIX – початку XX століття мають абсолютно різні погляди на життя у суспільстві при чому, зацікавленість студентів в політичному житті з кожним роком стає все меншою, але так чи інакше, студентство продовжує грати свою роль у розвитку політичного та соціального життя своєї країни.

Таким чином, бачимо, що студенти досліджуваного періоду були не тільки майбутніми вченими, але і були діячами соціуму, намагалися впливати на розвиток свого суспільства навіть ціною власного життя і своєї свободи, свободи своїх товаришів, при чому, багато студентів були не тільки борцями за свободу свою, але і були інтернаціоналістами у своїх закликах і боролися за свободу усіх етносів.

Список літератури:

1. Берендєєв О. Студентський рух у Києві. 1895–1908 рр. Історія в школі, 1998. № 3. С. 43
2. Виктория Хитерер. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года. [електронний ресурс]. режим доступу: <http://ldn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Pogrom-1905.htm>
3. Волковинський В.М. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX століття. Історія України, 1996. № 10. С. 1–4.
4. Где лучше всего учиться в мире по версии QS World University Rankings 2020. [електронний ресурс]. режим доступу: <https://grade.ua/news/qs-world-university-rankings-2020/>
5. Иванов А. Е. Мир российского студенчества. Конец XIX – начало XX века. Очерки. М. : Новый хронограф, 2010. 360 с.
6. Киевлянин: лит. и полит. газ. Юго-Зап. края: ежедн. изд. ред. В. В. Шульгин; изд.: В. Шульгин, П. Могилевская, Киев : В. Шульгин, П. Могилевская. № 256 (16 вересня). С. 3
7. Київський Політехнічний інститут Нарис історії, Київ: Наукова думка, 1995. 320 с.
8. Кошель П.А. Девятсот пятый год: террор в действии. История, 2003. № 16. С. 1–3.
9. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст., Житомир : Волинь, 2015. 464 с.
10. Марков А. Р. Что значит быть студентом, М. : НЛЮ, 2005. 264 с.
11. Определили лучшие высшие учебные заведения Украины: рейтинг 2020 года. [електронний ресурс]. Режим доступу: https://education.24tv.ua/ru/rejting-luchshih-universitetov-ukrainy-2020-godu-novosti-ukraina_n1373161
12. Рада: щоденна політ., економ. і літ. газета., Київ : Є. Чикаленко. № 1 (15 вересня). 4 с.
13. Рада: щоденна політ., економ. і літ. газета., Київ : Є. Чикаленко. № 2 (16 вересня). 4 с.
14. Рада: щоденна політ., економ. і літ. газета., Київ : Є. Чикаленко. № 3 (17 вересня). 4 с.
15. Рада: щоденна політ., економ. і літ. газета., Київ : Є. Чикаленко. № 5 (20 вересня). 4 с.
16. Рада: щоденна політ., економ. і літ. газета., Київ : Є. Чикаленко. № 6 (21 вересня). 4 с.
17. Рада: щоденна політ., економ. і літ. газета., Київ : Є. Чикаленко. № 9 (24 вересня). 4 с.
18. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні, Український історичний журнал, 1992. № 2. С. 90–98.
19. Сусоров В.Д. Репресивні заходи царизму на півдні України в 1905–1907 роках, Херсон : Олді-плюс, 2005. 115 с.
20. Тицький С. І. Університет Св. Володимира в етнополітичному просторі м. Києва 1900–1904 рр., Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Історичні науки: збірник наукових праць, К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 7. С. 24–45.

21. Токаленко П. О. Історіографія подій першої російської революції в пострадянські часи. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки, 2019. Т. 30 (69) № 3. С. 49–56.

22. Фавр В. В. К вопросу о половых сношениях, о венерических болезнях и онанизме учащейся молодежи, Русский журнал кожных и венерических болезней, 1910. Т. XIX. С. 197–215.

Burianov D.M. STUDENT ETHNOPOLITICAL MOVEMENT IN KYIV DURING THE REVOLUTION OF 1905–1907

The article considers the ethno-political features of the student movement in Kyiv during the first revolution of 1905 – 1907 on the example of Kyiv University of St. Vladimir and Kyiv Polytechnic Institute. A number of archival newspaper publications covering the problems of the student movement in Kyiv were studied, as well as an analysis of works among researchers on this issue both in the modern period and in the period of these historical events. This work is based on the principle of historicism, analysis and synthesis. The principle of historicism is that the ethno-political movement is considered in the context of the system of political movements of the Russian Empire with the peculiarities of their interaction with social and economic aspects. Analysis and synthesis in the work was used when working with archival materials, including newspaper data, the analysis of which allowed to determine the number of supporters of revolutionary events in the country, as well as their opponents and the degree of integration of students into revolutionary events. The paper substantiates the concept of the leading role of Ukrainian students in the revolutionary events of the early twentieth century, and identifies the influence of the Kyiv student ethno-political movement on other cities of the empire. In addition, the relationship and interaction between students, features of their views on the political situation in the country during the revolution within the city of Kiev, their contribution to revolutionary events.

Key words: ethno-political movement, revolution of 1905 – 1907, students, polytechnic students, university students, student ethno-political movement.

Буцький П.Е.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИВАТНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

У процесі історичного розвитку аграрного сектора економіки України мало місце існування різних форм землеволодіння. Їх вивчення дозволяє не тільки краще зрозуміти історію конкретного регіону, але і виявити тенденції в розвитку земельних відносин. У вітчизняній історіографії низка авторів розкривають різні аспекти земельних відносин в Південній Україні, спираючись на широке коло джерел. Проте, назріла необхідність комплексного дослідження проблеми саме приватного землеволодіння, виходячи з сучасних методологічних позицій. У зв'язку із вищезазначеним метою дослідження є визначення особливостей приватного землеволодіння в Таврійській губернії. Об'єктом дослідження є поземельні відносини на території Південної України. Предметом дослідження є – тенденції трансформації приватного землеволодіння в Таврійській губернії, як одного з регіонів Південної України. Хронологічні межі дослідження – друга половина 19 ст. Територіально дослідження охоплює всі повіти Таврійської губернії. За даними перепису 1905 року, основну площу земель склали приватні володіння. У порівнянні із 1877 роком вона збільшилася на 1,8%, із 1887 – на 5,4%. По повітах губернії розподіл приватних володінь коливався від 6,1 до 86,3%. Він був найбільшим у Феодосійському (86,3%), Євпаторійському (84,4%) та Перекопському (83,5%), а найменшим у Бердянському (6,1%) та Мелітопольському (28,5%). Всіх приватних земельних володінь у Таврійській губернії нараховувалося 21845 дес., при загальній площі 2492450 дес. Таким чином, середній розмір володінь становив 114,1 дес. Опубліковані поземельні переписи ЦСК дають змогу проаналізувати розвиток приватного землеволодіння в Таврійській губернії в цілому та по повітах з точки зору розподілу земельної площі за станами, за найбільшою та найменшою площею землеволодіння та розміщення землеволодіння. Перспективою дослідження є нанесення основних районів приватної власності на геоінформаційну мапу для більш наглядного представлення результатів аналізу.

Ключові слова: Південна Україна, землеволодіння, приватний власник, селяни, дворяни.

Постановка проблеми. У військових умовах, коли Україна відстоює свою землю та незалежність, особливого значення набуває дослідження та збереження аграрної історії минулих століть. В процесі історичного розвитку аграрного сектора економіки України мало місце існування різних форм землеволодіння. Їх вивчення дозволяє не тільки краще зрозуміти історію конкретного регіону, але і виявити тенденції в розвитку земельних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії накопичений певний досвід вивчення історії землеволодіння та землекористування. Серед останніх робіт треба виділити праці О.М. Приймака, А.М. Крилової, С.І. Пачева, Н.Р. Теміровою [1; 2; 4; 9]. Спираючись на широке коло джерел, автори розкривають різні аспекти земельних відносин в Південній Україні. Проте, назріла необхідність комплексного дослідження

проблеми саме приватного землеволодіння, виходячи з сучасних методологічних позицій.

Мета статті. У зв'язку із вищезазначеним метою дослідження є визначення **основних тенденцій трансформації** приватного землеволодіння в Таврійській губернії. Об'єктом дослідження є поземельні відносини на території Південної України. Предметом дослідження є – тенденції трансформації приватного землеволодіння в Таврійській губернії, як одного з регіонів Південної України.

Поставлена мета визначає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати розподіл приватної земельної площі за соціальними станами;
- охарактеризувати тенденції розвитку особистого приватного землеволодіння та приватного землеволодіння товариств та партнерств (товариществ);

– визначити середню площу приватного землеволодіння по повітах.

Хронологічні межі дослідження – друга половина XIX ст. Територіально дослідження охоплює всі повіти Таврійської губернії.

Виклад основного матеріалу. Інформацію про зміни у розподілі землеволодіння у наступні десятиріччя після селянської реформи знаходимо поземельних переписах Російської імперії за 1877, 1887 та 1905 роки та земських матеріалах [6–8].

Починати аналіз даних, на нашу думку, краще з матеріалів перепису 1887 року, у розрізі порівняння його результатів із переписом 1877 року.

Опрацьовані нами дані перепису 1887 року показують, що найбільшими власниками землі в Таврійській губернії були селяни-общинники (надільні землі) та приватні особи, яким належало 91,5% площі губернії. Більша половина всіх земель (52,1%) знаходилася у приватній власності. Сільські товариства володіли 40% земельного фонду. Інші види землеволодіння складали тільки 8,5%, зокрема скарбниці належало 5,5%, уділу – 0,2%, іншим установам – 2,8%

На півдні губернії землі приватних власників займали ще більшу частку – 4/5 всієї земельної площі: у Євпаторійському повіті 89,1%, Перекопському 85,9%, Феодосійському 86,7%, Симферопольському 76% [8].

Земські статистики, спираючись на поземельний перепис 1887 року, наводять практично ті самі дані, з мінімальним відхиленням. У другій половині 1880-х років поземельна власність у Таврійській губернії розподілялася за головними категоріями землеволодіння таким чином (табл. 1, 2).

Найменший відсоток приватних земель простежувався у Бердянському та Мелітопольському повітах, а найбільший у Євпаторійському повіті.

Таблиця 1
Розподіл землеволодіння в Таврійській губернії за головними категоріями

Форма власності	Площа (дес.)	% від загальної площі
Приватна власність	2715421	50,1
Власність та користування селян	2160202	39,8
Казенна	327378	6
Удільна	9132	0,2
Інша	209783	3,9
Всього	5421816	100

За відносною кількістю селянських земель повіти розташовувалися у зворотному порядку [5].

Схожі дані наводить В.Є. Постніков [3]. Найменшим ступенем заселення відрізнялася північна, степова частина Криму, і головною причиною цього була відсутність тут вільних земель для поселення: майже весь Крим належав приватному землеволодінню. Крим представляв велику відмінність від материкових, північних повітів, Таврійської губернії, де селянському землеволодінню належало більше половини всієї земельної площі, або 58%, у Криму ж селянське землеволодіння займало лише 17%.

Кожен із трьох північних повітів Таврійської губернії мав свої особливості у характері землеволодіння. Бердянський повіт можна було назвати селянським повітом: у ньому сільським товариствам належало 89% усієї площі зручних земель повіту і лише 11% приватному землеволодінню, скарбниці та іншим. У Мелітопольському повіті у володінні сільських товариств знаходилося 63%, а в Дніпровському повіті лише 42% загальної площі зручних земель.

Таблиця 2
Розподіл землеволодіння в Таврійській губернії за головними категоріями по повітах

Повіти	Приватна власність		Власність та користування селянських товариств		Скарбниці, уділ та інші		Загальна кількість землі (дес.)
	площа (дес.)	(%)	площа (дес.)	(%)	площа (дес.)	(%)	
Бердянський	40260	5,1	700325	88,4	51898	6,5	792463
Мелітопольський	340263	28,7	753299	63,3	96068	63,3	1189630
Дніпровський	561255	49,7	474451	42,0	93000	8,3	1129006
Перекопський	425310	77,8	31910	5,8	89404	16,4	546624
Євпаторійський	433910	86,3	19771	4,0	48799	9,7	502480
Симферопольський	359235	73,1	62591	12,8	79698	14,1	491524
Феодосійський	485899	78,5	61785	10,0	71278	11,5	618962
Ялтинський	69289	45,8	56070	37,1	25868	17,1	151227

Останній повіт був регіоном переважно приватного землеволодіння [3].

За переписом 1887 року практично половина (43,9%) всіх приватних земель належала дворянам, земля яких знаходилася у повітах: Симферопольському (58,9%), Дніпровському (58,4%), Мелітопольському (56,8%) та Ялтинському (65,8%). З 1877 по 1887 рік дворянське землеволодіння знизилося на 16,5%, головним чином у Бердянському (-29,9%), Феодосійському (-37,5%) та Євпаторійському (-20,8%).

З інших видів землеволодіння значним розміром відрізнялося селянське, яке збільшилося за рахунок дворянського. За переписом 1887 року селянам належало 26,4%, тобто $\frac{1}{4}$ всієї приватної поземельної власності, проти 14,2% у 1877 р.

Збільшення селянського землеволодіння відзначалося в усіх частинах губернії, крім Дніпровського повіту, у якому дворянське землеволодіння трималося більш менш стабільно, і де купецьке землеволодіння значно збільшилося. За кількістю власників селянське землеволодіння було значно більше власності інших станів та складало у губернії $\frac{4}{5}$ (80,8%) всіх власників. Коливання було у окремих повітах від 44,8% (Перекопський) до 93,5% (Ялтинський). Якщо вони володіли лише невеликим відсотком (26,4%) всіх земель, які знаходилися у приватній особистій власності, то це було пов'язано із невеликим, порівняно із іншими станами, розміром їх володінь. Середнє землеволодіння у губернії не перевищувало 64,1 дес. Найменшими розмірами селянські володіння відрізнялися у Ялтинському повіті, де середнє володіння не перевищувало 2,3 дес., а найбільшими у Перекопському (1155,6 дес.), де багато земель належало цілим селянським товариствам. У інших повітах середній розмір селянського володіння коливався від 39,6% до 196,5 дес.

Купецьке землеволодіння займало у 1877 і 1887 р. третє місце серед інших приватних власників Таврійської губернії. Купцям, які становили тільки 2,6% всіх землевласників, належало 17,9% загальної кількості землі. Найменш

було поширено купецьке землеволодіння у Бердянському (4,9%), Мелітопольському (9,4%) та Ялтинському (9,2%) повітах, а найбільше у Дніпровському (32,7%) та Перекопському (24,4%). За розмірами купецьке землеволодіння займало перше місце. Середній розмір по губернії становив 1312,3 дес. (у 1877 р. – 1315,7 дес.). Найбільшими розмірами купецьких володінь відрізнялася північно-західна частина губернії, тобто Дніпровський повіт, де середнє володіння дорівнювало 10363,5 дес. (у 1877 році – 9043,9 дес.), потім йшов Перекопський (4919,4 дес.). Найменший, малоземельний – Ялтинський (172,7 дес.).

Міщанське землеволодіння ані за кількістю поміщиків (5,9%), ані за кількістю земель (4,1%) великого значення для губернії не мало. За кількістю власників перше місце займав Симферопольський повіт, у якому знаходилося губернське місто (15,4%), далі Євпаторійський (10,5%), у якому була найбільша кількість міщанських земель (13,2% всіх земель повіту). Значно менші площі вони займали у Симферопольському та Перекопському повітах (3,6%), а найменшу (0,1%) у Дніпровському, у якому переважало селянське землеволодіння (92,4%). Середній розмір міщанського володіння (139,3 дес.) був у два рази більше селянського, хоча у той самий час практично у 10 разів менше купецького (1312,3 дес.). Найбільш значні міщанські володіння зустрічалися у Перекопському повіті, де середній розмір дорівнював 938 дес., потім у Євпаторійському (середній розмір 673,6 дес.). Найменші – Ялтинський (11 дес.) та Симферопольський (31 дес.) повіти [8].

За даними перепису 1905 року [6], основну площу земель склали приватні володіння. У порівнянні із 1877 роком вона збільшилася на 1,8%, із 1887 – на 5,4%. По повітах губернії розподіл приватних володінь коливався від 6,1 до 86,3%. Він був найбільшим у Феодосійському (86,3%), Євпаторійському (84,4%) та Перекопському (83,5%), а найменшим у Бердянському (6,1%) та Мелітопольському (28,5%) (табл. 3, 4).

Таблиця 3

Розподіл землеволодіння в Таврійській губернії за головними категоріями

	1877	1887	1905	Різниця порівняно із 1905 роком (дес.)	
				1887	1877
Приватні	2 718 726 (52%)	2 625 140 (52,8%)	2 765 971 (52,6%)	+ 47245	+140831
Надільні	1957 (37,5)	1 931 488 (38,8%)	1 960 621 (37,2)	+ 26044	-3089
Скарбниця, уділи та ін.	535 531 (10,2%)	418 384 (8,4%)	546 293 (10,2)	+ 117147	-10762

Таблиця 4

Розподіл землеволодіння за соціальними станами

	1905	1877	Збільшення чи зменшення у 1905 р.		Площа 1905 року (%)		
			дес.	рази			
Дворянам	869 594	1 585 757	-716 163	-1,82	16,6	31,4	34,9
Духовний особам	70 112	487	+69 625	+143,97	1,3	2,5	2,8
Купцям та почесним громадянам	503 281	467 082	+36 199	+1,08	9,6	18,2	20,2
Міщанам	153 281	147207	+6031	+1,04	2,9	5,6	6,1
Селянам	831 899	373 766	+458 133	+2,23	15,8	30,1	33,4
Іншим	52 687		+52 687		1	1,9	2,1
Іноземним підданам	11 639	50015	-38 376	-4,30	0,2	0,4	0,5
Всього приватним власникам	2 492 450	2624314	-131 864	-1,05	47,4	90,1	100

Приватна власність чітко поділялася на два види – власне приватну та приватну землю товариств та партнерств (товариществ). Перша складала 2492450 дес. або 90,1% всієї приватної власності, друга 273521 дес. або 9,9%. При цьому, порівняно із 1877 роком перша знизилася на 131864 дес. або у 1,5 рази, а друга збільшилася на 179109 дес. або у 2,9 разів. Ситуація у повітах була наступна (табл. 5, 6).

У 5-ти повітах (з 8-ми) приватна особиста власність за 28 років знизилася (у 1,06–1,32 рази), а у трьох збільшилася (у 1,08–1,59 раз). При цьому, власність товариств за цей час збільшилася в 5-ти повітах (у 1,09–143,31 рази), у одному вона була новим явищем, а у 2-х знизилася. Найбільші зміни відбулися у Перекопському повіті, де приватні власники втратили 102,1 тис. дес., а товариства отримали 110,6 тис. дес., у Дніпровському,

Таблиця 5

Приватна особиста земельна власність у повітах

Повіти	Площа (дес.)		збільшення чи зменшення у 1905 р.		% приватної власності у 1905 році складає
	1905	1877	дес.	рази	
Симферопольський	331 447	354 819	-23 372	-1,07	91,6
Бердянський	46 114	28 855	+17 259	+1,59	93
Дніпровський	489 229	560 225	-70 996	-1,15	88,1
Євпаторійський	437 522	402 048	+35 474	+1,09	98,5
Мелітопольський	312 287	332 762	-20 475	-1,07	95,1
Перекопський	322 440	424 533	-102 093	-1,32	74,3
Ялтинський	65 368	69 289	-3921	-1,06	96,4
Феодосійський	488 043	451 783	+36 260	+1,08	92,9

Таблиця 6

Земельна власність товариств та партнерств

Повіти	Площа (дес.)		збільшення чи зменшення у 1905 р.		% приватної власності у 1905 році складає
	1905	1877	дес.	рази	
Симферопольський	30 257	7710	+22 547	+3,92	8,4
Бердянський	3490	11405	-7915	-3,27	7
Дніпровський	66 150	1030	+65 120	+64,22	11,9
Євпаторійський	6699	31 862	-25 163	-4,76	1,5
Мелітопольський	16 009	7512	+8497	+2,13	4,9
Перекопський	111 350	777	+110 573	+143,31	25,7
Ялтинський	2459		+2459	-	3,6
Феодосійський	37 107	34 116	+2991	+1,09	7,1

де володіння перших зменшилося на 71 тис. дес., а у других збільшилися на 65,1 тис. дес. У Євпаторійському – збільшилися на 35,5 тис. дес., зменшилися на 25,2 тис. дес. відповідно, у Феодосійському – +36,3 тис. дес., +3 тис. дес. У співвідношенні цих двох видів власності по губернії товариства значно поступалися приватним власникам. Тільки у Перекопському повіті власність останніх перевищувала $\frac{1}{4}$ частину приватного землеволодіння (25,7%), у Дніпровському вона досягла $\frac{1}{8}$ частини, а у всіх інших складала менше $\frac{1}{10}$ всіх приватновласницьких земель, у тому числі в 3-х повітах вона не сягала навіть 5%, а саме у Євпаторійському (1,5), Ялтинському (3,6) та Мелітопольському (4,9).

Серед приватних власників головне місце належало дворянам, які володіли 869,6 тис. дес., що складає $\frac{1}{6}$ всієї площі губернії, більше $\frac{3}{10}$ площі приватного володіння та більше $\frac{1}{3}$ приватної власності. За дворянами йшли селяни (та колоністи), які володіли 831,9 тис. дес., тобто кількістю землі, яка практично дорівнювала площі дворянського землеволодіння. Третє місце належало купцям та почесним громадянам, які володіли 503,3 дес. або біля $\frac{1}{10}$ загальної площі губернії та до $\frac{1}{5}$ приватної власності. Досить великими були володіння міщан – 153,3 тис. дес., які складала 5,6% приватної власності. Інші стани володіли 134,4 тис. дес. або 4,8% приватної власності.

Якщо порівнювати дані за 1877 рік із даними 1905 р., то отримуємо наступні результати (табл. 7).

Селяни, які у 1877 році, займали третє місце, отримавши 458,1 дес., вийшли на друге місце. Якщо у 1877 році їх власність складала 7,2% загальної та 13,8% площі приватного землеволодіння, то у 1905 році вона займала практично $\frac{1}{6}$ частину першої та $\frac{3}{10}$ другої. Значно збільшилася земельна власність всіх інших власників, крім дворян; так, володіння купців збільшилися на 36,2 тис. дес. (або на 8%), міщан на 6 тис. дес. (на 4%), духовних осіб (практично в 144 рази) та інших на 14,3 тис. дес. (на 29%). Це збільшення відбулося за рахунок власності дворян, які втратили

за 28 років 716,2 тис. дес. або фактично (45,1%) своєї власності, що у 1877 займала $\frac{3}{10}$ загальної площі губернії та $\frac{3}{5}$ приватного землеволодіння, у на 1905 рік складала $\frac{3}{10}$ загальної площі губернії та $\frac{3}{10}$ приватної площі. Таким чином, всі стани, крім дворян, які володіли у 1905 році площею 1622,9 тис. дес. (1877 – 1038,6 тис. дес.) мали у 1905 році значно більшу частку, а саме 30,8% (1877 – 19,9) у загальній площі, 58,7% (1877 – 38,3) всього приватного землеволодіння та 65,1% (1877 – 39,6) особистого приватного землеволодіння.

Другу категорію приватного землеволодіння складала товариства, які поділялися на селянські та інші, а також партнерства – селянські, міщанські, змішані (селянсько-міщанські), різностанові та торгово-промислові.

Володіли землею переважно селянські товариства. Площа їх земель в губернії становила 186,9 тис. дес., що складало 3,5% всієї її площі та 6,8% приватної власності. Серед партнерств на першому плані були селянські, які володіли 82,8 тис. дес. (1,6 та 3%). Власність торгово-промислових товариств не значна – 2,9 тис. дес. В загальній площі селянські товариства та партнерства володіли площею 279,9 тис. дес. Додавши сюди приватну власність селян та міщан у кількості 985,1 тис. дес. отримаємо площу 1265 тис. дес. у 2,5 рази більше ніж власність купців та на $\frac{1}{3}$ більша ніж площа дворянського землеволодіння.

Порівняно із 1877 роком землеволодіння товариств та партнерств збільшилося на 179,1 дес. або практично у три рази. Це пояснюється значним збільшенням власності селянських товариств (на 183,6 дес. або у 55,6 разів) та виникненням нових видів приватної власності – землеволодіння селянських товариств (82,8 тис. дес.) та інших (1 тис. дес.). Навпаки, власність торгово-промислових партнерств у 1905 р. виявляється меншою ніж у 1877 році (на 88,3 тис. дес.).

Поеднуючи окремі види володінь у три великі групи: дворянську, купецько-торгово-промислову та селянсько-міщанську, виявляється, що з 8 повітів

Таблиця 7

Відсоток приватного землеволодіння окремих станів у 1877 та 1905 роках

Соціальний стан	В загальній площі		Площа приватних власників	
	1905	1877	1905	1877
Дворяни	16,6	30,3	31,4	58,3
Селяни	15,8	7,2	30,1	13,8
Купці	9,6	8,9	18,2	17,2
Інші	5,4	3,8	10,4	7,3

Таврійської губернії, дворянське землеволодіння переважало тільки у двох – Дніпровському та Ялтинському. Тільки у останньому воно складало більше половини приватної земельної власності. В інших повітах перевага належала іншим групам власників, а саме селянам та міщанам, яким у Бердянському та Феодосійському повітах належало більше $\frac{1}{2}$ приватної земельної площі. Купці всюди поступалися іншим групам, тому що їх власність тільки у Євпаторійському та Перекопському повітах перевищувала $\frac{1}{4}$ приватної власності.

Всіх приватних земельних володінь у Таврійській губернії нараховувалося 21845 дес., при загальній площі 2492450 дес. Таким чином, середній розмір володінь становив 114,1 дес. У окремих повітах він коливався від 6,4 до 699,4 дес. При цьому, він був найбільшим (більше 400 дес.) у Перекопському (699, 4 дес.) та Євпаторійському (400,7 дес.) та найменшим (менше 100 дес.) у Ялтинському (6,4 дес.) та Симферопольському (75,6 дес.) [6].

Висновки. Таким чином, опубліковані поземельні переписи ЦСК дають змогу проаналізувати розвиток приватного землеволодіння в Таврійській губернії в цілому та по повітах з точки зору розподілу земельної площі за станами, за найбільшою та найменшою площею землеволодіння та розміщення землеволодіння. У губернії приватне землеволодіння значно переважало над іншими видами. На початок 20 ст. площа дворянського землеволодіння була найбільшою, але за досліджуваний період відбулося значне її зменшення. У 1905 році приватна площа селянського землеволодіння практично зрівнялася із площею дворянського. Крім того, слід звернути увагу на відмінність північних (материкових) повітів із південними з точки зору розподілу земельних площ. Для більш наглядного представлення результатів дослідження в перспективі планується нанесення основних районів приватної власності на геоінформаційну мапу.

Список літератури:

1. Крилова А.М. Описово-статистичні документи державних установ земельної позики як джерело дослідження землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я. Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2009, № 162, С. 118–125.
2. Пачев С.І. Поземельні відносини у приазовських болгар в другій половині XIX на початку XX ст. Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Т. 5. К., 1999, 196–209.
3. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство, М., 1891, XXXII, 392 с.
4. Приймак О.М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть : моногр. О.М. Приймак. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. 458 с.
5. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Симферополь, 1885. Т. 9: Памятная книжка Таврической губернии, 1889, 2, 675 с.
6. Статистика землевладения 1905 г.: В 50 вып. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. СПб., 1906. Вып. 42: Таврическая губерния, 1907, 49 с.
7. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России: В 8 вып. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. СПб., 1880. Вып. 8: Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабская (с 9 картограммами), 1885. 6, IV, 137, 9 с.
8. Статистика Российской Империи XXII. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года: В 60 вып. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, СПб., 1892, Вып. 41: Таврическая губерния, 1895, 38 с.
9. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003, 319 с.

Butskiy P.E. FEATURES OF THE TRANSFORMATION OF PRIVATE LAND OWNERSHIP IN SOUTHERN UKRAINE (SECOND HALF OF THE 19th CENTURY)

In the process of historical development of the agricultural sector of Ukraine's economy there were various forms of land tenure. Their study allows not only to better understand the history of a particular region but also to identify trends in the development of land relations. Based on a wide range of sources, the authors reveal various aspects of land relations in southern Ukraine. However, there is a need for a comprehensive study of the problem of private land ownership, based on modern methodological positions. In connection with the above purpose of the study is to determine the characteristics of private land ownership in the Tavricheskaya gubernia. The object of research is the territory of Southern Ukraine. The subject of the research is the

peculiarities of the transformation of private land tenure in the Tavricheskaya gubernia as a part of Southern Ukraine. Chronological boundaries of the study – the second half of the 19th century. Territorially, the study covers all counties of the Tavricheskaya gubernia. According to the 1905 census, the main area of land was private property. Compared with 1877, it increased by 1.8%, from 1887 – by 5.4%. In the counties of the province, the distribution of private property ranged from 6.1 to 86.3%. It was the largest in Feodosiyskiy uezd (86.3%), Yevpatoriyskiy (84.4%) and Perekopskiy (83.5%), and the smallest in Berdyanskiy (6.1%) and Melitopolskiy (28.5%). All private land holdings in the Tavriycheskaya gubernia numbered 21,845 des., With a total area of 2492450 des. Thus, the average size of possessions was 114,1 des. Published land censuses allow us to analyze the development of private land tenure in the Tavricheskaya gubernia as a whole and by counties in terms of distribution of land by state, largest and smallest area of land tenure, and location of land tenure. The prospect of the study is to put the main areas of private property on a geographic information map for a clearer presentation of the results of the analysis.

Key words: Southern Ukraine, land tenure, private owner, peasants, nobles.

Жмака В.М.

Сумський фаховий коледж економіки і торгівлі

ВЕЛИКА, ЦЕНЗОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ

У статті, використавши наукову літературу та широке коло джерел, зокрема матеріали Державних архівів Полтавської та Харківської областей, статистичні збірники, щорічники, довідники та ін., автором досліджено становище і шляхи розвитку великої, цензової промисловості міст Лівобережної України в 1920-ті роки, тобто в період нової економічної політики; відстежено особливості існування даної категорії підприємств у містах різних типів.

Схарактеризовано становище промисловості у якому та опинилась на початку 20-х рр. ХХ ст. Відзначено, що промисловість перебувала в кризовому стані, вихід із якої вбачався у нових методах господарювання і реорганізації через механізми непу. Наведено і проаналізовано цифрові показники розвитку промисловості міст регіону які свідчать, що на середину 20-х рр., тобто на кінець відбудовного періоду, велика промисловість міст Лівобережжя незважаючи на різні труднощі була не лише відбудована, а навіть перевершила показники довоєнного рівня. Зазначено, що основна маса підприємств знаходилась в округових центрах, хоча навіть у них промисловий потенціал був різний. Цензові ж підприємства неокругових міст значно поступались округовим практично за всіма показниками, проте вони відігравали одну з головних ролей – забезпечували населення роботою і необхідною продукцією.

У другій половині 1920-х рр. цензова промисловість міст регіону, незважаючи на те, що головна увага влади зосереджувалась на промисловості Донбасу, продовжувала розвиватись: зросло число підприємств, зайнятих на них осіб, сума виробництва тощо. Разом із-тим відзначено, що розрив у показниках між великою промисловістю округових та периферійних міст посилювався ще більше.

Наприкінці автор доходить висновку, що велика, цензова промисловість міст Лівобережжя за роки непу пройшла шлях відновлення і нарощування виробництва, хоча у містах різних типів рівень розвитку промисловості залишався неоднаковим.

Ключові слова: місто, Лівобережжя, неп, велика промисловість, цензова промисловість, підприємство.

Постановка проблеми. На початку 1921 р. Україна перебувала в стані глибокої економічної кризи, особливо болюче вона вразила саме міста у яких не працювали фабрики і заводи, зупинились або ледь животіли всі системи життєзабезпечення. Проголошена більшовиками нова економічна політика намітила вихід із соціально-економічної кризи. На цей вихід, в першу чергу, розраховувала й промисловість. Саме роки непу стали однією із цеглин у підвалинах української промисловості, які значною мірою вплинули й на розвиток промисловості в містах. Враховуючи складність розвитку вітчизняної промисловості в теперішній час, варто звертатися до реформаторського досвіду минулих історичних періодів, одним із яких є доба нової економічної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про історіографію проблеми варто зауважити, що роботи в яких цілеспрямовано розглядається чи бодай подається інформація про

промислові підприємства міст, зустрічаємо лише з виходом «Історії міст і сіл Української РСР» та історико-краєзнавчих нарисів або путівників по містах, а це 60–70-ті рр. минулого століття. Значна увага як в «Історії міст і сіл...», так і нарисах приділяється розгляду економіки, особливо відновленню промисловості у відбудовний період та роки перших п'ятирічок. Наприклад, такі нариси та путівники було видано по Кременчуку [12; 17], Лебедину [11], Ромнах [37], Сумах [38–39] та інших містах регіону й України.

Певне уявлення про стан промисловості на різних етапах її розвитку надають нариси з історії окремих підприємств, видання яких було приурочено до ювілейних дат, пов'язаних із цими підприємствами. Оскільки більшість промислових закладів розміщувалось у містах, дані нариси дають можливість скласти певне уявлення і про промисловий та економічний розвиток окремих населених пунктів [10; 14; 33–34; 41 та ін.].

До цього, деякі узагальнюючі відомості про промисловість міст, та й то переважно великих промислових центрів, можна було виділити лише з матеріалів економічного характеру. Наприклад роботи О. Сідорова [40], Д. Вірника [4] та ін.

Упродовж другої половини 1950–1980-х рр. з'являється велика кількість літератури, присвяченої дослідженню економіки радянської доби. І хоча діяльність дослідників була обмежена концепціями, сформульованими ще в 1930-х рр., їх роботи містять важливі історичні дані. Серед них і відомості стосовно промислових підприємств міст регіону періоду непу. В цьому контексті необхідно виділити колективні узагальнюючі дослідження з історії розвитку народного господарства [36] та історії республіки [16], монографії Б. М. Бабія [1], О. С. Кудлая [18] та ін.

Окремою складовою вивчення промисловості був її розгляд крізь призму дослідження робітничого класу, доробок К. К. Шияна [44], Г. Д. Діденка [8], В. М. Довгопола [9] та ін.

Грунтовним дослідженням промисловості відзначається праця О. О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні. Ч. III. (Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму)» [29], в якій автор розглядає усі етапи й елементи розвитку основних галузей української промисловості в зазначений період, приділяючи значну увагу непівським рокам.

Неп, запроваджений 1921 р., знайшов своє відображення у всіх сферах життя країни. Багато подій і процесів періоду нової економічної політики відбувалися або були пов'язані саме з містами, що певною мірою залишало відбиток і на розвитку самих міст. Початок української незалежності приніс нові можливості для досліджень непівської моделі. Було порушено проблеми, яких не торкалася радянська історична наука. Зокрема під новим кутом зору висвітлювалась діяльність різних галузей промисловості: монографії В. І. Гринчуцького [5], Л. В. Нізової [30], колективна робота О. М. Бута, В. С. Бондаренка, К. В. Нікітенка [3], В. І. Базалєєва і О. М. Куценко [2] та ін., у яких знаходимо інформацію і по містах регіону.

У роки незалежності на місцях продовжилась робота з дослідження історії міст Лівобережжя. Було підготовлено і видано нариси, довідники, навчальні посібники, в яких чільне місце посідає висвітлення подій, що відбулись у містах упродовж 20-х рр ХХ ст. Значна увага в них приділяється розгляду економічного життя і зокрема розвитку промисловості, щоправда відомості в них багато в чому схожі на ті, що вміщені в «Історії

міст і сіл...» чи нарисах 60–70-х рр. З-поміж них вирізняються книги з історії Кременчука [20], Вовчанська [13], Полтави [35], Харкова [15], Куп'янська [19] та ін.

Таким чином, проаналізувавши історіографію проблеми можемо зробити висновок, що незважаючи на чималу кількість наукової літератури присвяченої економіці, розвитку промисловості країни загалом, робіт, які б ґрунтовно досліджували безпосередньо промислові підприємства міст Лівобережної України доби непу немає. Враховуючи такий стан речей, даною публікацією ми спробуємо частково заповнити цю прогалину.

Джерельною базою для написання статті слугували різні види джерел: статистичні щорічники [31–32]; статистичні збірники, серед яких «Матеріали до опису округ УСРР» [21–27], збірник статистико-економічних відомостей «Міські селища УСРР» [28]; важливим джерелом у дослідженні великої, цензової промисловості міст наприкінці 20-х рр. ХХ ст. є статистичний довідник «Фабрики та заводи України» [42], який подає відомості про кількість підприємств, чисельність робітників на них, потужність двигунів, суму виробництва тощо. Також залучено матеріали фондів держархівів Полтавської [6] та Харківської [7] областей.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити становище і шляхи розвитку великої, цензової промисловості міст Лівобережної України в період нової економічної політики, відстежити особливості існування даної категорії підприємств у містах різних типів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економіка міст регіону була представлена такими галузями промисловості як велика (цензова), дрібна та кустарно-ремісничая, комунальними підприємствами. Напередодні Першої світової війни в містах Харківської і Полтавської губерній (основна частина Лівобережжя) знаходилось 1307 промислових підприємств із кількістю робітників – 26 969 чол., сума виробництва становила 75 674,5 тис. крб [43, с. 96]. Проте період революції і громадянської війни стали особливо руйнівними для промислових закладів, які опинились у великому занепаді. Виробництво промислової продукції на Україні знизилось до 1/10 від довоєнного рівня. З 11 тис. підприємств у 1921 р. діяло лише 2552, переважно дрібних [16, с. 22].

Отже, початок 20-х рр. ознаменувався дуже тяжким господарським становищем, що було викликане революційними подіями, громадянською війною тощо. Велика кількість підприємств

у містах не діяли, оскільки були зруйновані або не мали сировини чи достатньої робочої сили. До цього додалися й наслідки націоналізації, оскільки, відібравши (націоналізувавши) у власника підприємство, нова влада не могла швидко забезпечити його нормальне, безперебійне функціонування. У результаті, в 1921 р. у 17 містах регіону (крім Харкова, Кременчука, Ніжина, Хоролу, Охтирки, Лебедина, дані щодо яких відсутні) нараховувалось біля 260 підприємств, кількість працюючих на них становила 1 767 чол. (дані щодо 40 підприємств) [6, арк. 14; 7, арк. 1–6, 11–13, 18, 24, 33–38]. У той же час, у 1914 р. в цих самих містах налічувалось 702 фабрики і заводи, на яких працювало 9 518 робітників, сума виробництва становила майже 33,4 млн крб [31, Ведомость «Фабрики и заводы Полтавской губернии за 1914 г.»; 32, Ведомость «Фабрики и заводы Харьковской губернии за 1914 г.»].

Такі результати свідчать, що регрес відбувся у величезних масштабах, кількість підприємств зменшилась у 2,7 рази, що спричинило скорочення решти показників. Тобто промисловість перебувала в кризовому стані. Вихід із кризи вбачався у нових методах господарювання і реорганізації промисловості. Шляхи реорганізації було відображено в наказі РНК, схваленому ЦК РКП(б) 9 серпня 1921 р. «Про проведення в життя засад нової економічної політики».

Основні зусилля держава спрямовувала на відновлення великої, ценової промисловості, до якої зараховували підприємства, що мали не менше як 16 робітників із механічним двигуном або 30 робітників без двигуна. Їй приділялося найбільше уваги, оскільки в межах панівної ідеології, доктрини, саме велика промисловість вважалась головним елементом у відбудові всієї економіки країни. Основними нормативними актами, які

сприяли цьому, були вже згаданий наказ РНК від 9 серпня 1921 р., а також постанова Ради Праці та Оборони від 12 серпня цього ж року «Основні положення про заходи відбудови великої промисловості та підняття і розвитку виробництва» [36, с. 191]. На жаль, через недоліки, пов'язані зі станом джерельної бази, розвалом статистичного обліку, дані, які би давали змогу простежити розвиток ценової промисловості у містах Лівобережжя за перші роки непу, часто відсутні або зустрічаються фрагментарно. Проте по деяких містах такі відомості є. Так, у Лебедині станом на січень 1922 р. працювало близько 10 підприємств, на яких було зайнято понад 300 робітників, у Кременчуці на 1 січня 1923 р. працювало 25 підприємств, а в Ромнах за даними на 1 вересня 1923 р. знаходилось 14 ценових закладів із кількістю працюючих на них близько 900 чол. [11, с. 33; 17, с. 71; 37, с. 74]. Трапляється і суперечлива інформація, зокрема по місту Суми. За даними, що подаються у путівнику по місту, у Сумах наприкінці 1925 р. діяло 32 підприємства, на яких працювало 5,5 тис. робітників [39, с. 21]. Проте інше джерело (статистико-економічний збірник «Міські селища УСРР») називає 23 підприємства з майже 3 тис. працюючих [28, с. 102–103]. Такі розбіжності пояснюються, очевидно, як різною джерельною базою з якої було взято відомості, так, можливо, і різним підходом при віднесенні того чи іншого підприємства до категорії великих.

Більш репрезентативними показниками про стан великої промисловості міст Лівобережжя є відомості середини 20-х рр. Зокрема, узагальнені нами дані в таблиці свідчать: 1925 р. у містах Лівобережжя розміщувалось 358 великих підприємств, що становило 24,8% ценових закладів міських селищ УСРР; на них працювало 44 498 осіб, тобто 17,4% зайнятих у великій

Таблиця

Велика, ценова промисловість міст Лівобережжя

Тип міста	1925 р.				1929 р.			
	Кількість закладів	Кількість зайнятих осіб (робітники+ молодш. обл. персонал)	Потужність двигунів	Валова продукція (тис. крб)	Кількість закладів	Кількість зайнятих осіб (робітники)	Потужність двигунів	Валова продукція (тис. крб)
Округові	295 82,4%	43.000 * 96,6%	59.425 * 94,9%	163.501 * 90,7%	397 82,7%	72.584 95,6%	80.951 93,1%	474.982 95,5%
Неокругові	63 17,6%	1.498 3,4%	3.225 ** 5,1%	16.847 9,3%	83 17,3%	3.334 4,4%	6.002 6,9%	22.189 4,5%
Разом	358 100%	44.498 100%	62.650 100%	180.348 100%	480 100%	75.918 100%	86.953 100%	497.171 100%

* дані по 282 закладах; ** дані по 7 містах. Складено автором на основі: [23, с. 24–26; 25, с. 33–38; 26, с. 23–24; 27, с. 23–24; 28, с. 102–104; 42, с. 2–561].

промисловості українських міст; сума виробництва дорівнювала 180 350 тис. крб, або 22,4% від загальної суми виробленої продукції ценозовими підприємствами міських селищ України; потужність двигунів становила 62 650 к.с. Такі показники свідчать, що даний регіон не був першочерговим для влади, яка всю увагу зосереджувала на відновленні Донбасу, що було головною ціллю більшовиків. Втім, абсолютні числа переконують: на кінець відбудовного періоду за кількістю робітників і сумою виробництва міста регіону досягли і перевершили показники довоєнного рівня, які, за підрахунками Д. М. Чорного на 1914 р. по містах Полтавської і Харківської губернії налічували: 26 969 робітників і 75 674,5 тис. крб [43, с. 96]. Із зазначеної кількості закладів на округові міста припадало 295, або 82,4%, ценозових підприємств. Найбільше їх знаходилось у Харкові – 126, або 42,7% всіх великих підприємств округових міст регіону. Значна їх кількість була в Полтаві та Кременчуці, відповідно 56 і 37 закладів, 23 великі підприємства мали Суми. Натомість лише 4 ценозові підприємства знаходились у Куп'янську, 6 в Ізюмі [28, с. 102–103]. Це свідчить про неоднаковий рівень розвитку даних міст, які, незважаючи на свій округовий статус, у промисловому потенціалі перебували в різних вагових категоріях.

Число зайнятих на ценозових підприємствах округових міст становило 43 тис. осіб, або 96,6%. Оскільки у Харкові знаходилась більшість великих підприємств, то саме на це місто припадає й найбільша кількість працюючих на них – 31 492 чол., або 73,2% зайнятих у ценозовій промисловості округових міст (дані щодо 121 підприємства із 126). У решти округових центрах це число становило від 146 чол. у Куп'янську до 3356 чол. у Кременчуці (дані щодо 36 підприємств із 37) [28, с. 102–103]. Значна різниця у кількості працюючих на великих підприємствах пояснюється не лише різною кількістю самих ценозових закладів, але й характером їх виробництва. Якщо у Харкові, Сумах, Кременчуці, Полтаві знаходились потужні машинобудівні, хімічні, текстильні, харчові та інші підприємства, в яких нараховувалось кілька сотень, а то й тисяч працюючих, то в решти міст, ценозова промисловість обмежувалась порівняно невеликими борошномельними, олійними, деревообробними, цегельними, друкарськими підприємствами тощо. Це підтверджують й інші показники. Із загальної потужності двигунів великих підприємств округових міст, яка на 1925 р. становила 59 425 к.с., або 94,9% потужностей міст регіону, на підприємства Хар-

кова припадало 39 506 к.с., Кременчука – 8056, Полтави – 4470 к.с. Проте в Ізюмі цей показник дорівнював лише 389, у Куп'янську 433 к.с. Ще одним підтвердженням може слугувати вартість виготовленої продукції на цих підприємствах, яка сягала 163 500 тис. крб, або 90,7% від виробництва всіх міст регіону впродовж 1925 р. Лише харківські великі підприємства виробляли продукції на суму в 91 264 тис. крб, що було більше від суми виробництва ценозових підприємств решти округових міст регіону. Крім Харкова, значні показники виробництва мали Суми – 30 513 тис. крб, Кременчук – 16 120 тис. крб, Полтава – 9 818 тис. крб (дані щодо 54 підприємств із 56). У той час як у Куп'янську та Ізюмі вона дорівнювала 522 і 578 тис. крб відповідно [28, с. 102–103]. Привертає увагу величезний відрив Харкова. Якщо 1914 р. Харків і Суми за вартістю валової продукції були відносно на одному рівні, то відтепер у Харкова вона було втричі більшою [43, с. 99–100].

Звичайно, кожне місто мало підприємства, які були лідерами за всіма показниками. Проте, якщо у великих промислових центрах таких виробництв могло бути декілька, то в інших містах їх могло не бути взагалі, або їх показники значно поступались. Наприклад, якщо у Кременчуці знаходилось 11 великих підприємств, на яких працювало більше 100 робітників, і 10 виробництв із сумою виготовленої продукції понад 500 тис. крб, то в Ніжині таких підприємств було 2, а в Куп'янську жодного [21, с. 25–28; 22, с. 23; 24, с. 25–26;]. Це ще раз підтверджує тезу про різний промисловий рівень і потенціал міст навіть одного типу.

У 1925 р. на неокругові міста припадало 17,6% (63) ценозових підприємств, які знаходились у містах регіону, на них було задіяно 1 498 осіб, або 3,4%, сума виробництва становила майже 16 850 тис. крб, або 9,3% (див. табл.). Такі цифри свідчать про скромну ценозову промислову базу неокругових міст, адже саме великі підприємства є основним мірилом не лише промислового, але й економічного потенціалу міста.

Кількість ценозових підприємств у містах даного типу була невелика, перебуваючи в межах від 1 ценозового закладу в Зінькові до 8 підприємств у Пирятині. За галузями виробництва перевага була за борошномельними, цегельними, шкіряними підприємствами тощо. Число зайнятих осіб на ценозових підприємствах неокругових міст також була незначною і становила лише 8 чол. у Кобеляках до максимальної 240 чол. у Краснограді, що свідчить про їх розміри, переважна більшість яких були невеликими підприємствами.

Підтверджують це і суми виробництва. Лише Красноград за обсягом виготовленої продукції (4 091 тис. крб) був на рівні середнього округового міста і навіть частину з них перевершував [28, с. 103–104]. Проте 85% цієї суми давали 2 ценові підприємства (млини) із 6. На них зосереджувалось і більшість робітників – 145 чол., або 60% [25, с. 34]. Значні суми виробництва мали Хорол – майже 2,2 млн крб, Миргород – 2,05 млн, Пирятин – 1,98 млн крб та ін. [28, с. 103–104]. Однак, як і в Краснограді, основну масу надходжень давали 1–2 підприємства. Наприклад, у Миргороді один лише млин №12 колишнього власника Виноградова давав 65% вартості продукції ценових підприємств міста, у Пирятині на два млини припадало 87% загальної суми виробництва, з яких частка одного млина № 8 колишнього власника Берштейна становила 59% [23, с. 24; 26, с. 23]. Решта ж ценових підприємств мали значно менші суми виробництва, що свідчить як про їх потужності, можливості, так і розміри самих промислових закладів. Зокрема, сума виробництва 4 ценових закладів Гадяча сягала 160 тис. крб, 3 підприємства Богодухова виробили продукції всього на 43 тис., що само собою свідчить про їх рівень. Однак рекорд належить ценовим підприємствам Кобеляк (броварні та цигарковій майстерні), обсяг виробництва яких становив лише 15,8 тис. крб [28, с. 103–104]. За своїм характером ці підприємства були дрібними, навіть кустарними, але оскільки підлягали акцизному контролю, вважались ценовими.

Таким чином, на середину 20-х рр. велика промисловість міст Лівобережжя становила четверту частину від кількості ценових підприємств, що знаходились у міських селищах України. Основна маса великих виробництв зосереджувалась в округових містах, серед яких вирізняються Харків, Суми, Кременчук, Полтава. На округові міста припадала й переважна більшість зайнятих на цих підприємствах осіб, потужність двигунів, сума виробленої продукції тощо. Це є цілком логічним, оскільки округові центри мали кращі умови і потенціал для розвитку різних галузей виробництва, починаючи від фінансових можливостей, закінчуючи людськими ресурсами. Хоча навіть округові міста у промисловому розвитку досить відрізнялись один від одного.

Ценові підприємства неокругових міст значно поступались округовим як кількісно, так і розмірами, сумою виробництва, чисельністю працюючих осіб. Переважна більшість ценових закладів неокругових міст – млини, цегельні, тартаки,

шкіряні виробництва тощо не могли конкурувати з великими й потужними підприємствами округових центрів. Подекуди таких підприємств у містах даного типу нараховувалось лише кілька, проте в своєму регіоні вони відігравали одну з головних ролей – забезпечували населення роботою і необхідною продукцією.

У цілому велика промисловість, на якій влада зосереджувала основну увагу надаючи їй принципово важливу роль у процесі модернізації та реконструкції країни, у містах регіону на кінець відбудовного періоду, незважаючи на різні труднощі викликані фінансовою і сировинною проблемами, була відбудована, налагоджувала і нарощувала виробництво, досягнувши й перевершивши показники довоєнного рівня: чисельність робітників зросла на 65%, сума виробництва збільшилась на 138,3%.

До кінця 20-х рр. показники міської ценової промисловості регіону суттєво змінились. Зокрема, число підприємств збільшилось на 34,1% до 480 закладів, кількість робітників зросла на 70,6% до 75 918 чол., потужність двигунів становила 86 953 к.с., що на 38,8% більше, сума виробленої продукції зросла більше ніж у 2,7 рази, сягнувши 1929 р. майже 497,2 млн крб (див. табл.). Такому результату сприяли як відновлення великої промисловості у відбудовний період, що створило фундамент для подальшого розвитку, так і курс на індустріалізацію, взятий СРСР у другій половині 1920-х рр., чільне місце в якому відводилось Україні.

Як і раніше, на округові міста припадала основна маса ценових підприємств, чисельність яких зросла на 34,6% до 397 закладів, частка серед загальної їх кількості в містах регіону залишалась на рівні 82–83%. У 8 округових містах кількість великих виробництв збільшилась. Зростання становило від 3 закладів у Лубнах до 47 підприємств у Харкові. В Полтаві та Ізюмі, навпаки, кількість ценових закладів зменшилась відповідно на 6 і 1 виробництво. Загалом, найбільша кількість великих підприємств знаходилась у Харкові – 173, Кременчуці і Полтаві нараховувалось відповідно 51 і 50 ценових закладів, 30 – у Сумах. Найменше таких підприємств налічувалось в Ізюмі – 5 і Куп'янську – 10 закладів [42, с. 2–561]. Тобто найбільш і найменш промислово розвиненими округовими центрами залишались ті ж самі міста, що і 1925 р., хоча у Куп'янську відсоток зростання ценових промислових закладів був найбільшим, сягнувши 150%.

Із збільшенням кількості великих підприємств зросло й число зайнятих на них осіб (див. табл.),

становлячи 1929 р. 72 584 чол., що на 68,8% більше ніж 1925 р. Найбільше працюючих збільшилось у Ромнах і Куп'янську – у 3,2 рази. Незважаючи на зменшення кількості ценових підприємств у Полтаві, чисельність зайнятих на них, навпаки, зросла більше ніж у 2,3 рази. У 2,2 рази працюючих додали ценові промислові заклади Сум і Прилук. «Найменше» зростання робітничого елементу мали Кременчук і Харків, відповідно 53,2% і 56,5%, хоча в абсолютних числах найбільше зайнятих знаходилось саме на великих виробництвах столиці – 49 286 осіб. Значна їх кількість працювала на підприємствах Сум – 6713 чол., Полтави – 6291 чол., Кременчука – 5140 чол. Найгірший показник мав Ізюм, у якому зі зменшенням числа ценових підприємств (станцію Ізюм-Вокзальний виділено в окремий населений пункт) скоротилась на 54,7% (до 139 чол.) і кількість працюючих на них [42, с. 2–561].

Поряд зі зростанням кількості великих підприємств в округових містах регіону збільшилась і потужність їх двигунів, яка була на 36,2% більше ніж 1925 р., налічуючи 80 951 к.с. Більше ніж на половину збільшили свої потужності ценові підприємства Прилук, Ромен, Харкова, Куп'янська. Незважаючи на зростання кількості ценових заводів у Кременчуці на 14 одиниць, потужність двигунів на них збільшилась лише на 0,7%, а в Лубнах взагалі відбулося скорочення на 2,2% від попередньої потужності. Основний обсяг потужностей припадав на великі підприємства Харкова – 60 104 к.с., що становило 74,2% загальної потужності двигунів ценових підприємств округових центрів регіону. У решти округових міст цей показник перебував у межах від 165 к.с. в Ізюмі до 8115 к.с. у Кременчуці [42, с. 2–561], що свідчить про характер і рівень ценових промислових заводів даних міст.

Проте головним мірилом стану і розвитку підприємств є сума виробництва. 1929 р. уся велика промисловість округових міст Лівобережжя виробила продукції на суму 475 млн крб, що в 2,9 рази більше ніж 1925 р., збільшивши при цьому частку до 95,5%. Із цього загалу на долю ценових підприємств Харкова припадало 326 млн крб, або 68,6%. На значні суми вироблялося продукції ценовими підприємствами Сум – на 52,2 млн крб, Полтави – на 37 млн крб, Кременчука – майже 33 млн крб. Найменші показники були в Ізюмі – трохи більше 1 млн крб і Куп'янську – 1,9 млн крб, при цьому в Куп'янську сума виробництва зросла в 3,6 рази [42, с. 2–561]. Найбільше зростання (незважаючи на зменшення кількості під-

приємств і їх потужностей відповідно на 10,7% і 17,3%) відбулося в Полтаві – майже у 3,8 рази, Харкові – більше ніж у 3,5 рази, Кременчуці і Прилуках – удвічі. У решти округових міст зростання суми виробництва становило 34,1–84,6%. Сума виробництва в 1929 р., порівняно з 1925 р. збільшилась у всіх округових містах регіону, навіть в Ізюмі, де відбулося зменшення кількості ценових підприємств, числа робітників, потужностей, даний показник зріс на 84,6%. Це є свідченням того, що велика промисловість округових міст Лівобережжя досить успішно пройшла будівельний і перший етап індустріалізаційного періоду (принаймні більшість підприємств), налагодивши виробництво, працюючи з прибутком, що було запорукою для стабільної економіки країни в цілому і міст зокрема.

Як свідчать дані, узагальнені нами в таблиці, ценова промисловість неокругових міст в абсолютних числах також мала позитивні зміни, при цьому зберігши частку більшості показників на тому ж рівні (за винятком суми виробництва, частка якої зменшилась більше ніж удвічі). Зокрема, кількість ценових підприємств до 1929 р. збільшилась на 31,7%, становлячи 83 заклади, або 17,3% великих підприємств міст Лівобережжя. Найбільше зростання мали Зіньків – у 3 рази, Кобеляки – у 2,5 рази, подвоїлось число ценових підприємств у Білопідлі і Богодухові. Проте, незважаючи на такі значні результати, в абсолютних числах це виглядало зовсім несуттєво. Так, у Зінькові впродовж 1925 р. діяло лише одне ценове підприємство, 1929 р. їх кількість збільшилася до трьох; у Кобеляках чисельність ценових виробництв зросла із двох заводів до п'яти тощо. У Лохвиці число ценових підприємств залишилось без змін – шість. Два неокругові міста – Хорол і Гадяч, навпаки, скоротили кількість ценових заводів на 33,3% і 25%, що в абсолютних числах дорівнювало зменшенню на два і одне виробництво відповідно. Загалом кількість великих підприємств у неокругових містах була незначною і перебувала у межах від 3 заводів у Гадячі та Зінькові до 10 в Охтирці [42, с. 2–561].

Відбулося збільшення і кількості зайнятих осіб на ценових виробництвах неокругових міст. Порівняно з 1925 р. воно становило 122,6%, 1929 р. налічуючи 3 334 чол. Зростання зафіксовано в 11 неокругових містах, причому у 7 з них збільшення відбулося в рази, від подвійного у Гадячі (незважаючи на зменшення кількості підприємств) до 55,5 раз у Кобеляках. У Хоролі зі скороченням кількості ценових підприємств

зменшилось на 24,2% і число зайнятих на них осіб. Цікава ситуація склалась у Зінькові: незважаючи на збільшення закладів, кількість працюючих на них скоротилась на 2,6%, що свідчить про невеликий розмір цих підприємств. У цілому кількість зайнятих на ценових підприємствах неокругових міст 1929 р. коливалась від 38 чол. у Зінькові до 551 чол. в Охтирці [42, с. 2–561].

Потужність двигунів на великих підприємствах неокругових міст у 1929 р. становила 6 тис. к.с., із яких 1 396 к.с., або 23,3% усіх потужностей подібних виробництв у містах даного типу, припадало на ценові підприємства Краснограда. У решти неокругових міст цей показник перебував у межах від 75 к.с. на ценових підприємствах Гадяча до 875 к.с. на виробництвах Охтирки [42, с. 2–561].

Подальший аналіз даних таблиці свідчить, що зі зростанням основних показників у великій промисловості неокругових міст, відбулося й збільшення на 31,7% суми виробництва, яка тепер дорівнювала 22,2 млн крб, хоча частка порівняно з 1925 р. зменшилась з 9,3% до 4,5%. Зростання суми виробництва відбулося на ценових підприємствах 8 неокругових міст регіону, проте якщо в Краснограді воно становило 9,2%, то у Кобеляках аж у 51,3 рази, Богодухові – у 20 раз тощо. Однак, у 5 містах сума виробництва, навпаки, зменшилась. Відсоток зниження сягав 3,7–60,3%. Але якщо скорочення у Хоролі і Гадячі можна пояснити зменшенням кількості ценових підприємств, то у Лохвиці, очевидно, відбулося зниження обсягів виробництва, оскільки кількість ценових закладів залишилась однаковою. Причиною скорочення виробництва у цих містах могла бути й тимчасова зупинка деяких підприємств. Дивним виглядає зменшення вартості виробленої продукції на ценових підприємствах Зінькова і Пирятина, адже таких промислових закладів у цих містах додалось, що вочевидь пов'язано як зі скороченням виробництва старими підприємствами, так і невеликі можливості нових. Ця ситуація свідчить, що не всім периферійним містам у ценовій промисловості на кінець 20-х рр., порівняно з відбудовним періодом вдалось покращити

результати за сумою виробництва. Пояснюється це, напевно, як зменшенням попиту на продукцію цих підприємств, так і нездатністю керівництва закладів пристосуватись до умов ринку. У цілому найбільшу суму виробництва серед неокругових міст давали великі підприємства Краснограда – 4,47 млн крб, Охтирки – 3,24 млн крб, Вовчанська – майже 2,9 млн крб. Найменшими вони були у ценових підприємств Гадяча – лише 78 тис. крб та Зінькова – 216 тис. крб [42, с. 2–561].

Висновки. Отже, друга половина 20-х рр. ХХ ст. для ценової промисловості міст Лівобережжя, незважаючи на те, що основні ресурси спрямовувались на велику, важку промисловість Донбасу, принесла непогані результати. Відбулося зростання усіх показників, основними серед яких є збільшення кількості ценових закладів, зайнятих на них осіб, а головне, значно зросла сума виробництва, що свідчить про успішний розвиток цих підприємств (хоча деякі неокругові міста з різних причин за цим показником прогресу не досягли). Провідні позиції належали округовим містам, де концентрувалась основна маса підприємств та ресурсів; серед них виділяється столиця – Харків, один із найбільших промислових центрів країни. Неокругові міста, маючи у ценовій промисловості значно скромніші результати, в абсолютних числах також значно додали. Хоча за тими ж таки абсолютними числами, розрив між великою промисловістю округових та периферійних міст став ще більшим, посилюючи відставання неокругових міст не лише у промисловому, але й економічному розвитку загалом. Проте, незважаючи на суттєве відставання від промислових закладів округових центрів, вони були невід'ємною складовою промислового потенціалу країни.

З упевненістю можна сказати, що велика, ценова промисловість міст Лівобережжя упродовж 1920-х рр. пройшла шлях відновлення, стабілізації і нарощування виробництва, про це свідчать її результати, чому сприяли як нова економічна політика, так і курс на індустріалізацію, незважаючи на те, що у містах різних типів промисловий потенціал залишався неоднаковий.

Список літератури:

1. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 384 с.
2. Базалєєв В. І., Куценко О. М. НЕП і розвиток промисловості України: 20-ті роки крізь призму 90-х. *Вісник Харківського державного університету*. 1999. № 442: Історія України. Вип. 3. С. 129–135.
3. Бут О. М., Бондаренко В. С., Нікітенко К. В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.). Донецьк : Юго-Восток, 2008. 355 с.
4. Вирный Д. Украинская ССР: Краткий историко-экономический очерк. Москва : Госполитиздат, 1954. 182 с.

5. Гринчуцький В. І. Промислові трести України в 20-ті роки. Київ : Наукова думка, 1997. 179 с.
6. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3872. Оп. 1. Спр. 458., 35 арк.
7. Держархів Харківської області. Ф. Р. 191. Оп. 2. Спр. 51., 66 арк.
8. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). Киев: Изд-во АН УССР, 1962. 375 с.
9. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. 144 с.
10. Дорогой рабочей чести: Очерки истории Полтавского турбомеханического завода / Л. Г. Гусак и др. Харьков : Прапор, 1974. 199 с.
11. Дудченко К. М., Тичина В. Є. Лебедин: Историко-краєзнавчий нарис. Харків : Прапор, 1974. 70 с.
12. Евселевский Л. И., Пустовит П. Н. Кременчуг: путеводитель. Харьков : Прапор, 1975. 80 с.
13. Захаров И. И. Волчанск и Волчанский район: От века к веку. Харьков: Оригинал, 1999. 240 с.
14. Изюмскому тепловозоремонтному – 50 лет / [подгот.: И. Т. Агарков и др. Харьков: Прапор, 1965. 62 с.
15. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш та ін. Харків : Фоліо: Золоті сторінки, 2004. 686 с.
16. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / П. П. Гудзенко та ін. Київ: Наукова думка, 1977. 543 с.
17. Кременчуг : Краеведческий очерк / Г. С. Барвинок и др. 2-е изд., доп. и перераб. Харьков: Прапор, 1966. 141 с.
18. Кудлай О. С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства, 1921–1925 / Харків : Книжкове вид-во, 1961. 208 с.
19. Куп'янську – 350: Историко-економічний огляд / авт.-уклад. А. Григоров. Харків: Золоті сторінки, 2005. 168 с.
20. Лушакова А. Н., Евселевский Л. И. Улицами старого Кременчуга / Киев: Техніка, 1997. 152 с.
21. Матеріали до опису округ УСРР: Кременчуцька округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 56 с.
22. Матеріали до опису округ УСРР: Куп'янська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 44 с.
23. Матеріали до опису округ УСРР: Лубенська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VI, 50 с.
24. Матеріали до опису округ УСРР: Ніжинська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 50 с.
25. Матеріали до опису округ УСРР: Полтавська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 74 с.
26. Матеріали до опису округ УСРР: Прилуцька округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 48 с.
27. Матеріали до опису округ УСРР: Роменська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 48 с.
28. Міські селища УСРР: Збірник статистико-економічних відомостей. Рік перший / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1929. XIX, 184 с.
29. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 3. (Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму). Київ: Наукова думка, 1966. 488 с.
30. Нізова Л. В. Промислова кооперація Радянської України в добу НЕПу. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 215 с.
31. Обзор Полтавской губернии за 1914 год. Полтава : Типо-литография губернского правления, 1916. 9 с.
32. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. Харьков: Типография губернского правления, [Б. г.]. 38 с.
33. Очерки истории Харьковского электромеханического завода. Ч. 2. (1918–1964 гг.) / В. В. Суздальцев и др. Харьков: Прапор, 1965. 259 с.
34. Очерки истории Харьковского завода «Красный Октябрь» / подгот.: О. И. Стеценко и др. Харьков : Прапор, 1966. 242 с.
35. Полтава: Историчний нарис / В. Є. Лобурець та ін. Полтава: Полтавський літератор, 1999. 280 с.
36. Розвиток народного господарства Української РСР, 1917–1967: у 2 т. Т. 1. Будівництво і перемога соціалізму (1917–1937 рр.) / Д. Ф. Вірник та ін. Київ : Наукова думка, 1967. 459 с.
37. Ромни: Историко-краєзнавчий нарис / Г. С. Гречко та ін. Харків : Прапор, 1968. 131 с.
38. Сапухіна Л. П., Скрипник В. Д. Суми: Историко-краєзнавчий нарис. Харків : Прапор, 1972. 103 с.
39. Сапухіна Л. П. Суми: путівник. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Прапор, 1984. 111 с.
40. Сідоров О. Нарис з економіки Харківщини. Харків : Пролетарий, 1930. 154 с.
41. Сумский машиностроительный завод имени Фрунзе : очерки / В. М. Василец и др. Харьков: Прапор, 1972. 155 с.
42. Фабрики та заводи України: Статистичний довідник / Держ. план. комісія УСРР. Харьков : Госп-во України, 1931. VII, 565 с.
43. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.

44. Шиян К. К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921–1925). Київ : Держполітвидав УРСР, 1959. 303 с.

Zhmaka V.M. LARGE, CENSOR INDUSTRY OF CITIES OF LEFT-BANK UKRAINE IN THE NEP DAY

In the article, using scientific literature and a wide range of sources, in particular the materials of the State archives of Poltava and Kharkiv regions, statistical collections, yearbooks, reference books, etc., the author investigated the situation and ways of development of a large, censor industry cities of Left Bank Ukraine in the 1920s, that is, during the new economic policy; the peculiarities of the existence of this category of enterprises in cities of different types are tracked.

Characterized position of industry in which it was in the early 20's. XX century. It is noted that the industry was in a crisis state, the way out of which was seen in the new methods of management and reorganization through the mechanisms of nep. Presented and analyzed digital indicators of urban industry development in the region which indicate that in the mid-20's, that is, at the end of the reconstruction period, large industry of the cities of the Left Bank, despite various difficulties, was not only rebuilt, and even exceeded the indicators of the pre-war level. It is noted that the bulk of enterprises were in district centers, even though their industrial potential was different. The censor enterprises of non-round cities were significantly inferior to district in almost all indicators, however, they played one of the main roles – provided the population with work and the necessary products.

In the second half of the 1920s. industry of cities in the region, despite the fact that the main attention of the authorities focused on the industry of Donbas, continued to develop: increased number of enterprises, people employed by them, the amount of production, etc. At the same time, it was noted, that the gap in performance between large industry of county and peripheral cities has intensified even more.

In the end, the author comes to the conclusion, that the large, censor industry of the cities of the Left Bank over the years of nep has passed the path of restoration and increase of production, although in cities of different types the level of industrial development remained different.

Key words: city, left bank, nep, large industry, censor industry, enterprise.

УДК [37.018.54:572.023] «18/19»(091)(045)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.6>

Жовта І.І.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДІЯЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВУ ЩОДО ХАРЧУВАННЯ ВИХОВАНОК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті досліджується харчування вихованок Київського інституту шляхетних дівчат і роль працівників закладу (члена ради з господарської частини, економа й лікаря) в забезпеченні їжею та нагляді за нею. На основі розвідок тогочасного лікаря Відомства закладів імператриці Марії, обґрунтовується, як режим харчування дівчат негативно позначався на фізичному стані дівчат, викликаючи в низки інституток головні болі й анемію. Проаналізовано денне меню (за спогадами вихованок закладу), калорійність добової їжі (за даними штатного табелю 1866 р.) та продовольчі запаси інституту в другій половині XIX ст., яких було достатньо для забезпечення збалансованого харчування інституток. Висвітлено думки вихованок Київського інституту шляхетних дівчат щодо їхніх щоденних страв. Переважно дівчата скаржилися на погану якість їжі, яка іноді була неналежно приготована, завжди несмачна й у ній можна було знайти рештки комах та хробаків. Тому вихованки не хотіли їсти такі страви й переважно недоїдали. Доведено, що така якість їжі була зумовлена недбалістю колективу закладу, які не приділяли достатньої уваги приготуванню трапези та санітарному стану кухні. Тому дівчата частіше заміняли несмачну їжу на солодощі або солодкі страви, що негативно позначалося на їхньому здоров'ї. Найгірше харчувалися вихованки в піст. Полегшувало ситуацію з харчуванням привезене з дому продовольство, яке на офіційному рівні було заборонене, але його дозволяло керівництво закладу. Зміни в харчуванні відбулися на початку XX ст., коли член ради з господарської частини оновив меню й інститутки почали краще їсти. Додаткову їжу дівчата могли отримувати, коли перебували в шпиталі, хворіючи. А також отримували дієтичні добавки. Ослаблені дівчата отримували річне додаткове харчування та дієтичні добавки, що однозначно сприяло покращенню їхнього харчування, а таким чином і здоров'я.

Ключові слова: Київський інститут шляхетних дівчат, вихованка, колектив, харчування, історія повсякдення.

Постановка проблеми. Повсякдення вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. важко уявити без колективу, який мав забезпечувати всі необхідні умови проживання дівчат в цій школі-пансіоні. Адже, щоб добре навчатись, інститутки повинні були мати комфортне місце для відпочинку і сну та збалансоване харчування. Останнє було важливою складовою розвитку молодого організму, адже дівчатка потрапляли в інститут у 9 років і закінчували навчання у 17, саме в такий період, коли формувалося їхнє тіло. Відповідальність за те, що лежало на столах перед вихованками, покладалася безпосередньо колектив, зокрема керівницю й працівників господарської частини, а головним їхнім завданням було добре виконувати свою роботу. Тому метою цієї статті є розкриття діяльності колективу щодо харчування вихованок

Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX століття. Ми дамо відповідь на два запитання: чим харчувались інститутки і чи добре забезпечував колектив їжею дівчат?

Аналіз останніх досліджень, публікацій і джерел. Загальними працями з дослідження Київського інституту шляхетних дівчат і подібних жіночих навчальних закладів українських земель Російської імперії є роботи М. М. Захарченка [4], В. І. Щербини [20], Т. В. Сухенко [17], В. В. Ковалинського [6], К. А. Кобченко [5] та ін., присвячені існуванню й функціонуванню інститутів шляхетних дівчат як інституцій, віхам діяльності цих шкіл і освітньому процесу. Темі повсякдення, зокрема харчуванню вихованців навчальних закладів м. Києва у XIX – на початку XX ст. присвячено кілька робіт, а саме: статті Т. В. Самчука «Харчування студентів Університету

Св. Володимира (1834–1863 рр.)» [15] і Т. М. Якусик «Харчування студентів Київської духовної академії (1819–1869 рр.)» [21], де розглянуто раціон, особливості їжі й кошти на харчування студентів Університету Св. Володимира і Київської духовної академії (КДА). Проблематику повсякдення вихованок інститутів шляхетних дівчат у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. порушує В. В. Пономарьова, зокрема одна з її статей присвячена тому, як у Відомстві закладів імператриці Марії, котре контролювало діяльність інститутів шляхетних дівчат, вирішували проблему «пищевого довольтвья» [13]. В роботі показано, наскільки незбалансованою була їжа в інститутах шляхетних дівчат у Російській імперії. Темі харчування вихованок Київського інституту шляхетних дівчат і ролі колективу в забезпеченні вихованок їжею не присвячено жодного доробку.

Джерельною базою дослідження є Статут Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. [2], Статут 1855 р. [18], Зведення законів [16] і Циркуляри Відомства закладів імператриці Марії [19], які юридично закріплювали режим харчування вихованок і те, хто відповідав за постачання харчів. Також не менш важливу цінність для дослідження мають щорічні звіти Київського інституту шляхетних дівчат, які показують кількість продуктів і те, скільки коштів витрачалося на харчування вихованок. Неабияку роль у розкритті теми відіграють спогади вихованок Київського інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанової [1], М. В. Лучицької [8], а також біографічні твори про навчання у Київському інституті шляхетних дівчат Н. І. Манасеїної [9], яка розповідає від імені своєї мами О. А. Скибіцької про її життя в цій школі-пансіоні, і Н. А. Королевої (повість «Без коріння») [7], що описує своє перебування в інституті. Ці еґо-джерела розкривають особливості харчування, раціон і ставлення вихованок до їхньої їжі та зміни, які відбулись у продовольчій сфері інституту, що неможливо почерпнути з офіційних документів.

Виклад основного матеріалу. Харчування інституток належало до сфер впливу керівниці інституту¹, але забезпечення продуктами були прерогативою працівників господарської частини, зокрема члена ради з господарської частини і економки, який повинен був відповідати за купівлю

запасів за вигідними цінами [2, с. 141, 143]. Приготування їжі лежало на плечах кухарів. Огляд продуктів і складання меню входили до повноважень лікаря: «Припасы, из коих приготавливается пища как при приеме от поставщиков, так и при самом употреблении, должны быть осматриваемы институтскими врачами, которым вменяется в обязанность время от времени осматривать пищу за завтраком и обедом. На каждую наступающую неделю составляется под руководством врачей расписание блюд» [16, с. 38]. Отож, харчування було під наглядом декількох членів колективу Київського інституту шляхетних дівчат, які мали узгоджувати між собою трапезу вихованок.

У другій половині XX ст. у Статуті Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, що їжа має бути свіжа, проста, й у достатній кількості, але не було надано список продуктів, якими повинні були харчуватися вихованки. В інститутах для обіду готували три страви, для сніданку й вечері – не більше, ніж дві. Зранку й увечері дівчата пили чай чи молоко [18, с. 27]. Про це зазначила в спогадах М. В. Лучицька в контексті режиму дня у закладі: «День в Институте начинался у нас рано. Звонок будил нас в 6 часов. До восьми мы совершали свой туалет, а в восемь приходили дежурные классные дамы, мы становились в ряды и спускались в столовую пить чай. В 9 часов начинались уроки, длившиеся до завтрака, в 12 часов начинались опять уроки до 4 часов, т.е. до обеда. Послеобеденное время до 9 часов посвящалось приготовлению уроков» [8, с. 44]. Тобто дівчата зранку лише пили чай чи молоко, о 12:00 снідали, о 16:00 був обід, а увечері знову – чай чи молоко.

Такий режим харчування негативно позначався на здоров'ї інституток. Про це активно почали говорити у Відомстві закладів імператриці Марії у 1890-тих рр. А саме інспектор медичної частини установи висловив думку, що часті випадки захворювань на анемію (25–34%)² та звичні головні болі (20–35%) серед вихованок інститутів виникали частково через неправильний розподіл часу харчування в цих закладах. Проміжок між сніданком (об 11:30) та обідом (о 16:00) був занадто малим, а проміжок між обідом одного дня

¹ Директорки Київського інституту шляхетних дівчат не надто переймалися харчуванням підопічних [Докладніше див.: Жовта І. І. Постаць керівниці у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – початку XX століття. *Сторінки історії*. Вип. 2021. Вип. 53. С. 95–113. DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248460].

² Недокрів'я – це те саме, що анемія в сучасній медичній термінології. Анемія – це зниження нижче норми концентрації гемоглобіну і/або еритроцитів в організмі, що призводить до зменшення можливості крові транспортувати кисень. Загальні ознаки та симптоми анемії включають втому, млявість, запаморочення, утруднене дихання, головний біль, набряк і тахікардію. [Див. детальніше: Клінічна гематологія. Частина 1. Анемії: метод. вказ. для студентів і лікарів-інтернів / упоряд. Л. В. Журавльова, О. О. Янкевич. Харків : ХНМУ, 2015. С. 5].

та сніданком наступного дня (19,5 год.) – занадто великим. Унаслідок такої нерівномірності проміжків, вихованки з апетитом їли за сніданком і мало – за обідом. За сніданком вихованки погано пережовували їжу, бо дуже поспішали через голод, тому вона погано перетравлювалася, а за обідом з'їдали мало, тож мало й засвоювалося. За висновками інспектора, ця обставина порушувала правильність харчування [11, с. 1].

Тому не дивно, що Відомство закладів імператриці Марії змінило графік харчування для вихованок інститутів шляхетних дівчат: «...установить в 8 часов утра чай или молоко с булкой, в 12 часов дня обед из трех блюд, в 5 часов чай или молоко с булкой и в 8 часов вечера ужин из двух блюд, и б) в 8 часов утра чай или молоко с булкой, в 12 часов дня обед из трех блюд, но обязательно после обеда час прогулки, в 6 часов вечера ужин из двух блюд и в 8 часов вечера чай или молоко с булкой» [11, с. 2]. Таким чином, ця інституція намагалася вирішити проблему незбалансованого харчування у закладах, змінюючи графік вживання їжі.

У другій половині XIX ст. на харчування інституток виділяли 8687 руб., на кожну вихованку 14 коп. на день [4, с. 74]. У звіті про діяльність інституту за 1875 р. показано, що коштів у 1870-х рр. на харчування поступово більшало й сума досягла 16419 руб. [3, арк. 11 зв.], тобто 18 коп. – на їжу кожної дівчинки. У 1875 році член ради з господарської частини обґрунтував виділення більшої кількості грошей на харчування дівчат через подорожчання продуктів першої необхідності, зокрема м'ясо та цукру. Він наголошував, що через посуху по всій території українських земель дорожче обійдеться й заготування зимових запасів. Тому просив інститутську раду виділити кошти на кожну вихованку замість 18 коп. на добу по 20 коп. [3, арк. 1]. Також, за його словами, багато продуктів із раціону вихованок, такі як вермішель, макарони, перлові крупи, родзинки, прованська олія тощо доставлялись у Київ з Одеси, а ціни на них у Києві вищі, ніж у портовому місті. Хоча в Київському інституті на вихованку виділяли 18 коп. на добу, а в Одеському – 21 коп. [3, арк. 1]. Отже, додавання коштів на харчування могло краще забезпечити кожну вихованку їжею, і що більшою була добова сума на їжу, то різноманітнішою була інститутська трапеза.

В документах Київського інституту шляхетних дівчат за другу половину XIX ст. можна знайти детальний опис харчових запасів закладу:

борошно – житнє, пшеничне, картопляне; крупи – гречана, манна, ячна, перлова, пшенична; хліб – свіжий, черствий; рис німецький 1-го сорту; сало; горох зелений стручковий і зернистий; вермішель; макарони; молоко солодке; сметана; масло коров'яче; соняшникова і прованська олія; сир; телятина 1-го сорту; ніжки вола; солонина; баранина; сало свиняче шматками й топлене; кури; курчата; риба різних видів; зелень; різні овочі, зокрема баклажани, селера, щавель, салат, буряк, цибуля, огірки свіжі й засолені, петрушка, хрін, квасоля, картопля, кукурудза, морква; яйця; мак; сіль; повидло; варення; мигдаль; сливи та груші сушені й свіжі; мед, чай, цукор [3, арк. 41 зв. – 49 зв.]. Якщо проаналізувати продуктовий коштик Київського інституту шляхетних дівчат, можна помітити багато корисних продуктів, які є частиною збалансованого харчування кожної людини.

В інститутах шляхетних дівчат Російської імперії, за твердженням дослідниці В. В. Пономарьової, у XIX – на початку XX ст. грошей, які виділялися на харчування, завжди не вистачало, тому зменшували порції. І через невелику кількість їжі дівчата недоїдали [13, с. 128]. Постає питання: чи спостерігалася подібна ситуація в Київському інституті шляхетних дівчат? За спогадами вихованки М. М. Воропанової, порції були «строга размеренные». Дівчата отримували до чаю четвертинку булки та шматок хліба [1, с. 245]. Про малі порції нічого не сказано.

За штатним табелем 1866 р., одній інститутці повинно було видаватися 300 грамів житнього хліба, 168 грамів білого хліба, 340 грамів м'яса, яке розподілялося на весь день і могло бути в різних стравах [4, с. 79]. За нашими підрахунками, харчова цінність цих продуктів у сукупності приблизно 2000 ккал. За сучасними рекомендаціями медиків середньодобова калорійність їжі для дівчат має становити 2300 – 2400 ккал [12, с. 13]. Тобто, харчова цінність їжі інституток була цілком нормальна для їх розвитку дівчат.

М. М. Воропанова, яка навчалася в інституті у другій половині XIX ст., згадує про меню у закладі: «Обед наш состоял из трех жиденьких блюд, завтрак – из двух холодных... Суп всегда холодный и мутный, тонкие ломтики мяса с застывшим жиром или котлеты со смесью жил, жира, размякшего хлеба и, наконец, третье блюдо, не помню что, но, вероятно, или четырехугольные куски красного киселя, или пирог из смоленской крупы... Чай, рассиропленный мелким сахаром, нам давали утром и вечером в белых глиняных кружках, и он всегда был холодный. К чаю

подавали четвертушку холодної булки і кусочек хлеба» [1, с. 245]. Всі страви М. М. Воропанова описує як несмачні й непоживні, а часом погано приготовані. А ще якість їжі погіршувало те, що у стравах могли знайти «запекшихся мух, их ножки, крылья и т.д.» [1, с. 245]. Знайдені рештки комах свідчать і про недотримання санітарних норм роботи, і про байдужість економа до чистоти на кухні. Також М. М. Воропанова пригадувала, як маленькі інститутки підбирали хліб за старшими, щоб їх не бачила класна дама [1, с. 246]. О. А. Скібіцька розповідала доньці про те, як вони з дівчатами, гуляючи в саду, зазирали у вікно до економки Кухарської, а та намащувала їм чорний хліб варенням [9, с. 25]. Тобто дівчата справді недоїдали, але не через невеликі порції, а, ймовірно, через якість страв, які не викликали апетиту.

Проте ситуація з продовольством не була така однозначна. Адже, вихованки отримували їжу з дому. Хоча в офіційних документах Відомства закладів імператриці Марії «доставление им вещей и припасов из дому представляется излишним и не должно быть допускаемо» [16, с. 38]. Ми припускаємо, що керівництво закладу «заплющувало очі» на посилки з дому, цілком усвідомлюючи ситуацію з харчуванням в інституті. Випускниця інституту О. А. Скібіцька згадувала у розповідях, що поміщики, які мали доньок у закладі, на Водохреща присилали окремі віз із гостинцями: «копченые гуси, и колбасы, и масло, и мед, и орехи в меду, и смоквы, и пастила, и варенье, и шишечки из сдобного теста в меду» [9, с. 22–23]. А вона отримувала від рідних халву, сушені яблука та груші. Всі пакунки забирала у дівчат класна дама, а потім видавала їм порціями [9, с. 22–23]. Не всі вихованки мали змогу отримувати посилки з дому. О. А. Скібіцька описувала інститутку, якій нічого не присилали, і вона отримувала продукти, допомагаючи іншим дівчаткам розпаковувати їхні пакунки ножем, або товаришуючи зі сторожем [9, с. 23–25].

Нестачу смачної їжі вихованки компенсували солодощами, що негативно впливало на здоров'я дівчат. Про це на початку ХХ ст. говорив лікар Київського інституту шляхетних дівчат А. Шефер, вказуючи на інститутське харчування як на незбалансоване й несмачне, на те, що дівчата не хочуть їсти, «а натомість напихаються всякими солодощами» [7, с. 95–96]. Дівчата могли купити солодкі частунки у перекупки, котра проникала до закладу невідомо як і приносила кошик з «медовими пряниками, леденцями, маковниками і сладкими пирогами» [9, с. 22]. Ми припускаємо, що торгівля

була відома керівництву школи-пансіону. Також вихованки отримували цукерки під час приїзду імператорської родини або ж інших державних представників. Під час таких візитів інститутки пригощалися солодощами від відомого в Києві виробника цукерок француза Берто [7, с. 144]. Інколи дівчатам давали цукерки й працівники закладу. Наприклад, Н. А. Королева згадувала про гардеробну даму С. І. Романович-Славатинську, яка пригощала найменших вихованок цукерками [7, с. 163]. Ми не можемо стверджувати про велику кількість солодощів у харчуванні вихованок, але однозначно ніхто з колективу не контролював споживання солодкої та солоної їжі.

Погано харчувались інститутки протягом усього ХІХ ст. На початку ХХ ст. Н. А. Королева описує думки інституток про їхні страви як погані, бо несмачні. Зокрема, дівчата говорили про погану якість їжі (хроби в борщі) економу, який відповідав за харчування. Особливо це спостерігалось в період посту, коли обмежували кількість і склад продуктів [7, с. 67, 180]. У цей період дівчатам давали проскурки, одну з них «з'їдали з чаєм, що був із червоним вином, яке роздавали келишками в їдальні після причастя» [7, 180–181].

Ситуація з їжею в Київському інституті шляхетних дівчат почала змінюватися з появою нового члена ради з господарської частини – полковника А. О. Унерн-Штернберга. Як пише Н. А. Королева, військовий розпитав дівчат про їхню трапезу і сам почав укладати меню. За її словами, інститутки симпатизували полковнику, бо він «зліквідував ненависний червоний кисіль, глиняні кухлики на чай і навіть усім гидкі, аж до морської хвороби – котлети. Натомість на інститутських столах з'явилася дичина, печені курята, овочі й, “глупого” чаю з молоком, біла кава, подавана у пристойних філіжанках» [7, с. 67–68]. Також А. О. Унерн-Штернберг заборонив готувати ще одну ненависну для вихованок страву – «капчушки»¹, «хто ж, прошу вас, може їх проковтнути без доброї чарки горілки?..» [7, с. 119]. Отже, за діяльності цього члена з господарської частини харчування в Київському інституті шляхетних дівчат покращилося. Чи продовжували його наступники харчову політику, попередника достеменно невідомо.

Додаткове харчування вихованки отримували, коли хворіли. Також для хворої дівчини дозволяли привозити продовольство з дому, зокрема вона могла отримувати ласощі, тільки не виготовлені в родині, а куплені. З домашньої їжі можна було

¹ Підсмажені чорні рибки у темно-золотистій шкурці.

тільки варення. Н. А. Королева описала страви, які вона отримувала у шпиталі, коли у неї була загальна слабкість: млинці з сметаною й розтопленим маслом, «капчушки», розсіл, великі вареники з сиром, а з десерту – тістечко з битим білковим кремом [7, с. 116].

Також для слабких здоров'ям вихованок передбачалися посилене харчування й додаткові дієтичні добавки: риб'ячий жир, молоко, залізо, кефір і миш'як [14, с. 22] У медичному звіті лікаря Київського інституту шляхетних дівчат зафіксовано, скільки дівчат отримували ці добавки: «Усиленным довольствием и укрепляющими средствами (железом, мышьяк, и рыб. жир.) пользовалось 167 воспитанниц» [10, с. 119]. Також їм давали додатково біфштекс, м'ясний сік, кефір та яйця. Більшість ослаблених вихованок отримували

додаткове забезпечення цілий рік [10, с. 118], що покращувало їхнє харчування різноманітною здоровішою їжею.

Висновки. У Київському інституті шляхетних дівчат у XIX – початку XX ст. харчування вихованок характеризувалося недоїданням, що було викликано недбалістю колективу закладу, представники якого не стежили за якістю трапези й станом кухні. Страви були несмачні, часом невдало приготовані й могли містити рештки комах. Через це, своєю чергою, вихованки незбалансовано харчувались і зловживали солодким. Зміни в харчуванні відбулися на початку XX ст. коли член ради з господарської частини змінив меню на поживніші й апетитніші страви. Додаткову їжу та добавки отримували ослаблені дівчата. Найгірше вихованки харчувались у піст.

Список літератури:

1. Воропанова М. М. Институтские воспоминания. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 237–261.
2. Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 135 – 146.
3. Держархів м. Києва, ф. 144, оп. 1, спр. 299, арк. 11 зв.
4. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1889. 290 с.
5. Кобченко К. А. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX століття). В: *Українські жінки в горнілі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків : Видавництво КСД, 2017. С. 72–102.
6. Ковалинський В. В. Дівочий інститут на Інститутській В: *Київські мініатюри*. Київ : Літопис, 2002. Кн. 1. С. 129–148.
7. Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд : Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.
8. Лучицкая М. В. Мемуары. Москва, 2003. 196 с.
9. Манасейна Н. Мамино детство. Санкт-Петербург : Тропинка. 1914. 46 с.
10. Медицинский отчет по Ведомству учреждений императрицы Марии. 1903–1904 гг. Санкт-Петербург, 1906. С. 119.
11. О целесообразности изменения времени, назначенного для завтраков и обедов в закрытых учебных заведениях. 6 Января 1890 г. № 248. *Циркуляры Главного управления Ведомства учреждений императрицы Марии за время с 1 Января 1890 г. по 31 Декабря 1905 г.* Санкт-Петербург, 1906. С. 1–2.
12. Особливості раціонального харчування у дітей: метод. вказ. для студентів 5-го і 6-го курсів вищих медичних навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, лікарів-інтернів, лікарів сімейної практики / упоряд. М. О. Гончарь, О. В. Омельченко, Л. В. Мамасуєва. Харків : ХНМУ 2021. С. 20.
13. Пономарева В. В. Как в «Институтах благородных девиц» решали проблему «Пищевого довольствия» (вторая половина XIX – начало XX в.). *Вестник Московского университета*. Серия 23. Антропология. 2016. № 3. С. 125–134.
14. Пономарева В. В. Медико-социальные условия повседневной жизни закрытых институтов Маринского ведомства (вторая половина XIX – начала XX в.). *Вестник Московского университета*. Серия 23: Антропология. Москва : Издательство МГУ, 2014. № 1. С. 17–29.
15. Самчук Т. Харчування студентів Університету св. Володимира (1834–1863). *Часопис української історії*. 2019. С. 19–28.
16. Свод узаконений о женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии. Санкт-Петербург, 1903. 428 с.
17. Сухенко Т. В. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 80–84.

18. Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. 346 с.

19. Циркуляры Главного управления Ведомства учреждений императрицы Марии за время с 1 Января 1890 г. по 31 Декабря 1905 г. Санкт-Петербург, 1906. 1454 с.

20. Щербина В. І. Нові студії з історії Києва. Київ : Вид-во УАН, 1926. 208 с.

21. Якусик Т. М. Харчування студентів Київської духовної академії (1819–1869 рр.). *Київська Академія*. 2020. Вип. 17. С. 11–38.

Zhovta I.I. ACTIVITIES OF THE COLLECTIVE IN NUTRITION OF PUPILS OF THE KYIV INSTITUTE OF NOBLE GIRLS IN THE XIX – EARLY XX CENT.

The paper explores a nutrition of pupils of the Kyiv Institute of Noble Girls and a role of employees of the institution (member of the economic council, housekeeper and doctor) in the provision of food and its supervision. Based on the investigations of a main doctor of Office of the Institutions of Empress Maria, it is substantiated how a diet of girls negatively affected their physical condition, causing headaches and anemia in a number of maidens. The daily menu (according to memoirs of pupils of the institution), a caloric content of daily food (according to the institute document of 1866) and food stocks of the boarding-school in the second half of the XIX century were analysed, which were enough to ensure a balanced healthy diet of girls. Opinions of the pupils of the Kyiv Institute of Noble Girls on their daily meals are highlighted. Mostly the girls complained about a poor quality of the food, which was sometimes improperly prepared, always tasteless, and remains of insects and worms could be found in it. Therefore, pupils did not want to eat such dishes and mostly ate less. It is proved that quality of food was due to the negligence of staff of the institution, who did not pay enough attention to preparation of meals and a sanitary condition of the kitchen. Therefore, girls more often replaced bad food with sweets or sweet dishes, which negatively affected their health. Pupils ate the worst during fasting. A situation with food was alleviated by food brought from home, which was officially banned, but allowed by the management of the institution. Changes in nutrition took place in the early twentieth century, when a member of the economic council updated the menu and institute girls began to eat better. Maidens could receive additional food when they were sick in a hospital. And also they received dietary supplements. Weakened girls got annual supplements and dietary supplements, which clearly helped to improve their nutrition and thus their health.

Key words. *Kyiv Institute of Noble Girls, pupil, collective, nutrition, history of everyday life.*

УДК 930.25:[374.71+001]:323.1:908(477)(092)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.7>

Кикоть С.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано діяльність П. Житецького як активного учасника українського національного руху, досліджено його роль у суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ ст. Встановлено, що суспільно-політичний та науковий світогляд ученого сформувалися під час його навчання в закладах вищої духовної та світської освіти, самостійних наукових пошуків та спілкування в колі українофілів. Серед світоглядних орієнтирів П. Житецького як науковця та громадського діяча провідне місце посідала ідея національної самобутності українського народу.

З'ясовано, що науково-просвітницька робота П. Житецького була спрямована на збереження й популяризацію української культури. Автор статті констатує, що громадська діяльність видатного ученого стала важливою віхою на культурницько-політичному етапі національного відродження України.

Як один із співзасновників і найактивніших членів Київської громади, П. Житецький брав активну участь у всіх її основних заходах, що були спрямовані на підтримку української культури та поширення освіти серед широких мас українського населення, на здобуття національних прав українців.

Багатोरічна просвітницька робота П. Житецького сприяла визнанню української мови як самодостатньої, вплинула на формування світогляду наступних поколінь діячів українського національного відродження.

Досліджена діяльність П. Житецького в Колегії Павла Галагана, Південно-Західному відділі Російського імператорського географічного товариства, де вчений перебував на провідних ролях.

При написанні наукової розвідки були використані хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, порівняльний і персоналістично-біографічний методи дослідження.

Ключові слова: Павло Житецький, український національний рух, суспільно-політичне життя, громадська діяльність, просвітницька робота.

Постановка проблеми. Павло Гнатович Житецький – видатний український мовознавець, лексикограф, педагог, громадський діяч, учений, який започаткував і розвинув новий напрям – історію української літературної мови, досліджував історичну фонетику української мови, вивчав українську літературу ХVІІІ-ХІХ ст., заклав підмурок розвитку теорії та практики українського перекладу.

Свого часу М. Лисенко назвав Павла Житецького «гросмейстером від філології», а С. Єфремов так писав про нього: «Видатний український вчений. Разом з тим був і живим, чутливим громадянином своєї батьківщини, який болів її болями, хто на собі відчув до певної міри її гірку долю... Його особистість, погляди і діяльність заслуговують якнайширшої популярності».

Поряд із науковою роботою особливої уваги заслуговує громадсько-просвітницька діяльність П. Житецького, оскільки вчений мав значні здо-

бутки не лише в царині науки, а й зробив значний внесок у культурно-національне відродження України другої половини ХІХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Громадській та просвітницькій діяльності П. Житецького присвятили свої наукові розвідки В. Перетц [16], В. Плачинда [17], Н. Побірченко [18], А. Катренко [12; 13], О. Казакевич [8; 9; 10; 11], В. Ісаченко [6; 7] та ін. Незважаючи на наявність наукових праць з окресленої проблематики, громадсько-просвітницька діяльність П. Житецького потребує подальшого поглибленого вивчення, із залученням до наукового обігу раніше неопублікованих матеріалів.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, наукових праць, епістолярної спадщини дослідити громадсько-просвітницьку діяльність видатного вітчизняного ученого й педагога П. Житецького в другій половині ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. Павло Гнатівич Житецький народився 4 січня 1837 р. в Кременчуці на Полтавщині, в сім'ї священика. Після закінчення Полтавського духовного училища (1851 р.) був зарахований до Переяславської духовної семінарії. За 6 років навчання в Переяславі, де була жива пам'ять про видатного Г. Сковороду, де «не вичахав» незламний дух Т. Шевченка, юний Павло Житецький пройнявся інтересом до рідного краю, до мови українського народу, до народної творчості.

Після закінчення в 1857 р. Переяславської семінарії юнак вступив до Київської духовної академії. Під час навчання великий вплив на нього мали професор І. Троїцький, ієромонах Валеріан. Надзвичайно популярним серед студентів був професор філософських наук П. Юркевич, який, окрім філософських курсів, викладав також німецьку мову. Будучи студентом Київської духовної академії П. Житецький зацікавився проблемами історичного минулого українського народу. Громадська і суспільна позиція П. Житецького сформувалася у процесі довгого шляху, який почався ще в роки його навчання в Київській духовній академії. Павло Гнатівич пізніше згадуватиме: «Тут, на Подоле, в вихре безграничних увлечений, в безконечних спорах о проблемах личной и общественной жизни, складывались первые мои понятия и убеждения, которые будут потом источником моих радостей и моих горестей» [5].

У листопаді 1859 р. в академії сталися студентські заворушення проти поліцейсько-шпигунського режиму, незадовільно організованого навчання, бездарного читання лекцій, розкрадання майна, продуктів і книжок представниками адміністрації. Організатори страйку, а серед них був і студент Павло Житецький, виклали на папері ганебні факти з життя академії і відіслали цей документ за кордон. 1 лютого 1861 р. його опублікували в журналі «Колокол». За участь у цьому страйку Павла Житецького відрахували «за власним бажанням».

Восени 1860 р. Павло Житецький вступив на перший курс історико-філологічного факультету Київського університету. Під час навчання в університеті він, під впливом М. Тулова захопився тематикою українського мовознавства. Згодом саме М. Тулов підштовхнув П. Житецького до вибору науково-педагогічної кар'єри.

У Київському університеті Павло Гнатівич одразу потрапив у вир нового студентського життя, пройнятого ідеями свободи, народництва, просвітництва. Саме тоді, починаючи з 60-х років

XIX ст., під впливом національно-визвольних подій у Європі, а також в очікуванні антикріпосницької реформи (1861 р.) спостерігалось пробудження інтелектуальних і моральних сил у всіх сферах громадсько-політичного життя Російської імперії. Цей рух охопив Київ, Одесу, Полтаву, Харків, Чернігів, і вилився в потужну просвітницьку педагогічну діяльність української інтелігенції. Повсюдно створювалися нелегальні товариства, гуртки, об'єднання, сповнені прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну свідомість і самосвідомість, навчати грамоти широкі народні маси. Згодом вони дістали назву громади.

Варто відмітити, що поява національно-культурницьких напівтаємних організацій, зокрема Київської громади, заснованої на межі 1850–1860-х років, що стала своєрідним центром національно-культурного життя, об'єднавши письменників, істориків, етнографів, стала важливою ознакою національно-культурного відродження України другої половини XIX ст. [1, с. 143]. Власне саме П. Житецький і був одним із засновників і організаторів створення Київської громади.

Цілком погоджуємося з думкою О. Казакевич, яка стверджує, що Київська громада об'єднала національно свідому українську і проукраїнськи налаштовану польську молодь, яких, у свою чергу, «об'єднувала одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, об'єднували спільні симпатії і антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненної віри в українську народну самостійність, любов до рідного краю і люду» [8, с. 142]. Громада нараховувала близько ста активних членів, та ще понад двісті молодих людей, які гуртувалися навколо неї. Крім П. Житецького до її складу увійшли В. Антонович, Т. Рильський, М. Драгоманов та ін.

Появі громади і формуванню її ідейних засад сприяла загальна атмосфера політичного життя в Україні початку 1860-х років. «Ми склалися розумово і морально під враженням селянської реформи, яка служила для нас точкою опори у всіх помислах про благо народу», – згадуватиме пізніше П. Житецький [4, с. 112].

Як доречно зауважують І. Коляда та С. Кравченко, громадівці «...підхопивши ідеї романтизму, європейської передової думки, вірили у «великі сили» народу» [14, с. 7]. З цього приводу П. Житецький зазначав: «Ми отримали од старшого покоління романтичний погляд на народ і народність. Ми поклонялися народу як животно-рящій стихії. Нам почувалось, що перше проміння

свободи освітить нам народну душу з такої сторони, з якої ми не бачили її, що вийдуть із самого народу великі сили, котрі стануть рядом з нами для великої праці на українській ниві» [4, с. 124].

Саме громадівський рух, що в умовах всезагального контролю зумів зайняти нішу між власне культурницькою роботою та політичними партіями, виявився тим феноменом у житті української інтелігенції, котрий визначив особливості і перспективи її діяльності на найближчі десятиліття в більшості суспільних форм життя. Презентуючи себе як аполітичні і недержавні групи, громади напрочуд швидко зуміли знайти своє місце в тогочасному українському середовищі, і в цьому їх велика історична заслуга [15, с. 18]. Громадівці розуміли, що необхідно підвищувати культурно-освітній рівень широких мас українського народу, відстоюючи його власні потреби та інтереси.

Члени Київської громади розгорнули широку культурно-освітню діяльність, яка виявлялася насамперед у роботі недільних шкіл. «Ми завели при своєму товаристві, – згадував П. Житецький, – так звану семирічну школу, програмою якої передбачалося пройти курс гімназії». Цю школу громадівці утримували за власні кошти. Навчання велося українською мовою. Молоді вчителі-студенти ознайомлювали учнів з літературою й історією України, намагалися виховувати їх у національному дусі. З цією метою використовували «Граматку» П. Куліша та «Буквар южнорусский» Т. Шевченка. Нестача підручників і навчальних посібників українською мовою спонукала молодих вчителів самих братися за перо. Незабаром побачили світ «Домашня наука. Перші початки» та «Домашня наука. Вищі початки» К. Шейковського, «Українські прописи» О. Кониського, «Щотниця» Д. Морозова.

За активної участі П. Житецького розпочалася підготовка до створення української читанки для народних шкіл, видання якої припинилося на другій книжці.

П. Житецький брав активну участь у підготовці періодичних рукописних видань Київської громади: газети ліберального спрямування «Громадниця» і журналу «Помийниця». Перший номер «Громадниці» вийшов у вересні 1861 р., а сатирико-гумористичний журнал «Помийниця» видавався впродовж 1863–1864 рр. [8, с. 143].

Не залишаючи недільних шкіл, Павло Житецький працював викладачем на вчительських курсах у Києві, які відкрилися в 1862 р. й готували вчителів для сільських шкіл. Молодий педагог викладав цікаву науку – «методику объяснительного

чтения», розуміючи, що таке «чтение» в народній школі можливе за двох умов: 1) щоб воно велося несуперечно народному світогляду; 2) щоб велося народною мовою. Тому на заняттях розмовляв українською мовою, розповідав про історію українського народу, народний світогляд.

Також члени Київської громади ставили перед собою одним із головних своїх завдань проведення етнографічних досліджень. «Велись вони з тою метою, щоб навчитися від самого народу думати, говорити і жити по-народному, а потім того, щоб виробити метод народної освіти на підставі народного світогляду», – писав згодом П. Житецький.

Зазвичай організовувалися такі експедиції студентами-громадівцями під час літніх канікул. Цікавило молодих етнографів все, що було пов'язано з народною творчістю: легенди, прислів'я, повір'я, пісні, різноманітні прикмети, особливості місцевих говірок та діалектів. З цього приводу В. Плачинда зауважує: «Убравшись у селянський одяг, накинувши на плечі темно-синій жупан, на голову вклавши смушкову шапку та підправивши свої «статечні вуса, П. Житецький зі своїми друзями відправлялися в мандри, які відбувалися здебільшого на Київщині та Полтавщині, часом на Чернігівщині» [17, с. 70].

Громадсько-просвітницька діяльність П. Житецького була тісно пов'язана з видавничою. Надзвичайно плідною виявилася співпраця педагога з такими періодичними виданнями, як «Основа», «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Этнографическое обозрение», «Педагогический сборник», «Записки НТШ» та ін. [7, с. 64].

Створений 1861 р. журнал «Основа» став осередком українського національного ліберального руху. Навколо «Основи» згуртувалися відомі педагоги й громадські діячі. В «Основі» «...зустрілися два покоління українського громадянства», – писав С. Єфремов. – На чолі першого стояли такі популярні серед українців люди, як П. Куліш і М. Костомаров; визначнішими з другого боку були В. Антонович, М. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, П. Чубинський та ін. [2, с. 387].

У цей період журнал «Основа» став «...виразником думок кращих людей України: їх патріотизму, їх демократизму і всього того, що було потрібно для добра рідного краю...» [19, с. 70]. На сторінках часопису П. Житецький та інші представники інтелігенції другої половини XIX ст. вели полеміку з тими науковцями і громадськими діячами, які вважали українофільство шкідливим явищем

для російської імперії і не визнавали українську мову та культуру повноцінною [10, с. 114].

Власне відповіддю на антиукраїнську риторику у 1862 р. в журналі «Основа» стала опублікована стаття П. Житецького «Русский патриотизм» [3]. У цій науковій розвідці учений категорично заперечує спроби звести українську літературу до рівня літератури провінціальної, літератури «для домашнього вжитку» [3, с. 5]. Автор приходиться до цілком логічного висновку: «...якщо є дві руські народності, то є й дві руські мови, і повинні бути дві окремі і самостійні літератури» [3, с. 10].

Після придушення польського повстання 1863-1864 рр. царизм посилив наступ на демократичні сили країни. Після цього настали тяжкі часи для Київської громади. Перестала видаватися література для народу, Київська громада вже не мала друкованого органу, а її члени все більше занурювались у власні справи, багато хто виїхав з Києва. Серед них був і П. Житецький, який по закінченні університетського курсу у 1864 р. на три з половиною роки переїхав із Києва до Кам'янця-Подільського, де працював у губернській гімназії. Так, на певний час Київська громада припинила своє існування, але тільки для того, щоб наприкінці десятиріччя відродитися знову [8, с. 144].

У 1868 р. П. Житецький повернувся до Києва з Кам'янця-Подільського, де кілька років працював викладачем у губернській гімназії. Скрутне матеріальне становище, в якому на той час перебувала його родина, змушувало працювати одразу в кількох навчальних закладах, маючи близько 40 уроків на тиждень. Керівництво Києво-Подільської прогімназії, 2-ї Київської чоловічої гімназії, Київської Фундуклеєвської жіночої гімназії, Київської Володимирської військової гімназії цінувало його як відповідального і висококваліфікованого викладача.

На початку 70-х років XIX ст. П. Житецький взяв активну участь у створенні і діяльності Колегії Павла Галагана – елітного навчального закладу для представників дворянства, випускниками якої були відомі українські громадські та культурні діячі [11, с. 109–110]. Саме під впливом П. Житецького Колегія Павла Галагана була заснована передусім як навчальний, а не лише виховний, заклад, який знаходився під опікою Університету Св. Володимира.

Він розробив статут цього закладу, де пропрацював близько 20 років викладачем словесності. 1912 р. в «Щорічнику» колегії С. Єфремов писав: «Його учні зберігали пам'ять про нього, як про

світлого «учителя життя», який «заклав перші ростки свідомого ставлення до науки і життя» [20].

Згодом П. Житецький виявився одним з найактивніших захисників традицій Колегії Павла Галагана, в той час, коли нове керівництво навчального закладу намагалось перетворити його на звичайну гімназію.

З часом найважливішим осередком українського руху в Києві став Південно-Західний відділ Російського імператорського географічного товариства, дійсним членом якого П. Житецький був обраний 1873 р.

П. Житецький був одним з найактивніших членів Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства впродовж усього часу його існування (1873–1876 рр.). Незважаючи на порівняно недовгий час існування Відділу, наукова та культурно-просвітницька діяльність його членів значно сприяла консолідації борців за українську справу.

Серед завдань Відділу було визначено проведення досліджень зі статистики та етнографії, пошук та публікація відомостей про Україну, які зберігаються місцевих архівах та приватних осіб, організація експедицій з метою вивчення країни, а також збирання і збереження навчальних посібників: книг друкованих та рукописних, актів, карт і етнографічних предметів. Під проектом статуту Відділу підписалось 30 осіб, серед яких були провідні діячі Київської громади: П. Житецький, В. Антонович, Ф. Вовк, М. Лисенко, К. Михальчук, О. Русов, П. Чубинський.

Південно-Західний відділ значною мірою виправдав сподівання українофілів. Впродовж неповних трьох з половиною років свого існування силами його членів була зроблена значна науково-дослідницька і культурно-освітня робота. Членами відділу була створена власна бібліотека, у якій зберігалась понад тисяча книг, видано два томи «Записок» та організовано географічно-етнографічний музей, кількість експонатів якого перевищувала три тисячі [9, с. 275].

П. Житецький взяв участь майже в усіх заходах, що були організовані Відділом, збирав лексикографічні матеріали, досліджував діалекти української мови, активно розробляв мовознавчі питання в рамках етнографічної програми. За його ініціативи відбулось упорядкування і видання праць М. Максимовича. П. Житецьким було запропоновано зібрати бібліографічний і біографічний матеріал М. Максимовича, а також усі твори ученого, розпорошені у різних виданнях для бібліотеки Відділу. Пропозиція

П. Житецького була одностайно схвалена членами товариства.

Важливим досягненням членів Південно-Західного відділу було проведення у Києві III Археологічного з'їзду, який проходив з 2 до 16 серпня 1874 р. З'їзд мав надзвичайно важливе значення для тогочасного громадського та наукового життя. Серед доповідачів з'їзду був П. Житецький. Він виступив з доповіддю «Про Пересопницьке Євангеліє XVI ст.», яка була високо оцінена вітчизняними і зарубіжними вченими-філологами [9, с. 276].

Впродовж 1875–1876 рр. політична ситуація навколо діяльності Південно-Західного відділу вкрай загострилася у зв'язку з постійними наклепами на членів товариства та звинуваченнями їх в українському сепаратизмі. В червні 1876 р., відповідно до Емського указу, Південно-Західний відділ Російського імператорського географічного товариства був закритий на підставі причетності його членів до українофільського руху і поширення книжок і підручників українською мовою.

Висновки. Отже, можемо констатувати, що суспільно-політичний та науковий світогляд П. Житецького сформувалися під час його навчання в закладах вищої духовної та світської освіти, самостійних наукових пошуків та спілкування в колі українофілів. Серед світо-

глядних орієнтирів П. Житецького як науковця та громадського діяча провідне місце посідала ідея національної самобутності українського народу.

Як один із співзасновників і найактивніших членів Київської громади, П. Житецький брав активну участь у всіх її основних заходах, що були спрямовані на підтримку української культури та поширення освіти серед широких мас українського населення, на здобуття національних прав українців.

Багаторічна просвітницька робота П. Житецького сприяла визнанню української мови як самодостатньої та вплинула на формування світогляду наступних поколінь діячів українського національного відродження.

П. Житецький взяв участь майже в усіх заходах, що були організовані Південно-Західним відділом Російського імператорського географічного товариства, збирав лексикографічні матеріали, досліджував діалекти української мови, активно розробляв мовознавчі питання в рамках етнографічної програми.

Таким чином, П. Житецький зробив істотний внесок у розвиток українознавчих студій другої половини XIX ст. і, незважаючи на всі труднощі та перепони, продовжував боротися за звільнення від утисків української мови та культури.

Список літератури:

1. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава, 1937. 289 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / худож. оформл. В. М. Штогриня. Київ : Феміна, 1995. 686 с.
3. Житецкий П. И. Русский патриотизм (Ответ «Дню»). *Основа*. 1862. № 3. С. 1–21.
4. Житецький І. Київська громада за 60-х років. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91–125.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Спр. 48183. Арк. 60 зв.
6. Ісаченко В. Діяльність П. Г. Житецького в Київській громаді: приклад активної громадянської позиції (кінець XIX – початок XX століття). Умань – 2011. Наука. Освіта. Молодь: матеріали III Уманської міжвузівської наук. конф. / ред. кол.: Побірченко Н. С., Сонько С. П., Чепка О. В. Умань : ПП О. О. Жовтий, 2011. С. 52–54.
7. Ісаченко В. П. Житецький та видавнича діяльність другої половини XIX ст. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Педагогіка»*. 2014. Вип. 29. С. 61–68.
8. Казакевич О. Громадська діяльність П. Г. Житецького на початку 60-х років XIX ст. *Наукові записки*. 2001. Т. 19. С. 142–145.
9. Казакевич О. Діяльність П. Г. Житецького у Південно-Західному відділі Російського імператорського географічного товариства. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: До 170-річного ювілею*. Київ : НПУ, 2004. Вип. 1. С. 274–278.
10. Казакевич О. Павло Житецький. Життя та діяльність. Київ, 2008. 204 с.
11. Казакевич О. Павло Житецький: переслідування російським урядом наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. *Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал*. 2004. №6. С. 109–117.
12. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. Київ, 1999. 190 с.

13. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки ХІХ ст.). Київ, 2003. 179 с.
14. Коляда І., Кравченко С. «Ми склалися розумово і морально... у всіх помислах про благо народу». П. Чубинський та П. Житецький – організатори перших етнографічних експедицій (до 175-річчя з дня народження Павла Чубинського). *Історія в школі: науково-методичний журнал*. 2014. № 1–2. С. 7–9.
15. Коляда І. Українська інтелігенція і національний мовно-літературотворчий процес (60–80-ті рр. ХІХ ст.). *Історія в школі: науково-методичний журнал*. 2010. № 7–8. С. 18–24.
16. Перетц В. Павло Житецький: До ювілею 45-літньої наукової діяльності. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1908. Кн. 2. С. 3–38.
17. Плачинда В. М. Павло Гнатович Житецький. Київ, 1987. 207 с.
18. Побірченко Н. С. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч. Київ : Педагогічна думка, 1997. 36 с.
19. Стешенко І. Українські шестидесятники. *Записки УНТ в Києві*. 1908. Кн. 1–2. С. 70–77.
20. Харченко В. Перший історик української літературної мови. URL: <http://pmu.in.ua/articles/pershyj-istoryk-ukrainskoi-literatu>

Kyot' S.M. PAVLO ZHYTETSKY'S PUBLIC AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

The article analyzes the activities of P. Zhytetsky as an active participant in the Ukrainian national movement researches his role in the socio-political life of Ukraine in the second half of the 19th century. It is established that the socio-political and scientific worldview of the scientist was formed during his studies in institutions of higher spiritual and lay education, independent scientific research and communication among Ukrainophiles. Among the worldviews of P. Zhytetsky as a scientist and public figure, the idea of the national identity of the Ukrainian people occupied a leading place.

It was found that the scientific and educational work of P. Zhytetsky was directed at preserving and promoting Ukrainian culture. The author of the article certifies that the public activity of the outstanding scientist became an important period at the cultural and political stage of the national revival of Ukraine.

As one of the co-founders and most active members of the Kyiv community, P. Zhytetsky took an active part in all its major activities directed at supporting Ukrainian culture and spreading education among the masses of the Ukrainian population, to get national rights of Ukrainians.

Zhytetsky's many years of educational work contributed to the recognition of the Ukrainian language as self-sufficient, influenced the formation of the worldview of future generations of figures of the Ukrainian national revival.

P. Zhytetsky's activity in the College of Pavlo Galagan, the South-Western Department of the Russian Imperial Geographical Society, where the scientist was in leading roles, is researched.

Chronological, comparative-historical, retrospective, comparative and personalistic-biographical research methods were used in writing scientific research.

Key words: *Pavlo Zhytetsky, Ukrainian national movement, socio-political life, public activity, educational work.*

УДК [159.96::355.4]“2014-2020”
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.8>

Кмін А.О.

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

РОЛЬ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВО-ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ У БОЙОВИХ ДІЯХ НА СХОДІ УКРАЇНИ (2014–2020)

У статті розглядається основні завдання інформаційної війни Російської Федерації проти українського народу та керівництва України під час Антитерористичної операції в період 2014-2020 р.р. Автор розглядає питання ролі фахівців військово-гуманітарного профілю, а саме фахівців з морально-психологічного забезпечення та цивільно-військового співробітництва, у підготовці та безпосередньо у бойових діях на сході нашої держави. Їх протидію російській інформаційній війні, яку проводить противник проти України, спрямовуючи її на такі напрямки: дезінформування, залякування та створення прихильності мирного населення до російських загарбників.

Визначено, офіцери з морально-психологічного забезпечення відповідають за здоровий військовий клімат у колективі, уникнення правопорушень та морально-психологічний стан кожного військовослужбовця. Також вони опрацьовують та доводять інформацію, задля недопущення розповсюдження неправдивих чуток та новин, які можуть викликати паніку та сприяти правопорушенням. Цивільно-військове співробітництво також відіграє важливу роль. На відміну від морально-психологічного, фахівці тісно спілкуються з місцевим населенням та керівництвом. Їх робота спрямована на забезпечення умов виконання бойових завдань та допомозі місцевому населенню у вирішенні проблемних питань та уникнення непорозумінь.

Опрацьована література надає можливість зробити висновок, що військові фахівці з військово-гуманітарного профілю відіграють значну роль у забезпеченні бойової готовності підрозділу. Вони створюють належні умови для військових і місцевих у зоні проведення бойових дій.

Ключові слова: Збройні Сили України, морально-психологічне забезпечення, робота з особовим складом, бойові дії, ООС (АТО).

Постановка проблеми. Ретроспектива військового мистецтва чітко показує, що перевага в сучасному озброєнні, військовій техніці чи новітніх інформаційних технологій беззаперечно є складовими успішного виконання бойового завдання, однак поруч з тим психологічна стійкість військовослужбовців та колективу, відданість Батьківщині є невід’ємним фактором у перемозі над противником. Саме агресія з боку Російської Федерації підкреслила необхідність у визначенні морально-психологічного забезпечення як одним із пріоритетних напрямків роботи структур по роботі з особовим складом (в подальшому – структур морально-психологічного забезпечення діяльності військ). Тому, виходячи з вищезазначеного, аналіз та узагальнення бойового досвіду фахівців з військово-гуманітарного профілю надає можливість визначити основні цілі та завдання поставлені перед військовослужбовцями цих структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвід морально-психологічного забезпечення постійно знаходиться в полі зору як вітчизняних

так закордонних науковців. Зокрема, у науковій статті «Особливості морально-психологічного забезпечення військ (сил) в умовах реорганізації Збройних Сил України» [4] автор, Гозуватенко Г.О., розкриває основні чинники, які впливають на морально-психологічне забезпечення військ (сил). Він стверджує, що МПЗ спрямоване на підтримання високої боєздатності та готовності військ до виконання бойових завдань шляхом створення морально-психологічного стану власних військ і морально-психологічного пригломшення військ противника. В свою чергу, управління морально-психологічного забезпечення повинно забезпечити повне використання морально-психологічного потенціалу своїх військ для забезпечення виконання поставлених перед ними бойових завдань у встановлені терміни.

У науковій праці Стасюка В.В. [5] розкриваються сучасні погляди на організацію та проведення заходів психологічного забезпечення застосування військ (сил) в системі морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил

України. Автор зазначає основну мету, завдання психологічного забезпечення, а також зосереджує увагу на трьох групах категорій: індивідуального, групового та інтегрованого рівнях.

Варто звернути увагу й на роботу науковця Алещенка В.І. [6], який висвітлює актуальні проблеми психологічного забезпечення в ЗС України. На основі проведеного аналізу, автор окреслює сильні і слабкі сторони системи МПЗ, а також надає пропозиції щодо удосконалення психологічного забезпечення у ЗС України.

Не меншої цікавості підлягає робота авторів Капінуса О.С. та Романишина А.М. [7], в якій, на основі практичного досвіду в складі груп психологічного забезпечення, описуються проблемні питання та шляхи їх вирішення щодо проведення психологічного забезпечення в одному із батальйонів територіальної оборони перед убуттям підрозділу до місця виконання бойового завдання. А також, пропонуються використання заходів для недопущення погіршення морально-психологічного стану військовослужбовців.

Цікавою для ознайомлення є стаття Пітера Матсона [8] в якій обговорюються методи та засоби захисту від російських психологічних операцій. Автор описує основні принципи сучасних російських психологічних операцій, які базуються на сприянні деградації оборонних можливостей супротивника, послаблюючи довіру до військового та цивільного керівництва, приховування власної мети конфлікту та війни тощо.

Метою статті є узагальнення досвіду фахівців з військово-гуманітарного профілю в ході Операції Об'єднаних Сил (АТО).

Виклад основного матеріалу. Починаючи з 2014 року українською армією ведеться активне протистояння агресивним діям Російської Федерації. Анексія Кримського півострову, утворення квазі-республік ДНР та ЛНР – це все наслідки агресії зі сторони РФ.

Однак окрім бойових дій на сході нашої держави, російськими пропагандистами активно ведуться дії в інформаційному просторі. Використання інтернет ресурсів, а також друкованої продукції широко використовується ворогом у війні проти України та її населення.

Підготовка інформаційного поля до війни проти української державності розпочалась ще в 2013 році. Російським керівництвом почали застосовуватись словосполучення «на Україні», яке використовується до територій з умовними кордонами, але не суверенних держав. Також пропагандистами розповсюджувались історії про

бандерівців та націоналістів, які знущаються над російськомовним населенням України. Неодноразово у новинах на українському телебаченні звертали увагу на наявність «зелених чоловічків», які знаходились на території Кримського півострову, з метою забезпечення вільного волевиявлення кримчан та проведення референдуму, щодо приєднання Криму до РФ [2].

Результативність проведення пропагандистської діяльності на населення східної території України можливо проаналізувати за допомогою соціального опитування, яке проводилось у 2014–2015 роках. За їх даними проведення Антитерористичної операції з метою повернення підконтрольних сепаратистами територій підтримувалось лише 6% населенням Донбасу [1] Також підтримка президента РФ Путіна була вищою та складала 5,8 балів з 10 можливих, тоді як президента України Януковича – 3,6 [3].

Перша активна фаза інформаційної війни проти України припала на 2014–2015 р. Вона охарактеризувалась активними бойовими діями на сході нашої держави, а саме у Донецькій та Луганській областях та отримала назву Антитерористична Операція. Разом з тим, спостерігалась активізація інформаційної війни. Таким чином Антитерористична операція стала першою гібридною війною направленою проти України.

Інформаційна війна була спрямована на український народ та військовослужбовців Збройних Сил України.

Перший напрямок зосереджував увагу на розповсюдженні неправдивої інформації щодо дій українського уряду та Збройних Сил України, а також виправдовувало дії терористичних угруповань, які орудували у захоплених населених пунктах Донецької та Луганської областей. Як зазначає науковець Дмитро Коваль Російська Федерація за допомогою інформаційної зброї розгортала ксенофобію, тероризм і дискредитувала український уряд, що безпосередньо порушувало міжнародне право [9, с. 871].

Другий – на зниження морально-психологічного стану (МПС) військовиків. На психологічне здоров'я військовослужбовців впливали багато факторів, в першу чергу це самі бойові дії, які включали стресові ситуації, загибелі побратимів, поранення тощо. Також ЗС противника використовувались різні методи інформаційної війни:

– Дезінформування. Блокування українських телеканалів та радіопередач та поширення російського контенту в мережі Інтернет. Також за допомогою населення областей, на яких проводились

бойові дії, розповсюджувались чутки із недостовірною інформацією.

– Залякування. Противником широко використовувались листівки, смс повідомлення та листи на електронну пошту із зазначеними особистими даними військовослужбовця та членів його сім'ї й погрозами щодо їх життя.

– Створення прихильності населення до російських військовослужбовців. Розповсюдження інформації щодо необхідності втручання російських військових задля покращення умов життя українського населення на сході України. (збільшення грошового забезпечення вразі приєднання до РФ).

Відповідно, перед офіцерами по роботі з особовим складом постали завдання, які стосувались протидії інформаційній війні задля підвищення МПС.

Внутрішньо-комунікаційна робота – основним напрямком якого є формування довіри особового складу до військово-політичного керівництва держави та військового командування шляхом доведення інформації стосовно суспільно-політичної та бойової обстановки, а також руйнування чуток. Внутрішньо-комунікаційна робота включала: командирське та бойове інформування, національно-патріотична підготовка та аналіз проведення дій [10].

Військово-патріотична робота яка спрямовувалась на формування у військовослужбовців патріотизму, національної свідомості, а також підтримання морально-психологічної і військово-професійної готовності і мотивації. Основні форми, які використовувались це бесіди, вшанування героїв, дні відкритих дверей, «Уроки мужності», тощо [10]. Такі заходи надавали змогу підвищити престиж військової служби серед населення України, виховувати патріотичні настрої на прикладах мужності та героїзму військовослужбовців, які були учасниками Антитерористичної операції, а також підтримувати та розвивати традиції української армії.

Культурологічна робота полягала у організації дозвілля і відпочинку військовослужбовців. Організація концертів, тематичних вечорів, вистав, конкурсів, екскурсій надавали змогу відволіктись від військових дій та отримати психологічний і духовний відпочинок [10].

Після завершення активної фази бойових дій та визначення чітких позицій противника інформаційна війна мала стабільний характер. Саме в цей час почався розвиток системи морально-психологічного забезпечення та утворення нових структур, які стали містком між військовослужбовцями

та населенням, яке проживало в зоні проведення бойових дій, а також протидіяли інформаційній війні проти України.

Офіцерами з морально-психологічного забезпечення (до 2017 року – офіцер по роботі з особовим складом) проводилось психологічне забезпечення, яке включало в себе:

– оцінка і прогнозування МПС своїх військ і противника;

– здійснення психологічної підготовки особового складу до бойових дій;

– психологічний супровід, допомога та реабілітація воїнів [10].

Оцінка та прогнозування МПС проводилась шляхом групових та особистих бесід, тестування, групових вправ, що необхідні були для виявлення можливостей правопорушень серед військових, суїцидальної поведінки, посттравматичного синдрому, в тому ж числі готовності до виконання бойових завдань.

Психологічна підготовка проводилась в місцях постійної дислокації. Вона включала в себе навчання особового складу тренінгам самоконтролю, основам психологічної допомоги та стресостійкості.

Супровід проводився безпосередньо під час виконання бойового завдання та включав в себе підтримання бойової готовності, бажання до прояву ініціативи, попередження негативних психічних станів [11].

У 2017 році були створенні групи психологічної допомоги, до яких входили офіцери з психологічною освітою, які проводили індивідуальні психологічні консультації, групові та індивідуальні профілактики посттравматичних стресових розладів, надавали методичні рекомендації щодо згуртованості військових колективів. За їх даними результатом проведених заходів понад 90% військовослужбовців, які хотіли покинути лави Збройних Сил України заявили про готовність продовжувати військову кар'єру [7].

Питання мотивації військовослужбовців залежить і від ставлення цивільного населення до української армії, а також, як зазначає Олег Костюк у своїй науковій роботі «Політико-правові передумови введення системи цивільно-військового співробітництва на території проведення АТО» [12, с. 233], задля недопущення гуманітарної катастрофи, зростання соціальної напруги в районах, на яких проходять бойові дії було створено нову структуру Цивільно-військове співробітництво (ЦВС), призначення якої є координація та практичне виконання заходів ЦВС, сприяння

у межах своєї компетенції в організації та підтриманні відносин з цивільним населенням, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, тощо.

Якщо ж проводити порівняння із структурою морально-психологічного забезпечення, діяльність якої зосереджена на військовослужбовцях, то новостворена структура, як відгалуження МПЗ із основним напрямком діяльності на цивільне населення. У своїй роботі «Особливості роботи груп цивільно-військового співробітництва 24-ї ОМБР на територіях Луганської області у 2016–2017 роках» [13], автор Іванна Чобіт роботу ЦВС поділяє на три етапи:

Початковий – який відбувається перед виїздом бригади у зону проведення АТО (ООС). Група ЦВС із командуванням бригади проводять переговори із представниками населеного пункту, в якому будуть зайняті бойові позиції, щодо зайняття військовими цивільних будівель та визначених територій в районі населеного пункту.

Основний – включає забезпечення сприятливих умов для виконання бригадою покладених завдань, шляхом надання допомоги цивільному населенню. Так, наприклад, одним із перших гуманітарних проєктів ЦВС було у 2015 відновлення водопостачання у селищі Бердянському до якого залучились не тільки військовослужбовців, а й волонтери. Також офіцери ЦВС систематично відвідували дитячі будинки із гуманітарним вантажем (питна вода, кондитерські вироби, канцелярські товари, тощо). Такі дії впливали на зміну

світогляду серед населення, зменшення агресивності до українських захисників, а також проявів допомоги до підрозділів [14].

Завершальний – робота пов'язана із виходом бригади в пункт постійної дислокації, яка полягала у попередження органів місцевої влади щодо здійснення маневрів військовослужбовцями, передачу майна, а також передача оперативної інформації представникам ЦВС бригади, яка прибуває на ротацію [13, с. 296–295].

Висновки. Офіцери з військово-гуманітарного профілю займають важливу ланку в підготовці та веденні бойових дій. В першу чергу офіцери з морально-психологічного забезпечення забезпечують стійкий моральний дух, допомагають уникнути посттравматичного синдрому та підтримують морально-психологічний стан у військовому колективі. Цивільно-військове співробітництво тісно співпрацює із населенням та органами влади у відповідних населених пунктах в яких відбуваються бойові дії задля створення умов для військових так і допомозі самому населенню у вирішенні проблематичних питань. Робота офіцерів МПЗ та ЦВС значно допомагає зменшити вплив інформаційної війни РФ проти України розвінчуючи неправдиву інформацію стосовно Збройних Сил України. Зважаючи на новітній досвід, який отриманий під час повномаштабного вторгнення РФ в Україну, є необхідність подальшого дослідження цього питання задля покращення роботи військово-гуманітарної складової Збройних Сил України.

Список літератури:

1. Балакірева О.М., Середа Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін., Соціальні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення 2005–2014 рр.). НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2015. 78 с.
2. Путін вперше визнав, що «зелені чоловічки» – його військові. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022770/> (дата звернення 01.05.2022).
3. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2015 років, Київ, 2015. С. 533
4. Гозуватенко Г.О. Особливості морально-психологічного забезпечення військ (сил) в умовах реорганізації Збройних Сил України. URL: http://vlp.com.ua/files/31_4.pdf (дата звернення: 01.08.20).
5. Стасюк В.В. Сутність і зміст психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) в сучасних умовах. Вісник Національного університету оборони України 1(38), Київ, 2014. С. 309–313.
6. Алещенко В.І. Психологічне забезпечення в Збройних Силах України: шляхи удосконалення. Вісник Національного університету оборони України № 6(37), Київ, 2013. С. 177–182.
7. Капінус О.С., Романишин А.М. Робота позаштатних груп психологічного забезпечення в зоні проведення антитерористичної операції у 2014–2015 році. Матеріали наук.-практ. Конф. ХНУ ПС ім. Кужедуба (Харків: 30 червня 2017), Харків : ХНУПС, 2017. С. 29–31.
8. PhD Peter A Mattsson Modern Russian Psychological Operations (PSYOPS), URL: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/117652/MATTSSON%20Peter_WG10_Abstract_Modern%20Russian%20Psychological%20Operations%20%28PSYOPS%29.pdf?sequence=2 (дата звернення: 06.08.20).
9. Коваль Д.О. Інформаційна війна Російської Федерації проти України: оцінка міжнародного співтовариства. Українська резолюція гідності, агресія РФ і міжнародне право: монографія/ за ред. М. М. Антонович, Б.В. Бабін, М.О. Баймуратов, І.А. Березовська, І.Г. Білас; Київ : К.І.С., 2014. С. 863–871.

10. Ягупов В.В. Морально-психологічне забезпечення, 2002, URL: <http://medbib.in.ua/zmist-moralno-psihologichnogo-zabezpechennya.html> (дата звернення: 22.05.2022).
11. Види психологічної підготовки URL: <https://sites.google.com/site/internettehnologiievosviti/vidi-psihologichnoie-dopomogi> (дата звернення: 22.05.2022).
12. Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи: колективна монографія/ відп. ред. І.Г. Патер. Львів. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. С. 233.
13. Чобіт І.Р. Особливості роботи групи цивільно-військового співробітництва 24-ї ОМБР на території Луганської області у 2016–2017 роках. Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи: колективна монографія/ відп.ред. І.Г. Патер. Львів. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. С. 295–296.
14. Підрозділ цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України допомагає жителям Донбасу [електронний ресурс] URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2016/10/23/pidrozdil-czivilno-vijskovogo-spivrobotnicztva-zbrojnih-sil-ukraini-dopomagaе-zhityam-donbasu/> (дата звернення: 20.06.2021).

Kmin A.O. THE ROLE OF MILITARY-HUMANITARIAN OFFICERS IN THE FIGHTING IN EASTERN UKRAINE (2014–2020)

The article considers the main tasks of the information war of the Russian Federation against the Ukrainian people and the leadership of Ukraine during the Anti-Terrorist Operation in the period 2014–2020. The author considers the role of specialists in the military-humanitarian profile, namely specialists in moral and psychological support and civil-military cooperation, in training and directly in hostilities in the east of our country. Their opposition to the Russian information war waged by the enemy against Ukraine, directing it in the following areas: misinformation, intimidation and building the commitment of the civilian population to the Russian invaders.

It has been determined that moral and psychological support officers are responsible for a healthy military climate in the staff, crime avoidance and the moral and psychological condition of each serviceman. They also process and prove information in order to prevent the spread of false rumors and news that can cause panic and contribute to crime. Civil-military cooperation also plays an important role. In contrast to the moral and psychological, specialists communicate closely with the local population and management. Their work is aimed at providing conditions for combat missions and assisting the local population in resolving problematic issues and avoiding misunderstandings.

The studied literature provides an opportunity to conclude that military specialists in the military-humanitarian profile play a significant role in ensuring the combat readiness of the unit. They create appropriate conditions for the military and local in the combat zone.

Key words: *Armed Forces of Ukraine, moral and psychological support, work with personnel, combat operations, OOS (ATO).*

Куриляк В.В.

Український гуманітарний інститут

Овчар М.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

БОРОТЬБА ЗА ДЕРЖАВНУ САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Досліджено кроки щодо створення Західноукраїнської Народної Республіки та її державотворчої діяльності. Акцентовано увагу на тому, що активність засновників та прихильників Західноукраїнської Народної Республіки стала безцінним історичним досвідом боротьби українського народу за суверенність України. Проаналізовано особливості розбудови Західноукраїнської Народної Республіки, які полягали в акцентах на волевиявленні українців у боротьбі проти Польщі. Визначено основні кроки в процесі державотворення ЗУНР. Подано аналіз здобутків та прорахунків створення Західноукраїнської народної республіки у процесі державотворення. Оцінено вплив державотворчого досвіду ЗУНР на подальший розвиток української державності. Підкреслено, що важливим чинником успіху ЗУНР стала наявність військової сили – Українських січових стрільців, які були реорганізовані в Українську галицьку армію. Зазначено, що на території ЗУНР було відкрито гімназії та школи в яких відроджувалася та закріплювалася українська мова. Національним меншинам також дозволялося вільно користувалися своїми мовами у повсякденному житті та видавати власні періодичні видання, засновувати заклади і бібліотеки. В цьому контексті усі державні розпорядження публікувалися чотирма мовами: українською, польською, німецькою та єврейською. Підсумовано, що історичний поступ у 2014 році в суверенній Україні нажалі засвідчив, що українці не повністю засвоїли досвід ЗУНР щодо необхідності створення високоорганізованої, боєздатної і матеріально забезпеченої армії, без якої розбудова держави неможлива. Однак, сучасні Збройні Сили України є зразком армії, яка готова відстоювати цілісність, незалежність та державність української нації.

Ключові слова: ЗУНР, державотворення, Державний секретаріат, Президент, Українська галицька армія, Акт злуки.

Постановка проблеми. Для українського народу і багатьох інших історично гноблених народів, Перша світова стала початком активного державного будівництва та реальних кроків до здобуття незалежності. Досвід Західноукраїнської народної республіки (далі – ЗУНР) став важливим оплотом у подальших десятиліттях, коли незважаючи на пригноблення будь-яких національних проявів серед української інтелігенції залишалися активні борці за свободу. Ці ідеї були настільки сильними, що 1990 року призвели до проголошення Акту незалежності України та подальшої розбудови держави. Події 2014 року показали, що Україна не повністю засвоїла досвід ЗУНР, щодо важливості формування сильного, відданого війська, якими до цього були збройні формування Українських січових стрільців. Саме вони допомогли 1 листопада 1918 року захиститися від поля-

ків та утворити самостійну державу. Український народ в котре постраждав через своє миролюбство. Ба більше українські землі завжди були «ласим шматком» для Гітлерівської Німеччини і СРСР, а тепер для Російської Федерації. Таким чином, аналіз державотворчої діяльності ЗУНР, її здобутків та прорахунків має величезне значення для майбутнього України, яка все ще бореться за свою незалежність та знаходиться на шляху розбудови та удосконалення власної державності. Тому пропонуємо зосередити дослідницьку увагу на осмисленні історичних уроків отриманих від ЗУНР та отримати ключові орієнтири для застосування в умовах сьогодення, особливо під натиском російської агресії. А за мету визначаємо аналізування кроків та висвітлення досвіду державотворення на західноукраїнських землях як історичного спадку в удосконаленні сучасної та суверенної України.

Для досягнення мети необхідно: проаналізувати особливості розбудови Західноукраїнської Народної Республіки; визначити основні уроки державотворення, а також здобутки та прорахунки в ході державотворення ЗУНР; оцінити вплив державотворчого досвіду ЗУНР на подальший розвиток української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність ЗУНР досліджували ряд вітчизняних та зарубіжних науковців. До них належать П.П. Гай-Нижник, О.А. Вівчаренко, В.С. Кульчицький, М. В. Кравчук [3], М. Р. Литвин [7], А.Л. Папікян, І.Я. Терлюк, В.Д. Мирошук, Б.Й. Тищик, тощо. Зокрема, Микола Литвин та Кім Науменко 1995 року підготували та видали досить вичерпну працю під назвою «Історія ЗУНР» (1918–1923 роках) [7]. Для написання були залучені матеріали із архівів Львова, Києва, Варшави, Праги, проаналізовано події до та після листопадового зриву, включаючи чинники, що спонукали до проголошення незалежності та хід українсько-польської війни. З 2016 року НАН України видала працю під назвою «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави», де також згадується про ЗУНР, як важливий досвід державотворення [1]. У II томі своїх «Історичних есе» І. Лисяк-Рудницький звернув увагу на події Української революції 1917–1921 та її вплив на еволюцію поглядів української інтелігенції у підрадянській Україні [6]. У праці «Нарис історії українсько-польської війни» А. Крезуба наводить детальний аналіз військових дій та діяльності уряду ЗУНР з метою відстоювання права України на незалежність перед іншими країнами, передовсім перед Антантою [4]. Узявши до уваги низку історичних праць та сучасну ситуацію України у війні проти РФ маємо під новим кутом розглянути історичні уроки, які залишилися в результаті діяльності ЗУНР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпад Австро-Угорської імперії значно активізував національні рухи на територіях країн, які входили до складу імперії. Українці Східної Галичини вже мали досвід парламентської діяльності та виявилися готовими до побудови самостійної держави. Західноукраїнська Народна Республіка із початку свого існування зіштовхнулася з низкою проблем, серед яких: військове протистояння з поляками та угорцями, необхідність активної державотворчої діяльності з метою утвердження законодавчої бази, розбудова армії, держапарату, тощо. ЗУНР активно діяла на міжнародному рівні з метою утвердження права українців на власну

державність. Вона зазнала поразки, однак стала тим необхідним досвідом, який допоміг при першій можливості (1991 р.) проголосити утворення незалежної України. Нижче пропонуємо детально розглянути ці кроки і поставити необхідні акценти.

Листопадовий зрив. Поразка країн Четвертого блоку та відповідно Австро-Угорщини активізувала національно-визвольні рухи в імперії. З кінця вересня у Львові був створений Український генеральний військовий комісаріат, який повинен був підготувати повстання. Поляки вважали Галичину своєю землею, тому в кінці жовтня направили до Львова ліквідаційну комісію для захоплення влади над краєм. Українці швидко відреагували і наступного дня всі ключові установи вже були під контролем військових, окрім залізничного вокзалу, що пізніше негативно відобразилося на загальній ситуації.

Українська Національна Рада (далі – УНР) створена у жовтні спиралася виключно на законні способи боротьби, однак К. Левицький у своїх мемуарах зазначає, що 30 жовтня засідання тривало аж до ночі, в результаті чого рішення було ухвалено без погодження з Віднем. Об'єднання перебрало на себе владу, а Л. Цегельський виступав проти виступу аргументуючи це тим, що 1 листопада повинен був приїхати легат від австрійського уряду з офіційним актом про передачу влади УНР [5, с. 129]. Проте Д. Вітовський керівник Українських січових стрільців (УСС) настоював на виступі, попереджаючи, що: «Легат або приїде, або ні, а тим часом поляки захоплять Львів. Нам у жодному разі не можна відкладати!» [9, с. 43]. Вітовський зміг усіх переконати і виступ відбувся. У ньому брали участь близько 1500 військових, цивільні не були залучені. Ніхто не очікував від українців таких радикальних дій, що й стало запорукою успіху. Це фактично дало початок війни з Польщею. Таким чином ще від часу свого створення ЗУНР фізично і ідеологічно розпочала боротьбу за свою державність.

Державотворча діяльність. Військові не встигли підірвати міст через річку Сян, через що поляки швидко перекинули свої підрозділи та перейшли у контрнаступ. У «Відозві до населення міста» наголошувалося на тому, що на законних підставах перебравши владу від Австро-Угорської монархії постала українська держава. З австрійським намісником було підписано протокол про передачу влади у Галичині УНР, що зробило український уряд легальним з правової точки зору [1, с. 14–17]. Австрійські солдати просто

розійшлися, тож військова влада офіційно була передана генералом Пфедфером Д. Вітовському. А дії військових на пізнішому етапі були незлагодженими, що зумовило успіх поляків та взяття ними Львова. У таких складних умовах уряд ЗУНР провадив надзвичайно активну державотворчу діяльність основні складники якої приведені на рис. 1.

На засіданні УНР 9 листопада 1918 р. було визначено назву новоствореної держави. До складу ЗУНР входили Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Ці землі характеризувались багатонаціональністю, велика частка була поляків, євреїв, угорців тощо. Майже одразу Буковина була окупована Румунією, а Закарпаття Угорщиною, тож фактичною територією ЗУНР залишалася лише Східна Галичина.

Державний Секретаріат став найвищим виконавчим та розпорядчим органом, який очолив Кость Левицький. У його складі було сформовано 14 міністерств: зовнішніх та окремо внутрішніх справ, фінансів, військових справ, торгівлі і промислу, судових справ, шляхів, земельних справ, пошти і телеграфу, суспільного здоров'я, праці і суспільної опіки, віросповідання, освіти, публічних робіт. Основним завданням було об'єднання всіх українських земель. Уряд ЗУНР одразу розглядав можливість приєднання до УНР. Проте, частина секретарів не приступили до роботи внаслідок чого їх міністерства були об'єднані або ліквідовані. Також була ініціатива залучити до влади поляків, євреїв та інших меншин, але вони не виявили бажання репрезентувати себе в уряді ЗУНР [2].

Конституційні засади ЗУНР були визначені 13 листопада 1918 р. у Тимчасовому законі «Про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії». У них була закріплена назва держави, територія, синьожовтий прапор, державна печатка, герб із золотим левом на синьому тлі, верховенство народу, який здійснює волевиявлення через представницькі органи. Всі громадяни наділялися загальним та прямим виборчим правом. Національну Раду повинні були замінити Установчі збори після виборів, а Євген Петрушевич став президентом новоствореної держави.

Українська Галицька Армія. Новостворена держава потребувала міцної армії, адже постійно вела війну з Польщею. Основою для формування Української Галицької Армії (далі – УГА) стали легіон Українських січових стрільців на чолі з Д. Вітовським та українські підрозділи у складі австро-угорської армії. На основі закону прийнятого 13 листопада 1918 р. «Про загальний обов'язок військової служби» було видано розпорядження, яке поділяло територію ЗУНР на 3 військові одиниці, а їх у свою чергу на 4 утворення, що спрощувало процес управління призовом. Чоловіків від 18 до 35 років брали до лав УГА. У грудні 1918 року С. Мишковським було розроблено основи організації армії з урахуванням всіх наявних частин [3]. За його планом корпуси УГА могли діяти практично самостійно, швидко вирішуючи складні стратегічні завдання в умовах зміни ситуації на фронті. Відсутність міцного економічного підґрунтя та забезпечення армії боєприпасами

Рис. 1. Схема найважливіших подій у державотворчій діяльності ЗУНР

стали причиною поразки, адже Польщу підтримувала Антанта (Франція).

Місцева влада. 3 15 листопада 1918 р. було прийнято закон про доповнення складу Національної Ради представниками з повітів та великих міст. Вибори були заплановані на період з 22 по 26 листопада 1918 р. завдяки чому Рада істотно поповнилась та налічувала 150 членів. Закон про тимчасову адміністрацію прийнятий 16 листопада 1918 р. залишав діючим австрійське законодавство, яке не суперечило інтересам ЗУНР. Службовці, які складали присягу на вірність українській владі залишалися на своїх посадах. Це було оптимальним рішенням, адже в умовах війни та постійних заворушень важливо було налагодити чітку систему управління на місцях. Закони та постанови прийняті згори швидко досягали місцевих адміністрацій на чолі з повітовим комісаром. Останній призначався на посаду державним секретарем внутрішніх справ.

Повноваження повітових комісарів були окреслені 1 грудня в «Обіжнику Ради державних секретарів...». Їх основним завданням була охорона державних інтересів ЗУНР, реалізація законів на місцях та підтримання громадського порядку. Їм були підзвітні громадські комісари у містечках та селах, а також прибічні громадські ради. Вони могли залучати військові частини для встановлення правопорядку. Щомісяця повітові комісари зобов'язувались надсилати детальні звіти про становище у своєму краї до Державного Секретаріату. Загалом комісари успішно виконували свої функції, що зумовило відсутність будь-яких суспільних хвилювань чи виступів, адже вони одразу врегульовувались на місцях [7].

Українська Національна Рада у Станіславі. 21 листопада 1918 року польські війська захопили Львів і адміністрація ЗУНР змушена була покинути місто. На початку 1919 вона продовжила свою діяльність у м. Станіслав (нині Івано-Франківськ). Тут відбулося три сесії з участю нових членів направлених з повітів. Зі 150 представників у державотворчій діяльності брали участь близько 130, через військові дії та дипломатичні відрядження. На початку січня 1919 р. було створено 9 комісій УНРади, які займалися розробкою законодавства та рішенням суспільних проблем кожна у своїй сфері. 4 січня 1919 р. сформовано Виділ (комітет) УНРади з 10 членів на чолі яких стояв президент. Він складався з представників різних партій: Української національно-демократичної партії, соціал-демократів та радикалів [6].

До компетенції цього утворення належала репрезентація країни на зовнішньополітичній арені, призначення членів уряду, керівників військових відомств, підписання та публікація прийнятих законів. Цікаво, що рішення приймалися більшістю голосів, а у випадку рівності вирішальним був голос президента. Вадливим також був закон «Про незайманість членів УНРади», який проголошував недоторканість її членів.

Створення української жандармерії. Замість австрійської жандармерії для охорони правопорядку була утворена українська. Спочатку повітові комісари формували так звану народну поліцію, члени якої обиралися на зборах, однак це було місцевими ініціативами, тож 6 листопада 1918 р. УНРадою було затверджено рішення про утворення Корпусу державної жандармерії. Її очолювали призначені Радою головні коменданти, яким підлягали повітові коменданти, а останнім сільські та міські. При обранні на ці посади спостерігалася відсутність національної дискримінації, могли бути призначені німець, поляк чи австрієць, якщо він присягав на вірність українській державі. Таким чином була сформована досить ефективна централізована поліція, яка підтримувала правопорядок у державі [7].

Судова система. Закон «Про тимчасову організацію судів» прийнятий 21 листопада 1918 р. фактично залишав незмінною австрійську судово-прокурорську систему. Було вирішено створити у Львові Найвищий суд, а загалом було утворено 12 судових округів по повітах. Всі австрійські суди, що знаходилися на території ЗУНР стали українськими. Державний Секретаріат призначав суддів за пропозицією секретарства юстиції. У судах не вистачало кадрів, тож Рада прийняла закон скорочення терміну стажування. 20 лютого 1919 року секретарство юстиції затвердило судовий іспит, який повинні були проходити кандидати на посади. Державна прокуратура повинна була виконувати функції обвинувачувала, однак її створення зіштовхнулося з проблемами, адже до цього майже всі посади тут займали поляки. Окремим розпорядженням від 1 березня 1919 року була створена нотаріальна служба.

Реформування сфери освіти. Закон, що регламентував функціонування шкіл, був прийнятий 13 лютого 1919 року. Всі освітні заклади оголошувались державними. Вчителям навіть було підвищено заробітну плату. Українська мова оголошувалась державною, а відтак викладання у школах та університетах здійснювалось саме нею. На території ЗУНР було відкрито 20 гімназій,

7 учительських гімназій та 3 школи. Національним меншинам дозволялося вільно користувалися своїми мовами у повсякденному житті і в зносинах з урядом. Меншини мали право видавати власні періодичні видання та засновувати заклади і бібліотеки. Усі державні розпорядження публікувалися чотирма мовами: українською, польською, німецькою та єврейською [8].

Акт злуки. Адміністрація ЗУНР фактично складалася з інтелігенції, яка мала хороший досвід парламентської боротьби та бачення у національному будівництві, в той час як представники УНР були революціонерами, які значну увагу приділяли соціальним питаннями та спочатку навіть не збиралися утворювати самостійної держави, а лише федеративну частину Російської імперії. Незважаючи на всі протиріччя, обидва уряди розуміли факт історичної єдності обох українських територій та необхідність їх об'єднання, особливо в умовах військової загрози. Ще 10 листопада 1918 року УНРада прийняла резолюцію, щодо розробки необхідних заходів з метою об'єднання всіх українських територій.

1 грудня 1919 р. у Фастові було затверджено попередній договір з Директорією. 22 січня 1919 р. українські історичні землі злилися в єдину державу після того як століттями були відірвані одна від одної. Л. Цегельський передав В. Винниченку ухвалу УНРади від 3 січня 1919 р., а Ф. Швець оголосив Універсал, який засвідчив двостороннє підтвердження угоди. До проведення загальнодержавних установчих зборів ЗУНР залишалася окремою Західною областю. На жаль, Директорія через наступ більшовиків покинула Київ і Акт злуки не був реалізований на практиці [9].

Навіть в умовах війни, значних труднощів та відсутності підтримки з боку УНР, Західноукраїнська Народна Республіка продовжила активне внутрішнє та зовнішнє державне будівництво. 8 квітні 1919 року прийнято закон про громадянство та правовий статус іноземців, 14 квітня 1919 р. закон про земельну реформу, який закріплював передачу землі великих власників земельним комітетам. Було запроваджено 8-годинний робочий день, уведено національну валюту: гривні та карбованці, а також встановлено державну монополію на продаж найважливіших продуктів. У липні 1919 уряд ЗУНР переїхав у Відень внаслідок перемоги поляків та захоплення ними всієї території.

Зовнішньополітична діяльність. УНРада надсилала повідомлення до урядів Західних держав про утворення ЗУНР, однак ті неохоче вступали

у дипломатичні відносини з хиткою державою, що тільки утворилася та веде війну. Уряд Швеції допоміг надіслати звернення Є. Петрушевича. А для формування іміджу української держави та боротьби з польською пропагандою у Відні була сформована пресова служба, яка відстоювала право українців на державність. Невдовзі були відкриті посольства в Німеччині, Австрійській республіці, Угорщині, Чехословацькій республіці, США, Канаді, Бразилії, Італії, тощо. Дипломати ЗУНР активно відстоювали права українського народу на різноманітних міжнародних форумах та конференціях. У квітні 1921 року уряд в еміграції запропонував Раді Ліги Націй та Антанті конституційний проект ЗУНР. Ця Конституція вміщала 42 статті та 12 розділів, вона закріплювала всі попередні здобутки державотворчої діяльності: територію, мову, громадянство, національні меншини, державну владу, армію, тощо. Цей документ засвідчував готовність українців до утворення власної держави, територія якої насправді була окупована, а уряд знаходився в еміграції. Незважаючи на всі намагання, дипломатична діяльність ЗУНР зазнала невдачі, головним чином через зовнішні причини. 15 березня 1923 року Антанта прийняла рішення про входження Східної Галичини до складу Польщі на умовах надання останній автономії, що не було виконано [4].

Таким чином, УНРада змогла зосередити у своїх руках цивільну та військову владу. Листопадовий зрив став неочікуваною подією для поляків та українців, які намагалися боротися тільки правовими методами. Законодавча діяльність ЗУНР повністю відповідає принципам демократії, гласності та волі народу. Виконавчим органом став Державний Секретаріат у складі якого було утворено 14 міністерств, що охоплювали практично всі сфери суспільного та політичного життя. На основі легіону УСС було створено УГА, яка забезпечувала захист держави від зовнішніх ворогів, хоч і не зовсім вдало. Прийняття 13 листопада 1918 р. Тимчасового основного закону, який мав конституційний характер та містив всі необхідні положення для початкового функціонування ЗУНР та фундамент для подальшої законодавчої діяльності.

Тимчасовий закон постійно доповнювався іншими законами, зокрема: про адміністрацію, про організацію війська, про тимчасову організацію судів, про Виділ УНРади, про основи шкільництва, про державну мову, про земельну реформу тощо та врегульовував різні сфери в структурі держави. У багатьох сферах продовжували функ-

ціонувати австро-угорські закони, які не суперечили цілям ЗУНР. Це було одним з позитивних рішень, адже для кардинальних змін та створення власних аналогів не було достатніх можливостей і ресурсів. Після втрати території державотворча діяльність ЗУНР фактично була просторовою та зводилась до боротьби за право українців на створення своєї держави. Результатом цієї діяльності став конституційний проект, що зосереджував у собі всі державотворчі здобутки та засвідчував теоретичне та практичне бажання українського народу утворити власну державу. Однак, він був відхилений, а територія ЗУНР була розділена між різними державами, що також заявляли свої права на ці землі та мали довший досвід державотворення та відповідно авторитет.

Висновки. В ході державного будівництва ЗУНР велика увага приділялася законодавчій діяльності та розробці правової бази функціонування різних сфер політичного та суспільного життя. Однак, збіг історичних обставин: війна з Польщею, яка претендувала на українські території та відстоювала це право на міжнародному рівні, відсутність підтримки з боку провідних держав, а саме держав-переможниць у Першій світовій війні, а особливо зрада з боку Великої України стали причиною поразки.

Однак, уряд ЗУНР зробив все можливе зі свого боку для розбудови української державності, найважливішим безперечно є сформована конституційна та законодавча база, яка засвідчила про демократичні принципи побудови суспільства,

про відсутність будь-яких утисків національних меншин, про відсутність ненависті навіть до військових антагоністів – поляків – з боку громадськості. Недовготривале існування ЗУНР забезпечило українців практичним досвідом, який допоміг відродити свою незалежність за першої реальної можливості – 1991 року.

Важливим чинником успіху стала наявність військової сили – Українських січових стрільців, які були реорганізовані в Українську галицьку армію. Історичний поступ у 2014 році нажалі засвідчив, що Україна не повністю засвоїла досвід ЗУНР щодо необхідності створення високоорганізованої, боєздатної і матеріально забезпеченої армії, без якої розбудова держави неможлива. Адже завжди існує небезпека зовнішнього силового втручання з боку сусідів. УГА за сприяння УНРади пройшла шлях від хаотичного формування до централізованої штатної структури. Провідникам ЗУНР вдалося в умовах війни побудувати державно-адміністративний апарат, який планомірно виконував свої функції, щодо вирішення найважливіших суспільних проблем. При цьому продовжували діяти багато австро-угорських законів, а гострі земельні та соціальні питання залишалися невирішеними. Однак ситуація на сьогоднішній день щодо боєздатності, підготовленості та дій Збройних Сил України проти російської агресії та рашизму в цілому свідчить про те, що Українська державність має майбутнє і готова за неї боротися ціною життя мільйонів українців.

Список літератури:

1. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г. В. Боряк та ін. Київ : Ніка-центр, 2016. 796 с.
2. Кобута С. Західно-Українська Народна Республіка: нетиповий приклад українського державотворення під час української революції 1917–1921 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Київ, 2009. С. 51–61.
3. Кравчук М. В. Армія в державотворенні Західноукраїнської Народної Республіки: організаційно-правові основи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. № 3. С. 25–30.
4. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. 2-ге вид. Нью-Йорк : ОКО, 1966. 179 с.
5. Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. Львів, 1931. 152 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ : Основи, 1994. 317 с.
7. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : Ін-т українознавства НАНУ; Вид. фірма «ОЛІП», 1995. 368 с.
8. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. 228 с.
9. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів, 2003. 336 с.

Kuryliak V.V., Ovchar M.O. STRUGGLE FOR STATE INDEPENDENCE OF UKRAINIAN LANDS AS A RESULT OF ACTIVITIES OF THE WESTERN UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

The steps towards the creation of the Western Ukrainian People's Republic and its state activities have been studied. The attention is focused on the fact that the activity of the founders and supporters of the Western Ukrainian People's Republic has become an invaluable historical experience of the struggle of the Ukrainian people for the sovereignty of Ukraine. The features of the development of the Western Ukrainian People's Republic, which consisted in the emphasis on the will of the Ukrainians in the struggle against Poland, are analyzed. The main steps in the process of creating the ZUNR state have been determined. The analysis of the achievements and miscalculations of the creation of the Western Ukrainian People's Republic in the process of creating the state is presented. The influence of the state experience of the ZUNR on the further development of Ukrainian statehood is assessed. It is emphasized that an important factor in the success of the ZUNR was the presence of a military force – the Ukrainian Sich Riflemen, reorganized into the Ukrainian Galician Army. It is noted that gymnasiums and schools were opened on the territory of the ZUNR, in which the Ukrainian language was revived and consolidated. National minorities were also allowed to freely use their languages in everyday life and publish their own periodicals, establish institutions and libraries. In this context, all state orders were published in four languages: Ukrainian, Polish, German and Jewish. It is summarized that the historical progress in 2014 in sovereign Ukraine, unfortunately, showed that the Ukrainians did not fully assimilate the experience of the ZUNR regarding the need to create a highly organized, combat-ready and materially secure army, without which the development of the state is impossible. However, the modern Armed Forces of Ukraine are an example of an army that is ready to defend the integrity, independence and statehood of the Ukrainian nation.

Key words: ZUNR, state-building, State Secretariat, President, Ukrainian Galician Army, Reunification Act.

УДК 373.3/.5:613/614](477)»1940/1980»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.10>

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ОЗДОРОВЛЕННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – НАПРИКІНЦІ 1980-х рр.

Збереження та примноження потенціалу підрастаючого покоління є запорукою розвитку держави. Це розуміли і в СРСР, і в УРСР зокрема. У статті наголошено, що радянське суспільство пропонувало різні варіації цього, створюючи піонерські табори, табори праці і відпочинку. Вони були розраховані на дітей та підлітків у межах свого населеного пункту та поза ним. У роботі розглянуто процес створення закладів за підтримки профспілок і відомств у системі ВЦРПС для дітей їх співробітників, які працювали на підприємствах та установах. Рівень матеріального забезпечення табору залежав від бюджету підприємства. Оздоровлення школярів відбувалося у піонерських таборах, які були виховно-оздоровчою установою в УРСР. Зазначено, що їх діяльність організовувалася у канікулярний період школярів профспілковими, комсомольськими, господарськими організаціями, колгоспами, радгоспами, органами народної освіти, закладами охорони здоров'я, комітетами з фізичної культури і спорту тощо. Траплялося, що відомчі табори мали профільний характер і були пов'язані із діяльністю тієї чи іншої установи. Наголошено, що вони стали продовженням загонової діяльності в літній період, де дітей долучали до спортивного та військово-патріотичного виховання. Тут школярі створювали тимчасові піонерські дружини і загони. Вони долучалися до різних дитячих самодіяльних колективів за інтересами, організовували військово-спортивні ігри. З'ясовано, що діти часто надавали допомогу жителям села і вели просвітницьку роботу серед місцевих. Забезпечення таборів залежало від кошторису профспілки або іншої установи, яка фінансувала оздоровчу кампанію. Проте, як правило, воно залишалося задовільним. Для роботи з дітьми готували й відповідних кадрів. У статті акцентовано на тому, що перебування школярів у таких закладах обумовлювалося не лише зовнішньою турботою держави, а й ідеологічними чинниками, які полягали у контролі й без того організованого дозвілля, адже діти значний час перебували у таких закладах, долучаючи їх до колективної діяльності, формуючи відповідні почуття, ставлення не лише у процесі оздоровлення, а й повернувшись додому чи у школу і продовжуючи виконувати власні соціальні функції та ролі у радянському суспільстві.

Ключові слова: табори, заклади, школярі, педагоги, відділи освіти, забезпечення, ідеологія, чинник.

Постановка проблеми. Здоров'я підрастаючого покоління є важливим для його майбутнього і майбутнього суспільства і нації. Фактори, які впливають на його показники є різними і носять як суб'єктивний, так і об'єктивний характер. Однією із передумов є турбота про нього і здійснення превентивних заходів. Дотримання санітарно-гігієнічних правил і норм поведінки, збалансоване харчування, оздоровлення стануть передумовою формування здорової, а відтак і успішної нації. Саме на останній аспекту ми звертаємо нашу дослідницьку увагу – на період від другої половини 1940-х – кінець 1980-х рр., коли УРСР пройшла шлях від руйнівних наслідків Другої світової війни до, фактично, відродження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль профспілок в оздоровленні школярів пері-

оду «Відлиги» стало темою дослідження для М. Докашенка, який наголошував на політичній підтримці влади, що обумовлювалося ідеологічним впливом на учнівство та організованим характером відпочинку, оздоровлення і дозвілля. З іншого боку, як зазначає автор, турбота про молодше покоління стало показовою і створювало обличчя радянського режиму із гуманною складовою, адже це впливало на формування позитивної думки і підтримки влади у майбутньому [1, с. 22–37]. Л. Іванова вивчила нормативно-правові аспекти проблеми та її дефініції [2 с. 141–147]. О. Козікова звернула увагу на медичні аспекти оздоровлення дітей, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС [3], проте власне дослідження учнівства залишилося осторонь уваги науковців.

Постановка завдання. Тому, метою нашого дослідження є вивчення механізмів оздоровлення школярів в УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років. Задля цього необхідно вивчити джерельну базу дослідження, виокремити особливості процесу у різних регіонах УРСР і вцілому в УРСР, з'ясувати напрямки діяльності учнів, окреслити перспективи подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу дослідження. По закінченню навчального року школярі мали відпочити. Одними із таких закладів, де це відбувалося, стали піонерські табори. У повоєнний період – до початку 1990-х років, більшість із них в СРСР створювалася за профспілковим або відомчим принципом у системі ВЦРПС – при підприємствах та установах для дітей співробітників. Іноді відомчі табори мали профільний характер, пов'язаний з діяльністю тієї чи іншої установи. Рівень матеріального забезпечення табору також залежав від бюджету підприємства. Оздоровлення школярів відбувалося у піонерських таборах, які були виховно-оздоровчою установою в УРСР зокрема і вцілому в СРСР. Вони організовувалися на час шкільних канікул профспілковими, комсомольськими, господарськими організаціями, колгоспами, радгоспами, органами народної освіти, закладами охорони здоров'я, комітетами з фізичної культури і спорту тощо. Табори створювалися як за місцем проживання учнів, так і віддалено. Вони стали продовженням загонової діяльності в літній період, де дітей долучали до спортивного та військово-патріотичного виховання. Окрім цього, функціонували і табори праці і відпочинку. У період місячника підготовки до «трудового літа» заключали трудові договори між таборами праці і відпочинку і господарствами. Визначали трудові об'єкти усіх видів оздоровчих закладів. Крім цього в усіх містах, як правило при школах, створювалися «міські» табори з денним перебуванням піонерів.

Президія Української республіканської ради профспілок від 13 жовтня 1953 р. прийняла постанову «Про підсумки проведення оздоровлення дітей в піонерських таборах влітку 1953 року». Згідно із документом, влітку 1953 р. направлено на відпочинок у заміські піонерські табори майже 400 тис. школярів [4, арк. 152]. Увагу приділяли створенню профільних таборів, зокрема спортивних на базі дитячо-юнацьких спортивних шкіл. Значна увага приділялася організації туристсько-краєзнавчої роботи. Туристичні станції мали працювати з повним навантаженням ціле літо [5, арк. 102].

У рішенні виконкому Львівської обласної (сільської) Ради депутатів трудящих «Про оздоровлення дітей влітку 1963 р.» від 11 травня 1963 р. зверталася увага на здійсненні організаційних та інших заходів щодо вирішення цього питання. Документ затвердив план оздоровлення дітей з 1 червня по 1 вересня 1963 р. у кількості майже 23,5 тис. осіб. Обласне управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів мало охопити колгоспними і міжколгоспними оздоровчими таборами 5,5 тис. дітей. Виконкоми районних рад депутатів трудящих, обласні відділи народної освіти, охорони здоров'я та обласне управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів разом із профспілковими та комсомольськими організаціями, правліннями колгоспів, радгоспів опрацьовували і затверджували мережу дитячих оздоровчих закладів необхідними приміщеннями, твердим та м'яким інвентарем. Туди відправляли педагогів і лікарів, які мали досвід роботи з дітьми. Вони мали дотримуватися основного законодавства про освіту і «Морального кодексу будівника комунізму», поєднуючи працю із відпочинком. За роботою дитячих оздоровчих закладів встановлювався контроль [6, арк. 46].

На Львівщині обласний відділ народної освіти організував туристсько-спортивні табори у Карпатах «Верховина» розраховані на 600 осіб, «Карпати» – на 900, «Полонина» – 600 осіб відповідно, туристсько-спортивний табір у м. Одесі – на 210, у Криму – на 150, обласному таборі юних натуралістів – на 240 осіб відповідно; обласні дитячі екскурсійно-туристичні сезонні бази у м. Львові, якими були охоплені 2,5 тис. дітей, у м. Дрогобичі – 1 тис., у Славську – 1 тис. відповідно. Була затверджена дотація на витрати оздоровчим закладам за рахунок загальних асигнувань обласного бюджету у сумі 50, 5 тис. крб, але з неї 35 тис. крб надав виконком Львівської обласної (сільської) Ради депутатів трудящих. Облспоживспілка мала забезпечити продуктами харчування відповідним асортиментом, а також іграшками і літературою [7, арк. 12]. Обласні відділи охорони здоров'я відповідали за своєчасний медичний огляд дітей та медико-санітарне обслуговування дитячих оздоровчих закладів фахівцями. Обласні управління культури забезпечували влітку культурне обслуговування закладів художніми та науково-популярними кінофільмами, виставами пересувних театрів та концертами філармоній [8, арк. 45].

Обласні відділи народної освіти надсилали інформацію Міністерству народної освіти про

підготовку до літнього відпочинку учнівства. Так, Львівський облвнв спільно із профспілковими, комсомольськими організаціями провів рейд перевірки готовності відділів народної освіти, педагогічних колективів шкіл, господарських, будівельних організацій до літнього відпочинку школярів. Здійснили 16 рейдів, які обстежили 19 районів, 43 господарські і 9 будівельні організації. Перевірка засвідчила, що більшість організацій підготовлена до літнього відпочинку школярів. Улітку 1979 р. працювали 700 оздоровчих закладів, які охопили 231 тис. учнів. Щодо трудової підготовки, то лише в системі народної освіти працювали 263 табори праці і відпочинку, у т.ч. і 15 стаціонарних [9, арк. 60]. Вони працювали, в основному, у 3 зміни по 260 осіб у кожній. Понад 6 тис. учнів шкіл Львова і міст обласного підпорядкування відпочивали у таборах, які організовані у колгоспах і радгоспах області, 3 тис. відпочивали за межами регіону. Майже усі школи, які організували табори праці та відпочинку, уклали договори з радгоспами і колгоспами на утримання таборів, визначені були обсяги робіт для старшокласників. У колгоспах складені плани сільськогосподарських робіт, закріплені за таборами агрономи. Значна частина учнів закріплена за комбайнами та транспортно-збиральними комплексами. Окрім таборів праці та відпочинку були створені 1018 трудових загонів старшокласників, які працювали на підприємствах легкої та харчової промисловості та у сфері обслуговування [10, арк. 61].

На виконкомі районних рад депутатів трудящих, обласні відділи народної освіти, комсомольські і профспілкові організації лягало забезпечення організованого і культурного відпочинку дітей у містах і робітничих селищах, позашкільних дитячих закладах, організація ігрових і спортивних майданчиків [11, арк. 145]. Так, Київський облвиконком і облпрофспілка прийняли постанову «Про організацію оздоровлення дітей і підлітків влітку 1985 р.» від 22 квітня 1985 р. Вона знову акцентувала на необхідності укріплення матеріальної бази оздоровчих закладів через придбання спортивного інвентаря, ігор та палаток. У більшості шкіл були відремонтовані приміщення для спальних та ігрових кімнат, підготовлені спортивні майданчики й спортивний інвентар. Позитивно було вирішене питання із матеріальною базою у Яготинському, Бориспільському, Ставищенському, Києво-Святошинському районах, містах: Білій Церкві, Прип'яті, Бровари, Фастові та інших [12, арк. 101]. Виховна робота в піонерських таборах відбувалася на основі враху-

вання вікових особливостей дітей, їх знань і запитів. «Під час проведення цієї роботи основну увагу приділили вихованню у школярів почуття любові до Батьківщини, колективізму, дисциплінованості, навиків самообслуговування». У піонерських таборах працювали різні гуртки, фізкультурні секції. Школярі брали участь у походах і екскурсіях [13, арк. 152].

Окрім цього у організації та діяльності таборів були й недоліки: не усі колгоспи мали змогу забезпечити «належний фронт робіт» для учнів протягом усього канікулярного періоду, у результаті чого частина таборів були малочисельними. Переважна більшість таборів працювала у пристосованих приміщеннях шкіл, які на канікулах ремонтувалися, у зв'язку з чим не забезпечувалися нормальні умови для декільказмінної роботи таборів. Запізнювалися із кооперуванням коштів на будівництво стаціонарних таборів підприємства. Не вирішено питання оплати відряджень учителям, які від'їжджали з групами учнів у південні області УРСР. У наступні роки ці питання також залишалися нагальними [14, арк. 62].

Серед недоліків відмічали невиконання запланованого. У 1953 р. план відпочинку дітей, встановлений ВЦРПС в УРСР у кількості майже 450 тис. особи недовиконано на 54 тис. осіб (особливо це стосувалося комітетів профспілок робітників легкої і харчової промисловості, лісової і паперової, нафтової промисловості, промисловості будівельних матеріалів та авіапрацівників) через відсутність заповнених місць дітьми. Наприклад, у Сталінській області у першій зміні не використано 2,7 тис. місць, Дніпропетровській – майже 1,5, Київській – 350, Запорізькій – 340, Одеській – 260 відповідно тощо. Профспілкові та інші організації, не дивлячись на велику кількість стаціонарних піонерських таборів, які знаходилися у їх розпорядженні, слабо вимагали від своїх ЦК профспілок швидкого вирішення питання щодо будівництва необхідної кількості піонерських таборів, чим майже щороку ставили під загрозу виконання плану оздоровлення дітей. Залишалось актуальним питання кадрового забезпечення. Окремі профспілкові організації «проявили безпечність у підборі і навчанні працівників» піонерських таборів, внаслідок чого мали місце випадки, коли начальники, педагоги, піонервожаті, медичні працівники і фізкультурні керівники підбиралися наспіх, без належної перевірки знань і досвіду роботи з дітьми, внаслідок чого було замінено цих працівників. Така ситуація, зокрема, склалася у Львівській області: не

відповідали власному призначенню 10 начальників піонертаборів, 16 педагогів і піонервожатих, 20 фізкультурних керівників; у Київській області – 9, 20, 70 і 12 відповідно [15, арк. 62].

Пізніше для роботи у літніх таборах підібрані та навчені кадри через проведення зональних семінарів начальників таборів праці та відпочинку, семінари директорів і методистів Будинків піонерів. Районні та міські методичні кабінети разом із ними організовували семінари для начальників пришкільних піонерських таборів і старших піонервожатих. Ці питання розглядалися на нарадах завідувачів та інспекторів районних і міських відділів народної освіти, а Будинки піонерів готували методичні рекомендації на допомогу старшим та загоновим піонервожатим [16, арк. 101].

У піонерських таборах існували хиби у медичному обслуговуванні дітей: у таборах «Заводу імені 61 Комунара», обкому профспілки робітників промисловості і будівельних матеріалів торговельного порту Миколаївської області і піонерських таборах профспілки працівників комунального господарства, держустанов, заводу «Червоний профінтерн» Дніпропетровської області. Президія Української республіканської ради профспілок УРСР відмічала незадовільну роботу з організації і керівництва літнього відпочинку дітей Дніпропетровської, Дрогобицької, Сталінської, Закарпатської, Миколаївської, Ровенської, Херсонської обласних рад профспілок [17, арк. 153].

Тому, на майбутнє Президія акцентувала на своєчасному плануванні відпочинку та оздоровленню дітей, встановленні термінів закінчення будівництва нових стаціонарних піонерських таборів і проведення капітального та поточного ремонту. Необхідно було звернути увагу і на забезпечення м'якого і твердого інвентаря, надаючи заявки на одержання коштів і фондів; орієнтовний план оздоровлення дітей і суму видатків на майбутній рік. Обласні ради профспілок разом з органами народної освіти мали прикріпити за профспілками, які не мали стаціонарних піонерських таборів, на правах оренди шкільні приміщення. Якщо пропускна спроможність таборів невелика, то необхідно було порушувати клопотання перед ЦК профспілкою про їх збільшення [18, арк. 154].

Для відпочину і зміцнення здоров'я дітей достатньо було 21 день, як зазначали у документі. Це дало б можливість збільшити пропускну спроможність для відпочинку у піонерських таборах, про що просили зважити секретаріат ВЦРПС на майбутнє. Особливу увагу приділяли техніці без-

пеки учнів під час літніх трудових робіт і попередження нещасних випадків на воді, здійснюючи підготовку спеціальних інструкторів з навчання школярів плаванню. Усі діти, які не уміли плавати, були взяті на облік і з ними здійснювалася відповідна робота [19, арк. 155].

Все ж, владі не вдалося охопити усіх школярів організованими формами відпочинку, оскільки їх питома вага складала менше 2/3 [20, арк. 102]. Слабкою залишалася матеріальна база у окремих школах Васильківського, Поліського, Миронівського, Володарського та інших районів, де через відсутність спального інвентаря не організований денний сон дітей у пришкільних піонерських таборах. Пришкільні піонерські табори охоплювали, у більшості, учнів 1–4 класів, табори відпочинку – 7–9 класів, а учні 5–6 класів залишалися поза організаційних форм оздоровлення. Робота оздоровчих закладів була спланована, в основному, на червень – липень. Тільки 15 % таборів праці та відпочинку мали працювати у липні – серпні [21, арк. 102]. Траплялися випадки невиконання санітарно-гігієнічного режиму. Деякі заклади оздоровчих закладів не отримали санітарні паспорти за різними причинами, що ускладнювало роботу з оздоровлення дітей [22, арк. 103].

Висновки. Оздоровлення учнів шкіл УРСР другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр. залишалося важливою складовою державної політики. Влада намагалася створювати відповідні умови, надаючи відповідні матеріальні і людські ресурси. Піонерські табори, табори праці і відпочинку стали тими закладами, де це відбувалося. В основному, підготовка здійснювалася заздалегідь, чим займалися профспілкові та інші організації. Держава висувала вимогу якнайбільше охопити учнівство організованими формами оздоровлення, що включало і дозвілля і трудову діяльність, наближення дітей до виробництва, що формувало у них відчуття причетності та, фактично, повної участі у житті радянського соціуму. У цих закладах здійснювалася відповідна й ідеологічна робота, яка спрямована на становлення і розвиток комуністичного світогляду підростаючого покоління, чим у майбутньому користувалася влада. Діяльність молоді стала важливим вектором розвитку тогочасного соціуму.

На майбутнє варто звернути увагу на організацію дозвілля поза межами навчальної діяльності учнів задля формування повної картини буття школярства УРСР зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Докашенко М. Профспілки та організація літнього відпочинку школярів. До характеристики політичних граней «відлиги». *Гуманітарний вісник*. Число 28. Вип. 12. С. 22–37. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/chstu/2030/1/4.pdf> (дата звернення: 17.05.2022).
2. Іванова Л. І. Аналіз законодавчої бази становлення в Україні роботи з учнями із відхиленням у стані здоров'я. Педагогіка формування творчої особистості. С. 141–147. <http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2015/43/22.pdf> (дата звернення: 11.05.2022).
3. Козікова О. А. Дослідження здоров'я та способу життя сімей, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, та розробка моделі профілактичних заходів : автореф. дис... канд. мед. наук: 14.02.03. Київ, 2002.
4. Постанови президіуму Української республіканської ради профспілок з січня 1953 р. В.Ц.Р.П.С. Миколаївська обласна рада професійних спілок. 10 січня 1953 р. – 10 грудня 1953 р. 179 арк. // Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. Р 2812. Оп. 1. Спр. 1513.
5. Доповідні записки, довідки та інформації з питань народної освіти. – 2 січня 1985 р. – 10 червня 1985 р. 116 арк. // Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р 144. Оп. 10. Спр. 391.
6. Рішення і розпорядження виконкому Львівської обласної промислової Ради депутатів трудящих за 1963 р. – 16 лютого 1963 р. – 26 грудня 1963 р. 145 арк. // Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р 163. Оп. 8. Спр. 873.
7. Там само.
8. Там само.
9. Доповіді про стан народної освіти і роботу установ народної освіти за 1979–1979 р. 62 арк. // ДАЛО. Ф. Р 163. Оп. 9. Спр. 1279.
10. Там само.
11. Рішення і розпорядження виконкому Львівської обласної промислової Ради депутатів трудящих за 1963 р. – 16 лютого 1963 р. – 26 грудня 1963 р. 145 арк. // ДАЛО. Ф. Р 163. Оп. 8. Спр. 873.
12. Доповідні записки, довідки та інформації з питань народної освіти. – 2 січня 1985 р. – 10 червня 1985 р. 116 арк. // ДАКО. Ф. Р 144. Оп. 10. Спр. 391.
13. Постанови президіуму Української республіканської ради профспілок з січня 1953 р. В.Ц.Р.П.С. Миколаївська обласна рада професійних спілок. 10 січня 1953 р. – 10 грудня 1953 р. 179 арк. // ДАМО. Ф. Р 2812. Оп. 1. Спр. 1513.
14. Доповіді про стан народної освіти і роботу установ народної освіти за 1979 р. – 1979 р. 62 арк. // ДАЛО. Ф. Р 163. Оп. 9. Спр. 1279.
15. Постанови президіуму Української республіканської ради профспілок з січня 1953 р. В.Ц.Р.П.С. Миколаївська обласна рада професійних спілок. 10 січня 1953 р. – 10 грудня 1953 р. 179 арк. // ДАМО. Ф. Р 2812. Оп. 1. Спр. 1513.
16. Доповідні записки, довідки та інформації з питань народної освіти. – 2 січня 1985 р. – 10 червня 1985 р. 116 арк. // ДАКО. Ф. Р 144. Оп. 10. Спр. 391.
17. Постанови президіуму Української республіканської ради профспілок з січня 1953 р. В.Ц.Р.П.С. Миколаївська обласна рада професійних спілок. 10 січня 1953 р. – 10 грудня 1953 р. 179 арк. // ДАМО. Ф. Р 2812. Оп. 1. Спр. 1513. В.Ц.С.П.С.
18. Там само.
19. Там само.
20. Доповідні записки, довідки та інформації з питань народної освіти. – 2 січня 1985 р. – 10 червня 1985 р. 116 арк. Арк. 102. // ДАКО. Ф. Р 144. Оп. 10. Спр. 391.
21. Там само.
22. Там само.

Lavrut O.A. RECOVERY OF PUPILS IN SECONDARY SCHOOLS OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – LATE 1980S.

Preserving and increasing the potential of the younger generation is the key to the development of the state. This was understood both in the USSR and in the USSR in particular. The article emphasizes that Soviet society offered different variations of this, creating pioneer camps, labor and recreation camps. They were designed for children and adolescents within and outside their community. The paper considers the process of creating institutions with the support of trade unions and departments in the system of VCCPS for the children of their employees who worked at enterprises and institutions. The level of material support of the camp depended on the budget of the enterprise. Rehabilitation of schoolchildren took place in pioneer camps, which were an educational and health institution in the USSR. It is noted that their activities were organized during the holidays by trade unions, Komsomol, economic organizations, collective farms, state farms, public education

institutions, health care institutions, committees on physical culture and sports, etc. It happened that departmental camps had a profile character and were connected with the activities of one or another institution. It was emphasized that they became a continuation of the detachment's activities in the summer, where children were involved in sports and military-patriotic education. Here the students created temporary pioneer wives and detachments. They joined various children's amateur groups of interest, organized military sports games. It was found that the children often helped the villagers and carried out educational work among the locals. The provision of the camps depended on the budget of the trade union or other institution that financed the health campaign. However, as a rule, it remained satisfactory. Appropriate personnel were also trained to work with children. The article emphasizes that the stay of pupils in such institutions was determined not only by the external concern of the state, but also by ideological factors, which were to control the already organized leisure, because children spent a lot of time in such institutions, involving them in collective activities. appropriate feelings, attitudes not only in the process of recovery, but also returning home or school and continuing to perform their own social functions and roles in Soviet society.

Key words: *camps, institutions, pupils, teachers, education departments, support, ideology, factor.*

Мартинів М.А.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ (ПЕРША ПОЛОВИНА 40-х рр. ХХ ст.)

У статті аналізується початкова фаза створення закладу, кадрове забезпечення лекторами, приміщенням, форми роботи перепідготовки вчительських кадрів у Тернопільській області впродовж першої половини 40-х рр. ХХ ст. Досліджується соціальна престижність та роль в суспільстві працівників Інституту удосконалення кваліфікації вчителів, соціальний статус професії, взаємодія з органами влади, матеріальне забезпечення тощо.

Аналіз архівних матеріалів свідчить про значні обсяги інформації особистого, суспільного і професійного характеру, пов'язаної з окресленою інституцією. Зокрема, про опанування учителями області методики викладання шкільних предметів, нові форми проведення занять, вплив партійної політики та ідеології на суспільство, соціальне становище методистів, їх фінансове та матеріальне забезпечення. У дослідженні зосереджено основну увагу на висвітлення основних етапів становлення та функціонування Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (далі – ТІУКВ) упродовж окресленого періоду.

Значну увагу в дослідженні приділяється поновленню матеріального фонду та кадровому забезпеченню освітян різних рівнів. Проблемним залишалось житлове питання працівників освіти, забезпечення їх самим необхідним: одягом, взуттям, канцелярією, підручниками, наочними матеріалами, тощо. Нагальними були й проблеми агітації місцевого населення через засоби масової інформації, пропаганди вчительських кадрів, яким читали на курсах підвищення кваліфікації лекції ідейної тематики. Проводили масові заходи із залученням методистів ТІУКВ. Видавалися постанови, накази, розпорядження, що мали на меті контролювати процес радянської закладів освіти, а в подальшому молодого підростаючого покоління. У цілому заснування закладів інститутів удосконалення кваліфікації вчителів та інших методичних установ, радянська система розглядала як інструмент насадження комуністичних ідей. Розгорнулася широка мережа підготовки вчителів – м. Тернополі, м. Бережанах, м. Чорткові, м. Збаражжі та інших містах області. Впроваджували соціалістичні змагання в школах, що набували системного характеру.

Ключові слова: Тернопільський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, ідеологія, перепідготовка вчителів, радянська окупація, німецька окупація.

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що задекларована тема не стала ще предметом окремого вивчення науковцями. Власне це й актуалізує наукову новизну теми. Враховуючи місце тогочасних обласних інститутів удосконалення кваліфікації вчителів як важливої складової соціальних змін в УРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вивчення особливостей становлення і функціонування Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (перша половина 40-х рр. ХХ ст.) ще ґрунтовно не займалися дослідники історичної, а й педагогічної науки. Так, Старка В. [13], вивчав антирелігійну кампанію на Західній Україні і ставлення місцевих до цього нововведення, зокрема і вчителів та їх

роль у цьому. Частково зачіпали функціонування курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників Полянський Ф. [12], Гладуш В. [1], Лаврут О. [10]. Зокрема, Кравчук Л. [9], зачіпав місце підвищення кваліфікації учителів у Тернопільській області лише агітаційний аспект. Саме функціонування установи не розглядалося і не вивчалось.

Виклад основного матеріалу дослідження. Утворення ТІУКВ свідчило про те, що окреслена тема є важливою для її системного аналізу. Першочерговим завданням радянської влади був пошук нових та «перевиховання» місцевих кадрів учителів, тому ця обставина сприяла організації інституту, який мав виконувати роль підготовки ідеологічно заангажованих кадрів. Саме ТІУКВ мав виховувати, контролювати, виступати в ролі

агітатора комуністичної ідеології, займатися розповсюдженням радянської преси, залучати до різноманітних заходів вчителів, школярів тощо. Підбір кадрів викликав зацікавлення з боку партійних органів, що призводило до ситуативного корегування кадрового складу працівників ТІУКВ. Власне це призводило до частої плинності кадрів, які формувалися передусім з місцевої інтелігенції, насадженням радянської системи освіти, формування комуністичної ідеології у вихованні шкільної молоді.

Однією із ключових функцій учителя, після проходження відповідних курсів, виступала агітація за новий соціально-політичний устрій, тому місцеві органи радянської влади прискіпливо ставилися до підбору кадрів, завдання яких полягало у формуванні якісного складу педагогічних кадрів.

Основні проблеми, які виникали в процесі підготовки педагогічних кадрів ґрунтувалися на відсутності підготовлених лекторів, інструкторів, керівників, які «вірять у ідею трудової школи». Саме тому перепідготовка вчителів розпочалася з лекторів. Цьому сприяли ухвали вищих органів радянської влади. Так, постанова «Про організацію в системі Наркомату освіти інститутів удосконалення вчителів» від 5 лютого 1939 р. передбачала налагодження роботи з учителями, не лише з метою розширення й поглиблення їх знань, але першочергово «оволодіння марксистсько-ленінською наукою» [11, с. 100]. 9 лютого 1940 р. видано наказ Народного комісаріату освіти УРСР № 512 «Про організацію обласних інститутів удосконалення вчителів». 15 березня поточного року відбулося засідання президії Тарнопольського (з 1944 р. – Тернопіль – примітка авторині) обласного виконавчого комітету, на котрому слухали забезпечення шкіл педагогічними кадрами на 1940–1941 рр. Наголошувалося на відповідальності голів районних виконавчих комітетів (далі – РВК), голів міськрад, завідувачів районо, міськвно, відділу народної освіти (далі – ВНО) забезпечити проходження курсів приміщенням і устаткуванням для гуртожитків та організувати найм квартир для курсантів. Завдання обласного фінансового відділу полягало у забезпеченні вчасного фінансування мережі педагогічних курсів у межах затверджених асигнувань на підготовку педагогічних кадрів. Власне на цьому засіданні йшлося про організацію ТІУКВ. Ухвалено його утворити 1 квітня 1940 р. та укомплектувати кваліфікованими кадрами з кращих педагогів і науковців. До 25 березня 1940 р. Тарнопільська міська

рада (далі – ТМР) мала виділити приміщення для інституту та будинок для квартир фахівців, наукових керівних кадрів. Президія обласного виконавчого комітету (далі – ОВК) звернула увагу РВК і ТМР на важливе значення підготовки педагогічних кадрів і поставила вимогу забезпечити всебічну підтримку, а районним ВНО сприяти доброві курсантів та організації повноцінної роботи педагогічних курсів. 15 квітня 1940 р. на президії ОВК доповіли завідувачі обласних ВНО про стан роботи інституту (протокол № 9 засідання президії Тарнопольського обласного виконавчого комітету від 15 березня 1940 р.) [3, арк. 9–11].

Фактично Тернопільська область була забезпечена педагогічними кадрами на 1940–1941 навчальний рік, а при середніх і педагогічних школах діяли п'ятимісячні курси підготовки учителів. Наприклад, 1–4 кл. на 720 осіб і учителів (5–7 кл.) – на 420 осіб затверджено мережу і контингент таких курсів: у Бережанах – на 105 осіб для підготовки учителів природничих дисциплін для (5–7 кл.); у Кременці – на 105 осіб для підготовки учителів української та російської мови і літератур для (5–7 кл.); у Тернополі – на 105 осіб для підготовки учителів історії та географії для (5–7 кл.); у Чорткові – на 105 осіб для підготовки учителів української та російської мови для (5–7 кл.). У Борщові, Бучачі, Заліщиках, Зборові, Збаражі, Копичинцях, Підгайцях, Скалаті та Теребовлі відкрито курси для підготовки учителів (1–4 кл.) по 80 осіб [9, с. 90–91]. Усі організаційні питання щодо забезпечення курсів покладалися на обласний і районний ВНО. Саме останні зобов'язувалися забезпечити для молодих спеціалістів проходження навчальних курсів, а курси – викладачами, тематично-навчальною літературою, відповідним приладдям тощо.

Засоби масової інформації проводили кампанію з інформування населення щодо проведення курсів підвищення кваліфікації. Зокрема, у газеті «Вільне життя» надруковано низку публікацій, присвячених їх проведенню. Наприклад, «Тернопільський міський відділ народної освіти оголосив набір на п'ятимісячні курси підготовки вчителів історії та географії для 5–7 класів. На курси приймаються громадяни СРСР віком від 17 до 40 років, які мають середню освіту. Всі слухачі забезпечуються стипендією в розмірі 100–150 крб» [9, с. 90–91].

Важливого значення набувало питання організаційно-методичної роботи у середніх школах. Систематично організовувалися соціалістичні змагання у школах за різними напрямками, як-от:

«Найкращий учитель», «Найкращий конспект» тощо. Періодично організовували для молодих кадрів семінари з підвищення рівня викладання української і російської мови. Вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)» зводилося до заучування фактів, а марксистсько-ленінська теорія виступала на перший план, тим самим знижувався рівень викладання фахових предметів [8, с. 40]. Зазвичай, зазначений курс викладали викладачі з радянської України.

Організація курсів ТІУКВ пов'язана з низьким матеріально-технічним забезпеченням (книги, методичні матеріали, приміщення, зарплата), відсутністю вчителів, негативним ставленням місцевого населення до нововведень, таких, як антирелігійна компанія, заборона на відвідування храмів тощо.

Грандіозні плани реалізації радянської системи освіти у Західній Україні перекреслила німецька окупація. Зокрема у Галичині, на відміну від інших окупованих українських земель, існувало єдине спеціалізоване керівництво освітньою справою на регіональному рівні. Усі повноваження щодо освітньої діяльності зосереджувалися в руках створеного у серпні 1941 р. відділу науки і навчання, який контролював роботу всіх навчальних закладів і вважався найвищою інстанцією організації та координування діяльності органів та закладів освіти. При окружних та повітових старостах утворювалися окремі шкільні установи під керівництвом шкільних радників. Для реалізації освітньої політики німецька влада залучала відділ шкільних справ та відділ у справах молоді Українського Центрального Комітету, а на місцях українські окружні і повітові комітети [13, с. 203]. Очолювали підрозділи місцеві учителі Підволочиського повіту, особи з місцевого населення до яких влада мала довіру. Відсутність учительських кадрів намагалися вирішити створенням у м. Бучачі 1942–1943 рр. учительської семінарії [13, с. 204].

Місцем розташування ТІУКВ упродовж окупації було м. Чортків, про що свідчать відповідні документи за 1944–1945 рр. У відповідності з фінансовими документами заклад перебував на вулиці Стара, 3 (інколи вказували Стара, 1) [13, арк. 1–7]. За цей час формами роботи були: семінари, конференції для учителів. Однак відсутність детальної інформації не дає змоги глибше і конкретніше проаналізувати цей період історії зазначеної освітньої структури. Однак відомо, що курсами перепідготовки учителів під час окупації видав співробітник відділу

пропаганди німецьких збройних сил. Після проходження курсів учителі складали іспити, однак за відсутності персоналу це не завжди відбувалося. Б. Єржабкова писала про те, що «...педагоги старшого віку, яким надавалася перевага, не в змозі виховувати молодь у дусі нової ідеології. Молодше ж покоління вчителів всуціль уражене комуністичною ідеологією» [16, с. 97–102]. Становище учителя як у фінансовому питанні (в середньому він отримував половину зарплати від будівельника), так і престижності професії свідчило про його тотальне зубожіння, бідність, відсутність будь-якої повноцінної виховної і навчально-методичної роботи зі школярами.

Отже, новостворений ТІУКВ на початках функціонування зіткнувся зі складним матеріально-технічним забезпеченням, відсутністю повноцінного кадрового потенціалу, несприйняттям місцевим населенням змін звичного укладу життя. Часті зміни окупаційних режимів сприймалися як тимчасові і нетривкі, тому прихильників нової освітньої ідеології було мало, особливо між педагогами.

Ускладнювали і так проблемну ситуацію антирелігійні компанії радянської влади. Консервативність села та набожність місцевих жителів була основною перешкодою в антирелігійній пропаганді учителів зі східних регіонів УРСР. «Знайти антирелігійно налаштованих місцевих педагогів було доволі складно. Власне основною проблемою радянських партійних керівників Західної України у сфері освіти досліджуваного періоду, стало розуміння нового освітянського середовища, яке б працювало в контексті постанов партії та уряду» [14, с. 138–151]. Це яскраво ілюструвало прогалини радянської влади в ідейному вихованні.

Не доопрацювання у виховному плані коригувалися інструкційними листами та нарадами. Так, школи Тернопільської області керувалися «Інструктивним листом про підготовку й проведення ялинки та зимових канікул для учнів». У якому йшлося про те, що в кожній школі створюється комісія з проведення свята. «Провести 1-го січня 1945 року ранки зустрічі нового року та святкування ялинки. На цих ранках поставити: 1. Доповідь директора, завуча школи про підсумки навчання за перше півріччя. 2. Відзначити кращих учнів школи. 3. Художня частина.» [5, арк. 34]. На останній пункт листа звертали значну увагу, адже до того не було практики святкування таких свят в українського населення. Варто було підготувати роботу з прикрашення ялинки розпочати

після отримання цього листа. Зазначалося, що зимові канікули тривають упродовж 1–12 січня. Однак передбачалося проведення з учнями бесід на політичну тему. Зокрема, «Радянська молодь в дні Вітчизняної війни», «Робота радянського тилу в дні Вітчизняної війни», «Партизанський рух на Україні під час німецької окупації», «Герої Краснодону», «Зоя Космодем'янська», «Оборона Одеси, Севастополя, Ленінграда, Сталінграда» [5, арк. 34].

Архівні матеріали свідчать про розгорнуту активну пропаганду з боку ТІУКВ та обласного ВНО, які розробили план організації ідейно-виховної роботи в школах. Заявлена тематика бесід, новорічних ранків, святкування ялинки пропала і в наступні роки. Місцевому населенню насаджувалися нові, до того невідомі радянські свята, нові радянські герої, а контроль за їх виконанням покладался на ТІУКВ і обласний ВНО. Зокрема, директор ТІУКВ Ф. О. Дубовик повідомляв завідувача районного ВНО м. Кременця, міського ВНО про скликання наради-семінару на 9–10 січня 1945 р. для директорів і завучів шкіл щодо досвіду впровадження навчально-виховної роботи в школі. До участі запрошувалися по два кращих директори і завучі [5, арк. 25]. Така практика в наступні роки стала систематичною та обов'язковою у методичній роботі з керівництвом школи кожного району Тернопільської області.

Відновивши діяльність, ТІУКВ, перетворився в окрему структурну одиницю, підзвітну ОВНО. Власне ТІУКВ складався з двох структурних частин: навчальної та адміністративно-фінансової. У 1944 р. відповідно до постанови РНК УРСР, Комісаріату народної освіти і наказу Тернопільського ОВНО, директором інституту призначено С. В. Федчишина. Консультантами з предметів працювали В. Є. Решетуха, С. Д. Налукова, С. А. Айнлегер, С. Й. Бобер, Я. Й. Гродзіцький, І. О. Шевчук, А. І. Пронкевич, О. О. Ковальська – бухгалтер, А. А. Ляснівська – науковий робітник і О. П. Чубата – машиністка [16].

Як свідчить аналіз книги наказів, 26 квітня 1944 р. Решетуху Володимира Єронімовича призначено виконувачем обов'язків методиста з української мови і літератури ТІУКВ. З 26 травня 1944 р. Айнлегер Самуїл Абрамович був консультантом природничих наук. До речі, в документах зазначено, що з серпня 1944 р. Я. Й. Гродзіцький виконував обов'язки методиста з фізики і хімії при ТІУКВ. 8 червня 1944 р. І. О. Шевчука призначено науковим працівником, консультантом I–IV класів, С. В. Федчишина – виконувачем

обов'язків заступника директора ТІУКВ і консультантом з педагогіки та психології. Директором призначено П. І. Назаренка [16]. Це був новий період становлення ТІУКВ, забезпечення його науково-методичними кадрами, створення навчально-матеріальної бази.

Про складне становище обласних інститутів перекваліфікації вчителів писала В. А. Гладуш. Зокрема, про жалюгідний стан навчально-матеріальної бази цих закладів. На прикладі аналогічного інституту у Запоріжжі констатуємо, що некращими були умови і у ТІУКВ [2, с. 43]. Решта інститутів у перші повоєнні роки перебували не у задовільному становищі, що й обумовлювало напрями і зміст діяльності цих закладів у перші повоєнні роки. Варто зауважити, що ТІУКВ після переїзду з Чорткова до Тернополя знаходився в одному приміщенні з ОВНО.

У відповідності із наказом якого за номером № 713 Народного комісаріату освіти УРСР від 25 травня 1944 р. «Про підготовку та проведення районних нарад учителів перед початком нового 1944–1945 навчального року» першочерговими завданнями на серпневій нараді були такі, як: ліквідація неписьменності, безпритульності дітей, створенні матеріальної бази для шкіл, піднесенні якості освіти, вихованні молоді після тотальної воєнної розрухи [3, арк. 1–3]. Документи свідчать про те, що важлива місія ТІУКВ ґрунтувалася на тому, щоб «Викривати хиби з тою метою, щоби їх ліквідувати та знати причини» [3, арк. 4]. Наприклад, так звані «огляди готовності навчальних закладів до навчального процесу», передбачали надання інспекторами навчальної і методичної допомоги учителям з тим, щоб «... працівник інституту знав роботу вчителя із середини» [3, арк. 4].

У цьому випадку ТІУКВ виконував контролюючу функцію, до нього скеровувалися звіти про стан закладів освіти кожного району області. Часто його працівники спільно з інспекторами ОВНО відвідували школи. Деколи вони переходили працювати ТІУКВ. Наприклад, Осіна Любов Констянтинівна (Пензельська область, з сім'ї службовців) звільнившись з посади інспектора дошкільного виховання ОВНО, у відповідності з наказом ОВНО перейшла працювати до ТІУКВ [15].

Архівні документи містять дані щодо наказів, розпоряджень Народного комісаріату освіти УРСР (керівник П. Г. Тичина) завідувачеві Тернопільського ОВНО. Останній спільно з дирекцією ТІУКВ в особі П. І. Назаренка скеровували необ-

хідну інформацію в районні методичні кабінети. Саме через ці два органи ТІУКВ і ОВНО здійснювали контроль за всіма освітніми закладами області [3, арк. 1–3].

На початку функціонування до ТІУКВ надходила інформація щодо стану шкіл у районах, таблиця 1. Так, у 1944 р. в Скалатському районі, у першому півріччі низький рівень відвідування школи учнями посилювався за відсутності в учнів взуття й одягу. РВНО домогся через промкомбінат пошиття 120 пар взуття, 180 м мануфактури, які роздали школам. Однак інформація, подана з книги протоколів ТІУКВ при Тарнопольському ОВНО свідчить про те, що деякі райони не подавали необхідну інформацію, більшість обмежувалася інформуванням про стан закладів освіти. Відсутність учителів, навчальних та ілюстративних матеріалів, низький рівень знань учнів – реальний стан освітніх закладів у перші повоєнні роки [4, арк. 4–20].

ТІУКВ і ОВНО часто проводили інспекторські перевірки навчальних закладів області. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, основне зауваження інспекції полягало у недостатньому використанні учителями виховних методів. Вважаємо, що констатована проблема була набагато глибшого змісту. Передусім вона пов'язана з відсутністю кваліфікованого вчительського персоналу, низького рівня матеріального забезпечення шкіл, учнів тощо. Так, для усіх учителів області пошили лише 36 пар чобіт. Зокрема, у Тербовлянському районі навчалася 3456 учнів, але їм бракувало підручників. У Кременецькому районі до 15 жовтня 1944 р. створено комісії з прийому готовності шкіл до навчального року. В основному школи

були готові, але не всі учні шкільного віку були охоплені навчанням, 400 лишилися поза навчальним процесом. Основними причинами не відвідування навчальних закладів була відсутність взуття й одягу, а також діти-переростки. Останні комплексували через різницю у віці між однокласниками. Такий стан речей не відповідав радянській системі освіти, суть якої полягала у вихованні нового покоління на радянських принципах виховання [4, арк. 4–20].

Тим не менше, незважаючи на негативні аспекти відновлення повоєнного освітнього процесу, радянська влада на районному рівні намагалася забезпечити учителів зарплатою, харчовими пайками, одягом, речами першої необхідності. Про рівень матеріального статусу учителів області і працівників ТІУКВ свідчать такі дані у відповідності до кошторису на 12 червня 1944 р. Так, за заробітну плату можна було придбати одну пару чобіт, вартістю 240 карбованців (далі – крб.), зарплата завідувача кабінету (методиста) на 1944 р. складала 500 крб., бібліотекаря – 250 крб., сторожа – 150 крб., інженера – 800 крб., директор ТІУКВ – 800 крб. [5, арк. 16].

У Кременецькому районі, на відміну від Почаївського, Микулинецького, Чортківського, Буцацького, Підволочиського, налагоджено роботу освітніх закладів. Про це свідчив той факт, що на нарадах рекомендувалися методичні розробки, плани уроків на тиждень, проведення «відкритих» занять тощо. Педагоги вчасно одержували зарплату і пайки. Зокрема, задовільно функціонували навчальні заклади в Копичинецькому районі. Так, із загальної кількості учнів 4807, з них лише 45 не відвідували школи. Працювали методичні

Таблиця 1

Укомплектованість шкіл Тернопільської області по районах в 1944 р.

№	Назва району	Кількість учнів	Кількість учнів не охоплених школою	Кількість вчителів	Кількість чобіт	Забезпечення одягом, тканина
1.	Скалатський	–	–	–	120 пар взуття (36 пар вчителям)	180 м
2.	Тербовлянський	3 456	–	–	–	–
3.	Кременецький	4 011	400	–	–	–
4.	Почаївський	–	–	–	–	–
5.	Микулинецький	3287	81	87	–	+
6.	Копичинецький	4807	45	–	–	–
7.	Чортківський	–	–	–	–	–
8.	Буцацький	–	–	–	–	–
9.	Підволочиський	–	–	–	–	–

кабінети, які організували проведення 12 лекцій і 12 «відкритих» занять. Для потреб шкіл виготовлено 67 наочних приладів. Перевірка констатувала, що 15 шкіл району повноцінно функціонували. Окрім того, на місцевому рівні організовано пошиття одягу і взуття для школярів, тим не менше його було недостатньо [4, арк. 4–20].

Традиційними формами роботи ТІУКВ і ОБНО стали заходи, які проходили упродовж червня-серпня, пов'язані з демонстрацією учительській громадськості кращих виховних форм роботи зі школярами. Про що свідчать загальні збори працівників інституту. Зокрема, доповідь І. О. Шевчука про виставку передових початкових шкіл у м. Києві [4, арк. 5]. На зібранні йшлося про проведення упродовж 20–25 серпня учительських нарад, відповідно до їх організації долучався ТІУКВ і ОБНО. Планувалося матеріали доповідей подати до 10 серпня і запросити на нараду завідувачів ОБНО, РВНО: Скала-Подільського, Борщівського, Ланівецького, Терехівського, інспектора ОБНО. 22–23 серпня доповідачами на нараді були методисти ТІУКВ: Ф. А. Дубовик, П. І. Назаренко, С. А. Айнлегер, В. Є. Решетука, С. Й. Бобер. З метою популяризації серед учительської громадськості серпневих нарад подавалася інформація у засобах масової інформації, зокрема, про її проведення писала газета «Вільне життя» [4, арк. 1–28].

Кожного методиста ТІУКВ прикріплювали за визначеною ділянкою роботи. Так, за оформлення приміщення в «художньо-політичному стилі» відповідали А. П. Катко та інші. Адміністрація інституту визначала кошторис на її організацію. Виконати належало 14 пунктів, які час від часу корегувалися [4, арк. 1–28].

З метою якісного проведення серпневої наради, ТІУКВ і ОБНО ще 11 серпня заслуховували О. І. Шевчука. Доповідач наголошував на організації «кутка» радянського патріотизму і маси дидактичних матеріалів на політичну тематику. Усі матеріали виступів на серпневу конференцію визначалися як такі, що «зложені мають бути у визначений час у № 1 школі м. Чорткова». З порядку денного відомо про низький рівень політико-ідейного виховання, це в другому півріччі методисти мали врахувати у своїй роботі: конференціях, семінарах тощо. Вони мали готувати власні методичні матеріали за своїм профілем спеціальності. Практикували в них передавати кращий досвід роботи педагогів області. Планувалися виїзди на місця в школи і особисто надавати методичну допомогу. Подекуди спільно з інспек-

торами ОБНО [4, арк. 1–28]. Однак про незадовільний матеріально-технічний стан як закладів освіти області, так і учительського контингенту, свідчать архівні матеріали Державного архіву Тернопільської обл. Це були окремі листочки зі звичайних зошитів, листки ліцитацій (аукціонних бланків), які залишилися після окупації з друкованим німецьким текстом з перекладом на польську і українську мову. На звороті ручкою чи олівцем писали від руки доповіді, протоколи засідань тощо [4, арк. 1–28]. Вважаємо, що усі зазначені негаразди і хиби повоєнної радянської системи освіти адміністрація ТІУКВ і ОБНО намагалася «прикрити» пишними святкуваннями нарад, втіленням у життя комуністичних ідей тощо.

Важливою інформацією, яка міститься в архівних документах, є надмірна бюрократизація радянської системи шкільної освіти. Так, уся робота педагогів чітко описувалася і фіксувалася. Наприклад, типові плани для директорів шкіл на час канікул [5, арк. 1–3], типові плани роботи районного педагогічного кабінету [5, арк. 3–4], критерії аналізу уроків [5, арк. 11], план роботи триденного семінару для учителів 1–4 кл. [5, арк. 13], порядок денний роботи обласної наради тощо [5, арк. 6].

До контролю за виконанням окреслених завдань залучалися працівники ТІУКВ. Зокрема, С. Федчишин виступав щодо питань методичної роботи в районах і підготовки до серпневих нарад; інші доповідачі зауважували на поліпшення роботи комсомольських організацій в школі; В. Репетука доповідав про виховну роботу школи і правила поведінки учнів; С. Айнлегер – про аналіз програм середніх шкіл і принципи складання календарних планів на першу чверть; І. Шевчук – про організацію і методичної роботи з двома класами, аналіз підручників і методи роботи з ними в початковій школі [5, арк. 13–20].

Тематика нарад була різноманітна – від постанов партії і уряду про школу – накази Народного комісаріату освіти, рішень XII пленуму ЦК ВЛКОМ про організацію піонерських організацій в школі, до – аналізу програм і підручників початкової школи, розкладу уроків в тому числі для з'єднаних класів, плану роботи класного керівника на чверть, наочності в початковій школі, вивчення каліграфії в початковій, планування з історії в 3–4 кл., методичного керівництва, управління школою, шкільних і класних журналів, розкладу чергувань, правил для учнів, контроль роботи учителів, облік роботи учнів, робота з батьками, методика вивчення книги Й. Сталіна: «Про велику Вітчизняну війну

Радянського Союзу» [5, арк. 13–15]. Тобто, значна частина науково-методичного наповнення навчальних занять відводилася вивченню політиці комуністичної партії. У роботі кожної секції предметно виділялася інформація методичного характеру, що включала в себе партію, війну, політику. У 1944 р. проводилася активна робота на рівні РВНО щодо подолання наслідків війни.

Отже, особливості становлення і функціонування ТІУКВ (перша половина 40-х рр. ХХ ст.) свідчили про складне становище освіти в умовах повоєнного періоду. Проблеми матеріального і кадрового забезпечення доповнювалися відсут-

ністю сприйняття місцевим населенням нововведень, позаяк основне завдання радянської системи освіти ґрунтувалося на тому, що вона мала виконувати роль агітатора і пропагандиста комуністичних ідей.

У перші роки функціонування ТІУКВ закладено підвалини його функціонування. Зокрема, організовано роботу його методичних структур з різних предметів, співпраці з місцевими органами освіти тощо. ТІУКВ виконував функції контролю за виконанням наказів і постанов вищих органів влади УРСР, масово залучаючи до різноманітних заходів вчителів, школярів тощо.

Список літератури:

1. Гладуш В. А. Розвиток післядипломної освіти дефектологів в Україні у 1940-х рр. // Вісник післядипломної освіти. 2011. Вип. 3. С. 42–48.
2. Держархів Тернопільської обл. Ф. 1833. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 32
3. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3
4. Там само. Спр. 2. Арк. 3.
5. Там само. Спр. 3. Арк. 41.
6. Там само. Спр. 4. Арк. 16.
7. Там само. Спр. 13. Арк. 16.
8. Кравчук Л. В. Радянська освіта Тернопільщини в 40-х роках: ідеологічний і методологічний аспекти // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. 2015. Випуск 99. С. 30–41.
9. Кравчук Л. В. Радянська система освіти та її кадровий потенціал в новоутвореній Тернопільській області в період 1939–1941 рр. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. 2015. Випуск 102. С. 90–92.
10. Лаврут О. О. Учителство УРСР першого повоєнного десятиліття: деякі аспекти антропологічного виміру // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. 2015. Випуск 100. С. 66–68.
11. Левітас Ф. Л., Дудар О. В. З історії становлення системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні (II половина XIX ст. – 1939 р.) // Освітнологічний дискурс. 2010. № 2. С. 91–104.
12. Полянський Ф. І. Українське шкільництво в умовах німецького окупаційного режиму на території Тернопільщини (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. XXIX. С. 202–205.
13. Старка В. Антирадянська кампанія в західноукраїнській сільській школі в умовах суспільних трансформацій 1944–1953 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 1. С. 138–151.
14. Стародубець Г. М. Кадрова політика радянської влади як засадничий детермінант трансформаційних соціальних процесів у західноукраїнському регіоні в повоєнний період. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 81–86.
15. Тернопільський обласний комунальний інститут. URL: <http://old.ippo.edu.te.ua> > tokippo_istor_dovidka (дата звернення: 13.11.2021 р.).
16. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. Переклад з німецької мови. К. : Наук. думка, 2008. 272 с.

Martyniv M.A. SPECIFICS OF ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF TERNOPIIL INSTITUTE OF IMPROVEMENT TEACHERS QUALIFICATIONS (FIRST HALF OF 40'S OF THE XXth CENTURY)

The article analyses the initial phase of the establishment of the institution, staffing of lecturers, premises, forms of retraining of teachers in the Ternopil region during the first half of the 40's of the twentieth century. Investigated of social prestige and role of employees of the Institute of Improvement Teachers Qualifications, social status of profession, interaction with government, material support, etc.

The analysis of archival materials shows a significant amount of personal, public and professional information related to the outlined institution. In particular, the mastering of teachers of the region methods of

teaching school subjects, new forms of teaching, the impact of party policy and ideology on society, the social status of Methodists, their financial and material support. The study focuses on the main stages of formation and functioning of the Ternopil Institute of Improvement Teachers Qualifications (hereinafter – TIITQ) during the specified period.

Considerable attention in the study is paid to the renewal of the material fund and staffing of educators of different levels. The issue of housing for educators remained problematic, providing them with the most necessary things: clothes, shoes, stationery, textbooks, visual aids, etc. The problems of agitation of the local population through the mass media, propaganda of teachers, who gave lectures on ideological topics at refresher courses, were also urgent. Mass events were held with the involvement of TIITQ methodologists. Resolutions, orders, and decrees were issued aimed at controlling the process of Sovietization of educational institutions, and later the young younger generation. In general, the Soviet system saw the establishment of the Institute of Improvement Teachers Qualifications and other methodological institutions as a tool for instilling communist ideas. A wide network of teacher training has been developed in Ternopil, Berezhany, Chortkiv, Zbarazh and other cities of the region. Socialist competitions were introduced in schools that acquired a systemic character.

Key words: *Ternopil Institute of Improvement Teachers Qualifications, ideology, teacher retraining, Soviet occupation, German occupation.*

УДК 94(477.83/.86:47+57)''1923/1939'':050''Діло'':329.73
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.12>

Мельник Р.С.

Український католицький університет

ГАЛИЧИНА ЧИ ВЕЛИКА УКРАЇНА: ПОНЯТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО П'ЄМОНТУ» В ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ «ДІЛО» (1923–1939 рр.)

Метою статті є дослідити функціонування поняття «український П'ємонт» в контексті відносин між Галичиною та Великою / Радянською Україною у політичному дискурсі галицьких українців у міжвоєнний час на прикладі газети «Діло» – провідної української політичної щоденної газети в Галичині та неофіційного органу найвпливовішої української політичної партії Галичини – УНТП/УНДО.

Стаття демонструє дві головні складові образу Галичини як «українського П'ємонту»: по-перше, як головного майданчика для розвитку національного руху та поширення національної ідеї та культури на решту українських земель; по-друге, як регіону з вищим рівнем національної свідомості та організації серед населення та з особливою національною місією щодо Великої України. Основною передумовою для формування обох складових «П'ємонту» називали наявність сприятливіших політичних обставин.

Стаття показує відмінну динаміку розвитку обох складових «П'ємонту» протягом міжвоєнного часу. Зокрема, образ культурного та політичного плацдарму у 1920-х рр. під час українізації перемістився на Радянську Україну та повернувся до Галичини у 1930-х рр. під час масових репресій та Голодомору в УРСР. Натомість свою вищу свідомість та організованість, за дискурсом газети, галичани зберігали протягом усього періоду та продовжували виконувати національну місію на Великій Україні, навіть попри втрату формального статусу «П'ємонту».

Стаття доходить висновку, що образ «П'ємонту» як культурного та політичного плацдарму був напряму залежний від змінюваних політичних обставин. Водночас уявлення про збережений фундамент у вигляді національної свідомості стало передумовою того, що після розгрому національної культури в УРСР образ «українського П'ємонту» в уявленні «Діла» перемістився не на всі українські землі Польщі, а саме назад до Галичини.

Ключові слова: Галичина, український П'ємонт, Велика Україна, УРСР, газета «Діло».

Постановка проблеми. Історію «українського П'ємонту» найчастіше пов'язують з 2-ою пол. XIX – поч. XX ст., коли після запровадження конституційного ладу в Австро-Угорщині та значних обмежень на українську культурну діяльність у Російській імперії, національний рух в Галичині отримав значно сприятливіші легальні умови для розвитку порівняно з Наддніпрянською / Великою Україною. За найпоширенішою версією, вперше метафору «українського П'ємонту» щодо Галичини вжив Володимир Антонович після своєї подорожі до Італії та Галичини в 1880-х рр. Сполуляризував цю метафору, написавши статтю «Український П'ємонт», Михайло Грушевський [2].

Статус австрійської Галичини як П'ємонту залежав від актуальних політичних обставин – він виник і активно діяв в часи ліберальної Австрії на протигагу абсолютистській Росії, підпав під сумнів в 1905 р., коли в Російській імперії також

з'явилися певні легальні умови для розвитку національного руху, врешті втратив актуальність з 1917 р., коли саме на Великій Україні почалась національна революція [36].

У міжвоєнний час, як і до революції, українські землі надалі були розділені між кількома державами, а різні частини України надалі мали відмінні умови для національного розвитку – тож питання «П'ємонту» залишалось актуальним і широко використовувалось у політиці. Утім, ця сторона історії «українського П'ємонту» досі залишається слабо висвітленою в українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досі проблема «українського П'ємонту» в міжвоєнний час не дочекалась свого висвітлення в окремих наукових статтях. Дослідники назагал зосереджуються радше на етапі формування цієї ідеї та її функціонування у дореволюційні часи [2; 41;

47; 48; 53] чи на процесі відродження міту про «галицький П'ємонт» наприкінці ХХ ст. [1]. Мовний аспект Галичини як «українського П'ємонту» розглянув М. Мозер [44]. Питанням Галичини як «польського П'ємонту» займалися Ю. Бушко [51] та В. Лазуга [52], однак вони обмежують свої дослідження 1918 р. та польським контекстом. Загальний огляд розвитку ідеї «українського П'ємонту» запропонували І. Вівсяна [2] та Ю. Древаль [36], зокрема в контексті загальної ідеї та міту Галичини – М. Рябчук [46] та Я. Грицак [4], однак вони не зосереджувались на політичній складовій міжвоєнного використання цього поняття.

Постановка завдання. Основною метою цієї статті є дослідити функціонування поняття «український П'ємонт», зокрема його застосування щодо Галичини в контексті відносин із Великою / Радянською Україною, у дискурсі провідної політичної газети галицьких українців у міжвоєнний період.

Основним джерелом для цього дослідження слугуватиме газета «Діло». Протягом міжвоєнного часу вона залишалась провідною українською політичною щоденною газетою в Галичині. Вона була неофіційним органом Української народно-трудової партії (УНТП), а з 1925 р. – створеного на її базі Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), яке залишалось найвпливовішою українською партією в Галичині до 1939 р. [див.: 39; 54]. Відтак газета, хоча часом переходила у внутрішньопартійну опозицію, назагал відображала позиції провідної політичної сили Галичини.

Галицький «П'ємонт». Газета «Діло» відновила свою постійну діяльність після остаточного приєднання Східної Галичини до Польщі у квітні 1923 р. У той час, як і загалом протягом міжвоєнного періоду, «Діло» у своїх публікаціях визнавало, що в останні десятиліття до вибуху революції австрійська Галичина була українським П'ємонтом, і широко користувалось цією метафорою щодо відносно недавнього минулого.

П'ємонт поставав у дискурсі «Діла» у кількох вимірах. По-перше, як головна база українського національного руху, де він міг повноцінно розвивати національну культуру та політичну думку – Галичина була, мовляв, «Піємонтом українства, зберігачем національних цінностей, прибіжищем української політичної думки» [7]. А також як головний плацдарм, звідки вироблений тут культурний та політичний продукт поширюватись на решту українських земель [8] – адже, мовляв, «власне Галичина, як український Піємонт, пере-

носила свої ідеї й свою роботу на Наддніпрянщину» [21].

По-друге, Галичину зображали регіоном з найвищим рівнем національної свідомості та суспільної організації серед населення. Найяскравіше це проявилось, мовляв, у період національної революції 1917–1920 рр., яка стала головною точкою рефлексій у стосунках між обома частинами України в міжвоєнний період. Так, у 1923 р. газета писала, що до подій революції українці були підготовані «на Великій Україні куди менше, як на австрійській займанщині. Бо на Великій Україні не підготовано організаційного апарату, ... ні не було потрібної кількості інтелігентського елемента. ... всеж і галицькі маси і галицька інтелігенція виявили куди більшу зрілість ніж маси і інтелігенція на Великій Україні» [5]. Аналогічно, у 1935 р. один з редакторів Степан Баран твердив, що в народних мас на Наддніпрянщині не було «сливе ніякої трівкої української національно-державної свідомості», а «відносно нечисленна українська інтелігенція [...] без українських національних традицій» не мала кадрів до державної роботи [31].

Вища свідомість галицьких українців та сформованість їхньої інтелігенції формували для них «велику місію, яку сповнили Галичане на Великій Україні в перших роках революції» – були там «носітелями націоналізму, об'єднуючим елементом», «ратували честь українського імени» [10] і навіть «знайомили наддніпрянців з їх власною історією» [34].

Причину такого стану речей на Наддніпрянщині газета бачила в тому, що «під царським пануванням не перейшли вони відповідного національного вишколу» [31], а натомість галичани «мали за собою кількадесятилітню школу в боротьбі зі заливом з заходу під австрійським дахом» [5]. Аналогічно, газета закликала не дивуватись «політичній невиробленості» волинських послів до польського Сейму, адже «треба тямити, якими вони вийшли з царської школи!» [9].

Відтак, основна причина у слабшій свідомості та організованості наддніпрянців та волинців, на думку авторів «Діла», полягала у відмінних політичних умовах, в яких ті формувались – значно менш сприятливих, ніж у галичан. Політичному режиму Російської імперії протиставлялась конституційна система Австро-Угорщини, при чому недоліки та утиски першої наголошували куди сильніше, ніж переваги та можливості другої. Як писала газета, «на Великій Україні йшла безпощадна боротьба царату з українством і австрій-

ська займанщина являлася *збігом обставин* Піємонт України» [7].

Тож головною передумовою формування П'ємонту в обох його вимірах – і як національного політичного та культурного плацдарму, і як найсвідомішого та найорганізованішого регіону з особливою місією щодо інших – поставала наявність сприятливих обставин, які дозволяли розвивати національну культуру та виробити вищий рівень свідомості та організованості у населення.

Обидва виміри мали спільні передумови, але у міжвоєнний час мали свою дещо відмінну динаміку.

Радянський «П'ємонт». З періоду 1917–1919 рр., яких стосувались попередньо цитовані рядки, до 1920-х рр., коли більшість з них були написані, чимало змінилось.

По-перше, Велика Україна – головний об'єкт галицького «П'ємонту» – попала під владу радянського режиму і ставала відтак *Радянською Україною*. Відтак тепер позиціонування Галичини щодо загальноукраїнського простору залежало від оцінки ситуації у Радянській Україні, а оцінка реалій там мусила поєднувати оцінку культури та ментальності наддніпрянців з оцінкою самого радянського режиму.

По-друге, галичани програли українсько-польську війну 1918–19 рр. і перебували у стані політичного хаосу і культурного занепаду. Старі лідери подались на еміграцію, провідна партія розкололась на три табори, що активно поборювали одне одного. В культурній сфері була в очах редакції такою ж «руїною», як і в політичній, що проявлялось ледь не кожній царині – від літератури до музики, від театру до малярства. Описи цієї картини в «Ділі» часто супроводжувались згадками про Галичину як про «колишній П'ємонт» [38], або саму метафору щодо регіону вживали у минулому часі [28]. Галичина все більше перетворювалась на «ще недавно український Піємонт» [15].

Ця картина щораз яскравіше контрастувала із ситуацією в УРСР, де якраз розпочався процес інтенсивної українізації та бурхливого розвитку національної культури – що спричинило потужну хвилю радянофільства на західних українських землях, зокрема в Галичині. Саме «Діло» теж зазнало впливу радянофільства. В редакції газети сформувались два крила у поглядах на радянську українізацію – прихильне в особі одного з редакторів газети Федя Федорців та критичне на чолі з головним редактором, а згодом лідером УНДО Дмитром Левицьким та публіцистом Іваном Кедрином-Рудницьким [37, с. 112].

Еволюція газети у характеристиці Радянської України проглядається у її публікаціях – від твердження у квітні 1923 р., що «фактично большевики звели Велику Україну до ролі кольонії Московщини» [6] до визнання в березні 1924 р., що «Наддніпряньська Україна є сьогодні півсуверенною державою» [11]. У січні 1925 р. газета твердила, що Радянська Україна все більше еволюціонувала «в бік національної України [хоч і] з радикальною соціальною закруткою» [14].

Зміна ставлення до ситуації в УРСР накладалась на сумний образ української культури та політики в Галичині і разом це виливалось у зміну статусу Галичини на всеукраїнській арені. У грудні 1924 р. лідер прорадянського крила «Діла» Ф. Федорців заявив зі сторінок газети:

Сьогодні не підлягає найменшому сумніву, що існує українська держава. ... *Галичина як Піємонт України скінчила свою ролю*. Осередок українського життя, розвитку його напрямних, кристалізації часом підсвідомої національно-політичної думки перенісся на Рад. Україну [12].

За кілька днів редакція підтвердила «безспірний факт, що *Галичина перестала бути українським Піємонтом*» [13]. У 1927 р. голова НТШ Кирило Студинський, один з найпомітніших в Галичині прихильників українізації, виступаючи на правописній конференції у Харкові, заявив від імені галичан: «*Український Піємонт признаємо за Радянською Україною*, бо тут українська мова має доступ від найнижчих до найвищих шкіл» [19]. Галичина його устами офіційно передавала пальму «П'ємонту» УРСР, а підставою для цього, як і раніше для його постановня, були сприятливі обставини для розвитку національної культури.

Цікаво, що аналогічна теза у радянському дискурсі прозвучала раніше: ще принаймні в січні 1924 р. центральний орган уряду УРСР газета «Вісти ВУЦВК» писала:

Галичина колись була «П'ємонтом» української культури. Тепер, коли українська культура задушеться в «культурній», «європейській» Польщі, її осередок природно перенісся до СРСР. [42, с. 25].

Цю тезу згодом неодноразово використовував нарком освіти УРСР та один з головних ідеологів українізації Микола Скрипник: у 1929 р. на Всеукраїнському з'їзді рад він сказав, що Радянська Україна «є дійсно культурний Піємонт цілого українського народу» [45, с.162], і того ж року повторив це під час візиту до Львова у своєму виступі в НТШ [22].

Дослідник Террі Мартін доводить, що однією з головних причин і складових політики коренізації в Радянському Союзі стало прагнення через національні культурні здобутки прихилити до радянського ладу представників національностей, що частково опинилися поза його межами СРСР – серед них передусім українців, і за допомогою цього поширити пролетарську революцію далі на захід. Українське питання – з огляду на чисельність українців, силу національного руху та їхню приналежність одразу до трьох сусідніх з СРСР держав – грало тут найважливішу роль. Цю політику Мартін називає «*принципом П'ємонту*», покликаючись якраз на цитати радянського дискурсу щодо українського питання, де метафора «П'ємонту» широко вживалась – якраз щодо Галичини [42, с. 25–26].

Повертаючись до «Діла», загалом з 1926 р. в УНДО таки взяла верх скептична щодо радянської українізації позиція. Її прихильники не спішили передавати статус П'ємонту Радянській Україні, однак не сміли йти проти загального схвалення українізації серед галицьких українців в 1920-х рр. У 1928 р. Д. Левицький, голова УНДО та Української парламентської репрезентації, заявив з трибуни сейму, що тенденції в УРСР свідчать, що на Великій Україні скоро постане незалежна від Москви держава – а тоді, мовляв:

30-мільйонна матірня держава не зрезигнує з 6-и мільйонів своїх земляків, відділених вузькою річкою від матірнього пня, тимбільше, що ці відірвані землі були колись культурним і політичним національним піємонтом [20].

Велика Україна була, мовляв, на порозі здобуття незалежності і мала визволити українців Польщі – отже де-факто ставала новим українським П'ємонтом, однак мала пам'ятати про свого «попередника». Хоч не заявляючи про це прямо, Левицький де-факто передавав статус «П'ємонту» Великій Україні, однак продовжував використовувати колишній статус свого регіону, щоб надати йому політичної ваги.

Підсумовуючи, протягом 1920-х рр. Галичина позбулася головної передумови «П'ємонту» – сприятливіших політичних обставин. Вона втратила цей статус у одному з двох головних його вимірів – як головного національного плацдарму – і навіть, устами своїх радянофільських представників, передала його Радянській Україні. Цю тезу водночас активно використали (чи сформулювали) у радянському дискурсі. Український «П'ємонт» переходив з Галичини в УРСР і мав не лише, очима його галицьких прихильників,

укріпити національну культуру, але й, очима його радянських творців, поширити полум'я пролетарської революції по Європі.

Водночас Галичина зберігала закладений в попередні роки фундамент і продовжувала вважатись найсвідомішим українським регіоном. В 1930 р. «Діло» писало про «Галичину, яка десятки літ була все українським культурним і політичним Піємонтом і *нині ще* в порівнанні з іншими українськими територіями розпоряджає найбільшим кадром інтелігентських сил» [25]. Базуючись на попередньо закладеному фундаменті, галичани продовжували виконувати свою місію у новому радянському П'ємонті.

Галицька «місія» в УРСР. За зрізними оцінками, протягом 1920-х р. в Радянській Україні перебувало близько 50–60 тисяч емігрантів з західноукраїнських територій. Частина з них залишились «за Збручем» ще з часів революції, більшість однак приїхала впродовж 1920-х рр. Здебільшого це були колишні військові УГА, інтерновані в Чехословаччині та переведені до УРСР з 1924 р., безробітна інтелігенція, зокрема інтелектуали, переважно радянофільськи налаштовані, які чи то прагнули долучитись про реалізації політики українізації, чи бодай отримати роботу за фахом, а також нечисленні політичні емігранти з членів КПЗУ [45, с. 103].

В 1928 р. «Діло» писало, що як в часи революції «єдиним українізаційним елементом на Наддніпр. Україні були галичани, [так] й сьогодні там працює до 40 тисяч галичан, творячи українізаційну авангарду» [21]. Місія, яку здійснювали галичани над Дніпром в роки революції, тривала безперервно і після її завершення.

Чи не найбільше роль галичан стали наголошувати, коли почались репресії. Перші згадки про репресії появились ще в 1927 р., досягли вони піку до середини 1930-х і поступово спадали під кінець десятиліття. У повідомленнях про репресії зокрема Леся Курбаса, Матвія Яворського, Михайла Бойчука, Миколи Івасюка та ін., аналогічно як і в раніших звітках про їхню діяльність, газета послідовно наголошувала, що згадувана особа – «галичанин» [26]. На думку редакції, «переслідування галичан можна пояснити собі хіба тим, що вони мають у собі глибоко вкорінене національне почуття» і «всіх їх уважають там ... небезпечними націоналістами» [17]. «Діло» вважало, що «комуністичні ортодокси бояться навіть галицьких комуністів», адже ті дотримувались поглядів Шумського на українізацію – «наслідком того репресії проти усіх Галичан та вивоження

їх поза межі країни» [18]. За цією логікою, якщо національна свідомість, з одного боку, була однією з ключових ознак галичанина і з іншого – стала причиною масових репресій, отже сама «галицькість» була достатньою, аби потрапити під репресії. Людина з Галичини, словами «Діла», могла і потрапляла під сталінські репресії *«тому тільки, що була галичанином»* [16].

Такі оцінки «Діла» мали насправді певний реальний ґрунт. На думку дослідника Олександра Рубльова, з 1929 р. в УРСР почався справжній «похід на галичан», а у всіх міфічних «контрреволюційних організаціях», які фабрикувало ГПУ, галичани були неодмінною складовою [45, с. 334]. Зокрема автор наводить декілька свідчень обвинувачених, написаних вочевидь за участю органів, начебто організацією антибільшовицького повстання в УРСР займалися «многолюдні кадри галичан, ... військово вишколених, націоналістично запієних», яких можна було вважати за «касту національну серед місцевого населення» [45, с. 347].

З цього можна робити висновок, що радянські каральні органи справді використовували образ галичан при конструюванні обвинувачень. Галицький «П'ємонт» функціонував не лише на сторінках преси, але й у кабінетах ГПУ – і, парадоксально, помагав не лише проводити українізацію України, але й цю українізацію почати згоргати. Представники «колишнього П'ємонту», користуючись закладеним у ньому фундаментом, успішно допомагали будувати новий «П'ємонт» і стали заодно однією з причин його ліквідації та повернення П'ємонту на «історичну батьківщину».

Повернення «П'ємонту». Оскільки з початком репресій Радянська Україна, як і раніше Галичина, складала повноваження національного П'ємонту, виникало питання – куди саме цей статус має в нових реаліях переміститися. Основними претендентами виглядали два конкурентні терміни, які позначали українські території в Польщі – «Галичина» та «Західна Україна».

З початку 1920-х рр. термін «Західна Україна» взяли на озброєння і галицькі націонал-демократи, і комуністи. Він поширювався на всі українські землі Польщі і мав виразну «націоналізаційну» функцію – був покликаний ствердити національний характер цих територій, протиставити його польській владі та міцніше прив'язати до «східної» Радянської України [43].

Під кінець 1920-х рр. з вістками про початок терору в Радянській Україні радянофільські

настрої в Галичині почали невпинно спадати, а редакція «Діла» могла відкрито критикувати радянський режим. Водночас представники УНДО та газети знову почали згадувати про особливу роль свого регіону на загальноукраїнській мапі [23]. В березні 1930 р. сенатор від УНДО Михайло Галущинський з трибуни заявив, що «ми в Галичині [...] становили ту силу, на яку були звернені очі всіх українців» і *«ця роля провідної стихії і сьогодні нам суджена»* [24]. Водночас «Діло» заклиало мобілізувати на допомогу «ззбручанським братам» «мільонові маси західно-українських земель» [29], а УНДО висловлювало протест проти Голодомору та репресій в УРСР від імені Західної України [27]. Врешті, у серпні 1933 редакція, згадавши, що проти голоду протестують усі українці поза СРСР, заявила:

Прийшов був час, коли зблідла роля Галичини як всеукраїнського Піємонту. Нині настають знову часи, коли центр всеукраїнських духових і матеріальних цінностей пересувається *на захід, на Галицьку Землю* [28].

Отож «Західна Україна» і ширше всі українці закордоном виступали тим простором, який належало мобілізувати на боротьбу, водночас саме Галичина стала основним суб'єктом та актором цього фронту, який мав цю мобілізацію провести. Український П'ємонт після короткої мандрівки на схід повертався туди, звідки початково й вийшов – до Галичини. Це своє право на провідну роль вона виводила з історичного минулого, а також базувала на збереженому з тих часів фундаменті – вищої, ніж деінде свідомості та організованості її населення та інтелігенції.

В 1936 р. «Діло» писало, що в умовах «чистки» української мови та правопису в УРСР «на *західних українцях* (тут йдеться радше про галичан, – Р.М.) лежить *обовязок плекати чистоту свого національного надбання»* [32]. Галичина (чи Західна Україна), знову як і перед революцією, мала стати «резервуаром» для збереження національної культури, щоб в майбутньому поширити свої здобутки на Велику Україну.

Утім, потенційний відновлений галицький П'ємонт натикався на вагому перешкоду – а саме на актуальний стан справ українців у Польщі та ті перешкоди, які чинив польський уряд для розвитку національного руху. В лютому 1935 р. Д. Левицький говорив з трибуни сейму, що поруч з головним завданням «рятування самої вже фізичної екзистенції народу» в УРСР українці постають перед проблемою тяжкої політичної боротьби у тому осередку, який колись вже віді-

грав і «міг би *перейняти знову* роллю національного піємонту» [30]. П'ємонт, який за браком відповідних умов пішов з Галичини на початку 1920-х рр., тепер вимушено до неї повертався, однак знову потребував сприятливих обставин. Адже, писало «Діло», «яка користь із Галичини, як ... *резервуару* національно політичного й культурного активу, коли тут того активу просто не стало» [33].

Це розуміння стало основою для укладення в 1935 р. компромісної угоди УНДО з польським урядом, відомою під назвою «нормалізації». Українці фактично визнавали приналежність своїх земель до Польщі та йшли на співпрацю з урядом – у надії згодом за участі союзної Польщі визволити Велику Україну з радянської влади та створити там незалежну державу. Галичина, чи ширше – українські землі поза СРСР, мали стати основною базою для цієї боротьби. Відтак нормалізація була по суті компромісом заради здійснення ідеї галицького П'ємонту.

Політика нормалізації, утім, майже одразу провалилась через небажання уряду йти на серйозні поступки в українському питанні, а політичні та культурні умови для українців в Польщі лише погіршувались. Попри це, про Галичину як актуальний український П'ємонт згадували раз по раз в «Ділі» до самого кінця 1930-х рр. [35] Лише напередодні самої війни у 1939 р. цей наратив зник зі шпальт через очевидно загрозливі міжнародні обставини.

Висновки. Поняття «українського П'ємонту» поставало у дискурсі «Діла» у двох основних

вимірах. По-перше, як головного майданчика для розвитку національного руху та плацдарму для поширення національної ідеї та культури на решту українських земель. По-друге, як регіону з найвищим рівнем національної свідомості та організації серед населення, яке відтак мало особливу національну місію щодо України. Обидва ці виміри мали спільну передумову для формування – а саме наявність сприятливіших, ніж на інших українських землях, політичних обставин.

Образ «П'ємонту» як основного плацдарму пройшов у міжвоєнному дискурсі «Діла» свою еволюцію, яка залежала в першу чергу від зовнішніх політичних обставин. З початком українізації поняття «П'ємонту» перемістилось на УРСР. З початком сталінського терору, а особливо зі звістками про Голодомор «П'ємонт» повернувся до Галичини, яка мала мобілізувати «весь український Захід» на боротьбу з більшовиками і знову стати «резервуаром» національної культури. Потребуючи для цього завдання знову сприятливих обставин, «П'ємонт» став однією з причин політики «нормалізації».

Навіть втративши тимчасово статус «П'ємонту», Галичина використовувала свій колишній статус для утвердження власної політичної ваги, зберігала закладений ним фундамент і, спираючись на нього, продовжувала здійснювати свою місію в Радянській Україні. Обидва фактори – колишній статус та збережений фундамент – стали основою для повернення «П'ємонту» в 1930-х рр. у дискурсі газети саме до Галичини.

Список літератури:

1. Адамович С. Галицький п'ємонтизм у процесі становлення незалежної української держави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 1(87). С. 64–72.
2. Вівсяна І. «Український П'ємонт» у висвітленні вітчизняної історичної науки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXII. С. 75–82.
3. Вівсяна І. Формування ідеї українського п'ємонту у вітчизняній суспільно-політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2009. Вип. 12. С. 76–87.
4. Грицак Я. Галичина має дуже сильну цивілізаційну місію. URL: <https://zbruc.eu/node/78028> (дата звернення: 19.05.2022).
5. Діло. 8 квітня 1923. № 4.
6. Діло. 28 квітня 1923. № 19.
7. Діло. 17 травня 1923. № 34.
8. Діло. 16 серпня 1923. № 108.
9. Діло. 18 серпня 1923. № 110.
10. Діло. 1 листопада 1923. № 171.
11. Діло. 25 березня 1924. № 66.
12. Діло. 2 грудня 1924. № 268.
13. Діло. 19 грудня 1924. № 282.
14. Діло. 16 січня 1925. № 10.

15. Діло. 17 квітня 1927. № 85.
16. Діло. 22 червня 1927. № 136.
17. Діло. 26 червня 1927. № 140.
18. Діло. 12 липня 1927. № 152.
19. Діло. 29 липня 1927. № 166.
20. Діло. 2 червня 1928. № 121.
21. Діло. 21 вересня 1928. № 212.
22. Діло. 20 вересня 1929. № 210.
23. Діло. 29 листопада 1929. № 265.
24. Діло. 28 березня 1930. № 69.
25. Діло. 26 грудня 1930. № 286.
26. Діло. 12 січня 1932. № 7; Діло. 2 березня 1932. № 46; Діло. 15 жовтня 1933. № 271.
27. Діло. 22 липня 1933. № 189.
28. Діло. 16 серпня 1933. № 214.
29. Діло. 20 серпня 1933. № 218.
30. Діло. 14 лютого 1935 № 39.
31. Діло. 21 квітня 1935. № 105.
32. Діло. 6 січня 1936. № 5.
33. Діло. 9 грудня 1936. № 277.
34. Діло. 20 червня 1937. № 134.
35. Діло. 18 серпня 1937. № 181; Діло. 14 січня 1938. № 9.
36. Древаль Ю. Д. До питання про Український П'ємонт. *Вісник Університету внутрішніх справ* 1996. Вип. 1. С. 94–99.
37. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. 724 с.
38. Кедрин Ів. Театр. *Діло*. 10 листопада 1923. № 177.
39. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. І. Київ – Івано-Франківськ, 2002. 536 с.
40. Левицький Д. Наші змагання. *Діло*. 2 червня 1928. № 121.
41. Лисенко В.С. Формування месіанської візії Галичина – український П'ємонт у другій половині ХІХ–першій половині ХХ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 123. С. 17–20.
42. Мартін Т. Імперія національного вивітрювання: нації та націоналізм у Радянському союзі (1923–1939 роки). Київ, 2013. 639 с.
43. Мельник Р. Поняття «Західна Україна» та його «націоналізуюча» функція в дискурсі газети «Діло» (1923–1939 рр.). *Південний архів (історичні науки) : збірник наукових праць*. Херсон, 2021. Вип. 36. С. 11–18.
44. Мозер М. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. Львів – Київ, 2011. 160 с.
45. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). Київ, 2004. 648 с.
46. Рябчук М. Перевинайдення Галичини. Від імперської вигадки до постімперської міфотворчості. URL: <https://zbruc.eu/node/34476> (дата звернення: 19.05.2022).
47. Серета О. «Український П'ємонт»? Дещо з історії галицької інтелігенції – 2. URL: https://zaxid.net/ukrayinskiy_puemont_deshho_z_istoriyi_galitskoyi_inteligentsiyi_2_n1063642 (дата звернення: 19.05.2022).
48. Серета О. Як наддніпрянці збудували Україну в Галичині. URL: https://zaxid.net/yak_naddnipyantsi_zbuduvali_ukrayinu_v_galichini_n1527128 (дата звернення: 19.05.2022).
49. Ф.Ф. [Федь Федорців] Національна Україна. *Діло*. 16 січня 1925. № 10.
50. Ф.Ф. [Федь Федорців] Становище до Радянської України. *Діло*. 2 грудня 1924. № 268.
51. Buszko J. Galicja 1859-1914, polski Piemont? Kraków, 1989. 80 s.
52. Łazuga W. «Garibaldi», «Cavour» i polski Piemont. *Galicja: studia i materiały*. 2015. Т. 1. С. 11–20.
53. Magocsi P.R. The roots of Ukrainian nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont. University of Toronto Press, 2002. Pp. 234.
54. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928-1939). Warszawa, 2007. 324 s.

Melnyk R.S. GALICIA OR GREAT UKRAINE: THE CONCEPT OF «UKRAINIAN PIEDMONT» IN THE DISCOURSE OF THE DILO NEWSPAPER (1923–1939)

The article aims to investigate the functioning of the concept of “Ukrainian Piedmont” in the context of relations between Galicia and Greater / Soviet Ukraine in the interwar political discourse of Galician Ukrainians on the example of the Dilo newspaper. Dilo was the leading Ukrainian political daily in Galicia and the unofficial organ of the leading Ukrainian political party of Galicia – UNTP / UNDO.

The article demonstrates two main components of the image of Galicia as a ‘Ukrainian Piedmont’: first, as the main platform for developing national movement and for spreading national ideas and culture to other Ukrainian lands; second, as the region with a higher level of national consciousness and organization and with a specific national mission towards Greater Ukraine. The main precondition for forming both components of ‘Piedmont’ was called the more favorable political circumstances.

The article reveals the different dynamics of the development of both components of ‘Piedmont’ during the interwar period. In particular, the image of a cultural and political stronghold in the 1920s during the Ukrainization moved to Soviet Ukraine and returned to Galicia in the 1930s during mass repressions and the Holodomor in the USSR. Instead, according to the newspaper’s discourse, Galicians preserved their higher consciousness and organizational skills throughout the period and continued to carry out their national mission in Greater Ukraine, despite the loss of Piedmont’s formal status.

The article concludes that the image of Piedmont as a cultural and political stronghold was directly dependent on the changeable political circumstances. At the same time, the idea of the preserved national consciousness caused the fact that after the defeat of national culture in the USSR, the image of ‘Ukrainian Piedmont’ moved back to Galicia rather than to all Ukrainian lands in Poland.

Key words: *Galicia, Ukrainian Piedmont, Greater Ukraine, Soviet Ukraine, Dilo newspaper.*

Найденко Т.О.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

**«НОВИЙ ІСТОРИЗМ» ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ
ОСВІТЯНИНА В ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ «ВІДЛИГИ» (1953–1964 РОКІВ)**

У статті розглядається актуальність запозичення методики «нового історизму» для дослідження історії та культури доби відлиги (1953–1964 років). Охарактеризовано історію становлення «нового історизму» як досягнення та інновації у галузі літературознавства, його основні концепти, вплив на міждисциплінарні дослідження.

Виявлено використання методології семіотики та вплив філософії постмодерну як наслідок засвоєння ідей М. Фуко, К. Гірца, Х. Уайта на основні положення «нового історизму». Зазначено синтетичну природу основи методологічних засад «нового історизму», як поєднання методів антропології, філології, етнографії, культурології, історії повсякдення тощо.

Встановлено сприйняття історії та культури представниками напрямку «нового історизму» як тексту, що знаходиться під владою дискурсів. Проблема з дослідженням повсякдення освітян, як частини історичного радянського синхронічного, мультитемпорального наративу, може бути вирішена завдяки використанню візії «нового історизму». Тобто сприйнятті текстів доби відлиги як візуальний семіотичний код, частини «самосплетеної смислової мережі» в яку, як частина соціуму, інтегровані освітяни. Методи «нового історизму» дають можливість залучити до розвідки не тільки літературні твори, але й будь-які інші тексти у їх взаємозв'язку, зокрема історичні документи, культурні практики, вірування тощо. Історію взагалі та кожен окрему культуру представники «нового історизму» розуміють як текст, або комплекс текстів,

Проведене дослідження дало можливість зробити висновки, що повсякденне життя освітян, в умовах ідеологізації, ритуалізації життя, насичення його значеннями та символами, абсолютної влади панівного штучного тоталітарного наративу та перетворення реальності на семіотичний текст, може бути досліджене як текст за допомогою методів «нового історизму». Що дозволить розширити межі досліджень, збагативши їх елементами із суміжних галузей гуманітарного знання.

Ключові слова: «новий історизм», доба «відлиги», семіотика, літературознавство, історія повсякдення, освітяни, СРСР.

Постановка проблеми. Повсякдення окремих соціальних груп громадян УРСР на тлі подій та явищ історичних епох вже декілька десятиліть є однією з важливих напрямків наукових досліджень. Особливою увагою користується сталінська доба та доба десталінізації. Проте, здебільшого розвідки присвячені політичним, соціальним, ідеологічним чинникам та аналізу їх впливу на повсякденні практики населення, або ж культурним студіям. Важливість цієї розвідки пов'язана зі спробою розглянути літературу доби «відлиги» як об'єкт міждисциплінарного дослідження на межі літературознавства, семіотики та традиційної історії у візії «нового історизму».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою візії та методів дослідження течії «New Historicism» займалися Л. Мемфорд, А. Гелен, Р. Дж. Коллінгвуд, А. Данто, М. де Серто, Л. Монтроуз [24, с. 585–591], Л. Хант [22, с. 95–111],

С. Грінблатт [21, 1–20], К. Гірц та інші. Аспекти методології дослідження повсякдення розкрито у роботах О. А. Удада [18, с. 6–9], О. А. Колястрок [8]. Повсякденність освітян стала предметом розвідок О. В. Лук'яненка [13], О. Б. Комарницького [9], Ю. О. Каганова [7] та ін. Використання методів «нового історизму» не у якості частини літературознавства, а самостійного дискурсу у вивченні історії повсякдення, на нашу думку, висвітлено недостатньо, та потребує подальшої розробки.

Мета статті – проаналізувати можливість та актуальність використання методів «нового історизму» в дослідженні репрезентації образу освітянина в текстах культури доби «відлиги» (1953–1963) років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок «нового історизму» відносять до 1980–1982-х років та пов'язують з роботами Стівена Грінблатта. Крім критики та негатив,

його ідеї за кілька років стали ортодоксальними у США. «Новий історизм» пропонує розглядати текст не як відображення духу свого часу, який або критикує, або підтверджує основні положення своєї епохи, а, слідом за Мішелем Фуко, як вузол культурного тла влади дискурсів. Текст (це не тільки літературні твори, але й будь-які тексти, історичні документи, візуальний семіотичний код) повертається у культурний контекст і пов'язується зі всіма іншими текстами, культурними практиками, віруваннями тощо. Історію взагалі та кожну окрему культуру представники «нового історизму» сприймають як текст, або комплекс текстів, розуміючи цей комплекс слідом за Кліффордом Гірцем у візії культури як семіотичної «самосплетеної смислової мережі» в якій заплуталися люди [2]. Представники «нового історизму» бачать культуру як не об'єктивне поле постійних інтерпретацій та пошуків смислу, яке можна дослідити через вивчення повсякденних практик. Допомогти в цьому має символічний текстовий код, з якого складається культуральна довколишня реальність. Інтерпретації – спроби дешифрування коду за допомогою інструментарію семіотики. Історію вони також сприймають текстуально, через наративи, вважаючи що історії в «самій собі» не існує. Парадоксально, «новий історизм» в цьому аспекті поділяє думку Хейдена Уайта, який на сторінках «Метаісторії» обґрунтовує структурування будь-якої історіографії базовими лінгво-риторичними та літературними моделями, хоча сам Уайт «новий історизм» не сприйняв [17]. На його думку «новий історизм» ніс в собі риси одночасно формалізму та марксисту... [25, с. 293–302].

Важливість тексту стали сприймати за його здібністю слугувати посередником між тим, що вже відбулося, та подальшими подіями. За ним закріпили можливість впливати на колективну пам'ять та створювати історію безвідносно до спроб детермінувати смислове навантаження самого тексту. Р. Дж. Коллінгвуд взагалі не бачив різниці між романом та історичним дослідженням, оскільки в обох випадках перед авторами стоїть завдання представити їх «внутрішні світи» когерентними [20, с. 231–249]. Чільне місце відводили переконанню, за яким історичний дискурс може відповідати дійсності минулого, бо вона зшита з текстів (за максимою Монтроуза, «текст історичний – історія текстуальна» [16, с. 308]). Подальший розвиток «нового історизму» призводить до універсалізації методів літературознавства. Бо, сприймаючи історію текстуально, ми не можемо

оминути літературу, яка є синтезом наукових, політичних, філософських та релігійних текстів.

Поряд із вченими-літературознавцями, культурологами, істориками та семіологами на рівні повсякденних практик із текстом у розмінні «нового історизму» працюють, зокрема, й освітяни. Вони поглинають, опрацьовують, структурують, репродукують та редагують тексти, невіддільною частиною яких є вони самі як персонажі, репрезентативні образи та соціальні функції, обмежені владою дискурсів. Тому взаємозв'язок текстів та освітян може стати «правильним» об'єктом дослідження повсякдення доби десталінізації.

Доба «відлиги» засвідчила, що «...будуючи найсильнішу та найбагатшу державу на Землі, з найбагатшим та найщасливішим населенням [23, с. 79]» радянській владі цього досягти за кілька десятиліть не вдалося – потрібно було, врахувавши помилки, зробити ще одну спробу. Сам процес десталінізації дослідники зазвичай сприймають саме як реформи влади «згори» та реакцію на них населення, або відсуваючи державу на задній план як «адаптацію окремих верств населення до соціальних трансформацій в УРСР» та «приспособлення людини до соціальних вимог у засвоєнні норм і цінностей суспільства [23, с. 11]». Десталінізація у найбільш вузькому розумінні тлумачиться як боротьба з культом особи Сталіна, який впливав на ведення як внутрішньої, так і зовнішньої політики, відбився і у повсякденні простого населення, і у житті сильних світу цього [14, с. 5–7]. Зважаючи ще й на культурний аспект десталінізації, то до соціальних, політичних та психологічних трансформацій можна додати й трансформації текстів.

На нашу думку, доречно розглядати повсякдення освітян доби десталінізації як просякнутий ідеологією, ритуалами, знаками, міфологізований текст, на який впливає деформоване сприйняття часу та значна інфантілізація населення СРСР. Вбачаючи у творчості діячів культури доби «відлиги» свідому відповідь на культуру епохи, що їй передувала, ми не зможемо обійтись без міждисциплінарних досліджень. Як і без порівняння доби відлиги зі сталінською добою. Знайти зміни у знаковому тексті досліднику мають дослідницькі методи семіотики, а особливо їх поєднання з літературознавством та напрацюваннями в царині історії. Важливо ухопити процес перетворення жорстко контрольованого ззовні партією суспільства на тотальний контроль за мисленням, поведінкою да сприйняттям реальності, який почався за доби «відлиги».

Після закінчення епохи «відлиги», в середині 80-х рр. минулого століття, як відмітив Б. Гройс, мистецтво сталінського періоду було «офіційно табуоване в Радянському Союзі не менше, ніж мистецтво авангарду» [6, с. 24]. Розпад СРСР дозволив авангарду «вийти з тіні», але з культурою сталінської доби цього не відбулося. Як зразок травматичного досвіду суспільство намаглося її витіснити на околиці культурної пам'яті. Зацікавлення епохою Сталіна зазвичай стосується політичних та історичних розвідок. Своєю чергою мистецтво, особливо літературу, майже не сприймають у відриві від культу Вождя. Авторисоцреалісти не перевидаються, а загальний дискурс сталінського періоду в літературі маргіналізується. Сприймати літературу 1920–1950 років сучасному читачу доволі складно. Ще складніше відчуті в ній не конвенційні зміни, які почалися після смерті «вождя народів». Ті, що не стосуються напряму політики партії та засудження культу Сталіна, а мають відношення до повсякденної історії громадян СРСР, таких як освітяни. Особливо, якщо сприймати їх не тільки як пропагандистів та ідеологів режиму, а суб'єктів приватне повсякдення «звичайних» громадян в режимі «різномислення» [19].

Вплив ідеологічних міфів, що пронизували радянську літературу, сильно викривляв дійсність, впливаючи на повсякденність громадян. Вже у перші роки після революції була створена колосальна система закладів та механізмів, що мали пропагандистські завдання, спрямовані на продукування і відтворення нових міфів [3, с. 43–49]. Добром була влада більшовиків, злом – всі інші, кількість яких постійно змінювалася під впливом обставин та побажань партії. Боротьба з навколишнім радянському суспільству «хаосом» сприймалася майже перманентною, будь-яка перемога була не остаточною. Міфологізація свідомості призводила до символізації переважної більшості явищ та предметів. Своєю чергою, політичний тоталітаризм є неподільним із тоталітаризмом семіотичним [10, с. 225]. Людина сталінської та постсталінської доби повсюди шукала й бачила знаки та символи. Цей процес ускладнювався загальною інфантилізацією суспільства, яка мала «універсальний характер» [1, с. 42].

Семіотика поділяє побутову поведінку на рутинну та знакову. Рутинна поведінка, яку індивід не обирає, а отримує від суспільства та епохи, це те, що для нього не має альтернативи. Знакова поведінка – завжди є результатом вибору й, відповідно, включає вільну активність суб'єкту

поведінки, вибір ним мови свого відношення до суспільства [12, с. 34]. Радянська влада, особливо за сталінської доби, позбавила громадян СРСР важкого тягаря особистого вибору. Завдяки цьому поведінка радянської людини майже завжди є рутинною, але сам суб'єкт сприймає її у якості знакової.

Кампанія з ліквідації неписьменності перетворила СРСР на країну школярів, які не завжди успішно завершили своє навчання, а масові репресії довели майже кожного громадянина до стану переляканої дитини. Суспільство затамувавши подих чекало на покарання від жорстокого, але справедливого батька, шукаючи в навколишньому просторі знаки та символи, які зможуть пояснити реальність. Більшість героїв соцреалізму позбавлені страху, вони «грають» в індустріалізацію, розважаються механізмами та машинами. В ігровій атмосфері проходять соцзмагання. Відзначені риси дитячості не менш яскраво даються взнаки й в інших сферах сталінської дійсності (освіта, спорт, комунікація, сон тощо). Універсальна формула нашого світлого минулого цілком могла б виглядати й так: «Комунізм – це радянська влада плюс інфантилізація всієї країни» [10, с. 228].

Революція зламала сталий ритм життя. Тепер люди не завжди могли синхронізувати своє суб'єктивне сприйняття часу, та офіційно-контрольований ідеологією час «великих звершень». Так А. Ф. Лосєв у другій половині 1920-х рр. писав: «Інколи час настільки нахабно мчить вперед, що виникає бажання підійти до годинника в момент його бою та розбити вщент цю безжальну машинку, якій дана можливість керувати всім життям» [11, с. 472]. Іншою стороною сприйняття часу, була позачасова синхронія сталінізму, в якій існували та діяли дійові особа історії та культури. Проте, офіційний плин часу не мав за тогочасною міфологією позитивного фіналу. Висвітлення «перемог» режиму супроводжувалося постійним прискоренням темпу життя, напруженням всіх сил.

Діячі культури доби «відлиги» намагалися повернутися до «ширих та справжніх ленінських ідеалів», нібито затьмарених діяльністю Сталіна. Проте, результатом їхньої діяльності стало не відродження «істинного духу революції», а цитування та свідомо семіотична розробка конфлікту між означувальним та означуваним. У своїй монографії Б. Гройс вважає одним із найважливіших чинників «відлиги» намагання зупинити історичний плин часу завдяки поширенню тотального естетичного проєкту [4]. Створювалися нові позитивні герої, які слугували надзавданню

реміфологізації оповідальної моделі доби сталінізму. Це майже завжди інтелектуали, що мають творчі обдарування у художній або науковій сферах. Натхнення шукали в доробках романтизму, символізму та мистецтві десятих та двадцятих років, оминаючи сталінську епоху. В. Маяковський, Б. Пастернак, В. Шекспір, М. Цвітаєва сприймалися сучасниками реальних письменників та героїв доби «відлиги» [15, с. 269]. Поступово починають цитувати образи зі Святого Письма. В діахронне сприйняття часу «відлига» також не повернулася. Митці обмежились пошуком кумирів для наслідування та пошуками автентичності й «нової щирості». Таку діяльність Й. Бродського Б. Гройс назвав «ретроспективною новизною» [5, с. 302], але це визначення можна використати й до творчості інших культурних діячів доби. Героя, що має врятувати «прекрасне майбутнє», покоління 1960-х рр., бачить як художника-спасителя, який кризь свою творчість повертаю зраненому світу втрачену гармонію. Нерідко в літературі та кіномистецтві таким героєм бачать освітянина.

Висновки. Спроби зрозуміти повсякденне життя освітян доби «відлиги» (1953–1964 рр.)

обтяжені ланцюжком проблем, які потрібно вирішувати. Люди доби десталінізації, як і їх попередники, жили у зміненому світі, сповненому міфів, ідеологічних догм, заборон та дозволів, які не були пов'язані зі сталими практиками повсякдення. Їхнє сприйняття часу жорстко контролювалося, світ ділився на «до революції» та «після неї», а «затишний» СРСР сприймався оточеним ворогами, кількість та число яких відповідали побажанням партії. Інфантилізація, ритуалізація та підміна знакової поведінки рутинною довершували цей складний образ «радянської людини». Вивчаючи повсякдення освітян, як носіїв образів майбутнього, змушених виконувати роль штатних пропагандистів ми зустрічаємо представників соціальної групи, яких тоталітарна система зачепила чи не найсильніше.

Тому й дослідження повсякдення освітян доби відлиги потребує методології з постмодерної культури яка є доповненням до тоталітаризму та авангарду. Використання досвіду суміжних гуманітарних дисциплін. Такої, як «новий історизм», що дозволяє працювати на межі літературознавства, семіотики та конвенційної історії, залучаючи нові тексти у дослідницькі практики.

Список літератури:

1. Геллер М. Я. Машина и винтики. История формирования советского человека. Москва : МИК, 1994. 337 с.
2. Гирц К. Интерпретация культур Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 560 с.
3. Гогохія Н. Т. Радянські історичні міфи на сторінках української дитячої преси в другій половині 1930-х рр. *Історичні записки: Зб. наук. праць*. Луганськ, 2010. № 26. С. 43–49.
4. Гройс Б. Е. Gesamtkunstwerk Сталин. Москва : Ad Marginem, 2013. 168 с.
5. Гройс Б. Е. Имена города. *Утопия и обмен. Стиль Сталин. О новом. Статьи*. Москва : Знак, 1993. С. 357–366.
6. Гройс Б. Е. Искусство утопии. Москва : Время, 2003. 736 с.
7. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991). Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
8. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків : Курсор, 2008. 120 с.
9. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
10. Куляпин А. И., Скубач О. А. Мифология советской повседневности в литературе и культуре сталинской эпохи: монография. Москва: Языки славянской культуры, 2013. 249 с.
11. Лосев А. Ф. Диалектика мифа. *Из ранних произведений*. Москва : Правда, 1990. С. 393–581.
12. Лотман Ю. М. Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория). *Избранные статьи: В 3 тт*. Таллинн : Александра, Т. 1. 1992. 472 с.
13. Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років. Полтава : Видавництво «Сімон», 2019. 658 с.
14. Лук'яненко О. В. Образ Сталіна у світогляді освітян УРСР на початку «відлиги». *Materiály VIII mezinárodní vědecko – praktická konference «Vědecký pokrok na přelomu tisyachalety – 2012»*. Praha. Publishing House «Education and Science», 2012. S. 5–7.
15. Прохоров А. В. Унаследованный дискурс. Парадигмы сталинской культуры в литературе и кинематографе оттепели. Санкт-Петербург: Академический проект, 2008. 345 с.
16. Смирнов И. П. Социософия революции. Санкт-Петербург : Алетейя, 2004. 369 с.

17. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX в. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2002. 527 с.
18. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*, 2010. № 3. С. 6–9.
19. Фокин А. А. «Коммунизм не за горами»: образы будущего у власти и населения СССР на рубеже 1950–1960-х годов. Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 223 с.
20. Collingwood R. G. *The Historical Imagination. The Idea of History*, Oxford, New York : Oxford University Press, 1946. 231–249 pp.
21. Greenblatt S. *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Los Angeles : University of California Press, 1988. 205 p.
22. Hunt L. *History Beyond Social Theory. The States of «Theory»*. *History, Art, and Critical Discourse*. New York: Columbia University Press, 1990. 95–111 pp.
23. Lukyanenko O. V. *Myths and Legends of De-Stalinization: The Debris of Everyday Perception of Politicians in the Minds of Educators of the UkrSSR in 1953–1964: Monograph*. Poltava : “Simon” 2018. 298 p.
24. Montrose L. A. *Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture. The New Historicism*, New York : Routledge 1989, 585–591 pp.
25. White H. *New Historicism: A Comment*. *The New Historicism*, New York : Routledge, 1989. 293–302 pp.

Naidenko T.O. “NEW HISTORICISM” AS A METHOD OF STUDYING THE IMAGE OF THE EDUCATORS IN THE LITERATURE OF THE «KHRUSHCHEV THAW» (1953–1964)

The article considers the urgency of borrowing the method of “new historicism” for the study of history and culture of the Khrushchev thaw (1953-1964). The history of the formation of the “new historicism” as an achievement and innovation in the field of literary studies, its basic concepts, the impact of interdisciplinary research.

The use of semiotics methodology and the influence of postmodern philosophy as a consequence of mastering the ideas of M. Foucault, K. Goertz, H. White on the basic tenets of the “new historicism” are revealed. The synthetic nature of the basis of the methodological foundations of the “new historicism”, as a combination of methods of anthropology, philology, ethnography, cultural studies, everyday history, etc.

The perception of history and culture by the representatives of the “new historicism” as a text under the power of discourses is established. The problem with the study of the everyday life of educators, as part of the historical Soviet synchronic, multi-temporal narrative, can be solved by using the vision of “new historicism”. That is, the perception of the texts of the thaw as a visual semiotic code, part of the “self-woven semantic network” in which, as part of society, educators are integrated. The methods of the “new historicism” make it possible to involve in exploration not only literary works, but also any other texts in their relationship, including historical documents, cultural practices, beliefs, and so on. Representatives of the “new historicism” understand history in general and each individual culture as a text, or a set of texts,

The study made it possible to conclude that the daily life of educators, in terms of ideologizing, ritualizing life, saturating it with meanings and symbols, the absolute power of the dominant artificial totalitarian narrative and turning reality into a semiotic text, can be studied as a text using the methods of “new historicism”. That will expand the boundaries of research, enriching them with elements from related fields of humanities.

Key words: «new historicism», «thaw» era, semiotics, literary studies, history of everyday life, educators, USSR.

Нікітенко К.В.

Львівська національна академія мистецтв

ПЕРШІ КРОКИ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХОДУ УКРАЇНИ В 1939 р.

Стаття присвячена аналізу радянзації Заходу України в 1939 році. Метою дослідження є аналіз особливостей перших кроків нової влади на приєднаних до СРСР територіях. Доведено, що радянська влада на нові землі не задекларувала «визволення» українців, а лише поширення радянської влади на нові землі. Незважаючи на певне декларативне загравання з українцями (приміром, перейменування вулиць або культурно-мистецьких закладів на честь відомих українських історичних постатей) насправді все українське підпало під нещадні репресії. Припинили своє існування політичні партії, а разом із ними й інші інституції, навіть неполітичного характеру, запровадили тотальну політичну цензуру. Освітню функцію цілком підпорядкували пропагандистській. Арешти набули масового характеру. Під удар потрапили політики, громадські діячі, чиновники, священики та інші. З перших днів свого панування радянська влада складала списки «ненадійного», «ворожого» елементу. Страшного удару було завдано по галицькій інтелігенції. В дослідженні наголошено на кричущій невідповідності провин репресованих і покарання. Постійна істерія, нагнітання напруженості в суспільстві, свідоме протиставлення різних груп населення, «чистки», позбавлення пенсій та виселення з квартир, відправлення «колишніх» на «доживання» в нелюдських умовах переповнених при-тулків створювали в суспільстві атмосферу перманентної війни. Жертвами репресій ставали як найбільш яскраві, талановиті представники українського національного відродження, так і безневинні власники гарного житла, з яких штучно робили «ворогів народу» з метою пограбування. Ми робимо висновок, що вже за перші кілька місяців панування більшовиків на приєднаних територіях стала зрозумілою вся сутність нової тоталітарно-репресивної влади. Московська влада настільки виразно і, головне, швидко показала своє справжнє нелюдське обличчя, що ілюзій позбулися навіть найфанатичніші москвофіли – прихильники комуністичної ідеї. Тисячі закатованих і сотні тисяч репресованих – такою стала ціна «возз'єднання».

Ключові слова: окупація, репресії, тоталітаризм, виселення, депортація, Друга світова війна, Україна.

Постановка проблеми. Анексія, окупація, приєднання територій, «перекроювання» політичної карти світу – завжди непростий, неоднозначний й доволі трагічний процес. Так склалося, що історичний досвід ХХ століття надав дослідникам достатньо надзвичайно багатої інформації щодо змін територіальних кордонів тих або інших держав. Впродовж століття створювали надпотужні імперії, що прагнули не просто існувати «вічно», але й встановити свою «вічну» владу над якомога більшою кількістю країн. Втім, здавалося, що наприкінці століття нарешті прагнення різноманітних політичних маніяків насильницьким шляхом «приєднувати» до себе території незалежних держав залишаться в далекому минулому (принаймні на території сучасної Європи). Однак політичні реалії початку ХХІ століття довели, що повернення в минуле, на жаль, ще можливе. Анексія Криму, окупація частини Донеччини, а також і підступний напад Росії

на Україну в 2022 році довели, що історія вчить, але не всі усвідомлюють історичні уроки. Приєднання Заходу України в 1939 році в офіційній радянській історіографії називали «визволенням», «золотим вереснем», було створено імітацію «добровільного входження на прохання мешканців регіону» до складу СРСР – загалом процеси були дуже подібними до тих, які сучасна Росія (пряма правонаступниця злочинів СРСР) втілює на тимчасово окупованих територіях. Встановлення нової окупаційної адміністрації до болю нагадує вже десятиліттями відпрацьовані методи ще сталінських часів (недарма на катівнях на окупованій території знову з'являються таблички з написами «НКВД»). Саме тому дослідження наслідків процесів приєднання територій до СРСР у ХХ столітті знову набуває нової надзвичайно гострої актуальності.

Отже, недостатньо просто зруйнувати пам'ятники Сталіну-Леніну, перейменувати вулиці

й міста. Важливо зробити так, щоб у XXI столітті в різних новітніх диктаторів не виникало бажання повторити злочинний шлях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз праць, які присвячені різним аспектам подій на Заході України 1939–1941 років, свідчить про те, що порушена в статті проблематика має значну науково-теоретичну актуальність. Це дослідження українських істориків: В. В'ятровича [5], В. Гриневича [8], М. Коваля [14], В. Косика [15], М. Литвина, І. Луцького та К. Науменка [17], Ф. Левітаса [16], О. Литовченко та Т. Литовченка [18], авторського колективу за загальною редакцією Я. Примаченко [4], С. Цвілюка [28, 29], а також і закордонних дослідників: Е. Бівора [2], М. Гейстінгса [7], Л. Різа [25] та ін.

Окремо слід виділити збірник під редакцією М. Рудницької «Західна Україна під більшовиками» [26], який повністю присвячений злочинній політиці більшовицької влади на Заході України одразу після «приєднання». Історична цінність дослідження в тому, що в ньому скрупульозно задокументовані перші враження очевидців і безпосередніх учасників тих подій. Найцінніші свідчення зустрічі-зіткнення двох світів: цивілізованого європейського і тоталітарного радянського. Варто наголосити, що детальний аналіз конфлікту двох світоглядів розкривається авторами в тому числі й крізь призму багатьох побутових, психологічних аспектів.

Окремі аспекти теми знайшли своє відображення в працях, які присвячені загалом проблематиці тоталітарної карально-репресивної системи. Зокрема, дослідження Й. Баберовскі [1], К. Нікітенка [20], В. Нікольського [21] та ін. Проте, оскільки ці наукові розвідки загалом присвячені політиці радянської влади, інформація про події на Заході України в 1939 році носить переважно фрагментарний характер і пов'язана, передусім, з оцінкою загальнодержавної політики. Отже, спираючись на результати праць українських і зарубіжних дослідників, на підставі широкого залучення архівних документів, автор з'ясує малодосліджені проблеми теми.

Постановка завдання. Мета статті – аналіз особливостей перших кроків радянзації Заходу України в 1939 році. Методологічна основа дослідження визначається діалектичним підходом до пізнання історичної реальності. Його засади спираються на універсальні принципи історизму та об'єктивності при висвітленні історичних явищ і процесів. Зазначені принципи реалізо-

вані в роботі через конкретні методи наукового дослідження – загальнонаукові (аналіз та синтез, класифікація, типологізація) та історичні (історико-типологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний). Застосування обраної методики дало змогу висвітлити проблему перших кроків радянзації Заходу України комплексно, а також розглянути її внутрішні закономірності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підписаний 23 серпня 1939 року пакт Молотова-Ріббентропа забезпечив А. Гітлеру надійний тил і надав можливість негайно розв'язати Другу світову війну. Вже 17 вересня у війну на боці фашистської Німеччини вступив СРСР. Сил битися одразу з двома наддержавами Польща не мала. Країну було окуповано і поділено між переможцями. Так угода між Сталіним і Гітлером дозволила приєднати до Росії нові українські землі, а жителі цих теренів дістали можливість відчутти на собі всі особливості «вільного» життя в Країні Рад.

Зауважимо, що з одного боку, у період «радянзації» (1939–1941 років) західних земель не можна не завважити очевидного позитиву – нарешті відбулося об'єднання українських земель в одній державі, про яке століттями так мріяли патріоти. Серед подальших зрушень – індустріалізація, розвиток промисловості регіону, українізація освіти, збільшення числа українських шкіл і вишів, завезення зі східних областей України літератури українською мовою. У 1940 році на Заході України функціонувало 6900 шкіл, з них 6 тис. були українськими. Львівський університет став імені Івана Франка, а Український драматичний театр (щоправда, чомусь на прохання робітників Львівської консервної фабрики, а не, приміром, акторів театру або львівської інтелігенції – такими були тогочасні пропагандистські гри-маси) – імені Лесі Українки [10, арк. 79].

Радянська влада попервах намагалася декларативно загравати з українцями. Наприклад, у Львові в результаті перейменування вулиць поряд з обов'язковими: Жовтневою, ім. Енгельса, ім. Кірова, Комсомольською, Радянською, ім. Свердлова тощо, з'явилися також вулиці Івана Богуна, Івана Франка, Лесі Українки [12, арк. 30]. Розвивали медичне обслуговування, боролися з безробіттям, запровадили 8-годинний робочий день тощо.

Разом із тим радянська влада вже своїми першими кроками максимально рельєфно підкреслила – ми принесли вам не «звільнення» і можливість створити українську державу,

а виключно поширення радянського устрою. Припинили існування політичні партії, а разом із ними й інші інституції, навіть неполітичного характеру, – «Просвіта», Наукове товариство ім. Т. Шевченка та ін. Цілеспрямовано ліквідували вільну українську пресу – замість 83 старих газет почали виходити 6 нових. Запровадили всеосяжну політичну цензуру, обов'язкове вивчення російської мови. У завезених підручниках шукати науковий підхід було марно. Освітню функцію цілком підпорядкували пропагандистській. Показово, що слідом за Червоною армією вже у вересні 1939 року на Захід було відправлено 22 пересувні кіноустановки з набором класики радянської пропаганди: «Ленін у 1918», «Чапаєв», «Щорс» тощо. У солідних томах доводили нечувані переваги командно-адміністративної системи та безпрецедентні економічні досягнення під керівництвом Комуністичної партії. Науку ж, насамперед історичну, навпаки, свідомо знищували. Репресіям піддавали провідних учених, науковців світового рівня. Арешти набули масового характеру. Під удар потрапили політики, громадські діячі, священники та інші.

Показово, що ще 8 вересня 1939 року (задовго до вступу СРСР у Другу світову війну), Л. Берія віддав наказ, згідно з яким нарком НКВС УРСР І. Серов мав організувати опергрупи НКВС. Їхнім завданням, окрім іншого, мала бути зачистка «визволених» регіонів від «антирадянського елементу». З початком війни, попри те, що на допомогу спецгрупам НКВС зі складу КОВО було виділено кілька додаткових батальйонів, чисельністю 300 бійців у кожному, вже І. Серов попросив Л. Берію дозволити створити нові групи і збільшити штат карателів у вже наявних. Яких саме зачисток вимагали від бійців цих опергруп і батальйонів, характеризує цинічне зауваження першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрушова, яке він висловив начальнику Особливого відділу Українського фронту А. Міхеєву: «Що це за робота, коли немає жодного розстріляного». Так прямо і відверто було визначено лінію партії. Чекістам довелося терміново «виправляти показники». А. Міхеєв виправдовувався: «у Золочеві розстріляно 12 чоловік» [23, с. 574].

З перших днів свого панування радянська влада складала списки «ненадійного», «ворожого» елементу. Досить часто безглузкого доносу було достатньо для знищення людини. Приміром, в одному з таких повідомлень сказано, що П. Вольф за польських часів мав власний магазин взуття у Львові (без перебільшення – вбивча для

радянського суспільства характеристика). Інший приречений пан Кнеппель – раніше «був великий багач... коли були конфлікти між купцями і працівниками – виступав проти працівників» [11, арк. 1–2]. Склад «злочину» абсурдний, адже зовсім не зрозумілим залишився масштаб «багатства». Безумовно, що навіть власник невеличкої крамнички видавався заздрісникам, а таких була більшість серед дописувачів до каральних органів, вельми заможним.

Як правило, всі звинувачення вміщалися в кілька речень, а часто навіть слів, наприклад: «Бухбанд – колишній власник крамниці», «Бадер – власник крамниці», вирок Адольфу Нойсу взагалі складався з одного слова: «купець». Іноді донощики додавали до звинувачень і дещо конкретне. Приміром, про К. Желенєвського повідомлялося, що він був власником магазину модного одягу, втім з початком війни вірно оцінив ситуацію, поквапився продати товар разом із магазином, як наголошувалося у повідомленні, «за кількості тисяч злотих». Окрім того, вказаний пан винен був у тому, що «за Польщі мав контакти з конфідентами», а після окупації регіону влаштувався до радянської установи бухгалтером – звісно ж, зі шкідницькими намірами, на думку слідчих [11, арк. 2].

Сучасні дослідники наголошують на кричущій неспіврозмірності провин і покарання. Досить часто найжорсткіші репресії та вирoki люди отримували за доволі побутові вчинки або навіть висловлювання. Приміром, у місті Стрию 17-річну дівчину репресували лише за те, що вона, стоячи в черзі біля магазину, висловила невдоволення. На Рівненщині іншу молоду дівчину засудили до розстрілу тільки за те, що вона висловила незадоволення тим, що радянська влада репресувала її батька, а її з матір'ю, як членів сім'ї ворога народу, змусила назавжди залишити своє житло. Зауважимо, що ці дівчата не створили, приміром, підпільну організацію, не друкували листівки, не зберігали в себе зброю і не організували терористичних актів проти представників нової влади. Їх засудили лишень за необережні (але вистрадані й цілком зрозумілі) вислови. Неймовірно порушення принципу адекватності покарання. Зауважимо, що у випадку з дівчиною з Рівненщини вирок згодом замінили на вісім років тюремного ув'язнення. Втім, що теж було надзвичайно жорстоким покаранням за її «провину» [6, с. 145].

Вже за перші неповні півтора місяця заарештували 1057 офіцерів, працівників поліції,

чиновників тощо. Страшного удару було завдано по галицькій інтелігенції. За ті ж неповні місяці репресовано, розстріляно або вислано до Сибіру понад 250 галицьких інтелігентів. У Львові 24 вересня був заарештований президент міста професор С. Островський, а з ним і всі члени міської управи разом із віце-президентами. Островського вивезли до Москви. «Слідство» на Луб'янці тривало 19 місяців. Професору висували все нові й нові звинувачення. Лише у травні 1941 року Островський був засуджений за «антирадянщину» на 8 років таборів [23, с. 574–575].

До речі, це був той, зауважимо, не такий уже й рідкісний випадок, коли пильні працівники НКВС у «безкомпромісній» боротьбі з «ворогами народу» не забували негайно «поправити» й своє матеріальне становище, зокрема квартирне питання. Адже на Захід України восени 1939 року терміново відрядили тисячі партійних функціонерів, пропагандистів-активістів, а також і професійних борців із «ворогами». З Ленінграда прибули 60 працівників керівного складу НКВС, з Саратова – 40, Смоленська – 50, Рязані – 30, Воронежа – 40 бійців «невидимого фронту». Не відставали й інші регіони країни: 250 працівників – з НКВС КОВО, 100 – з прикордонних округів, а також 150 випускників чекістських шкіл республіки [23, с. 576]. Зрозуміло, що проблема розселення такого великого начальства потребувала екстреного розв'язання.

Заради справедливості зауважимо, що певна кількість квартир у містах Західного регіону стояла пустою, бо власники покинули їх назажди. Поляки, кидаючи роками нажите майно, виїжджали до німецької Польщі. Лише зі Львова і тільки банківських службовців-поляків і членів їхніх родин виїхала 331 особа (і це за неповними даними). Приміром, емігрувала банківська династія – родина Августинських. Не лише голова сім'ї – Адам, але й троє його синів: Юлій, Вітольд і Раддей були фінансистами, працювали в кредитних установах міста. Забравши дружин і дітей, родина перебралася до Варшави. Також, не маючи ілюзій щодо ставлення радянської влади до церкви, виїхало багато католицьких священників. Певною мірою це було логічно, адже їхня паства теж переважно емігрувала. Одними з останніх Львів залишили ксьондзи Альберт Матих і Адам Павлин [13, арк. 53–61]. Тими ж, хто залишався, прискіпливо опікувався НКВС. Уже в перші місяці заарештовано майже 60 священнослужителів, 14 з них розстріляли навіть без символічної імітації «слідства» [22, с. 25]. Краєм прокотилися хвилі

арештів. А, як правило, більшість «колишніх», кого тоді терміново заарештовували за «антирадянщину» – чиновники й громадські діячі, поліцейські й службовці, власники магазинів та ін. – мешкали переважно в центральних районах міст і мали якісні багатокімнатні квартири.

Звісно, саме це житло насамперед захопила нова влада. Кількість «вивільнених» квартир зростала з кожним днем. Якщо на 4 листопада у Львові радянська влада «знайшла» (саме це слово використане у звіті) 1031 квартиру, щоб передати новим власникам – представникам партійно-господарського активу, то на 27 листопада того ж року вже 2649 квартир змінили своїх господарів. Майже тисяча з них дісталася надійній опорі сталінського режиму – працівникам НКВС і наркомату оборони. Решту зайняли численні радянські чиновники, приїжджі функціонери, 152 квартири отримала «працююча інтелігенція», 130 – колишні політичні в'язні, яких випустили з польських в'язниць [12, арк. 11, 6].

На 3 січня 1940 року квартир, які були «вивільнені» та «надані» новим власникам у Львові, налічувалося вже 5407. І це теж був іще не кінець. Зокрема, 17 червня 1940 року начальник квартирно-експлуатаційної частини Львівського гарнізону Шейнблат звертався до Львівської міської ради з вимогою надати додатково ще 680 квартир для «командного складу гарнізону» [9, арк. 30, 94].

Як саме нова влада вирішувала «квартирне питання», на все життя закарбувала у своїй пам'яті мешканка Львова Анна Левицька. Вона згадувала, що одного дня на порозі їхнього дому з'явилися двоє офіцерів Червоної Армії, які без зайвих формальностей повідомили, що мають намір тут оселитися: «Вони забрали меблі й усі інші речі. Це означало, що все те стало належати їм... То був невеликий будинок з п'яти кімнат. Вони зайняли чотири з них... Ми більше не мали жодного права на ці кімнати... Навіть на одяг: «Ця сукня дуже пасуватиме моїй дружині», казав він (один з офіцерів, забираючи одяг – *Авт.*)... Ми були просто приголомшені всім цим. Було просто незбагненно, що ці чужинці, які не мали до нас ніякого стосунку, могли просто прийти звідкись, забрати майно, меблі, речі інших людей і вважати, що це нормальна поведінка..., що це так має бути. Для нас це здавалося якимось божевіллям. Ми не могли цього зрозуміти і страждали через це. Ми страждали, тому що не знали – а може, завтра вони скажуть нам: «Вимітайтеся звідси! Вам нічого тут робити!» Це було жахливо» [25, с. 31–32].

Зауважимо, що ці процеси стосувалися не лише Львова і навіть не тільки Заходу України. «Звільнення» квартир було роками відлагодженою практикою. Аналізуючи масштаби цього процесу, можна стверджувати, що таке «поєднання» ідейної боротьби з ворогами і власної вигоди було нормою для працівників НКВС, на що вище керівництво воліло запліщувати очі.

Це були лише перші місяці «звільнення». За неповних два роки з Заходу України було депортовано 400 тис. людей. Так жертвою насильницького переселення став майже кожен десятий житель [23, с. 585].

Навіть коли людина тимчасово залишалася на свободі, радянська влада всіляко дбала про те, щоб її життя перетворилося на відчайдушну боротьбу за виживання. Так, одним із перших кроків нової влади була перевірка нарахування пенсій. 14 грудня 1939 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про виплату пенсій пенсіонерам колишньої Західної України», яка позбавляла виплат значні категорії людей: колишніх поліцейських, чиновників, суддів, «служителів культу» тощо. Тільки у Львові відібрали пенсії у понад 4300 людей [9, арк. 47а]. Фактично подібні дії (залишення літніх, хворих людей без засобів існування) були не менш смертельним вироком, ніж куля в підвалах НКВС. Як правило, слідом за позбавленням соціальних виплат від людини вимагали негайно вивільнити й житло. Більшість тих пенсіонерів закінчили своє життя в притулках для німецьких та інвалідів.

Як наслідок – притулки в 1939–1940 роках були переповнені. Численні «колишні» доживали своє життя в нелюдських умовах. Приміром, у будинку на вул. Абрагамчиків у Львові: «у кожній кімнаті мешкає до 40 осіб, у тому числі старезні бабці, які не можуть самостійно ходити...». Будинок був в аварійному стані, не придатний для життя: «стіни вологі, вентиляція відсутня, у приміщеннях затхле повітря, вбиральні брудні, вмитися ніде... Ліжка стоять уприутул, столиків біля ліжок немає, їдять хворі на ліжках, тримаючи посуд у руках (їдальні немає)». Щоденно ці нещасні, дуже літні й хворі, «колишні», позбавлені всіх прав, виплат і житла, боролися за виживання: «сніданки й вечері часто обмежуються лише шматком хліба і склянкою чаю» [9, арк. 39–40].

Так, ці нещасні люди, щодо яких було проявлено «гуманізм» (їх не розстріляли і не вислали до Сибіру, їх немає в жодних списках репресованих, вони не ввійшли до офіційної статистики злочинів комуністичного режиму),

теж стали безневинними жертвами сталінського режиму, бо радянська влада фактично помістила їх до концтабору. Зауважимо, що інспекторів, які на початку 1940 року проводили ревізії у згаданих закладах, найбільше стурбувало те, що в них на добровільних засадах хворими та літніми людьми опікувалися черниці. На цьому було окремо акцентовано: «здорові черниці, які ніде не працюють» [9, арк. 39].

Як наслідок, населення зустрічало нову владу неоднозначно. Наприклад, Марія Савчин так описувала ті події у своїх спогадах: «Першу появу Червоної армії село зустріло з турботною непевністю. Люди не виходили на дорогу, тільки з подвір'їв та вікон приглядалися до танкової частини... Польща не існувала, і ми за нею не жаліли, але большевицька окупація ще й цієї частини України загрожувала не меншим, а ще більшим лихом. Я вже чула про великий голод у 1933 році, що виморив Україну, про червоний терор, жертвами якого впали мільйони селян та інтелігентів» [27, с. 24].

До того ж, Червона армія відразу показала, що закон для неї – лише умовність. Погроми, зґвалтування й пограбування, безпричинні розстріли стали буденним явищем. Та й як могло бути інакше, коли, приміром, політрук 4-ї танкової бригади Українського фронту Потелешко згадував, що перед початком наступу на Польщу командир і комісар батальйону, виступивши перед особовим складом, проголосили «Ми будемо воювати!» Але з ким саме – офіцери не уточнили. Конкретного ворога не назвали [19, с. 170–171].

Відповідно, на вулицях західноукраїнських містечок увесь час лунали постріли. Військові стріляли і в полонених, і в мирне населення. В армії розповсюджувалося мародерство. Приміром, лейтенант Чернаков не тільки не зупинив своїх солдатів, коли ті, виламавши двері крамниці в Тернополі, грабували її, але й приєднався та очолив цей процес. Особисто вибивав двері й вантажив награбоване. А командування одного з дивізіонів 4-го кавалерійського корпусу навіть спорядило спеціальну вантажівку з награбованими речами. Політпрацівник Р. Бердніков затримав шістьох цивільних, пограбував, зґвалтував жінку, яка була серед них, а потім, щоб не залишилося свідків, усіх стратив. Капітан Бакаєв пограбував, а потім розстріляв п'ятьох затриманих беззбройних польських офіцерів тощо. Пограбування і репресії набули такого розмаху, що прокурор 6-ї армії Нечипоренко змушений був звернутися з особистим листом до самого Ста-

ліна з проханням втрутитися і припинити безчинства [17, с. 83].

Таємна довідка НКВС УРСР про політико-моральний стан військових частин КОВО на території Львівщини: «Зафіксовано факти участі окремих військовослужбовців у пограбуванні місцевого населення... Відзначено випадки, коли військовослужбовці відвідували ресторан, кафе і квартири місцевих жителів, пиячать, влаштовують бійки із застосуванням зброї, які часто супроводжуються вбивствами чи пораненнями громадян. Випадки спроб згвалтування жінок військовослужбовцями непоодинокі» [16, с. 77].

Зауважимо, що після поділу Польщі десятки тисяч людей перешли на територію СРСР із німецької зони. Переважно – або євреї, які втікали від фашистів, або українці, які думали, що нарешті житимуть у своїй державі. Були й такі, хто щиро вірив радянській пропаганді про побудову «нового», «щасливого» суспільства. Саме для цієї категорії людей зустріч із дійсністю стала надзвичайно болісною. Адже своїм новим «звільненим» громадянам радянська влада зовсім не довіряла. Більшість переселенців із Заходу України, незалежно від освіти та фаху, скеровували на тяжку фізичну працю, заводи й шахти діставали нове поповнення. Так «ненадійний елемент» намагалися «розчинити» в «здоровому» пролетарському середовищі. Приміром, серед перших 682 переселенців, яких у листопаді 1939 року скерували на шахти Донбасу, лише п'ятеро мали бодай якийсь стосунок до гірничих робіт. Решта досі працювала в зовсім інших галузях, серед переселених було чимало представників інтелігенції: скульпторів, адвокатів, лікарів, письменників, художників та ін. [24, с. 148–149]. Та радянська влада всіх поставила в однакові умови: скульптор-вибійник, художник-чорнороб – жакливі реалії того часу. Безперечно, така «перекваліфікація» викликала, м'яко кажучи, неоднозначну реакцію переселенців, які були вражені реаліями нового життя.

Для більшості переселенців «щастя» закінчувалося одразу після урочистих мітингів, якими зустрічали новоприбулих на вокзалах. Далі починалися «чистки», арешти та репресії. Приміром, 4 листопада 1939 року одразу після прибуття, на пероні вокзалу м. Сталіно (нині – Донецьк) був заарештований колишній мешканець Львова Й. Кузь. Сусіди по вагону донесли в НКВС, що за часів Польщі він працював чи то в поліції, чи то в податковій інспекції (донощики навіть не могли чітко сформулювати

склад «злочину») [24, с. 149]. Каральні органи ставили собі за мету викрити якнайбільше таких «злочинців». Відповідно й ставлення радянського активу до переселенців було як до «прихованих ворогів». При Раднаркомі УРСР було створене бюро, яке мало опікуватися переселенцями із Заходу України. Втім Литвинов, призначений його головою, досить своєрідно зрозумів свої права та обов'язки. На всі прохання й скарги він реагував коротко, по-більшовицьки, тобто по-хамському: «Можете їхати туди, звідки приїхали». Приміром, 15 грудня на Київському вокзалі були змушені ночувати близько 200 переселенців [24, с. 158]. Під вітром і снігом, дехто з малими дітьми. Радянські чиновники не захотіли дбати про їх поселення.

Невдовзі навіть ідейні комуністи зрозуміли, як різоче життя в СРСР відрізняється від рекламних маніфестів. Приміром, Михайла Андрющенка, колишнього жителя Хелма, свідомого комуніста, який нарешті переїхав до омріяної «Країни Рад», запроторили працювати на шахту № 10 ім. Артема на Ворошиловградщині (нині Луганщина). Протверезіння настало дуже швидко. Доведений до відчаю різницею між обіцяним суспільством майбутнього і тоталітарно-терористичними реаліями життя, переселенець в присутності кількох робітників гнівно кинув: «Я думав, що в Радянському Союзі будують комунізм, а воно виходить навпаки – будують антагонізм. Я у Польщі працював по 12 годин, заробляв більше і міг прожити півроку, пропрацювавши лише один місяць. У Радянському Союзі жити гірше ніж у Польщі. Краще я в тюрмі буду сидіти, ніж в Радянському Союзі жити» [3, с. 148].

Подібні настрої були характерні для переселенців із польських територій. Таємні агенти масово інформували каральні органи про «антирадянщину». Адже нові громадяни Радянського Союзу ще не розуміли масштабів «стукацтва» й досить часто були занадто відвертими й довірливими зі своїми, як вони вважали, «друзями». Приміром, робітник Мінсбург ділився наболілим: «Радянська влада – це гірше зарази, вона знущається над робітничим класом більше, ніж у капіталістичних країнах. Радянська влада давно була б повалена самими робітниками, але вона тримається лише завдяки міцній роботі НКВС. Не встигає хтось себе проявити антирадянські, як його заарештовують... За капіталістів живеться легше, ніж тут, тому що там можна вести боротьбу з власниками, судитися з ними, а тут немає на кого подавати до суду... У газетах пишуть брехню, пишуть, що в СРСР

все є, живуть заможно, а насправді нічого немає, нічого не купиш... Гірше влади, ніж Радянська, у світі немає, її треба підірвати, як підривають динамітом породу на шахті» [3, с. 148–149]. І, повторимося, це був лише початок: всього за півтора роки на західних землях репресований кожен десятий.

Висновки. Як свідчать архівні документи, московська влада настільки виразно і, головне, швидко показала своє справжнє нелюдське обличчя, що ілюзій позбулися навіть найфанатичніші москвофіли – прихильники комуністичної ідеї. У 1939 році окупацію Заходу України назвали «золотим вереснем», довгоочікуваним «звільненням». Певна частка правди в цьому, безперечно, була. Людей «звільняли» від своїх квартир, майна, пенсій, культури, мови, громадянських прав і

свобод. А багатьом жителям за «золото» вересня 1939 року довелося розплатитися найдорожчим – власним життям. Страшного удару було завдано по галицькій інтелігенції. Внаслідок «чисток» безневинно репресовано і знищено чимало науковців, господарників, фінансистів, офіцерів, письменників та ін. Зауважимо, що жертвами репресій ставали як найбільш яскраві, талановиті представники українського національного відродження, так і безневинні власники гарного житла, з яких штучно робили «ворогів народу» з метою пограбування. Протверезіння настало достатньо швидко. Вже за перші кілька місяців панування більшовиків стала зрозумілою вся сутність нової тоталітарно-репресивної влади. Тисячі закатованих і сотні тисяч репресованих – такою стала ціна «воз'єднання».

Список літератури:

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. К. : КІС, 2007. 248 с.
2. Бівор Е. Друга світова війна: КМ-Букс, 2022. 824 с.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Кн. 2. К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. 688 с.
4. Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни: Україна та українці у Другій світовій / В. В'ятрович та ін.; під заг. ред. Я. Примаченко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
5. В'ятрович В. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 272 с.
6. Гаврилів І.О. Більшовицький терор на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612: Держава та армія. С. 141–148.
7. Гейстінгс М. «І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945». Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 752 с.
8. Гриневич В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. К.; Д. : Ліра, 2012. 505 с.
9. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 2а. 206 арк.
10. ДАЛО. Ф. Р-221. Оп. 1. Спр. 222. 449 арк.
11. ДАЛО. Ф. Р-300. Оп. 1. Спр. 7. 3 арк.
12. ДАЛО. Ф. Р-300. Оп. 1. Спр. 9. 37 арк.
13. ДАЛО. Ф. Р-300. Оп. 1. Спр. 11. 112 арк.
14. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
15. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів : НТШ, 1993. 658 с.
16. Левітас Ф.Л. Друга світова війна: український вимір. Київ : Наш час, 2012. 272 с.
17. Литвин М.Р., Луцький О.І., К.Є. Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 152 с.
18. Литовченко О., Литовченко Т. Книга Спустошення. 1939–1945. Від війни до війни. Харків : Фоліо, 2018. 219 с.
19. Небезин В. «Если завтра в поход...». М. : Яуза, Эксмо, 2007. 320 с.
20. Нікітенко К. Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. Львів : Левада, 2017. 604 с.
21. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк : ДонНУ, 2003. 624 с.
22. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1989. № 2. С. 26–44.
23. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архірейський та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. К. : Наукова думка, 2002. 952 с.
24. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін. 2-ге вид., перероб. Ч. 2. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 608 с.

25. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. К. : Темпора, 2010. 444 с.
26. Рудницька М. Західна Україна під більшовиками. Нью Йорк : НТШ в Америці, 1958. 494 с.
27. Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. К. : Смолоскип, 2003. 546 с.
28. Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. Одеса : Астропринт, 2005. 240 с.
29. Цвілюк С.А. Україна між Сталіним і Гітлером. Тоталітарні системи в українській історії у контексті Другої світової війни. 1939–1945. Одеса : Астропринт, 2012. 615 с.

Nikitenko K.V. THE FIRST STEPS OF SOVIETIZATION OF WESTERN UKRAINE IN 1939

The article is devoted to the analysis of the Sovietization of the West of Ukraine in 1939. The aim of the study is to analyze the features of the first steps of the new government in the territories annexed to the USSR. It is proved that the Sovietization of the region was not aimed at the declared «liberation» of Ukrainians, but only the spread of Soviet power to new lands. Despite some declarative flirtation with Ukrainians (for example, renaming streets or cultural and artistic institutions in honor of famous Ukrainian historical figures), in fact all Ukrainian fell under ruthless repression. Political parties ceased to exist, and with them other institutions, even of a non-political nature, introduced total political censorship. The educational function was completely subordinated to propaganda. The arrests became widespread. Politicians, public figures, priests and others were hit. From the first days of its rule, the Soviet government compiled lists of «unreliable» and «hostile» elements. A terrible blow was inflicted on the Galician intelligentsia. The study emphasizes the blatant discrepancy between the crimes of the repressed and punishment. Constant hysteria, escalation of tensions in society, deliberate opposition of different groups, «cleansing», deprivation of pensions and eviction from apartments, sending «former» to «live» in inhumane conditions created an atmosphere of permanent war in society. The victims of repression were both the brightest, talented representatives of the Ukrainian national revival, and innocent owners of good housing in the central areas, from which they artificially made enemies for the purpose of robbery. We conclude that in the first few months of Bolshevik rule the whole essence of the new totalitarian-repressive government became clear. The Moscow authorities have so clearly and, most importantly, quickly shown their true inhuman faces that even the most fanatical Muscovites, supporters of the communist idea, have lost their illusions. Thousands of tortured and hundreds of thousands repressed – this is the price of «reunification».

Key words: occupation, repression, totalitarianism, eviction, deportation, World War II, Ukraine.

Руденко Ю.М.

Київський кооперативний інститут бізнесу і права

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ ОПОРУ НА ЗЛАМІ 1920–1930-х рр. (НА ПРИКЛАДІ ДРАБІВСЬКОГО ПОВСТАННЯ)

У статті на основі аналізу джерельної та літературної бази, на прикладі Драбівського повстання, розкрито передумови та причини антибільшовицького руху опору на зламі 1920–1930-х рр.

Драбівське повстання, як і більшість тогочасних селянських виступів, було спричинене суцільною колективізацією. Оскільки селяни не бажали об'єднуватися, їх треба було примусити це зробити. Форми примусу, які практикувало місцеве керівництво, були різноманітні: погрози розкуркулення, вилучення майна, обіцянки зменшити податки, знущання над одноосібниками, погрози оголосити їх ворогами советської влади, арешти і вислання на північ. Як бачимо, головні причини селянського збройного виступу пов'язані з методами та практикою здійснення колективізації на території Драбівщини.

Якщо враховувати, що розкуркулювали не тільки багатіїв, але часто-густо і мени заможних селян, стає зрозумілим, чому мешканці Драбівщини взялись за зброю. Ці люди не знали, що таке кріпацтво, жили заможно, советську колективізацію та продзаготівлі переживали болісно. Зрештою, на початку квітня 1930 р., не витримали – повстали, піднялися на боротьбу.

Збройне повстання на Драбівщині – одне із найпотужніших селянських виступів в Україні. Воно є доказом рішучого опору українських селян колективізації, розкуркуленню, хлібзаготівлі та спростовує окремі твердження про смиренне прийняття українським селянством советської політики на зламі 1920–1930-х рр.

Ключові слова: советська влада, колективізація, антибільшовицький рух опору, Драбівське повстання, Гренадери.

Постановка проблеми. Збройне повстання у квітні 1930 р. на Драбівщині – одне із найпотужніших селянських виступів в Україні. Повстання є доказом рішучого опору українських селян колективізації, розкуркуленню і хлібзаготівлі та заслуговує докладного висвітлення, нових оцінок і узагальнень, оскільки спростовує окремі твердження про смиренне прийняття українським селянством советської політики на зламі 1920–1930-х рр.

У вищих ешелонах влади добре усвідомлювали загрозу розвитку української національної ідентичності. З одного боку, це викликало посилену увагу союзного керівництва до України, намагання утримати її під контролем, а з іншого – прагнення українців визволитись від більшовицького національного і соціального поневолення.

Передчуваючи страшне лихо, очевидну загрозу існування власного роду, селяни піднялися на боротьбу – активну і пасивну, збройну і беззбройну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Справа «Гренадери» – саме таку гучну назву

отримала справа, порушена органами ОДПУ проти повсталих селян Драбівщини на початку 1930 р. Питання руху опору більшовицькій владі на досліджуваній території є мало вивченим. Тому всебічне дослідження і систематизація знань з історії Драбівського повстання, яке до цього часу є однією з білих плям в історії селянських виступів в Україні у період активної колективізації, є актуальними.

Збройний виступ драбівських селян залишається малознаним, попри зростання інтересу до проблеми, яка досліджується. Зокрема, варто відзначити праці дослідників Т. Григоренко [1], А. Касяна [2], О. Компанійця [3], В. Тилищака [16], [17].

Щоб з'ясувати передумови та причини повстання, звернулися до джерел усної історії. У результаті проведення польових досліджень у роботі використано спогади М. Івка [7], М. Курятник [8], У. Марченко [9], К. Марченко [10], Ф. Мірошника [11], В. Паукової [11], В. Талана [12].

Мета дослідження полягає у визначенні передумов та причин антибільшовицького руху опору на прикладі повстання драбівських селян у 1930 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підпільна група, розкрита органами ОДПУ, діяла на території Прилуцького, Черкаського, Лубенського та Кременчуцького округів. На думку ОДПУ, це була потужна «контрреволюційна» організація, яка готувала збройне повстання проти існуючого державного устрою з метою його повалення і проголошення «Української незалежної народної республіки». По справі «Гренадери» фігурували учасники повстанських загонів із сіл Перервинці, Філіповичі, Круподеринці, Яблуневе, Золотухи, Остапівка та Білоусівка. Повстанками цих сіл були керовані підрайонними комітетами, які діяли в селах Перервинці, Свічківка та Білоусівка [1, с. 26; 5; 3].

Щоб встановити причини повстання, варто прослідкувати дії советської влади щодо суцільної колективізації на Драбівщині. Хлібозаготівельна криза 1928–1929 господарчого року, яка знаменувала собою остаточний перехід від нової економічної політики до сталінського варіанта революції зверху, була викликана об'єктивними обставинами. Через несприятливі погодні умови (заморозки, посуха) в Україні у 1928 р. стався великий неврожай. У результаті на 1 квітня 1929 р. республіка заготовила лише 26–27 млн пудів хліба (жита і пшениці) проти 200 млн пудів у попередньому році. Незважаючи на застосування силових методів, до яких держава повернулася з початку 1928 р., більше хліба заготівельники витиснути з України не змогли. У районах республіки, які особливо постраждали від посухи, почався голод [4, с. 502].

Щоб подолати дефіцити хліба, О. Риков запропонував закупити за кордоном 80–100 млн пудів зерна, на що треба було витратити до 200 млн валютних рублів. Й. Сталін не погоджувався купувати хліб за гроші. Керівництво країни розпочало наступ на куркулів. Хліб був потрібен державі, але в даному випадку йшлося не лише про хліб. Потрібно було розколоти селянство, протиставити заможніші класи, які мали витримати основний тягар у хлібозаготівлі, проти менш заможних. Останні повинні були допомогти державі пограбувати сусідів, оскільки у хлібозаготівлі почав застосовуватися принцип самообкладання. І владі це вдалося [4, с. 502].

У Драбівському районі переважала хутірська і змішано-черезсмужна форма землекористування. Хутори біля навколишніх сіл Перервинці,

Філіповичі, Круподеринці, Яблуневе, Золотухи, Остапівка, Митлашівка, Білоусівка виникли ще в дореволюційні часи головним чином через оселення селян на купленій у поміщиків або через колишній Селянський банк землі. Ці поселенці, в більшості заможне селянство, розвиваючись на куплених ділянках, часто-густо неодноразово докупляли ще землю черезсмужно, не при хуторі. Після революції черезсмужність хуторів збільшилась в результаті свавільного оселення мешканців великих селищ та шляхом розподілу старих хуторів, з приводу чого багато утворено дрібних населених пунктів з хуторян. За свідченнями жителів с. Перервинці, перед суцільною колективізацією восени 1929 р. в селі виник конфлікт між заможними хліборобами хутора Козорізи та бідняками с. Перервинці [1, с. 26].

Сучасник подій, жителька с. Перервинці, К. Марченко стверджує: «Коли тільки почули про колективізацію, то бідняки сіл не дуже опиралися, були такі що піддержували, а заможні не хотіли, агітували проти колгоспного ладу, казали: «Хоч земля буде ваша, а з землі – наше». Землі в них було багато, бо земля на душу, а сім'ї великі, та ще прикупили. В них наймалися всі люди із села. Тут оце були такі заможники: Пучки, Охріменки, Жили. Було в них усе» [10, с. 2]. Жителька с. Мехедівка У. Марченко також підтверджує наявність значної, як для невеликого села, кількості заможних селян: «У нас було 18 заможників. Селяни всі там робили. Землю в них забрали в колгосп. А худобу – ні. Вони все старалися сховати, продати. Казали: «Щоб не дісталось лодирям» [9, с. 1].

Про наростання конфлікту між бідняками і заможниками в с. Перервинці свідчать факти про залучення місцевої молоді до комнезамів, до участі в буксирних бригадах. Це підтверджують свідчення У. Марченко: «Мене два рази впросили у буксирну бригаду. Старшою була Свист Харитина Явтуховна. Пішли ми до одних. Під піччю був мішок жита. А мене посилають, щоб я в неї вибрала те жито. А та жінка проситься, плаче. Я тікаю. А Свист мене за коси тягне, щоб лізла під піч. Добре, що мене тоді брат в Канів забрав, він там учителював» [9, с. 3].

27 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФСР прийняли постанову «Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» [18, с. 659]. Коли сільські комітети ухвалювали хлібозаготівельний план і здійснювали його розкладку між окремими господарствами, місцеві ради мали вжити заходів щодо тих

господарств, які не виконували покладених на них зобов'язань. Зокрема, сільські ради тепер могли накладати на них штраф, який уп'ятеро перевищував встановлені зобов'язання. У разі несплати штрафу майно порушників продавалося з торгів. Якщо господарства протидіяли здаванню хлібопродуктів, сільські ради зобов'язувалися передавати справи на таких громадян до суду за опір владі [4, с. 503]. В деталях у протоколах розписували, як відбувалися збори селян з обговоренням питання про «розкуркулення», що відбувалося «за рознарядкою» зверху. І резолюції приймалися однотипні: «Прохати вищестоячі органи виселити за межі України». В. Паукова згадує: «Ми були не бідні. Дід в колгосп не хотів. Виконували план до двору. Як не виконав – забрали усе майно – корову, конячку, реманент. Там були амбари, де пан жив – там влаштовували торги розкуркуленого майна. І наше майно продавали, або розбирали собі активісти. Забрали все до нитки. Як іде комісія – ми тікали на дерево, щоб не розділи. Шість чоловік комісії. Був такий горбатий з пістолетом, шниряли все. Ми ховалися по сусідах. Як дід узнав, що будуть висилать на Соловки, витягли із схованки пшеницю, розібрали по карманах. В дорозі жували зерно. Свої ж і вислали» [12, с. 2].

Під час хлібозаготівельної кризи 1928–1929 рр. встановився новий тип відносин між державою і селянством, заснованих на контрактації: держава зобов'язувалася постачати сільським товаровиробникам промислові товари у визначеній кількості, а товаровиробники обіцяли здавати свою продукцію державі. Сама по собі контрактація була надбанням нової економічної політики і з'явилася в умовах ринкових відносин між містом і селом [4, с. 503]. Бідняки не брали участі в контрактації, тому що не мали надлишкової продукції. Держава не бажала укладати контракт з тими, кого вона вважала куркулями. Заможні селяни повинні були виконувати тверді заготівельні завдання, які давалися на основі експертних оцінок економічної спроможності кожного окремо взятого господарства.

Держава тиснула на куркулів, щоб мати в своєму розпорядженні більше хліба. Проте у хлібозаготівель була й інша стратегічна складова. Потрібно було не лише забрати хліб сьогодні, а й створити умови для постійного постачання хлібом шляхом позбавлення селян економічної самостійності [4, с. 504].

Величезний тиск держави на селян давав певні результати. На початок жовтня 1929 р. у колгоспах України було 477 тис. селянських гос-

подарств проти 173 тис. роком раніше [4, с. 504]. 7 листопада 1929 р. у газеті «Правда» було опубліковано статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому» [15]. Маніпулюючи цифрами щодо відсотків колективізованого селянства, він стверджував, що розпочався масовий колгоспний рух, у колгоспи селяни пішли цілими селами, волостями, районами. Ці твердження аж ніяк не відповідали дійсності, але вони були наповнені великим політичним змістом – почалася боротьба за відсотки колективізованих.

Пленум ЦК проголосив курс на безпосередній перехід до суцільної колективізації всього господарства [4, с. 504]. За словами К. Марченко «у с. Митлашівка після того, як усе повбирали на полях, почалася підготовка до організації колгоспу. Як робили колгосп, то куди ж усе звозить – в двори куркулів. Зразу була суцільна колективізація. Всей хліб звезли в церкву. Плуги, борони в двори. Коні у двори. Це було на зиму. І все це так бистро. Тут і красноармійці, і активісти, і сільрада залякують, що всіх повисилають, буде те, що Таланам. Багато їх і послухали, все поздавали» [10, с. 4]. Усе нажите добро впродовж життя не хотів віддавати до колгоспу і батько М. Івка: «Сім дітей в родині. Батько середняк. Всі його брати мали професії, ремесла. Обжилися паровою молотаркою. Перед колективізацією матір взяв з зажиточної сім'ї, придане – пара волів. Построїли вітряк. Восени 1930 р. заборонено молоть не те, що людям, і собі. Один раз вночі собі намолов дерті. Змусили все віддати у колгосп – троє коней, плуги, борони, молотарку. Була хата вистроїна – контору там організували. Такі затяті активісти були, що страх. Ще як прийдуть у двір із кимсь з району, то так перед ним вислужуються, розпоряджаються, як хазяїни» [7, с. 3].

Окремим пунктом порядку денного листопадового пленуму ЦК була доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про перспективи колективізації в Україні». Через кілька місяців відбулася II Всеукраїнська партійна конференція, яка затвердила для України підвищений показник темпів колективізації селянських господарств на кінець п'ятирічки – 28%. Насправді, щоб середняки захотіли вступити до комуни, їх потрібно було залякати. Трагічна доля більш заможних сусідів повинна була змусити селян-власників змиритися з втратою свого майна й задовольнитися життям у колгоспі. Невизначеність ознак середнього класу, які відрізняли його від багатія, була складовою частиною сталінського плану ліквідації економічно незалежного селянства. Кожен

середняк мусив відчуті загрозу, яка нависала безпосередньо над ним: не підеш у колгосп – станеш куркулем. У разі негативного ставлення бідняків і наймитів до суцільної колективізації їх зараховували до «підкуркульників» [4, с. 504]. Про напружену ситуацію на селі під час колективізації свідчить розповідь Ф. Мірошника: «Некотрі ото не хотіли йти. Другий раз наче й согласяться. Дньом заводять коней, корів у двір, утром через ніч уже знов позабирали. Селяни своє господарство намагались будь-якими методами втримати. Да, ті, кого стали називати куркулями, не хотіли йти в спілку. Хотіли самостійно хазяйнувати. Їх ще називали «індусами», вони про Сталіна розказували анекдоти. Після того, як повирізали свій скот, щоб не забрали, позаводили кози. Тоді сміялися, казали «сталінська корівка» [11, с. 2].

В. Талан, житель с. Перервинці, розповідає: «Талан Іполіт Григорович – мій батько. Його першого в селі вислали як куркуля. Перший загін РА (тоді червоноармійці озброєні зайшли в село) конфіскував у нас усе, а сім'ю шість душ вислали в Кустанайську область село Бородіновка. Мій брат Григорій вже на той час був дорослим, працював у Білоусівці учителем. Приходить на роботу, а директор каже: «Приїхала продовольча бригада, міста голодують. Сьогодні ти ідеш не на уроки, а збирати хліб». Він не схотів. Його зразу в Лубни і на 10 років заслання. Йому приписали зв'язки з СВУ» [13, с. 4].

Як бачимо, з метою виправдання дій щодо переслідування інтелігенції, яка не сприймала методів колективізації, справам надавали політичного характеру. Саме ця справа поклала початок звинувачуванню селян сіл Драбівського району у контрреволюційній діяльності і зв'язках з контрреволюційною організацією. Під час опитування сучасників тих подій виявилось, що ніхто не знав назви справи «Гренадери», адже радянська пропаганда до сьогоднішнього дня зберегла місцеву назву повстання як «СВУшників». Звідки ж взялися у віддаленому с. Перервинці «СВУшники»? Очевидець В. Паукова згадує, що тоді казали, що «син Охріменка Данила навчався в Києві у політехнічному інституті, і коли приїзжав додому, то казав, що треба не підкорятися советам, бо пропадем» [12, с. 5; 16, с. 128].

Розпорошеному, політично неорганізованому селянству важко було протистояти державі, яка за десять років добре підготувалася до цього поєдинку. Селяни здебільшого скаржилися тій же державі [6]. Але протести, заворушення, спалахи збройної боротьби різного характеру почали

наростати з кожним місяцем. До початку березня 1930 р. антисоветські виступи селян охопили понад 1 тис. населених пунктів.

Найнебезпечнішими місцевій владі здавалися так звані «баб'ячі бунти» [14]. Прикладом активного спротиву жінок є свідчення жительки с. Мехедівка. Так, М. Курятник згадує: «Першими заворушилися жінки. Це було навесні 1930 р. Спочатку просили голову сільради, тоді Білецький був, щоб віддали все, що в них забрали. Він просив: «Дівчата, не робіть цього. Хтозна, що воно ще буде». А вони: «Он коні худі стали, як ними навесні в поле їхать? Хто і чим землю оброблятиме?» Не послушали. Договорилися на вечір забрати коні з конюшні колгоспної. Скільки їх там було – не знаю точно. Ну сама бачила, як вони верхом на конях по селу неслися. Повстали жінки. І оце як влетять у двір, де коні стоять, а коні були позамикані, та як жажнуть у двері, з крючків познімають. І кожна бере, в котрої коняка є, сідає верхи і їде додому. Так за один день розібрали коней, а зерно по добру, чесно, скільки в кого взяли, те зерно і забрали. Ну жінок за це не покарали» [8, с. 4]. Такі вияви непокори були небезпідставними, адже в людей забирали практично всі засоби виробництва, прогудувати сім'ю було практично неможливо. Цікаву поговорку часів колективізації пригадав Ф. Мірошник: «Мати в созі, батько в созі. Діти лазять по дорозі. Приїхало ГПУ, ховайтесь діти в кропиву» [11, с. 4]. Це яскраво ілюструє ставлення селян до колективного господарювання. Таким чином, колективізація проходила із значними труднощами, а населення сприймали зміни з острахом.

2 березня газета «Правда» опублікувала нову редакцію Примірного статуту сільськогосподарської артілі, де чітко відповідала на питання про межу усуспільнення засобів виробництва селян. Кожен колгоспник дістав право на присадибну ділянку, корову, дрібну худобу і птицю [4, с. 506].

У цьому ж номері газети надрукована стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів». Він у різких виразах перекавав усю вину за комунізацію села та форсування темпів колективізації на місцевих керівників, яких «охопив дух зарозумілості й зазнайства». Тих, у кого «почала запаморочуватися голова від успіхів», Й. Сталін обіцяв суворо покарати. На доповнення сталінської статті ЦК ВКП(б) 10 березня 1930 р. прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». У документі недвозначно говорилось, що об'єднання селян у колективні господарства є цілком добровільною справою

і що кожен, хто не бажав залишатися колгоспником, міг вийти з колгоспу [14].

Масове розкуркулення і створення товариств спільного обробітку землі та комун розпочалось повсюдно. Селяни не бажали вступати до колгоспів, оскільки не бачили особливих переваг в колективному веденні господарства. Для них колгоспи були новою панщиною, навіть гіршою за старорежимну. В районі під час колективізації розповсюджувались чутки, що ті, хто вступають до комун чи ТСОЗу, будуть все одержувати за квитками, і, що комуністи будуть панами, а селяни на них працюватимуть.

Висновки. Опрацювавши наявну джерельну та літературну базу, можемо констатувати, що Драбівське повстання, як і більшість селянських виступів початку 1930-х рр., було спричинене суцільною колективізацією.

Оскільки селяни не бажали об'єднуватися, їх треба було примусити це зробити. Форми примусу, які практикувало місцеве керівництво, були різноманітні: погрози розкуркулення, вилучення

майна, обіцянки зменшити податки, знуцання над одноосібниками, погрози оголосити їх ворогами советської влади, арешти і вислання на північ. Як бачимо, головні передумов та причини селянського збройного виступу пов'язані з методами та практикою здійснення колективізації на території Драбівщини.

Якщо враховувати, що розкуркулювали не тільки багатіїв, але часто-густо і менш заможних селян, стає зрозумілим, чому мешканці Драбівщини взяли за зброю. Ці люди не знали, що таке кріпацтво, жили заможнo, советську колективізацію та продзаготівлі переживали болісно. Зрештою, на початку квітня 1930 р., не витримали – повстали.

Повстання носило характер стихійних і різнених виступів на рівні інстинктивного самозахисту. Звичайно, існувала і певна організована група з освічених селян, які займались розробкою плану повстання і переслідували певні політичні мотиви. Але таких було надзвичайно мало. Більшість селян захищали свій дім від грабунку з боку советської влади.

Список літератури:

1. Григоренко Т. Драбівське повстання або Справа «Гренадери». На порозі 1930-х років селянство опинилося на порозі нової громадянської війни. *Прес-Центр*. 2009. 17 червня. С. 26.
2. Касян А. Справа «Гренадери» (на матеріалах усної історії). *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, курського Посем'я та Слобожанщини: минуле і сучасність*. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України. 24 лютого 2012 р. Глухів – Ніжин. С. 65–67.
3. Компанієць О. Опір аграрній політиці радянської влади на Черкащині (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). URL: http://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=217%3A
4. Литвин В. Історія України: Підручник. К. : Наукова думка, 2006. 728 с.
5. Лісова Л. Драбівське повстання за самостійну Україну. *Голос України*. 2020. 2 червня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/331418>
6. Методи створення колгоспів. *Полтавіка*. URL: <http://history-poltava.org.ua/?p=16178>
7. Польові дослідження автора (далі – ПДА). Івко Михайло Васильович, 1926 р.н., с. Перервинці. 5 с.
8. ПДА. Курятник Мотрона Михайлівна, 1916 р.н., с. Драбово-Барятинське. 6 с.
9. ПДА. Марченко Уляна Петрівна, 1921 р.н., с. Драбово-Барятинське. 7 с.
10. ПДА. Марченко Катерина Яківна, 1924 р.н., с. Митлашівка. 6 с.
11. ПДА. Мірошник Феодосій Омелянович, 1921 р.н., смт Драбів. 5 с.
12. ПДА. Паукова Віра Терентіївна, 1921 р.н., с. Перервинці. 7 с.
13. ПДА. Талан Василь Іполітович, 1927 р.н., с. Перервинці. 6 с.
14. Селянський опір колективізації і тимчасовий спад у колгоспному будівництві. *Полтавіка*. URL: <http://history-poltava.org.ua/?p=16202>
15. Сталін Й. «Рік великого перелому». *Правда*. № 259. 1929. 7 листопада. URL: <https://diletant.media/articles/36496657/>
16. Тиліщак В. Драбівське повстання і справа «Гренадери». 1930. *У.С.Р.Р. Повстання: Науково-популярні нариси*. К. : Смолоскип, 2017. С. 125–138.
17. Тиліщак В. «Нема зброї – йди з вилами, а все-таки йди, не сиди дома». *Gazeta.ua*. 2016. 20 січня. URL: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_nema-zbroyi-jdi-z-vilami-a-vsetaki-jdi-ne-sidi-doma/671250
18. Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Том I (май 1927 – ноябрь 1929). М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 879 с.

Rudenko Yu.M. PRECONDITIONS AND CAUSES OF THE ANTI-BOLSHEVIK RESISTANCE MOVEMENT AT THE BREAK OF THE 1920–1930's. (ON THE EXAMPLE OF THE DRABIV UPRISING)

Based on the analysis of the source and literary base, the article reveals the preconditions and causes for the anti-Bolshevik resistance movement at the break of the 1920s – 1930s on the example of the Drabiv uprising.

The Drabiv uprising, like most of the peasant uprisings of the time, was caused by the total collectivization. The peasants were refusing to willfully join cooperative-run farms, so they had to be forced to do so. The forms of coercion practiced by the local authorities were various: threats of squatting, confiscation of property, promises to reduce taxes, harassment of individuals, threats to declare them enemies of the Soviet government, arrests and deportations to the north. As we can see, the main reasons for the peasant armed uprisings were related to the methods and practice of collectivization in the Drabiv region.

If we take into consideration the fact that not only the affluent but also the less wealthy ones were dekulakized, it becomes clear why the inhabitants of Drabivshchyna took up arms. Those people had never experienced serfdom. They were prosperous peasants. Soviet collectivization and procurement had become a heavy blow for them. They could not tolerate that state of affairs any longer, and as a result in early April of 1930 they revolted and rose to fight.

The armed uprising in the Drabiv region was one of the most powerful peasant rebellions in Ukraine. It showcases a resolute resistance of Ukrainian peasants against collectivization, dekulakization, and grain procurement. It debunks the claims that Ukrainian peasants humbly embraced Soviet policy at the break of the 1920s and 1930s.

Key words: *Soviet power; collectivization, anti-Bolshevik resistance movement, Drabiv uprising, Grenadiers.*

Салата Г.В.

Київський національний університет культури і мистецтв

БІБЛІОГРАФІЧНО-АРХІВНА БАЗА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗАЛІЗНИЦІ «КИЇВ-БАЛТА»

Залізниця XIX століття – феномен, з точки зору науки й техніки, застосування технологій, підвищення рівня загальної й спеціальної освіти, в першу чергу, інженерної. Для України, у межах Російської імперії, її прекрасних міст, пов'язаних із залізницею, це була ера нових відкриттів, зрушення з мертвої точки доби кріпосного права, нової промисловості й детально розробленої залізничної інфраструктури, нової архітектури міст, нового способу життєдіяльності соціуму, особливо в сенсі вільного переміщення людей й вантажів, складної й високооплачуваної праці. В якості методології дослідження є актуальними принципи наукових досліджень, методи наукових досліджень, в першу чергу, на ниві історії – суспільства, науки й техніки, містобудівництва, соціальної культури, в річищі вивчення джерел й літератури різноманітного походження, які збережені в архівах, музеях, бібліотеках й т. п., в середовищі музейної практики й пам'яткознавства, виставкової діяльності. Метою дослідження є аналіз архівних джерел з історії будівництва залізниці Київ-Балта, яка зіграла піонерну роль у розвитку промисловості, транспортної інфраструктури, соціокультурного життя населення частково, Російської імперії, східної й центральної України, та її міст, які були дотичні до цієї залізниці. Значення дослідження має теоретичне й практичне спрямування. Має місце подальше вивчення історичних джерел, з метою їхньої актуалізації, відтак, підтримки історичної пам'яті – регіональної й локальної. Висвітлена у статті тема має певне теоретичне і практичне значення. З точки зору теоретичного значення вона має перспективу в сенсі подальшого дослідження джерел з історії Південно-Західної залізниці – архівно-документальних й бібліографічних. У практичному сенсі ця історія може викладена в спецкурсах з історії України, Києва, із історії науки, техніки й технологій.

Ключові слова: документ, архів, залізниця, Київ, Балта, техніка, технології.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження визначена декількома факторами. По-перше, в умовах швидких змін у ландшафті міст, селищ, які пов'язані з залізницею, є актуальним відновлення історичної пам'яті, через залучення сучасного покоління до історії рідного краю в різних його аспектах. Будівництво залізниці Київ-Балта, її дільниці – Балта-Одеса, дало значний поштовх щодо генеральних змін у способі життєдіяльності суспільства й народонаселення. Території, на яких прокладалася залізниця, значно трансформувалися на багатьох рівнях, – у промисловому, торгівельному, транспортно-інфраструктурному, та у соціокультурному. В образному аспекті паротяг (паровоз) з вагонами став символом локомотиву історії, особливо регіональної. Запрацювали певні галузі з видобутку, переробки, промисловості й транспорту.

По-друге, суттєво поживалося соціокультурне життя міст, причетних до магістральної залізниці. Виникли нові інженерно-технічні професії, зна-

чно підвищився загальний рівень культури суспільства, в першу чергу, в спеціалізованій освітній царині. Технічно-інженерні освітні заклади в Україні стали основним середовищем освіти й виховання молоді різних чинів; взагалі, значно підвищився авторитет інженерно-технічних спеціальностей. Яскраво й потужно розвивалися осередки залізничної інфраструктури; залізничні вокзали відігравали роль багатоструктурних соціокультурних хабів – центрів сучасного сервісу (на той час), як інженерно-промислового, так і побутового. Розбудова вокзальної інфраструктури, специфічної архітектури й промислово-ужиткового дизайну надали поштовх розвитку міст.

По-третє, особливо на початку XX століття, вокзально-залізничне життя долучило у свій вир багатомільйонну публіку: військові – країна пережила Першу революцію, вела низку війн, згодом розпочалася Перша світова війна; переміщувалися робітники, розроблюючи промислові осередки імперії; селяни, в столипінські часи, коли «столипінський вагон» став символом великого

переселення селян; залізничні кадри – від менеджерів до інженерів й технічного персоналу, – вважалися причетними до еліти суспільства, яке дедалі розвивало капіталістичний спосіб життя.

У-четвертих, саме залізниця стала осередком військово-політичних криз у ХХ столітті. Мільйони військових, представлених усіма родами військ, брали участь у політичних зрушеннях, у війнах й революціях; вони переміщувалися терміново й масово, особливо під час Першої світової війни.

Залізниця зіграла певну роль в добу Національно-визвольних змагань в Україні 1917–1922 рр. Саме в районі Крут здійснили свій подвиг юні захисники України. У радянський час, особливо в передвоєнні роки, залізниця масово перевозила військових, робітників, ув'язнених, які також брали активну участь в розбудові транспортної інфраструктури. У час Другої світової війни – перетворилися на магістральні артерії, які поєднували Третій рейх з Україною і Білоруссю, в економічному й військовому сенсі; саме вони стали об'єктами дій партизан й підпільників по всій окупованій гітлерівцями території; у 1943 році на цих територіях тривала «рейкова» війна, яка призвела до значного успіху Радянської Армії, і вже в 1944 році Україна була визволена від німецько-фашистських загарбників!

У п'ятих, важко переоцінити внесок українських залізниць, в першу чергу, Південно-Західної, в справу післявоєнної відбудови, подальшого розвитку України, яка справедливо вважалася житницею СРСР, постачальником сировини різного роду; ця залізниця була основною транспортною магістраллю, що вела до Європи.

Нині Одеса й Чорноморськ завдячують своєму економічному й військовому значенню, у тому числі, цій залізниці; значення залізниці (ць) в сьогоденні залишається стабільним. Має місце оновлення рухомого складу, якісно зріс рівень залізничного сервісу, в відношенні до різних його споживачів. Проте, внаслідок воєнних дій на сході України, залізничне сполучення було перерване; РФ тим часом нарощує свої потужності в цій галузі, включаючи військові приготування. Це є реальність нашої доби й ми переконані, що Україна виборе свою незалежність та переконливо доведе здатність значно підвищити як суспільний, так і добробут населення, яке користується залізницею.

В якості методології дослідження застосовані загальнонаукові принципи – системності, комплексності, всебічності, об'єктивності й історично-логічній. Нами використані методи

філософського характеру, загальнонаукові й спеціальні методи – це-перш за все, методи історичної науки, методи спеціальних історичних дисциплін, методи архівознавства й документознавства, методи в галузі бібліографії, методи, які мають місце в спеціальних галузях будівництва й транспорту. В якості теоретичного підґрунтя дослідження є актуальними підходи в наступних галузях: у філософії науки й техніки, у мистецтвознавстві й культурології (має місце звернення до таких жанрів мистецтва, як архітектура й промисловий дизайн, образотворче мистецтво й скульптура), у соціальній історії, у сфері екології й природного ландшафту та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан розробленості дослідження виходить з аналізу основних напрацювань у цих галузях. З приводу теоретичного й практичного тлумачення місця й ролі науки, техніки й технологій, в Україні видана низка різноманітних досліджень в вигляді статей, дисертацій, монографій, в тому числі, в науково-популярному викладі. Серед них можливо виділити вагому працю авторства Едуарда Семенюка [63]. Стосовно історії залізничного транспорту в Україні розроблена низка досліджень.

Зокрема, відмітимо роботу Є.Ф. Белінського [47], статтю авторства О.М. Машкіна [57].

Аналізуючи залізничне будівництво в Україні, у період ХІХ – на початку ХХ ст., необхідно розуміти, що останнє виконувало роль основного напрямку промислового перевороту в транспортній галузі; в умовах пост кріпосницької системи, в якості вагомого прискорювача економічного розвитку, загальної соціально-економічної модернізації суспільства.

З цього приводу в Україні були видані різноманітні матеріали, зокрема, за авторством О.Б. Варнеке [50], С.В. Кульчицького [54, 55]; І.В. Агієнко [46], М.М. Москалюка [58].

Серед робіт, які висвітлюють розвиток залізниць в Україні, виокремимо дослідження, виконані в аспекті підготовки кадрів залізничників; це праці авторства С.С. Богатчука [48], О.В. Іванової [51] й О.М. Кривопішина [53].

Зокрема, О.М. Кривопішин [53] зазначив: *«...Південно-Західні залізниці з'єднуючи великі промислові центри і проходячи по густо населеному краю, ...пожвавлювали його життя... залучали багато ...вантажів, задовольняючи потреби населення у швидких, безпечних, зручних і дешевих шляхах сполучення... Більше третини усього персоналу залізниць складали кваліфіковані кадрові робітники залізничних майстерень*

і депо...» [64, с. 353]. Також дослідник наводить важливий факт: «...Перше залізничне училище на теренах ...України було відкрито у 1870 році в Харкові... » та зазначає, що у 1870 році, з початком регулярного сполучення на магістралі Київ–Одеса, виникла необхідність підготовки робітників для обслуговування цієї галузі транспортного господарства.

Київське залізничне училище стало першою професійною школою у Києві, яка готувала кваліфіковані кадри різних робітничих спеціальностей для обслуговування залізниці.

Постановка завдання. Ці роботи – вітчизняні та зарубіжні, не втратили сьогодні своє актуальне значення. В умовах суспільних трансформацій, науково-технічної й технологічної модернізації, вимагає особливої уваги процес збереження історичної пам'яті, процес бібліографічного й архівного опрацювання інформації, яка має історичне значення.

Ще треба мати на увазі – більшість документів з нашої тематики зберігаються в РФ, у Санкт-Петербурзі (у Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА у м. Петербурзі)) [17-27].

Відповідно зазначимо, що архівні документи, література, інші матеріали (карти, альбоми), що дійшли до нашого часу, зберігаються в мережі українських державних архівів, у ЦДІА (м. Київ) [39], ДАКО, ДА міста Києва, в ЦДАНТД (м. Харків), обласних архівах й бібліотеках [40]. Особливо це стосується газет і журналів, які друкувалися в описуваний період; їхня певна кількість зберігається в ЦНБ імені В.І. Вернадського, у Національній історичній бібліотеці (Київ), інших бібліотеках.

При цьому, певні техніко-технологічні відомості, які містяться в російських й вітчизняних архівах й бібліотеках, музеях, тощо, почерпнуті з видання управління Південно-Західних залізниць «*Вестник Юго-Западных железных дорог*» (Юго-Западные железные дороги. (1890–1907); Юго-западные железные дороги. (1907–1909), Юго-Западные железные дороги. (до 1917 года), Вестник Юго-Западных железных дорог..., ПСЗ) [41–43]. Інші дані, які стосуються нашої проблеми, мають форму науково-популярного викладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання будівництва залізниці на сучасних українських землях, вирішувалося у першу чергу щодо її напрямку до Одеси (або без Одеси) [52]. Ця полеміка точилася на сторінках таких видань,

як: «*Санкт-Петербургские Ведомости*», «*Московские Ведомости*», «*Одесский Вестник*». При цьому Київ розглядався в якості стратегічного пункту, а не як торговельний хаб. У 1868 році розпочалося будівництво першого залізничного шляху на теренах тодішньої частини Російської імперії, яка називалася Південно-Західний край (або сучасна Україна), від Балти до Одеси (196 верст).

В.П. Ієвлева зазначає [52], що внаслідок великої витратності на будівництво залізниць, були засновані приватні акціонерні товариства (АТ), на конфесійних угодах. Всього таких на території Росії було утворено 357 (з них – 53 залізничних, 73 банківських та 163 промислових) [53]. У свою чергу, ці товариства користувалися послугами банківських контор. Причому, цей процес не мав планового порядку, й не був систематизованим.

Протягом 1870-их років мережа цих установ була Міністерством шляхів сполучення (МШС) Росії розпорошена між 52 АТ. Міністерство намагалось вирішити питання урегулювання відносин між власниками приватних залізниць та державою [53]. З 1869 року МШС Російської імперії очолював Володимир Олексійович Бобринський, генерал; саме при ньому відбулося посилене залізничне будівництво за концесіями.

Не обійшлося й без корупції в мільйонних сумах, в результаті заборгованість приватних залізниць держскарбниці зростає; міністр був звільнений. З 1871 року МШС очолює Олексій Павлович Бобринський, теж генерал. На його думку, залізниці мали будуватися за рахунок держскарбниці; з цим не погодився тодішній міністр фінансів граф Михайло Христофорович Рейтерн [1; 2; 5; 11; 16].

У цей час було засноване *Управління залізниць*; держава згодом повністю взяла під свій контроль проведення дослідницьких робіт, розрахунків і кошторисних витрат.

Києво-Балтська залізнична лінія, за умовами договору укладеного між Товариством «*Де-Врієр і К°*» (очільник де-Врієр, бельгійський громадянин) й царським урядом (він взяв на себе зобов'язання з будівництва та постачання всіма засобами для спорудження) розпочала свою історію створення та функціонування 25 травня 1866 року.

Залізниця поділялася на дві ділянки: гілка, від Козятина до Бердичева, складала 27 верст; від Жмеринки до Волочиська – 167 верст. Передбачалося прокласти (з усім відгалуженням) 622 версти залізничної магістралі. На шляху від Жмеринки до Балти – звести 2 мости, зробити цей відрізок

залізниці двоколіїним; на інших ділянках – одноколіїний рух. Волочиську гілку – ввести після угоди між Росією й Австрією, з метою з'єднання Києво-Балтської магістралі (через Тернопіль) зі Львовом.

Загальна сума склала 14 083 370 рублів 50 копійок (металевих), (карбованець – українська назва рубля Російської імперії), 23 167 696 рублів кредитних коштів; тобто вартість 1 версти магістралі становила 21 484 рублів 60 копійок (металевих), 37 403 рублів 24 копійок кредитних коштів [52, с. 50]. Усі дослідницькі роботи були проведені інженер-капітаном О.Є. Шпильовим. 26 лютого 1866 року було закінчено визначення майбутнього шляху.

Імператор Олександр II наказав застосувати для будівництва залізниці армію; для цього були залучені 5-а, 33-я й 14-а піхотні дивізії; шлях від Києва до села Борщагівка доручили будувати 5-й дивізії. Дільницю від Жмеринки до Києва передбачалося будувати силами 10 000 штатських робітників, 500-ми возами. Земляним роботам мали сприяти власники земель.

Оскільки у країні не було певного обладнання, металеві конструкції завозилися з-за кордону, в основному, по морю, транзитом через Одесу. Частина шпал – у місцевих лісах; на 1 одну версту було розраховано 1400 шпал. Закордонні спеціалісти опікувалися укладанням рейок.

Товариство також мало збудувати вокзали та депо, 10 водогінних башт – у Києві, Кожанці, Козятині й Борщах. Ще дуже важливий момент: Товариство уклало угоду з петербурзькою контрою «*Сіменс і Гальке*» (Siemens & Halske AG. 20th Century Press Archives, 1908) відносно прокладання телеграфного сполучення по всій Київсько-Балтській лінії [34]. На той час це була провідна телеграфна компанія в Європі.

Але з часом стався конфуз – робітники пиячили, ухилялися від роботи, були незадоволені зарплатнею та організацією праці; у цих умовах Товариство вирішило залучити замість штатських робітників, солдат, 6 000 піхотинців-саперів, 3 000 штрафників. У результаті на 1867 рік полотно з ґрунту було зведено на 162 верстах. Земляні роботи здійснювалися під наглядом інженера Яхимовича.

Київська залізнична станція знаходилася в топі. Були закладені 3 станції II класу: у Козятині, Бердичеві й Жмеринці; 3 станції III класу – у Вінниці, Крижополі й Борщах; 16 станцій IV класу, в наступних поселеннях: Боярка, Мотовилівка, Фастів, Кожанка, Попільня, Брівки, Радзивилів,

Голедри, Калинівка, Гнівань. Ярошенки, Юрківка, Вапнярка, Попелюха, Кодима, Слобідка.

У 1867 році здійснено випробування рейок, поставлених з Бельгії. У складі комісії були присутні: від інспекції з будівництва: інженери, штабс-капітани – Замятін і Шталь, від Товариства – інженери, полковник Крейслер і підполковники Петерс і Леталь; головний керівник робіт – А.А. Фільйоль-Броги.

Будівництво затягувалося внаслідок поганої організації робіт, несвоєчасної виплати зарплатні, що спричинило відтік кадрів. Всього ж на будівництві залізниці було залучено 30 000 робочих людей. На початку вересня 1868 року рейки були змонтовані на шляху від Києва до Балти; був відкритий тимчасовий рух по всьому маршруту. На цьому наполягали власники заводів і фабрик, землевласники краю, тодішніх Чернігівської та Полтавської губерній; вони неодноразово зверталися до МШС з проханням відкрити вантажний рух.

У січні 1870 року скликано нову комісію в складі: голова комісії, інженер, дійсний статський радник Еміль Карлович Шернваль-Валлен [2], інженер, статський радник Петерс, інженер, статський радник Генріх, інженер, статський радник Філевич; інженер, титулярний радник Зубов. У результаті діяльності комісії Київсько-Балтську залізницю було визнано придатною до експлуатації та офіційно відкрито 26 травня 1870 року [53, с. 82–85].

Одночасно будувалася Курсько-Київська залізниця. Місцем їхнього з'єднання мав стати Київ. Для цього передбачалося спорудити в Києві хаб (пасажирсько-товарний), звести міст через Дніпро. Київський вокзал спроектував Іван-Фрідріх Станіславович Вишневський (1829–1875), український архітектор.

Закладка Київського вокзалу відбулася 25 липня 1867 року. Святкову церемонію розпочав митрополит Київський та Галицький Арсеній (до постригу Федір Павлович Москвін; 1796–1876), єпископ Російської православної церкви. У фундамент майбутнього вокзалу було закладено металеві дошки, на яких російською та французькою мовами було викарбовано текст: «...*Киев. 25 июля 1867 года. В царствование Государя императора Александра II-го. Заложено это здание в присутствии: высокопреосвященного Арсения митрополита Киевского и Галицкого; Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, генерал-адъютанта Безака, начальника инспекции, генерал-майора Бобринцева-Пушкина и председателя общества строителей дороги де-Вриер, Шакен, Брюно и К^о г. Фильоль-Броги*» [7].

Місцем його розташування стала долина річки Либідь, з боку передмістя Нижня Солом'янка, наприкінці вул. Безаківської. Згодом, у час будівництва Київського вокзалу, міська комісія з перейменувань у 1869 році назвала вулицю на честь генерал-губернатора Олександра Павловича Безака (1800–1868), одного з активних організаторів й учасників проекту спорудження залізниці [38].

У передмісті *Верхня Солом'янка*, з боку товарної залізничної станції, було засновано Залізничну колонію, одночасно з Головними залізничними майстернями, які згодом стали визначним ремонтним хабом у структурі Південно-Західної залізниці; їх відкрили для експлуатації в 1868 році; у 1879 році вони отримали назву «*Головні залізничні майстерні Південно-Західної залізниці*»; цей факт спричинив діяльність поселення залізничників, воно стало Київською Залізничною колонією [8; 53, с. 84–85]. Товарна станція існує й донині; на стіні одного з пакгаузів зберігся надпис часів гітлеровської окупації Києва: «*Verboten!*» («*Заборонено!*»).

Вокзали-станції II класу (зазначені вище) Києво-Балтської магістралі будувалися на основі подібного проекту, але в значно менших архітектурно-будівельних розмірах. Вартість таких станцій складала 134 827 рублів (Кривошипін, 2012:83). Всього споруджено 5 дільниць залізниці; відповідальним за роботи на 1-й дільниці був Карл Федорович фон Мекк (1821–1876), російський підприємець (Столичный лоск...); за всі роботи відповідав інженер-полковник Валеріан Олександрович Панаєв (1824–1899) («*Русская старина*», 1893:320-355,461-502). Замість бельгійських рейок були замовлені британські; рухомий склад прибув з Німеччини (платформи і вагони були виготовлені на заводі Леуенштейна (Гамбург), локомотиви – на фірмі «*Борзінг*» (Берлін)).

Нарешті, фінальним акордом у цій історії стало будівництво мосту через Дніпро. Його спорудження стало знаковим не тільки для Києва, але й для всієї Російської імперії; міст з'єднав Києво-Балтську залізницею з Москвою, яка, в свою чергу, поєднувалася зі столицею, із Санкт-Петербургом.

Міст спроектував знаний Аманд Єгорович Струве (1835–1898), російський військовий інженер, який перетворив Київ з ранньомодерного урбаністичного центру на новітнє місто (Рішення Київської міської ради від 19 квітня 2018 року...; Анисимов, 2006). Він мав 12 прогонів, 13 опор, був (на той час) одним з найбільших мостів у Європі – 1058 метрів. 12 лютого 1870 року здійснено його випробування. За особливі звитяги у залізничному будівництві імператорським указом А.Є. Струве було присвоєно військові звання – підполковника і полковника (Де-Струве Адам Єгорович. Список генералам по старшинству...).

Висновки

1. Висвітлена вище у роботі тема має певне теоретичне і практичне значення. З точки зору теоретичного значення вона має перспективу в сенсі подальшого дослідження джерел з історії Південно-Західної залізниці – архівно-документальних й бібліографічних. У практичному сенсі ця історія може викладена в спецкурсах з історії України, Києва, із історії науки, техніки й технологій.

2. Історія будівництва залізничної магістралі Київ-Балта яскраво зображує реалії тодішнього життя в Україні на теренах Російської імперії. Ця залізниця мала для Росії перш за все військово-політичне значення. Країна пережила Кримську війну, попереду ще були бої на Балканах; імперія вступила в пореформений час, коли активно розвивалася промисловість; нарощувалося потужне цукровиробництво; Україна мала одне з передових місць в імперії в сенсі сільського господарства, опинилася у вирі торгівельних й економічних трансформацій.

3. У описуваний нами час українські міста – від Києва до Одеси, значно зросли в якості економічно-торгівельних хабів. Залізниця пожвавила розвиток містобудівництва на українських землях. Також була приділена велика увага кадрам, які мали забезпечувати технічний й технологічний розвиток; були засновані спеціальні технічні заклади, де молодь отримувала гідну технічну освіту.

Список літератури:

1. А.Я. Рейтерн М. Х. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1899. Т. XXVIa. С. 511–512.
2. Азанчевский В.Н. Рейтерн М. Х. *Русский биографический словарь* : в 25 томах. 1913. СПб. Т. 16: Рейтерн – Рольцберг. С. 5–22.
3. Внеклассная станция Киево-Брестской железной дороги в Киеве (Литография Бегрова А.). Листы 44–47. *Зодчий*. 1874, сентябрь – октябрь.
4. Герсеванов М.Н. Институт инженеров путей сообщения (Санкт-Петербург). Отчет о состоянии Института инженеров путей сообщения ... . Санкт-Петербург, 1867–1904 . С 1 июня 1898 по 1-е июня

1899 года / представленный директором М. Н. Герсевановым. Тип. Ю. Н. Эрлих, 1900. 83 с. Отчеты с 1-го июля 1899 по 1-е июля 1900 г. и с 1-го июля 1900 по 1-е июля 1902 г. печатались в Сборнике Ин-та инженерных путей сообщения... 1901, вып. 55; 1904, вып. 64 (Шифр: 18.339.3.1).

5. Гр. Рейтерн Михаил Христофорович. Список гражданским чинам первых трех классов. Исправлен по 1-е февраля 1890 года. СПб. : Типография Правительствующего сената, 1890. С. 8–9.

6. Де-Струве А. Е. Список генералам по старшинству. Составлен по 1 января 1898 года. Санкт-Петербург: Военная типография. С. 395.

7. Закладка в Киеве станции железной дороги. *Киевлянин*. 1887. № 89. С. 143–145, 182.

8. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. 1. К. : УРЕ ім. М.П. Бажана, 1999. 345 с.

9. Исторический очерк железных дорог в России с их основания по 1897 г. включительно. СПб. : Типография Министерства путей сообщения, 1998. Вып. 1. С. 119.

10. История железнодорожного транспорта России. Т. I: 1836–1917 гг. СПб, 1994. 336 с.

11. Куломзин А. Н., Рейтерн-Нолькен В. Г. М. Х. Рейтерн. Биографический очерк. СПб., 1910. 195 с.

12. Министерство путей сообщения. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп. т.). СПб., 1890–1907.

13. Охоронні зони пам'яток історії та культури. Залізничний район. Паспорти: Звіт НДІТІАМ. Інв. № 1328. К., 1987.

14. Очерк правительственных отношений к постройке и эксплуатации железных дорог. *Журнал МПС*. СПб., 1878. Т.2. Кн. 1. С. 120–137.

15. ПСЗ-2, 1878 г., № 58611; ПСЗ-3, 1894 г., № 10800.

16. Рейтерн М. Х. *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*. СПб., 1908–1913.

17. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА у м. Санкт-Петербурзі). Ф. 174. Оп. 1. Спр. 5. 450 арк. 1873–1873 рр.

18. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 207. Оп. 1. Спр. 20. 256 арк.

19. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 219. Оп. 1. Спр. 5946. 280 арк.

20. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 219. Оп. 1. Спр. 6104. 155 арк.

21. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 219. Оп. 1. Спр. 6163. 408 арк.

22. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 265. Оп. 2. Спр. 363. 142 арк.

23. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 268. Оп. 3. Спр. 61. 50 арк.

24. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 446. Оп. 26. Спр. 10. 325 арк.

25. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 446. Оп. 28. Спр. 3. 49 арк.

26. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 446. Оп. 29. Спр. 12. 120 арк.

27. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 1263. Оп. 1. Спр. 3048. 700 арк.

28. РГИА, ф. 446, оп. 27, д. 1. Доклад № 21. 8 марта 1873 г. «Об открытии 1-го марта движения на Киево-Брестской железной дороге от Бердичева до ст. Кривино».

29. РГИА, ф. 446, оп. 27, д. 2. Доклад № 89. 9 июня 1873 г. «Об открытии 25 мая движения на 2 участке Киево-Брестской ж. д. от станции Кривино до Брест-Литовска».

30. РГИА, ф. 446, оп. 27, д. 2. Доклад № 129. 25 августа 1873 г. «Об открытии движения 15 августа по Радзивилловской ветви Киево-Брестской ж. д.»

31. Рішення Київської міської ради від 19 квітня 2018 року № 489/4553 «Про найменування нових вулиць в Оболонському районі міста Києва». *Хрещатик*. 2018. № 55(5106). 23 травня. С. 3–4.

32. «Русская старина». 1893. Т. 79. С. 320–355, 461–502; 1893. Т. 80. С. 38–62, 395–412, 539–568; 1901. Т. 106. С. 473–490; 1901. Т. 107. С. 31–66, 285–320, 481–510; 1901. Т. 108. С. 109–135, 579–592; 1901. Т. 109. С. 187–199; 1902. Т. 110. С. 317–336; 1902. Т. 111. С. 399–426; 1902. Т. 112. С. 521–547; 1903. Т. 113. С. 149–164, 363–388, 567–570; 1903. Т. 114. С. 189–207; 1906. Т. 128. С. 397–442.

33. Русский биографический словарь: В 25 т.; под наблюдением А.А. Половцова. 1896–1918.

34. Сведения о предполагаемых работах на Киево-Балтской железной дороге в компанию 1867 года. *Киевлянин*. 1867. № 8. С. 38.

35. Система постройки и эксплуатации железных дорог. *Журнал Министерства путей сообщения*. СПб, 1878. Т. 2. Кн. 1. С. 119–177.

36. Станция в Киеве. (1874). *Зодчий*. 1874. № 8-9. С. 113.

37. Труды Высочайше утверждённой комиссии для исследования железнодорожного дела в России. СПб.: Тип. Братьев Шумахер, 1879. Т. 3. Ч. 1. С. 20–25.

38. Часть официальная [О наименовании некоторых улиц и площадей в Киевѣ]. (1869). *Киевлянинъ*. № 95. 14 августа. С. 1–2. Архівовано з першоджерела 15 березня 2013.

39. ЦДІА України, ф. 707, оп. 221, спр. 97, арк. 2–7; спр. 60, арк. 1–5; оп. 221, спр. 97, арк. 94.

40. Энциклопедический справочник «Киев» (1982). Под ред. А. В. Кудрицкого. К. : Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1982. С. 179.

41. Юго-Западные железные дороги. (1890-1907). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890–1907.
42. Юго-западные железные дороги. (1907-1909). *Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 4 т. СПб.
43. Юго-Западные железные дороги. (до 1917 года). Вестник Юго-Западных железных дорог: Ежегод. журн. / МПС. Г.1-15. Киев : Упр. Юго-Зап. ж. д., 1903–1917. Подзаг.: 1903–1917 № 13/14 Ежегод. журн.; 1917 № 15/17 Ежегод. проф.-полит. журн. Орган Центр. испол. ком. Юго-Зап. ж. д.; 1917 № 18/20-28/31 ... Орган Союза служащих мастеровых и рабочих Юго-Зап. ж. д. Изд-во: 1903–1917 № 13/14 Упр. Юго-Зап. ж. д. (В части №№ указ. изд. отсутствует); 1917 № 15/17 ЦИК Юго-Зап. ж. д.; 1917 № 18/20-28/31 Глав. ком. Юго-Зап. ж. д.
44. Siemens & Halske AG. *20th Century Press Archives*. 1908.

Література

1. Анисимов А. Куда летит наш паровоз? (2006). *«Кіевській телеграфі»*. 2006. № 28(322). 14–20 июля.
2. Агієнко І.В. Формування мережі залізниць на українських землях у ХІХ сторіччі: хронологічні орієнтири. *Красзнавство*. 2011. № 4. С. 204–209.
3. Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина ХІХ ст.). *Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду*. 1963. С. 114–141.
4. Богатчук С.С. Підготовка кадрів залізничників в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). (2009). *Інтелекція і влада. Одеський Національний університет*. Вип. 16. С. 17–24;
5. Богатчук С. С. Формування технічних кадрів для залізниць України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). (2009). *Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського : збірка наук. пр. Серія. Історія. Вінниця*. Вип. 15. С. 42–46.
6. Варнеке О.Б. Залізничне будівництво на Україні в 60–х рр. *Записки Одеського наукового товариства при УАН. Секція соціально-історична*. 1927. Т. 1.; До історії залізничного транспорту на Україні. *Зап. істор.-філол. відділу УАН*. 1927. Кн. 11.
7. Іванова О.В. Тут народжується майбутнє залізничних магістралей. *Віче*. 2012. Т. 9. С. 52–53.
8. Ієвлева В.П. Ранні етапи розвитку київських напрямів Південно-Західної залізниці у другій половині ХІХ ст. *Питання історії науки і техніки*. 2016. № 1. С. 47–57.
9. Кривошипін О.М. Південно-Західні залізниці на теренах України в другій половині ХІХ століття: Досвід акціонування та структурних перетворень. Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2012. С. 23–33, 77–81, 82, 83, 84–85, 151–155, 154–167, 170–172.
10. Кульчицький С. В. Залізничне будівництво в Україні ХІХ – початку ХХ століть. (2005). *Енциклопедія історії України*. К. : Наукова думка. Т. 3 : Е – Й. 672 с.
11. Кульчицький С. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні. *Економіка Радянської України*. 1963). № 2. С. 102–106.
12. Марговенко А. «Дороги царей». *Журнал «Урал»*. 2004. № 10. С. 4–16.
13. Машкін О. М. Залізниці, залізничні шляхи на українських територіях в 19–20 ст. *Енциклопедія історії України* : у 10 т.; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка. (2005). Т. 3 : Е – Й. 672 с.
14. Москалюк М.М. Роль залізничного транспорту в розвитку промисловості України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Збірник наукових праць «Україна-Європа-Світ»*. 2017. С. 69–78.
15. Нариси з історії техніки та технологій: навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. (2009). О. М. Царенко, С. І. Рябець. Кіровоград, 2009. 502 с.
16. Олійник В. Человек, который «воздвиг себе вековечный памятник». Но был благополучно забыт киевлянами (2005). *«Зеркало недели»*. № 20 (548). 28 мая – 3 июня.
17. Первые железные дороги России. Мн.: Харвест, 2002. 144 с.
18. Погребинский А. П. Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60–90-е гг. ХІХ в.) (1954). *Исторические записки*. Т. 47.
19. Семенюк Е. Філософія сучасної науки і техніки : підручник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 364 с.
20. Цезаревский П. Из действительности. *Железнодорожное дело*. 1890. № 4. С. 353.

Salata H.V. BIBLIOGRAPHIC-ARCHIVE BASE AS A SOURCE OF THE RAILROAD «KYIV-BALTA» HISTORY

The railway, especially in the XIX century, was a great miracle – in terms of science and technology, the use of technology, raising the level of general and special education, especially engineering. For Russia, then Ukraine, its beautiful cities, which were connected with the railway, it was a miracle and a holiday – new discoveries, a breakthrough from the deadlock of serfdom, new industry and detailed railway infrastructure, new urban architecture, a new way of life people, especially in the sense of free movement of people and goods, complex and highly paid work. As a research methodology are relevant principles of research, research methods, especially in the field of history – society, science and technology, urban planning, social culture, in the stream of study of sources and literature of various origins, deposited in archives, museums, libraries etc., in the environment of museum studies and monument studies, exhibition activities, that they use artifacts of historical significance. The aim of the study is to analyze archival sources on the history of the Kyiv-Balta railway, which played a pioneering role in terms of industrial development, transport infrastructure, socio-cultural life of the Russian Empire, in part, Ukraine and its cities. The significance of the research is theoretical and practical. There is a further deepening in historical sources for the purpose of their actualization in the sense of support of historical memory – regional and local. This material can be used in teaching special courses in history, archival science; in the field of popular science education on the Internet, social sources, in classes at all levels of education. The highlighted in the article topic has a certain theoretical and practical value. From the standpoint of theoretical value it has a prospect in the sense of further research of the sources of the history of the South-Western railroad – archival and bibliographic. In a practical sense, this history can be presented in special courses on the history of Ukraine, Kyiv, yea the history of science, technology and engineering.

Key words: document, archive, railway, Kyiv, Balta, equipment, technologies.

Супонєва С.В.

Національний університет «Львівська політехніка»

Годованська О.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

МУЗЕЙНА ЕКСПОЗИЦІЯ: ГЕНЕРУВАННЯ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ

У статті розглянуто основні етапи організації музейної експозиції: науково-концептуальний, тематично-експозиційне планування, підбір експонатів, монтажне проектування. Проаналізовано пояснювальні тексти (експлікація і етикетаж) як один зі способів взаємодії з мистецькими творами. Визначено цілісність музейної експозиції, як гармонійну єдність художньо-образного, функціонального, конструктивно-технічного та економічного аспектів, що поєднують музейні предмети за їх інформативними та атрактивними змістовими рисами. Окреслено ознаки тимчасових експозиції – виставок і пов'язані з ними робота з вивчення, збереження та публікації, що «додають ваги» музейним колекціям.

Описано екскурсію як музейний «діалог», що є одним зі способів отримання цілісної інформації про заекспоновану колекцію, історію музею, його діячів, формування колекцій та ін. Вказано роль та значення активної залученості відвідувачів музею до екскурсії. Та підвищення ефективності екскурсовода «шляхом відмови» від нагромадження фактів.

У статті відзначено вагу книги відгуків або гостьової книги як одного із найцікавіших предметів у музеї. Як можливість «відповісти музею» та перетворитися на «джерело почуттів» цільової аудиторії.

Сформульовано висновок, що використовуючи фінансові та людські ресурси, музей може забезпечити технічну й організаційну базу для створення належного «продукту», який насамперед ґрунтується на його колекції, науковому підході, виконує просвітницьку функцію та сприяє розвитку чи то всієї країни, чи окремих теренів у культурному, соціальному чи економічному аспектах. Дивлячись на музеї крізь призму їх експозиційної роботи, доречно відзначити їх різноманіття, що зумовлене специфікою колекцій, відмінностями у роботі та навколишніми контекстами кожного з них. Вивчення музейної «продукції» виявляє характерні ознаки, що притаманні «гібридним» установам – це поєднання поширення і збереження, організація заходів і дослідницька робота, дозволя і насолода, споживання і освіта.

Ключові слова: музей, експозиція, екскурсія, етикетаж, виставка, книга відгуків.

Постановка проблеми. Музей як самодостатня наукова установа, опрацьовує та зберігає унікальні пам'ятки матеріальної та нематеріальної культури людства. «Обличчям» кожного музею є його експозиція, вона виконує основне комунікативне призначення музею – це передавання, переказування інформації до відвідувачів через експоновані музейні предмети, науково-допоміжні матеріали, тексти. Це одна з відмінних ознак музеїв від інститутів, архівів чи навчальних закладів [1, с. 11].

У статті розглянуто основні етапи організації музейної експозиції оперті на визначальні зміни у музейному просторі, що обумовлені різними чинниками. В останні десятиліття в Україні формується місія музею як культурної, наукової й адміністративної програми та генерується економічний аспект діяльності музеїв як виробника музейного

«продукту», зорієнтованого на сучасного відвідувача. При цьому поступово в Україні «музей-хранитель» перетворюється на «музей-культурний центр», де музейний продукт постійно диверсифікується, інтерпретуючи зміст музейних колекцій у нових культурних контекстах, осмислюючи культурну спадщину як економічний і культурний ресурс розвитку. Модернізація музеїв потребує нових знань з експозиційної роботи, організації діяльності для ефективного виконання своєю місії у суспільстві, що змінюється. Актуальність піднятого питання про генеруванні і варіативність музейних експозицій опирається на значущість пошуку відповідей на питання про те, як музей може якнайкраще використати свій капітал шляхом диференційованої стратегії та впровадження відповідних засобів. Описані основні етапи організації музейної експозиції та сформульовані

висновки можуть утвердити в думці про необхідність впровадити нові технології, привабити й утримувати публіку, визначитися зі своїми відвідувачами, розподілити їх на категорії, зацікавити їх, зробити так, щоб вони прийшли і неодноразово повернулись [11, с. 12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує про переосмислення майбутнього музеїв і про розширення меж сприйняття музеїв. Книжка нідерландського письменника і арт-консультанта Йохана Ідема стала інструкцією з перетворення з нудного блукання музейними залами на захопливу подорож, сповнену яскравих емоцій [5]. Розгляд наукових публікацій про музейну справу зазначає значущість реалізованих проєктів, на яких, навчаючись, представляють конкретний досвід роботи освітньокультурологічної діяльності, діляться практичними порадами для працівників музеїв щодо форми співпраці з шкільними педагогами та сучасними можливостями творення просвітницьких контентів веб-сторінок музеїв [6]. Перетворення музеїв на організацію особливого типу, що можна віднести, на думку Жан-Мішеля Тобелема, до категорії «культурних ринкових установ». Означає, що музейні заклади еволюціонують, намагаючись виконувати свою культурну місію і перебувають у тісному зв'язку з ринковими механізмами, що впливають на більшу частину їх діяльності. Проте музеї не підприємства, вони належать до неприбуткового сектору [11].

Постановка завдання. У статті головним завданням є опис і аналіз основних етапів організації музейної експозиції, що відповідає принципово новій моделі. Вивчення музейної «продукції» виявляє характерні ознаки, що притаманні «гібридним» установам – це поєднання поширення і збереження, організація заходів і дослідницька робота, дозвілля і насолода, споживання і освіта.

Виклад основного матеріалу дослідження. З позиції сьогодення більшість стаціонарних експозицій музеїв мали шаблонний вигляд. Тому зараз пріоритетним є побудова принципово нової моделі експозиції, яка б відповідала сучасним вимогам економічного, соціального та культурного життя, була б індивідуальною і єдиною в своєму роді, привертала увагу відвідувачів до певної проблеми, події чи явища [12, с. 42]. Організація музейної експозиції складається з кількох технологічних етапів. Початковий етап – це науково-концептуальний. Дирекція та відповідальні працівники музею на цьому етапі продикують ідеї щодо вигляду та змісту майбутньої

експозиції, особливостей її комплектування і розміщення. Ідеї формуються в цілісну концепцію, і в руслі цієї концепції триває науковий пошук та здійснюються додаткові експертні дослідження, аналізується власний музейний фонд та ведуться переговори із спорідненими музейними установами про залучення експонатів. Після схвалення наукової концепції чи одночасно з нею розробляється художня концепція, у якій кристалізується провідна художня ідея. Визначається модель просторової побудови експозиції, задаються дизайнерські рішення. Обов'язковим є аналіз приміщення майбутньої експозиції, особливо якщо це пам'ятка архітектури [8, с. 108].

Наступний етап – це складання тематично-експозиційних планів, що буває найтривалішим у часі під час формування експозиції. Такий план оформляється як таблиця й містить вичерпний опис майбутньої експозиції із зазначенням її мети, завдань, послідовним переліком тем, підтем, комплексів і груп пам'яток, каталожним переліком затверджених експонатів [6, с. 88]. Згодом, етап підбору експонатів, який необхідний у плані дотримання принципів атракційності й репрезентативності предметів, що обираються з фондосховища для експонування. Якщо предмети є в кількох екземплярах, для експозиції обирається той, який зберігся краще чи яскравіший і привабливіший на вигляд. Є випадки, коли у фондових колекціях музею є обмаль унікальних предметів і немає можливості їх випозичати. В такому випадку, не доречним є виготовляти копії, а кращим і якіснішим рішенням виступають аудіовізуальні та художньо-оздоблювальні засоби, які доповнять наявні артефакти і не спростять експозиційну подачу [3, с. 45].

Важливим етапом є підготовка пояснювальних текстів. Вони поділяються на: експлікації та етикетаж. При написанні текстового супроводу експозиції важливо здивувати читача, зацікавити його маловідомими фактами. Водночас тексти не мають бути об'ємними з використанням надскладної вузькопрофільної термінології, а лаконічними, доступними у викладі матеріалу. Доречно знати, що тексти не є специфічно музейним засобом вираження, тому експозиція не має бути ними переобтяжена. На завершальному етапі підготовки експозиції відбувається монтаж. На цьому етапі є змога зауважити певні огріхи й зробити відповідні корективи у попередніх планах і ескізах. Монтажене проектування полягає в розробці групою музейних працівників комплексу документації, необхідної для виготовлення і збирання

експозиційного устаткування, науково-допоміжних матеріалів, освітлювальної апаратури і технічних засобів. На основі монтажних аркушів та шаблонів виготовляється необхідне устаткування, кріплення, планшети для анотацій, перевіряється візуальна сумісність експонатів і загальне враження від експозиції. Важливим моментом, у процесі монтажу експозиції є зважений підхід до вразливості експонатів на дії прямого сонячного світла, фотоспалахи, найменші температурні коливання у час скупчень відвідувачів. Для захисту таких уразливих пам'яток використовують спеціальні технічні засоби, а в дуже рідкісних випадках замінюють оригінал на її точну копію.

Для того, щоб надати відвідувачам можливість самостійно орієнтуватися в експозиції, використовується система покажчиків. Це, перш за все, план експозиційних залів, що містить назву кожного з них. Біля входу в окремий зал часто розміщується його план з вказівкою маршруту, назвами і нумерацією експозиційних комплексів. У залах використовують покажчики у вигляді стрілок на стіні або на підлозі.

У результаті професійної, послідовної, креативної підготовки експозиції можна досягнути її естетичну цілісність – гармонійну єдність художньо-образного, функціонального, конструктивно-технічного та економічного аспектів, що сформує музейний продукт за інформативними атрактивними змістовими ознаками. Для детального фахового ознайомлення з експозицією в музеї передбачено проведення екскурсій як музейного «діалогу». Це один зі способів отримання цілісної інформації про заекспоновану колекцію, історію музею, його діячів, формування колекцій та ін. Важливе місце посідає активна залученість відвідувачів музею до екскурсії та підвищення ефективності екскурсовода «шляхом відмови» від нагромадження фактів. Зважаючи на емоційний вплив різних звуків, можна оживити сприйняття експонатів за допомогою фонокоментарів [4, с. 80]. Таким чином, можна використовувати різні природні шуми (голос птахів, шум вітру, течія води, горіння багаття і т.д.), музичний та аудіо супровід через колонки та навушники. Для додаткової інформації можуть слугувати невеликі екрани чи попітри. Іноді, як елемент інтерактивності використовують урухомлені підставки під експонати, які за допомогою спеціального механізму повільно обертаються разом з пам'яткою так, що її можна оглянути з всіх сторін. Сучасні системами освітлення дають можливість використовувати дистанційне управління світлом за допомогою пульта

чи автоматичного реагування на рух. Однозначно, потрібно переглянути музейне правило: «руками не чіпати». Для створення можливості «чіпати руками» можна, наприклад, поруч із пам'яткою на підставку покласти муляж, який можна взяти в руки чи приміряти на себе. Це додасть оживлення експозиції, зробить її цікавішою у сприйнятті та й прямо залучить відвідувачів [9, с. 116].

Практично у кожному музеї після огляду експозиції можна залишити свої враження від побаченого у книзі відгуків або гостьовій книзі як одного із найцікавіших предметів у музеї. Її можна розглядати як можливість «відповісти музею» та перетворитися на «джерело почуттів» цільової аудиторії [7, с. 18].

Із проходженням певного часу від відкриття експозиції попит на її огляд зменшується. Тож можна спробувати «оживити» її наступними діями: періодично змінювати окремі тематичні блоки; експонувати на короткий час мега унікальної пам'ятки із фондів музею; проводити профільні майстер-класи від відомих майстрів у залі експозиції.

Музеї працюють над створенням не тільки постійних, а й тимчасових експозицій – це виставки. Вони бувають як стаціонарними, так і пересувними, а їх тимчасовий характер виявляється у складі експонатів. На виставках часто демонструються предмети з інших музеїв і приватних колекцій, а також предмети, які не можуть довго знаходитися за межами фондосховищ, наприклад, акварелі, письмові джерела, унікальні речі тощо.

У музейній практиці склалися три основні типи музейних виставок – це тематичні виставки, в основі яких лежить певний сюжет; фондіві виставки, які знайомлять відвідувачів з мало-відомими і малодоступними колекціями; звітні виставки, які створюються за результатами реставраційних робіт, за підсумками комплектування фондів (так звані виставки нових надходжень). Доволі поширеними є тематичні виставки художників, фотомитців, колективні пленери. На відкриття таких виставок часто запрошуються музичні колективи та ансамблі, почесні гості в особі державного посадовця, генерального консула, представника духовенства. Іноді виставка об'єднується разом із презентацією альбому чи каталогу робіт даного автора. Найбільш резонансні виставкові проекти завершуються круглим столом із обговоренням результатів, перспектив та відгуків відвідувачів.

Підготовка тимчасової виставки займає менше часу і засобів, ніж постійна експозиція, проте під-

бір предметів, формування виставкового плану, текстів та підписів потребує індивідуального підходу. Обладнання під такі виставки є часто використовуваним, легко розбірним, модульним. Через свій короткотривалий час експонування та приуроченність до певної події, такі виставки зазвичай користуються великим попитом серед поціновувачів відвідування музею та гостей міста.

Висновки. Використовуючи фінансові та людські ресурси, музей може забезпечити технічну й організаційну базу для створення належного «продукту», який насамперед ґрунтується на його колекції, науковому підході, виконує просвітницьку функцію та сприяє розвитку чи то всієї країни, чи окремих теренів у культурному, соціальному чи економічному аспектах. Дивлячись на музеї крізь призму їх експозиційної роботи, доречно відзначити їх різноманіття, що

зумовлене специфікою колекцій, відмінностями у роботі та навколишніми контекстами кожного з них. Вивчення музейної «продукції» виявляє характерні ознаки, що притаманні «гібридним» установам – це поєднання поширення і збереження, організація заходів і дослідницька робота, дозвілля і насолода, споживання і освіта. Створення виставок є складовою частиною експозиційної роботи музеїв. Виставки підвищують доступність і суспільну значимість музейних фондів, вводять в науковий і культурний обіг пам'ятки, що знаходяться в приватних зібраннях; сприяють відпрацюванню і вдосконалення методів експозиційної і культурно-освітньої роботи музею, розширюють географію його діяльності. В даний час активно розвивається міжнародний обмін виставками, що сприяє культурному взаємозбагаченню [10, с. 3].

Список літератури:

1. Білавич Д. Місія музею та чинники її формування / Художній музей початку 21 ст. і його роль у формуванні сучасного культурного середовища: матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 20-річчя Чернівецького обласного художнього музею. Чернівці, 2008. С. 11.
2. Вялець А. Музеї та сучасність / Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. Київ, 2004. С. 10–14.
3. Гречаников С.Н. Некоторые принципы пространственной организации экспозиции / Художественные музеи и эстетическое воспитание трудящихся. Москва, 1974. С. 44–65.
4. Живолуп Ю.И. К вопросу о комплектировании этнографических коллекций в краеведческих музеях / Музей и современность: комплектование музейных коллекций. Москва, 1982. С. 73–86.
5. Ідема Й. Як ходити до музею / пер. з англ. О. Якименко. Харків, 2019. 132 с.
6. Музей: менеджмент і освітня діяльність / Упор. З. Мазурик, Г. Аартс. Львів, 2009. С. 84–93.
7. Піскун В. Роль музейної спадщини у формуванні національної ідентичності українців (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. Київ, 2004. С. 14–20.
8. Сабов М.М. Образно-средовое решение экспозиции – путь к активизации и повышению эффективности музейной коммуникации / Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. Дніпропетровськ, 1999. С. 108.
9. Скрипинська Т.В. До питання створення нових експозицій в краєзнавчих музеях / Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. Дніпропетровськ, 1999. С. 116.
10. Создание стационарных и передвижных выставок в государственных музеях (рекомендации подготовили Шавшин Г.В., Пригора А.В.). Київ, 1989. С. 3.
11. Тобелем Жан-Мішель. Нова епоха музеїв. Культурні установи перед викликом менеджменту / пер. з французької З. Борисюк, П. Таращука, С. Тевольде. Київ, 2018. 320 с.
12. Унгурян М. Музей і національне виховання / Художній музей початку 21 ст. і його роль у формуванні сучасного культурного середовища: матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 20-річчя Чернівецького обласного художнього музею. Чернівці, 2008. С. 42.
13. Шлепакова Т. Л. Безбар'єрний культурний простір України як зона комфорту і реабілітації для людей з особливими потребами. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2014/integraciya.pdf (дата звернення: 20.05.2022).

Suponiewa S.V., Hodovanska O.M. MUSEUM EXHIBITION: GENERATION AND VARIABILITY

The article considers the main stages of organizing a museum exhibition: scientific and conceptual, thematic and exhibition planning, selection of exhibits, and installation design. Explanatory texts (explication and labelling) are analyzed as one of the ways to interact with works of art. The integrity of the museum exhibition is a harmonious unity of artistic, functional, structural, technical and economic aspects. It combines museum objects according to their informative and attractive content features. The features of temporary exhibitions,

i.e. displays and related work on studying, preserving and publishing, which «add weight» to museum collections, are outlined.

The tour is described as a museum «dialogue», which is one of the ways to get complete information about the exhibited collection, the museum's history, its figures, the formation of collections, etc. The role and significance of active involvement of museum visitors in the tour are indicated, and the improvement of the guide's effectiveness «by avoiding» the accumulation of facts.

The article notes the weight of a review book or guest book as one of the most exciting items in the museum. It is an opportunity to «respond to the museum» and become a «source of feelings» for the target audience.

It is concluded that by using financial and human resources, the museum can provide a technical and organizational basis for creating a proper «product». It is primarily based on its collection and scientific approach, performs an educational function and contributes to the development of the entire country or individual territories in cultural, social or economic aspects. Looking at museums through the prism of their exhibition work, we should note their diversity, which is due to the specifics of the collections, differences in the work and the surrounding contexts of each of them. The study of museum «products» reveals the characteristic features inherent in «hybrid» institutions – a combination of distribution and preservation, organization of events and research work, leisure and enjoyment, consumption and education.

Key words: *museum, exhibition, excursion, labelling, display, review book.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(470+571) «1850/1917»

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.18>

Верховцева І.Г.

Державний податковий університет

РУСЬКИЙ МИР ЯК ТРАДИЦІЙНІ СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ «ДОВГОГО» ХІХ СТ.: ДО ВИТОКІВ РОСІЙСЬКОГО ФАШИЗМУ

Актуалізовано вивчення соціокультурної бази російського фашизму (рашизму) як політичної практики злочинного путінського режиму Російської Федерації. Ураховуючи понад 75-відсоткову підтримку росіянами її повномасштабної військової агресії в Україні та традиційність соціальних взаємин у Росії впродовж ХХ – початку ХХІ ст., увагу зосереджено на аналізі самоврядних практик «довгого» ХІХ ст., що побутували в російському селі й були виявом поширених державою на всю країну колективістських практик великоруських губерній – руського миру. Його характеризували, крім домінування принципу колективізму, тотальний контроль загалу громади над особою, правовий нігілізм, ірраціональний характер сільських взаємин. З метою встановлення керованості величезним імперським простором цієї аграрної країни такі практики було визначено за взірці під час конструювання управлінських норм у сільському його сегменті в контексті уніфікації місцевого управління в Російській імперії за шаблоном Великої реформи 1861–1871 рр. Узагальнюючи функціонування низових суб'єктів місцевого управління – самоврядних сільських громад, авторка запроваджує термін «мирський фашизм», яким позначає свавілля й беззаконня, що чинилися в цих громадах по відношенню до їх «слабких» членів і підприємливих осіб, консервацію патріархальності, ірраціональність і тоталітарний за своєю суттю характер сільських взаємин загалом. Зауважується, що в регіонах, де були вкорінені принципи індивідуалізму (польські, остзейські, українські губернії тощо), не було соціокультурної бази мирського фашизму, хоча на початку ХХ ст. селянські виступи в цих частинах імперії й характеризувалися екстремізмом.

Ключові слова: російський фашизм (рашизм), руський мир, традиційні самоврядні практики «довгого» ХІХ ст., мирський фашизм.

Постановка проблеми. Понад 75% пересічних росіян підтримали розпочату Російською Федерацією 24 лютого 2022 р. повномасштабну військову агресію в Україні, мотивовану міфічними завданнями її «демілітаризації» та «денацифікації» й підживлену імперськими за своєю суттю тезами щодо необхідності її деукраїнізації [10; 18–21]. Усе в купі з ядерним шантажем з боку президента Росії В.Путіна та злочинами проти людяності, вчиненими російськими окупантами на українських теренах, є постулюванням і реалізацією намірів геноциду українського народу, знищення його держави, визначенням «колективного Заходу», що підтримує Україну, як ірраціонального ворога Росії.

Підтримка дій своєї влади понад 3/4 пересічних росіян свідчить не тільки про їх зверхненість до інших народів і країн, про переко-

нання в праві Росії встановлювати іншим країнам рамки державної діяльності. Такі погляди російського загалу, якщо не акцентувати на його етнічній структурі, пов'язані із соціокультурними традиціями країни-агресорки, її суспільними цінностями, ба радше з відсутністю сформованих в ній базових цінностей. Зокрема, з невизнанням самоцінності людського життя, що перетворює на фікцію будь-яку іншу цінність і доводить домінування в цій країні традиційних суспільних цінностей. Таке характеризує російський соціум радше як архаїчне аграрне суспільство з його приматом колективізму. В контексті останнього найвищою цінністю є виживання спільноти, а всі інші суспільні завдання й практики підпорядковані цьому. Формування модерних суспільних цінностей та практик у такому соціумі вимагає багатолітньої, якщо не декількасотлітньої, роботи еліти

з радикальної перебудови архітектури соціуму та культурного оновлення країни загалом. Натомість злочини російських окупантів в Україні на тлі підтримки росіянами дій своєї влади свідчать, що новітній російський уряд не доклав необхідних зусиль з формування бодай модерної свідомості своїх громадян з її повагою прав і свобод людини, адже попередній радянський етап соціальної історії Росії був виявом зцементованих традиційних суспільних цінностей комуно-соціалістичного колективізму з його абсолютним неприйняттям самоцінності людського життя. Саме такі традиції і практики, що пронизували радянське буття від найнижчого мікросоціального рівня до рівня загальнодержавного соціуму, сприяли розгортанню в Україні Рад масових репресій, коли потрапити за ґрати можна було навіть через те, що деким повідомлялося «куди слід» про нібито антирадянську діяльність людини, що радше означало відсутність у неї абсолютної відданості колективістським соціалістичним ідеалам (розгледіти останнє можна було в недостатньо активному просуванні казармено-соціалістичних норм у будь-якій суспільній сфері чи побутовому повсякденні). На тлі повного знецінення життя окремої людини вірність цінностям колективістського співжиття зумовила сприйняття радянським соціумом усєї світової спільноти з позиції «хто не з нами, той проти нас» у значенні «хто проти нашого казарменого соціалізму, той проти нас як країни».

Наявність у сучасних росіян рудиментів такої архаїчної свідомості на тлі погроз керівництва РФ застосувати ядерну зброю загрожує знищенням людської цивілізації й актуалізує в глобальному масштабі питання російського фашизму (рашизму) як ідеології і політичної практики путінського режиму. З огляду на це, вельми актуальним завданням є з'ясування соціокультурної бази рашизму, хоча поняття культури для цього явища є радше оксюмороном.

Крім соціальної значущості проблеми, її актуальність зумовлена й запитам наукового вивчення, за висловом О.Зайцева, «багатогранного феномену фашизму», необхідністю заповнення фактологічних лакун [15, с. 38]. Конкретизуючи це, німецький вчений А.Умланд наголошує на важливості визначення поняття і сутності фашизму [22, с. 41]. А це можливо за умов глибокого вивчення його соціокультурних основ, у тому числі – в регіональному зрізі, зокрема, в розрізі рашизму.

Аналіз останніх досліджень. Хоча в соціогуманітаристиці вже актуалізовано завдання осмис-

лити соціокультурні передумови європейського фашизму [13, с. 24–28], ідеологічної бази російського фашизму та проявів фашистського характеру в соціальному полі сучасної Росії [4; 5, с. 31; 11; 16; 21], аналіз соціокультурної бази останнього є суцільною лакуною. Натомість початок покладено. Зокрема, публіцистичними публікаціями вітчизняної історикіні Л.Якубової [24; 25]. Дослідниця акцентує на свідомості «колективного руського» як «готового соціального субстрату» фашистського путінського режиму – «радянську / пострадянську людину пристосуванства до політичного, законодавчого та економічного свавілля влади». Наголошено, що з часів сталінської доби російський соціум практично не еволюціонував [25]. Підтримуючи цю тезу, зазначимо: традиції соціальних взаємин формуються поколіннями, і будь-яке масштабне соціальне явище завжди є виявом узвичаєної соціальної практики багатьох попередніх десятиліть. Не потребує окремого доведення теза про те, що радянська епоха була часом наслідування соціальних традицій попередніх часів – на цьому неодноразово наголошували науковці, констатуючи традиційність ментальності *homo sovieticus*. Принциповими характеристиками традиційних взаємин всередині радянського соціуму були колективізм / антиіндивідуалізм, культ традиції, ірраціоналізм мікросоціальних взаємин [9, с. 80, 82–83, 87; 11, с. 60; 12, с. 3, 8]. Ураховуючи, що останні є одними із соціокультурних характеристик фашизму [14; 15, с. 31; 17; 21], шукати соціокультурні витoki рашизму як регіонального різновиду останнього логічно в «передні» радянської доби – часах пізньої Російської імперії.

Мета статті. Не прагнучи всебічного висвітлення проблеми та ураховуючи традиційність законсервованої радянськими часами ментальності росіян, з метою з'ясування соціокультурної бази рашизму проаналізуємо соціальні практики «довгого» XIX ст. на теренах Російської імперії, а саме – її місцеві самоврядні традиції, «оновлення» яких сталося в другій половині XIX – на початку XX ст. під час масштабного реформування місцевого управління на базі місцевого самоврядування. Оскільки 9/10 соціуму цієї аграрної країни становило селянство, вважаємо доцільним зосередитись на сільському сегменті цих практик.

Виклад основного матеріалу. Збільшившись завдяки експансії в першій половині XIX ст. на 1,5 млн кв. км за рахунок Грузії, Фінляндії, Бессарабії, Примор'я, північно-східного Казахстану, питомої ваги етнічно-польських земель тощо,

в середині XIX ст. Російська імперія, що обрала шлях наздоганяючої модернізації й системних реформ, нагально потребувала піднесення ефективності управління в економічному, соціальному, політичному відношеннях та ствердження своєї конкурентоспроможності на світовій арені. Вельми суперечливим аспектом реформаторської діяльності в цьому контексті було те, що головною метою ініційованих владою суспільних змін стало завдання не стільки «осучаснити» «одну шосту суходолу», скільки зробити її елементарно керованою. Водночас потреби збереження цілісності країни вимагали розробки управлінської моделі, яка б, окрім економічного, соціального, політичного оновлення, убезпечила «єдину і неділимую» від сепаратизму місцевих еліт, сприяла підтримці трону найчисельнішою соціальною верствою – селянством. Хоча інтенсивний пошук нової управлінської моделі в середовищі імперського істеблішменту тривав з кінця XVIII ст., у якісно нову стадію він увійшов у 1850-і рр. – під час розробки Великих реформ 1860-х – 1870-х рр.

Руський мир як лекала для самоврядних практик модернізованого імперського села. Характерним для історичного досвіду сільського співжиття північно-західних (великоросійських) губерній Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст. був традиційний мирський самоврядний устрій. Миром тим часом називали як загал конкретного сільського населеного пункту, так і весь селянський світ (сільський соціум). Мирська самоврядна модель передбачала егалітарні практики архаїчного соціалізму та кругової поруки (колективної відповідальності) в реалізації селом зобов'язань перед землевласником і державою, коли тягло (зобов'язання) розподілялося на весь загал, але, незалежно від можливості окремого селянського двору виконати його, вся громада несла відповідальність за виконання цих зобов'язань і покривала колективною працею замалий внесок родин, в яких не вистачало робочих сил. Крім того, мирську модель характеризувало абсолютне домінування у соціальних взаєминах принципу колективізму, повне підпорядкування особистості потребам колективного співжиття. Суттєвою характеристикою була також колективна самопоміч всередині сільського соціуму, що сприяло його самозахисту та самодостатності. В організаційно-управлінському відношенні спільні питання життя громада «усім миром», із застосуванням традиційних представницьких механізмів, вирішувала на сходах (мирських сходках), у яких, як правило, брали участь

очільники домогосподарств – большаки (очолювали велику патріархальну родину, в складі якої було декілька малих родин їх синів). Судові функції також здійснювалися сходом, що приймав відповідне рішення-приговор (звідти пішов вислів «мир приговорив»). Загалом повноваження миру охоплювали практично всі питання життя громади: від розподілу землі по родинам (тяглам) аж до розділів родинного майна чи протидії проявам девіантної поведінки. Саме ця сукупність самоврядних практик характеризувала руський мир, або, як його ще називали, традиційну великоруську общину. Пам'ять про неї залишилася у висловах: «на миру й смерть красна», «проти миру не підеш», «мир сказав, як закарбував» тощо.

Однак з традиційними мирськими практиками було пов'язане не тільки внутрішнє урядування сільських громад вказаних губерній. Ці практики також були основою самоорганізації колоністів, які опановували нові регіони. Зокрема, чимало роль мирська самоорганізація відіграла в колонізації Сибіру переселенцями з «внутрішніх» частин країни.

З кінця XVIII ст. під впливом ідеології Просвітництва та доктрини регулярної / «добре впорядкованої поліцейської держави», коли імперська влада визначила новий вектор соціального та управлінського впорядкування країни (складниками були раціоналізація, стандартизація, уніфікація державного регулювання соціально-економічною сферою, посилення нагляду за підданими й опікування ними), практики руського миру склали організаційну основу інституційного оновлення імперського села, адже просвітники радили освіченим монархам при створенні на просторах своїх країн нової реальності спиратися на традиції народу. Однак брак придатної для реалізації цих завдань бюрократії та хронічний дефіцит фінансів (на початок XIX ст. борг країни сягнув трьох річних бюджетів і становив близько 200 млн крб), чималою мірою зумовлений зовнішньополітичними амбіціями влади в контексті планів з розбудови «нової Візантії», вимагали здешевлення управлінського апарату й політики реформ загалом та нагальної модернізації фіску. У 1797–1841 рр. на державні села поступово поширили самоврядні управлінські традиції великоруських мирів. Зокрема, одним із реформаторських «винаходів», засобом якого передбачалося «оновлювати» імперське село, стало повсюдне застосування при стягуванні податків і відправленні повинностей елементу руського миру – кругової поруки. Водночас

реформатори активно запозичували відповідний досвід західних держав, зосередившись на тогочасному європейському тренді – запровадженні в місцеве управління країн самоврядних механізмів традиційних спільнот. Паралельно вирішувалося ще одне стратегічне завдання: позбавити впливу на село дворянство (воно заборгувало державі понад два річних прибутки країни, ігнорувало станові зобов'язання з управління своїми місцевостями і в окремих регіонах демонструвало сепаратистські наміри) та передати село під контроль бюрократії. Контекстом стали побоювання соціальних струсів, подібних до революційних кінця 1840-х рр. у Західній Європі. Самоврядні механізми руських мирів – соціальної рівності членів селянської громади та напрацьовані історичним досвідом механізми соціальної солідарності, колективної самопомочі окреслювали в очах реформаторів перспективи позбавлення чиновництва та імперської скарбниці чималого тягаря перекладенням на самоврядні громади утримання їх власного управління, соціальної допомоги, разом із питаннями стягнення з членів громад податків засобом кругової поруки. Поступово в 1840-х рр. органи самоврядування державних селян набували статусу офіційних органів влади сільського рівня, а сільський самоврядний устрій, облаштований за взірцями руського миру, перетворювався на складник провінційного управління [8, с. 99–125, 161, 290–291; 23, с. 186].

Підготовка до скасування кріпацтва супроводжувалась масштабною дискусією щодо управлінської моделі в аспекті уніфікації імперського села. Ліберальна бюрократія, яка розробляла реформу 1861 р., слідувала слов'янофільським ідеям запровадження практик руського миру по всій країні (відзначаючи самоорганізацію мирів, слов'янофіли наголошували, що розподіл землі в них по тяглам / робочим силам міг запобігти пролетаризації села, а держава – це «велика община»). Наголошувалося, що поєднання звільнених з кріпацтва поміщицьких селян у «сільські / мирські громади» гарантувало б виконання найбільшою соціальною верствою повинностей (податкових зобов'язань та праці на користь держави). Під впливом ідей О. Герцена, який розгледів у руському мирі «селянський соціалізм», завдяки якому Російська імперія нібито мала всі підстави для соціальної революції і встановлення «сільського комунізму», ця частина реформаторів (доволі незначна; її опоненти називали цей реформаторський сегмент «червоними») наполягала на зміцненні в посткріпосному селі традиційних «ладу

та управління» й перетворенні общини / миру на «наймогутнішу установу уряду». Мир вважали «зародком» Російської держави, «продуктом тисячолітньої історії». Окрім цього, традиції руського миру мали скласти противагу європейським новаціям з їх «незвичними для руських» принципами колегіальності й більшості голосів на зібраннях. Мовляв, останнє вело б до розбрату на сходах, адже учасники мирських зібрань все про всіх знали до тонкощів. З метою реалізації стратегічного завдання – господарського та соціально-управлінського оновлення країни, а також синкретизуючи з ліберальними настановами ідеї слов'янофілів з їх акцентом на широкому застосуванні мирського самоврядування, в облаштуванні нових сільських громад допускалося «утиснення» особистих прав селянина. Завдяки таким перетворенням імперія Романових, на погляд цієї частини реформаторів, не тільки уникла б соціальних струсів, але й через становість перейшла б до безстанового суспільства, реалізуючи в такий спосіб передові проекти соціального облаштування країн світу [8, с. 118–123].

Такі засади реформування імперського села підтримали цар та більшість з Романових. Патріархальні відносини, що побутували у великоросійських губерніях і базувалися на звичаєвому праві й самоврядуванні руського миру, стали своєрідними лекалами, за якими реформатори вирішили стандартизувати управління усією селянською Росією. При цьому ірраціональна «влада миру» з його диктатом колективного розробника реформи 1861 р. уявлялась найліпшою заміною поміщицькій владі. Як писав В. Безобразов, країна вирушила до нового життя, до нового місцевого управління, а «вільний селянський світ» перетворювався на ланку провінційної адміністрації, «одиницю» державного ладу [8, с. 128].

Суперечності реформи 1861 р. в управлінському аспекті були зумовлені невизначеністю в оновленому селі суб'єкту земельних відносин – хто насамкінець став би власником землі: уся громада, окреме домогосподарство чи окремий селянин (вирішення цих питань було покладено на сільські сходи, які самостійно мали визначитися щодо викупу землі в колективну чи індивідуальну власність й обрати способи оплати за земельні наділи, аж до застосування кругової поруки, якщо вибір робився на користь колективної землевласності). Поділивши сільську Росію на волості, кожна з них реформатори перетворили на автономне державоподібне утворення – селянську квазіреспубліку зі своїми квазіпарламентом

(волосний схід), представницькою (сільський схід), виконавчою (волосні правління) і судовою (волосний суд) структурами, а також «президентом» (волосним старшиною) й навіть «бюрократією» (функціонерами, обраними сходами для виконання певних завдань – збирачами податків, наглядачами хлібозапасних магазинів тощо). Це мало відповідало управлінській вертикалі губернії та завданням уніфікації управління країною: за умов активізації самоврядних процесів тиск на село з боку місцевої адміністрації міг спровокувати протистояння між селянськими самоврядними та державними інституціями. З огляду на 90-відсоткову «вагу» села в імперському соціумі, це загрожувало дестабілізацією країни, її руйнацією. Вагомою мірою амбівалентний характер нового самоврядування селян був наслідком примітивної синкретизації практик руського миру із положеннями європейських моделей місцевого самоврядування, на що власне вказувала назва «громадське управління селом», запроваджена «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпацької залежності». Ще менше новий самоврядний інститут відповідав завданням раціоналізації управління. Внутрішнє життя сільських громад регулювалося усним звичаєвим правом та передбачало вирішення питань громадського життя «усім миром». Це віддавало окремого селянина на поталу мирській волі. Як вказав на початку ХХ ст. С. Вітте, селянин став рабом своїх односельчан та сільського управління загалом.

Реформа 1861 р. у частині самоврядування селян мала неоднозначні оцінки. На переконання слов'янофіла І.Аксакова, запроваджене цією реформою не тільки відповідало новітнім європейським «формам» і водночас було «продуктом» корінних слов'янських начал, «всесвітньоісторичною проповіддю» й «прапором», який Росія нібито піднесла над усіма «різноплеменними народами», залишивши позаду Західну Європу з її «вищою культурою». Протиставляючи нове управління імперським селом французькому «демократизму й соціалізму», він наголосив: «політекономи не можуть вмістити правду нашого соціального перевороту та в своїй ученій свідомості підвести під нього раціональні основи західної науки». Суголосно йому реформу оцінили представники демократичного крила суспільної думки, зокрема, М. Чернишевський, який підтримав поширення мирських самоврядних традицій. Натомість опоненти ліберальної бюрократії з лав реформаторів акцентували, що нові самоврядні громади стали «другим рабством». Правник К. Арсен'єв вказав,

що реформа 1861 р. базувалася на умоглядних началах, а її розробники, аби догодити «радикальній маячні», здійснили переворот, наслідків якого не очікував навіть О.Герцен. С.Вітте рішуче засудив вплив на розробку реформи слов'янофілів – «лахмітників історичного буття руського народу», котрі, демонструючи соціально-романтичні переконання, покладалися на розвиток кооперативних начал, нібито закладених у руському мирі, недооцінили принципу власності й розгледіли в традиційних самоврядних сільських механізмах практичне застосування новомодної тогочасної теорії – «теорії соціалізму» [8, с. 133; 23, с. 267].

Громадське управління селом – уніфікована управлінська практика пізньої Російської імперії. Попри артикуляцію розробниками селянської реформи 1861 р. тимчасового характеру громадського управління селом та необхідність його інтеграції до «загального механізму адміністрації» (вислів К.Головіна), впродовж 1861–1871 рр. практики руського миру було поширено, крім учорашніх кріпаків, на дворових і палацевих селян; державні й удільні села; цараністське село Бессарабії; села іноземних колоністів; козацькі села українського Лівобережжя тощо. У розрізі губерній це стосувалося практично всієї європейської частини країни, чимала частина якої в минулому не знала подібних самоврядних практик. Через це місцеві еліти, як, приміром, нобелі південно-західних губерній (Київської, Подільської, Волинської), виступили проти такої реформаторської лінії. Мовляв, у їх регіонах не було общин, тому поширювати в цих губерніях мирський устрій було б чужим місцевим селянам та суперечило б завданню опертися на місцеві традиції. Однак великоросійська частина імперського істеблішменту проігнорувала ці зауваження. Місцеві соціуми, за висловом І.Аксакова, слід було віддати під «могутню опіку бюрократії», аби забезпечити, політичну єдність західних регіонів з усією країною. Ще більшою мірою цього вимагало вирішення нагальних завдань фінансово-економічного характеру, зумовлених ростом державного боргу країни (сягнув 1 млрд крб при зростанні дефіциту бюджету в 6 разів – з 52 до 307 млн крб) та провалом банківської реформи 1857 р., якою мали забезпечуватись інфраструктурний супровід реформи 1861 р. й викупна операція [8, с. 134–139].

Надалі уніфікаторський потенціал цієї реформи було розкрито під час переформатування в 1864–1866 рр. сільського управління в польських та остзейських губерніях, де регіональні еліти характеризувалися антиросійськими

настроями й демонстрували сепаратистські наміри. Максимально обмеживши вплив на село місцевих нобелів, з різних категорій сільських мешканців штучно було створено селянський стан. Останньому зробили чимало поступок у господарській сфері, супроводжуючи таке залучення на бік імперської влади місцевих товаровиробників «даруванням» / поширенням на них «рятівних благодіянь 19 лютого» – власного самоврядування, інкорпорованого до місцевого управління. Зрозуміло, за шаблоном руського миру. За влучним висловом І.Аксакова, який спрямував свої сентенції в бік Польщі, це дозволило «зламати шляхту» [8, с. 143–147]. Відносно Ліфляндії, Курляндії, Естляндії, де, на погляд столичних реформаторів, функціонували «середньовічні установи», з огляду на нібито всесвітньоісторичну місію Росії, було «внесено прапор» соціальної реформи: зрівняно в правах латишів і естонців з тамтешніми німцями та економічно наближено безземельних остзейських селян до статусу російських «селян-землевласників» (абсолютно безпідставно тогочасний імперський істеблїшмент так називав селян «внутрішніх» губерній з моменту підписання ними відповідних угод з поміщиками й державою щодо викупу землі; проте, як показав фактичний провал викупної операції та законодавче закріплення землі за громадами в статусі колективної власності у 1880-х – 1890-х рр., індивідуальними власниками землі колишні кріпаки в своїй масі не стали). Однак повністю реалізувати уніфікаторські наміри в цих регіонах реформаторам не вдалося через незнайомі столичній бюрократії місцеві соціальні взаємини, насамперед зумовлені домінуванням у цих регіонах традицій індивідуалізму. Через це поширення на Польщу й балтійські губернії практик руського миру було реалізовано в особливих регіональних моделях самоврядування селян – польській та остзейській. Вони мали деякі організаційні відмінності, хоча практику кругової поруки в інтересах державної скарбниці в цих частинах країни було запроваджено [8, с. 286, 358, 391].

Загалом упродовж 1861–1871 рр. у європейській частині імперії Романових управління найбільшою соціальною верствою було уніфіковано на базі громадського управління селом, сконструйованого за лекалами руського миру, чим по суті було реалізовано Велику реформу 1861–1871 рр. Як і всі Великі реформи, вона була суперечливою та незавершеною, адже базувалася на традиційному самоврядуванні сільських соціумів і не передбачала формування нового селянина –

активного учасника процесів аграрної модернізації. Однак реформа стала інструментом соціальної організації простору країни, що насамперед сприяло її цілісності. З огляду на те, що колективістські практики руського миру, покладені в основу самоврядних практик сільських громад, не передбачали поважного ставлення до прав окремого селянина, за своєю суттю така управлінська модернізація імперського села радше було його псевдооновленням. Зворотнім, позитивним, боком цього стало те, що традиційність сільських самоврядних структур сприяла збереженню етнічної самобутності неросійськомовних народів російського Колосу, не дозволяючи їм розчинитись в іноетнічному оточенні.

Натомість саме тими часами істеблїшмент країни сформулював нову програму облаштування «некорінних», окраїнних, народів країни, які, за висловом І.Аксакова, потребували перевиховання в дусі «руської народності» й перетворення на «свідому освічену силу», адже єдність державна, як наголошували реформатори, мала бути виявом єдності «населеної країни». У цьому контексті консервативні кола, речником яких виступив М.Катков, сформулювали «теорію російської державності», за якою імперія Романових нібито могла існувати лише з однією «державною національністю». Інші «племена» в її складі зберігали свою мову, релігію, культурні відмінності, що не загрожувало цілісності країни за умов єдності законодавства, системи управління та державної мови. Головною ж загрозою, на переконання М.Каткова, був сепаратизм окремих «племен», які прагнули стати самостійними націями й створити власні держави чи увійти до складу інших. У розрізі, приміром, польських та балтійських губерній, як свідчили сановні бюрократи, висувалося завдання «задавити ворожі цивілізації польської та остзейської окраїн стихійною масою, що звуть народом» [23, с. 223–224]. Тому на порядок денний було висунуто «однакове» вирішення селянського питання «по всій Русі», яку пропонувалося зшити своєрідними становими скріпами, штучно створюючи селянський стан там, де його не було. «Народний сенс», як стверджували слов'янофіли, – то був «найгрубіший соціалізм», і такий устрій слід було поширювати не тільки по всій країні, а й в «усіх найближчих країнах» – внести в них «прапор злиття станів». Тим самим Російська імперія, на погляд діячів епохи Великих реформ, виконала б відносно цих країн справжню культуртрегерську місію з оновлення їх устрою. У контексті таких поглядів наступними десяти-

літтями сільські самоврядні практики з покладеними в їх основу традиціями руського миру влада запровадила на «інородчеських» окраїнах, у Сибіру, на Далекому Сході, в азійських регіонах тощо – практично на всіх обширах Російської імперії. Відтак у селянській Росії фактично запроваджувалась соціокультурна матриця руського миру з його практиками, що мали відчутний тоталітарний «присмак» у формі тотального контролю селянського загалу над кожним із своїх членів. Усне звичаєве право віддавало селянина на поталу архаїчним традиціям аграрного суспільства, знецінюючи особисту підприємливість, ініціативу, підпорядковуючи особистість колективній волі та відмежовуючи село від процесів раціоналізації [7, с. 112; 8, с. 122–128]. Головний товаровиробник країни став кріпаком держави і мав господарювати не в своїх, а в її інтересах, підпорядковуючись на мікросоціальному рівні колективній волі сільських мешканців, згуртованих у сільські громади – суб'єкт-об'єкти аграрних відносин.

Особливо яскраво такий курс влади проявився під час реалізації реформ 1886–1901 рр. у губерніях, що були найбільшими постачальниками аграрної продукції та в сільських громадах яких земельну власність було інституціоналізовано як колективну власність громади. Внаслідок цих реформаторських новел були практично позбавлені права виходу з громадського землеволодіння селяни, що мали хист до індивідуального господарювання, а держава отримала повний контроль над селом і надала собі право перерозподілу в державних цілях ресурсів громад, насамперед заощаджень, зроблених для потреб виживання [8, с. 330]. Крім того, більшість селян практично опинилася закріпачення своєю громадою. Оскільки згода її загалу на вихід з неї означала, що загал приймав на себе всі борги селянина – податкові, з викупних платежів тощо, канали його мобільності були значно звужені. Відтак громада посилила свій вплив на індивіда, жорстко приборкуючи спроби суперечити загалу. Спостерігалася консервація традиційного ладу, суттєво обмежувався розвиток буржуазних відносин. Годі було вести мову про реалізацію людиною її особистих бажань і потенцій, що, безумовно, стримувало на селі підприємливість.

Насамперед такі самоврядні практики громад – низових суб'єктів місцевого управління виявлялися у вимогах колективно вирішувати всі доленосні й повсякденні питання на сходах, де «всі про всіх все знали» й де частими були колективні

змови та абсолютна зневага думок і потреб окремих членів громади. Потворними виявами таких практик були змови більшості проти решти співгромадівців, унаслідок чого схід позбавляв землі, а отже засобів до існування, десятків людей і цілі родини. Не поодинокими були неспіврозмірні робочим силам родин розподіли сходами землі й повинностей та свавільні побори загалу з тих, хто йшов у заробітчани (аби перекрити селянину можливість вести підприємницьку діяльність, загал громади мін «призначити» його, приміром, сільським старостою), чим частина мешканців громад знедолювалася й прирікалася на жебрацтво. Місцеві адміністратори свідчили, що «схід ... дикий і нерозвинутий», радше походив на скопища. Фактично керували сходами кулаки й мироїди: вони «призначали» та «знімали» сільських старост, покривали їх зловживання, облаштовували за сприяння волосних старшин приватні справи всупереч інтересам громад. Інтригани і хабарники на сходах вирішували долю працелюбних селян, яким загрожувала кругова порука через виконання повинностей за інших односельчан. Не рідкісним було, коли схід завершувався колективним пияцтвом, зокрема, під час розподілів родинного майна (селяни, чий питання вирішувалися сходом, «пригощали» його, виставляючи могоарич). Кричущими проявами свавілля сходів була й реалізація ними права виселяти до Сибіру односельчан. Часто з громад виселялися ті, хто виступав проти свавілля загалу та, будучи грамотним і пояснюючи співгромадівцям «слово правди», тим самим нібито «каламутив» село. Свавільля сходів та загалу громади супроводжувалося приниженням тих, хто наважувався виступити проти волі більшості, навіть якщо ця більшість здійснювала диктат і протиправну діяльність [8, с. 187–189, 195].

Абсолютним анахронізмом була діяльність неупорядкованого й корумпованого волосного суду, що діяв на засадах аморфного звичаєвого права, а не на основах позитивного, формального, права, та виносив несправедливі вироки, нехтуючи гідністю людини й примушуючи, приміром, сплатити гроші здирнику та грабіжнику, якого «виправдали» підкуплені ним лжесвідки. Урядовці констатували: «волосні суди усюди не вдалися». Земці акцентували, що волосне «правосуддя» відучало селян від законності, а вироки цього суду радше слід було кваліфікувати як узаконення беззаконня. Селяни ж волали: «краще суд панський, ніж селянський». Правовий вакуум у рамках фіктивного волосного судівництва зумовив правовий нігілізм найчисельнішої соціальної

верстви, гальмував формування її правосвідомості, цементував корпоративність і патріархальність села, нейтралізував зусилля реформаторів із раціоналізації сільського повсякдення – самоврядні практики всередині громад радше мали ірраціональний характер [6, с. 67; 8, с. 314; 23, с. 257].

Ще більшою мірою ірраціоналізм сільських взаємин виявлявся в аспекті діяльності селянської бюрократії, насамперед очільників громад. Сільські старости та волосні старшини утримувалися коштом громад і поступово перетворювалися на «касту недоторканих», їх корумпованість не знала меж. Свої посади вони отримували після псевдовиборів із чисельними інтригами, підлогами та фальсифікаціями результатів виборчих процедур. Практично безкарні у своїх вчинках, безграмотні в своїй масі, ці селянські бюрократи перетворювалися на місцевих вождів, вольові рішення яких «легітимізувалися» рішеннями сходів завдяки чисельним горланам і крикунам («коштанам», «сходчикам»), що обслуговували цю касту й своїми криками під час сходу забезпечували перемогу кандидата, який оплачував їх послуги. Поступово очільниками громад ставали тільки «родовиті» селяни, які свою посаду передавали в спадок [8, с. 195, 206, 215–217]. Сановна бюрократія резюмувала, що їх діяльність була «шкідливою», вони пасивно ставилися до потреб громади, допускали кулачні розправи, побиття й жорстокі покарання односельців, невинуватих арешти одних і «послаблення», оставлення без покарань за протиправні вчинки, інших [8, с. 213]. В.Бржеський у 1897 р. вказав, що «найобурливіші несправедливості», «злочинні порушення» прав бідних на користь заможних «легітимізувалися» і реалізовувалися сходами завдяки «потворству виборних властей» [8, с. 230–231].

Зрозуміло, свавілля та беззаконня в сільських громадах не однаковою мірою проявлялося в регіонах країни, оскільки традиції сільського співжиття в них були різними. Саме цим зумовлене існування декількох сільських самоврядних моделей на просторах «єдиної і неділимої». Приміром, запровадження в 1864–1866 рр. у польських і балтійських селах окремих самоврядних моделей стало, по суті, виявом банкрутства імперських реформаторів у справі інтеграції в мікросоціуми цих губерній колективістських практик руського миру, адже в цих регіонах домінував європейський індивідуалізм, відповідно, людина, особа не відчували архаїчного тиску селянського колективу, що панував у тих частинах країни, минуле

яких було пов'язане із колективними формами землевласності / землекористування та домінуванням колективістських соціальних практик. У цьому відношенні українське село з його індивідуалізмом «колективного селянина», де історично практикувалися подвірні форми господарювання в рамках спільного землекористування громад, наприкінці XIX ст. довело свою ефективність порівняно з губерніями, де в колективному землеволодінні / землекористуванні практикувалися щорічні зрівняльніювальні земельні переділи (таке було характерним переважно для великоруських губерній). Саме тому частина тогочасної сановної бюрократії пропонувала скорегувати засади реформи 1861 р. за шаблоном українського села (проект І.Воронцова-Дашкова). Обґрунтованість таких намірів було доведено під час реалізації нового аграрного курсу 1906–1911 рр.: найбільший відсоток тих, хто скористався правом перейти до індивідуального хутірського господарювання, був саме в українських губерніях – майже половина селянських господарств.

У 1902 р. на українському Лівобережжі (Полтавщині й Харківщині) розпочалися масштабні селянські виступи, спровоковані посиленням зубожіння селян та спробами імперської влади перерозподілити хлібні заощадження сільських громад для потреб інших регіонів. Виступи поширилися країною і стали початком Селянської революції (тривала до 1922 р.), сутність якої полягала в протистоянні села з імперською державою. Під впливом соціал-революціонерів й інших лівих політичних сил, вирощених слов'янофільською пропагандою та сільськими реаліями другої половини XIX – початку XX ст., у 1902–1907 рр. сільські сходи приймали приговори з вимогами демократизувати соціально-політичне життя країни (звісно, демократизацію селянство уявляло за «образом і подобою» практик руського миру) та облаштувати всевітню федерацію республік на принципах громадського управління селом, що по суті означало поширення практик руського миру в усьому світі (як показала надалі радянська дійсність, такі наміри реалізовувалися активною участю селян, що взяли зброю й пристали до більшовицьких військових формувань, у спробах влаштувати світову соціалістичну революцію) [8, с. 336–345]. Імперські за своїм характером ідеї просування руського миру в світі, висловлені реформаторами 1860-х – 1870-х рр., на початку XX ст. просочили не тільки свідомість вищого істеблішменту й діячів лівого спектру політичних сил країни, а й селянського загалу.

Натомість такого не спостерігалось в польських і балтійських губерніях, де історично панував індивідуалізм. Селянські акції опору в них, хоча й характеризувалися екстремізмом, були спрямовані проти імперського панування в цих регіонах [8, с. 354–359].

Мирський фашизм «єдиної і неділимої». Попри розмитість дефініції терміну «фашизм» (букв. від італійських «fascismo, fascio» – «купа, пучок, об'єднання»), дослідники виокремлюють так званий «фашистський мінімум»: набір ознак, що характеризують фашистські політичні режими, їх ідеології та практики. До цього мінімуму найчастіше відносять антидемократичні ідеологію та практику, що характеризуються опорою на місцеві екстремістські традиції й «спадщину Риму» та імперіалістичні устремління загалом. УЕко вказує на «вічний фашизм» («ур-фашизм»). У наведених італійським мислителем його ознаках серед перших названо культ традиції і традиціоналізм загалом, які унеможливають розвиток знання; ірраціоналізм і заперечення модернізму, критичного підходу та інакшості; кількісний (квантитавний) популізм, за якого сукупність громадян здійснює свої права тільки за наявності кількісної (квантитативної) основи (виконуються рішення більшості), а індивідуум прав не має; народ, який виступає як якість, монолітна єдність, що виражає сукупну волю [14]. Б.Муссоліні в «Доктрині фашизму» наголошує, що фашизм постає на основі «системи історичних сил», коли індивіди, поєднані нацією і вітчизною та пов'язані через традицію й історичну місію, «самозаперечуються». Важливими характеристиками фашизму італійський диктатор визначив антиіндивідуалізм, антилібералізм, антисоціалізм та корпоративізм [17, с. 100–102]. Французький дослідник Р.Бурдерон, крім іншого, акцентує на ірраціоналізмі фашизму [3, с. 47]. Британський історик Л.Бритт, крім іншого, наголошує на нехтуванні фашистами правами людини, особи [2].

Ураховуючи це, системні свавілля й беззаконня у внутрішньо спаяних самоврядних сіль-

ських громадах Російської імперії, що чинилися по відношенню до їх «слабких» членів, домінування принципу колективізму, ірраціональний характер сільських взаємин у рамках цих громад як державоподібних утворень з їх корпоративністю, консерватизмом, тотальним контролем загалом над індивідуумом, правовим нігілізмом селян доцільно позначити терміном «мирський фашизм». Його, на нашу думку, слід віднести до історичних чинників, що сприяли формуванню соціокультурних передумов російського фашизму. Логічним у цьому ключі виявом таких практик стало неконтрольоване зростання в російському селі кінця XIX – початку XX ст. девіації та участь селян у 1900–1917 рр. в екстремістських акціях й антисемітських погромах чорносотенців [1].

Висновки. Запроваджені в другій половині XIX ст. в управлінському просторі Російської імперії самоврядні практики сільських громад, взірцями яких стали відповідні практики руського миру, зумовлювалися завданнями розбудови державних інститутів і стануотворення, збереження цілісності країни, її подальшої світової експансії, а також ідеями месіанізму Росії в світі, окремішності її історичного шляху, що протиставлявся європейським країнам. Унаслідок функціонування таких практик поліетнічний соціальний простір сільської Росії став простором свавілля і беззаконня, колективістського диктату та нехтування правами людини, ірраціональності, консервації патріархальності, тотального контролю загалом громади над кожним її членом. Наприкінці XIX – початку XX ст. цей простір характеризувався неконтрольованим зростанням девіації, участю селян у антисемітських погромах та екстремістських акціях. З огляду на це, такі соціальні практики «довгого» XIX ст. доцільно кваліфікувати як мирський фашизм. Ураховуючи сталість традиційності на російських теренах упродовж XX – початку XXI ст., його слід віднести до соціокультурної бази російського фашизму (рашизму).

Список літератури:

1. Безгин В.Б., Жеребчиков Д.П. Социальные девиации периода российской модернизации в современных исторических исследованиях. Современные исследования социальных проблем: электронный научный журнал. 2015. № 5(49). С. 190–206.
2. Четырнадцать признаков фашизма по Лоуренсу Бритту. URL: <https://vyshgorod.in.ua/novini/788-chetyrnadtsat-priznakov-fashizma-po-lourensu-brittu>
3. Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика. М.: Прогресс, 1983. 167 с.
4. Валетов Я. Обыкновенный фашизм. *Украинская правда*. 5 апреля 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2022/04/5/7337370/>

5. Ваторопин А.С. Русский фашизм в современной России: социологический анализ. *Социум и власть*. 2011. № 1(29). С. 28–32.
6. Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Черкаси : вид. Ю.А. Чебаненко, 2018. 397 с.
7. Верховцева І.Г. Російська імперія у фокусі глобалістики: парадокси управлінської уніфікації імперського простору. *Регіональні студії*. 2021. Вип. 24. С. 110–115.
8. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 – «Всесвітня історія» / Ірина Геннадіївна Верховцева; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. 701 с.
9. Гавров С.Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества. М. : МГУКИ, 2002. 146 с.
10. Гарасим А. Геноцид? Так, справді геноцид. Його здійснює Росія проти українців. Докази й аргументи. URL: https://texty.org.ua/articles/106089/genocyd-tak-spravdi-henocyd-arhumenty-i-fakty/?src=read_next&from=106752
11. Гарин И. У кого учился Путин. История российского фашизма. URL: <https://nv.ua/opinion/u-kogo-uchilsja-putin-istorija-rossijskogo-fashizma-65239.html>
12. Давыдов Д.В. Культура крестьянской повседневности 1920-х годов (по материалам ТАССР): автореф. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 – «Отечественная история» / Денис Владимирович Давыдов; ФГБОУ «Казанский национальный исследовательский технический университет им. А.Н. Туполева-КАИ». Казань, 2012. 41 с.
13. Джефф Е. Теории фашизма: проблемы интерпретации. *Берегиня*. 777. *Сова*. 2014. № 4(23). С. 22–40.
14. Еко У. Вечный фашизм. URL: https://traditio.wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82:%D0%A3%D0%BC%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BE_%D0%AD%D0%BA%D0%BE:%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%84%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%B7%D0%BC
15. Зайцев О. Інтерпретації фашизму в сучасній англо-американській історіографії. *Фашизм у міжвоєнній Європі: порівняльна історія: збірн. текстів* / упор. О.Зайцев. Л., 2009. С. 29–40.
16. Ларюэль М. Сам фашист! URL: <https://globalaffairs.ru/articles/sam-fashist/>
17. Муссолини Б. Доктрина фашизма. *Фашизм у міжвоєнній Європі: порівняльна історія: збірн. текстів* / упор. О.Зайцев. Л., 2009. С. 100–123.
18. Российские СМИ откровенно призывают к массовым репрессиям против украинцев: что известно. URL: <https://telegraf.com.ua/novosti-rossii/2022-04-04/5701447-rosiyski-zmi-vidverto-zaklikayut-do-masovikh-represiy-proti-ukraintsiv-shcho-vidomo>
19. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной / РИА Новости. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
20. Снайдер Т. При помощи лжи. URL: <https://www.svoboda.org/a/pri-pomoschi-lzhi-timoti-snayder-ot-tesisah-putina/31591136.html>
21. Снайдер Т. Росія – це фашистська держава. Якщо Україна не переможе, нас очікують десятиліття темряви. URL: https://texty.org.ua/fragments/106742/rosiya-ce-fashystska-derzhava-yaksho-ukrayina-ne-peremozhe-nas-ochikuye-desyatylittya-temryavy-timoti-snajder/?fbclid=IwAR076uSpA5L_guD8L_kvAc-5MCuGqmrSoh3i1n15psZSVpn8gOstOYLtU5Q
22. Умланд А. Фашизм и неофашизм в сравнении: западные публикации 2004–2006 годов. *Фашизм у міжвоєнній Європі: порівняльна історія: збірн. текстів* / упор. О.Зайцев. Л., 2009. С. 41–61.
23. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850-х – середина 1870-х гг.). М.: ООО ТИД «Русское слово–РС», 2002. 432 с.
24. Якубова Л. Анатомія рашизму. Як неподоланий тоталітарний спадок породив путінську Росію. URL: <https://tyzhden.ua/World/254578>
25. Якубова Л. Звір з безодні. Як виник і чого прагне путінський фашизм. URL: <https://tyzhden.ua/World/254889?fbclid=IwAR2AchO2RuaUQLWNVLUOq6zchmvd-thmHrov6k7H1BBpnrLiM1Frik8qSE>

Verkhovtseva I.H. RUSSIAN WORLD AS TRADITIONAL SOCIAL PRACTICES OF THE «LONG» XIX CENTURY: TO THE ORIGINS OF RUSSIAN FASCISM

The study of the socio-cultural base of Russian fascism (racism) as a political practice of the criminal Putin regime of the Russian Federation has been updated. Given the more than 75 percent Russian support for its full-scale military aggression in Ukraine and the tradition of social relations in Russia during the twentieth and early twenty-first centuries, the focus is on an analysis of the “long” nineteenth-century self-governing practices in the Russian countryside. For the whole country of collectivist practices of the Greater Russian provinces – the Russian world. It was characterized, in addition to the dominance of the principle of collec-

tivism, total control of the community over the individual, legal nihilism, the irrational nature of rural relations. In order to establish control over the vast imperial space of this agrarian country, such practices were defined by modeling when constructing administrative norms in its rural segment in the context of unification of local government in the Russian Empire according to the Great Reform of 1861-1871. Summarizing the functioning of grassroots local governments – self-governing rural communities, the author introduces the term “secular fascism”, which refers to the arbitrariness and lawlessness committed in these communities against their “weak” members and enterprising people, conservation of patriarchy, irrationality and irrationality in essence the nature of rural relations in general. It is noted that in the regions where the principles of individualism were rooted (Polish, Ostsee, Ukrainian provinces etc.), there was no socio-cultural base of secular fascism, although in the early twentieth century peasant demonstrations in these parts of the empire were characterized by extremism.

Key words: *Russian fascism (racism), russian world, traditional self-governing practices of the “long” nineteenth century, world fascism.*

Діденко К.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ СРСР У 1920–1930-х рр.

Особливе місце в структурі повсякденного життя людини займають житлові умови. Сьогодні науковцями доведено, що місце проживання людини водночас є життєвим, повсякденним і культурним простором її буття.

У статті в межах окресленого хронологічного періоду досліджено питання про житлові умови наукових працівників. З'ясовано, що означена проблема практично не досліджена сучасними науковцями. У дослідженні проаналізовано архівні матеріали, що містять інформацію про створення та діяльність Центральної комісії з поліпшення побуту вчених (ЦеКУБУ) при РНК РСФРР, Житлової секції ЦеКУБУ та РЖСКТ «Наукові робітники».

Розглянуто діяльність створеної в 1921 р. при РНК РСФРР Центральної комісії з поліпшення побуту вчених (ЦеКУБУ), яка брала безпосередню участь у вирішенні житлових проблем науковців і завдяки діяльності якої почали здійснюватися заходи з покращення житлових умов науковців шляхом декларування в законодавчому порядку пільг стосовно права користування житлом.

Зазначено, що в житловій політиці СРСР у 1920–1930-х р. з'явилися такі нові терміни – «ущільнення» та «самоущільнення» які стала важким випробуванням для міських жителів. Міська влада отримала право виселяти жителів, які вважалися класовими ворогами, та підселяти в їхні квартири інших людей.

Установлено, що крім основної житлової площі, наукові робітники використовували «зайві» кімнати як бібліотеку, лабораторію або кабінет для наукових робіт.

Підкреслено, що у 20-ті р. ХХ ст. важливим напрямом діяльності ЦеКУБУ у вирішенні побутових проблем науковців стало питання організації будівництва житла. Саме тому у Москві в даний період було створено житлово-будівельних кооператив «Науковий робітник» для всіх науковців міста. Окремим питанням було забезпечення житлом тих вчених, які приїжджали у міста, зокрема в Москву, на час виконання певних наукових завдань.

Ключові слова: радянська влада, наукова інтелігенція, ЦеКУБУ, житлова криза, житлові умови, «ущільнення» «самоущільнення», «зайва» кімната.

Постановка проблеми. За перші десятиліття свого існування радянська влада свідомо та цілеспрямовано перетворила житло з первинної потреби життєвого простору людини в ефективне знаряддя соціальної інженерії. Житло стало таким собі засобом заохочення чи покарання з боку держави. Влада карала позбавленням житла, виселяючи на вулицю непокірних. Вона ж і нагороджувала житлом та додатковими метрами тих, хто мав заслуги перед державою. Таким чином житло перетворилося у засіб «контролю-примусу», а держава стала єдиним власником і розпорядником квадратних метрів. У таких умовах гостра житлова криза, яку переживало радянське суспільство, особливо відобразилася на науковій інтелігенції. Житлова політика нової влади визначалася проблемами житлового дефіциту та низкою ідеологічних чинників. По-перше, спільне проживання було визнано новою моделлю людських взаємо-

відносин. По-друге, нова влада всіма зусиллями сприяла поліпшенню житлових умов робітників, тому їх житлові проблеми вирішувалися в першу чергу, дуже часто шляхом «переділу».

Аналіз основних досліджень і публікацій. Науковий інтерес до подій, що відбувалися у 1920–1930-ті роки в СРСР, був і залишається значним. Соціальні реалії цього періоду десятки років досліджуються вітчизняними й зарубіжними істориками. Але варто зазначити, що питання житлового забезпечення науковців у 20–30-х рр. ХХ століття висвітлено лише частково і фрагментарно. Вагомий внесок у дослідження житлового питання науковців у 1920–1930-ті роки в СРСР зробили – А. Канчєєв [5], Г. Петаченко [9], И. Тайцплін [15], В. Ясинская [16].

Постановка завдання. Автор ставить за мету на основі літератури, періодичних видань та архівних джерел дослідити житлове забезпечення

наукових працівників СРСР в 1920–1930-х роках зі сторони держави.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Після приходу більшовиків до влади було видано резолюцію про конфіскацію квартир заможних містян, в цю категорію потрапили й науковці. Взагалі, житлові права наукової інтелігенції порушувалися з самого початку існування радянської влади. Наглядним прикладом цього є записка В. Леніна, адресована президії Петроградської ради у зв'язку з листом М. Горького до Центральної комісії з поліпшення побуту вчених при Раднаркомі. У листі вказувалося на систематичне порушення виконкомом Петроградської ради житлових прав науковців. У квартири вчених, нехтуючи охоронними посвідченнями, виданими ПетроКУБУ, житлові відділи і комбіді вселяли інші сім'ї, чим позбавляли вчених можливості нормально працювати у своєму кабінеті чи лабораторії. Голова ПетроКУБУ просив надати виконкому Петроградської ради відповідні вказівки і захистити квартири професорів і вчених від насильного заселення [5, с. 119].

В умовах погіршення якості життя наукової інтелігенції країни влада змушена була вдатися і до заходів захисту їх житлових прав. З процесом «пролетаризації» міст у 1920-х – 1930-х рр. проблема житла проявлялася особливо гостро та зачепила науковців. З самого початку свого існування радянська влада більшість житлового фонду міст націоналізувала і передала в розпорядження міським органам влади. Саме вони тепер стали визначати і встановлювати норму житлової площі на одного мешканця. Однак вона не була сталою і постійно змінювалася у залежності від реальної ситуації. Так, наприклад, у Москві в 1920 р. норма житлової площі становила 9,3 м², у 1923 р. – 6,8 м², у 1926 р. – 5,3 м² на одного мешканця. В особливому становищі перебував Ленінград, де, згідно постанови губернського виконавчого комітету, норма користування житловою площею складала 12 м² і додатково ще 7 м² на одну сім'ю. Таких норм житлової площі не було встановлено в жодному іншому місті СРСР [9, с. 22].

Міська влада також отримала право виселяти жителів, які вважалися класовими ворогами, та підселяти в їхні квартири інших людей. Така практика отримала назву «ущільнення» та «самоущільнення» й стала важким випробуванням для міських жителів. Значення термінів «ущільнення» та «самоущільнення» пояснюються в Практичному коментарі до інструкції Житлового Відділу Московського комунального господарства про

порядок ущільнення житла: «Ущільненням називається збільшення мешканців даної житлової площі або позбавлення мешканців частини житлової площі. Ущільнення може бути примусовим і добровільним. Примусове ущільнення називається просто «ущільненням», здійснюється незалежно від згоди на нього тих, кого ущільнюють, а добровільне ущільнення, що називається «самоущільненням», полягає у наданні частини житлової площі новим мешканцям, що вселилися до житлового приміщення зі згоди тих, хто ущільнюється» [13, с. 33].

До закінчення Громадянської війни в Росії наукові працівники у своїх житлових правах не відрізнялися від всього населення. Але з створенням в 1922 р. ЦеКУБУ і місцевих КУБУ почали прийматися заходи з покращення житлових умов наукової інтелігенції шляхом декларування на законодавчому рівні пільг на користування житлом. Першим документом у цьому напрямку став декрет РНК РСФРР від 16 січня 1922 року «Про заходи з покращення житлових умов наукових працівників» [4, с. 79]. Відповідно до цього документа представникам наукової інтелігенції надавалася низка пільг у користуванні житлом. Зокрема, усі науковці, що були зареєстровані в ЦеКУБУ могли розраховувати на одну додаткову кімнату для проведення наукової роботи понад загальні житлові норми, а також, у виняткових випадках з особливого дозволу Комісії з покращення побуту вчених, право користування приміщеннями для лабораторій, бібліотек, колекцій та різноманітних наукових занять, необхідних за фахом. Виселення науковців із займаних ними приміщень могло відбуватися лише за рішенням суду у разі хижацького ставлення до житла, що призводило до його руйнування, відмови від внеску належної за приміщення плати чи порушення письмового договору найму. Також місцевим комісіям надавалося право видавати посвідчення, що оберігали житлові права науковців. На практиці діяльності Московського та регіональних КУБУ такі посвідчення були гарантією охорони житлових прав науковців. У більшості випадків конфлікти залагоджувались в результаті звернення відповідної КУБУ до судових чи адміністративних інстанцій. У небагатьох випадках житлові питання доводилися до відома ЦеКУБУ, яка зверталась за вирішенням питання до головного Управління комунального господарства, що завжди допомагало ЦеКУБУ й пропонувало місцевим житловим органам переглянути свої рішення стосовно житла наукових працівників, а в деяких випадках навіть скасовували їх рішення [14, с. 38].

З початком 1924 року житлові умови наукової інтелігенції дещо погіршилися у зв'язку з прийняттям 9 січня 1924 р. Постанови ВЦВК, згідно з якою установи та підприємства, за якими були закріплені житлові приміщення, отримали право виселяти осіб не пов'язаних з службою чи роботою на даних підприємствах. Це право виселення поширювалось і на науковців, при тому без надання іншої житлової площі. Становище ускладнювалось у великих містах у зв'язку з нестачею житлового фонду. У Москві, наприклад, районні відділи управління нерухомим майном, а пізніше й деякі суди, взагалі ігнорували «безумовне» право наукової інтелігенції на «самоуцілювання» [14, с. 39].

З огляду на це ЦеКУБУ та Центральне Бюро Секції наукових працівників звернулися до РНК з постановою про житлові права наукових працівників. Перемовини завершилися Декретом РНК РСФРР від 31 липня 1924 р. «Про заходи поліпшення житлових умов наукових працівників». Декрет затвердив право наукових робітників, які були зареєстровані в Центральній Комісії сприяння вченим і в її місцевих органах – комісії з поліпшення побуту вчених або в секціях наукових робітників губернських відділів профсоюзного союзу робітників просвіти, на одну додаткову кімнату для наукових занять поверх тієї площі, що вони вже мали відповідно до законодавства про житлові права наукових робітників, а також науковим робітникам за дозволом комісії з поліпшення побуту вченим надавали дозвіл на додаткове приміщення для лабораторій, бібліотек, різного виду наукових робіт, які вимагали спеціального обладнання [3, с. 867].

Також Декретом від 31 липня 1924 р. було підтверджено право ЦеКУБУ видавати вченим посвідчення, що оберігали їх житлові права. Було зазначено, що «...удостоверения, выдаваемые научным работникам на право пользования дополнительной комнатой или площадью, должны быть до выдачи заинтересованному работнику предварительно зарегистрированы комиссиями по улучшению быта ученых или секциями научных работников губернских отделов профессионального союза работников просвещения в органе, ведающем учетом жилых помещений» [3, с. 868].

В той же час «зайва» кімната, що використовувалася як бібліотека, лабораторія або кабінет, весь час перебувала під загрозою – під контролем подібні квартири тримали представники житлових товариств і нерідко вимагали навіть від власника, який мав високий соціальний статус, вселення

третіх осіб із «моральних міркувань», – так історик Н. І. Карєєв відзначав як тяжкий обов'язок – постійно «добиватися посвідчення на новий рік у тому, що маю право на зайву кімнату у своїй квартирі» [8, с. 10].

Оскільки житловий фонд Москви і далі знаходився у кризовому стані, то було встановлено обмеження стосовно виділення додаткових площ: «.. на каждую семью научного работника не может быть отведено более одной дополнительной комнаты или более двух дополнительных площадей в двадцать квартирных аршин, хотя бы число научных работников в семье и превышало двух человек» [3, с. 865]. Якщо ж вчений проживав без сім'ї, то права на додаткову кімнату не мав. Також варто відзначити, що додаткові квадратні метри надавалися вченому за їх наявності в житловому фонді. Декрет закріпив право вчених на «самоуцілювання» протягом двох тижнів з моменту звільнення житлової площі, «...причем самоуплотнение должно производиться в первую очередь членами семьи, а при отсутствии таковых – жильцами данного дома из числа трудящихся, не удовлетворенных жилой площадью по установленной норме; при отсутствии этих категорий – посторонними гражданами из состава трудящихся» [3, с. 868].

Наступні постанови та адміністративні розпорядження, з однієї сторони, підтверджували та закріплювали ці права вчених, а з іншої – запроваджували нові пільги. Циркуляром Наркомату юстиції РСФРР від 2 березня 1925 р. «Про порядок розгляду справ про житлові права наукових працівників» та декрету ВЦВК і РНК РСФРР від 13 квітня 1925 р. «Про додаткові заходи з поліпшення житлових умов наукових працівників» детально пояснювався принцип і порядок розгляду справ про житлові права наукових працівників. Зокрема, при розгляді народними судами справ, пов'язаних із суперечками про право науковця на житлову площу, обов'язковим ставало залучення в якості третьої особи місцевих Комісій поліпшення побуту вчених незалежно від надання чи ненадання науковим працівником згоди на їх залучення [6, с. 173, 184].

Вищевказані документи внесли ясність в трактування та застосування декретів, що стосувалися житлових прав наукових працівників. В Росії ситуація змінилася насамперед в Москві, де 90 % всіх житлових конфліктів, вирішених в судовому порядку після публікації циркуляра 2 березня 1925 р., завершилися на користь вчених. Протягом 1925–1926 рр. в московських судах було

розглянуто 487 справ, що стосувалися житлових прав наукових працівників. Найбільша кількість позовів (124) стосувалася права отримання додаткової кімнати. 158 справ стосувалися вилучення надлишків квадратних метрів та переселення, яке в більшості випадків пояснювалося прагненням домоуправління позбавити науковців додаткових кімнат і замінити їх додатковою площею в 20 аршинів в кімнатах інших господарів або й в інших квартирах. У 58 справах розглядалися право вчених на «самоущільнення» [15, с. 40].

Постановою ВЦВК і РНК від 16 червня 1926 р. «Про обмеження примусових ущільнень та переселень у квартирах» підтверджувалося зобов'язання для підприємств та установ, за якими закраплені житлові будинки, у випадку виселення забезпечувати наукових працівників придатною для проживання житловою площею та транспортними засобами для переїзду. До того ж виселення відбувалося тільки з 1 квітня до 1 листопада [14, с. 41].

Ще більше значення мала постанова ВЦВК та РНК від 16 серпня 1926 р. «Про обмеження примусових ущільнень та переселень в квартирах». Стаття 4 цієї постанови відзначала, що «в отношении дополнительной комнаты или площади, представляемых некоторым категориям населения на основании существующих законов, не допускается принудительного изъятия комнат, установленного ст. 2 настоящего постановления, а равно не допускается принудительного уплотнения и переселения, установленных ст. 3 настоящего постановления для закрепленных домов. Как в домах закрепленных, так и во всех остальных (муниципализированных, национализированных, арендованных государственными учреждениями, частно-владельческих и т.п.) научные работники сохраняют предоставленное им законом безусловное право на самоуплотнение, в случае освобождения в квартире комнат сверх закрепленных за данным научным сотрудником» [14, с. 42].

Затвердження житлових прав науковців на законодавчому рівні стало важливим чинником в поліпшення їх житлових умов. Однак, умови проживання наукових працівників залишалися вкрай незадовільними. Вся ситуація зводилася лише до збереження за ними тієї житлової площі, якою вони володіли. І це стосувалося і столиці, і великих провінційних центрів, і маленьких міст. Життя науковців та їх сімей за такої житлової політики радянської влади перетворювалося на суцільні проблеми і побутове пекло. Позбавлені можливості мати окремий кабінет для творчої

праці, маючи під боком галасливих, а часто й асоціальних сусідів, вчені змушені були боронити свої метри житла, родину, що призводило до зниження їх наукової активності та продуктивності наукової праці. Брак житлової площі згідно норми змушував науковців мешкати в сирих, холодних, без елементарних зручностей приміщеннях. Приклад, 29 жовтня 1927 р. Центральна комісія сприяння побуту вчених (ЦеКУБУ) рапортувала Голові РНК СРСР А. І. Рикову: «Серед населення Москви, що гостро потребує задоволення житловою площею, є значна кількість висококваліфікованих учених, житлові умови яких надзвичайно важкі. <...> Є навіть ті, що ночують у бібліотеках, креслярських та інших приміщеннях» [1, арк. 65].

Станом на початок 1928 р. в Москві було зареєстровано шість з половиною тисяч наукових працівників, з них менше трьох тисяч користувались додатковою кімнатою або додатковою площею для наукової роботи. Судові ж спори з приводу «надлишків» займаної житлової площі, квартирної платні, приміщень спільного користування, різні вимоги людей, чужих один одному, що спільно проживали в одній квартирі створювали для науковців таку ситуацію, яка позбавляла їх можливості продуктивно працювати [9, с. 24].

У важких житлових умовах перебувала наукова інтелігенція в провінціях. Навесні 1928 р. ЦеКУБУ та ЦБ РНК надіслали в місцеві відділи РНК анкети з метою ознайомлення житлових умов наукових працівників. З'ясувалось, що житлове питання в провінції знаходилося у не кращому стані ніж у великих містах – більшість науковців не мали окремих кімнат чи додаткової площі для роботи, часто проживали в сирих і холодних, без каналізації та ремонту квартирах. До цього варто додати байдуже, а інколи й вороже, ставлення місцевих комунальних органів до житлових проблем науковців [9, с. 24].

Анкетування виявило факти відмови надання додаткових кімнат, примусового вилучення житлової площі, порушення прав самоущільнення наукових працівників тощо. Частими були випадки, коли на звернення науковців до відділів комунального господарства про порушення їх законних прав, отримували у відповідь грубу відмову.

Найменш забезпеченими житлом були наукові працівники таких регіонів, як: Ярославль, Краснодар, Владикавказ, В'ятка, Казань, Ростов-на-Дону, Свердловськ, Смоленськ, Твер [16, с. 50].

Наприклад, Казанський відділ РНК повідомляв про надзвичайно важкі житлові умови

наукової інтелігенції свого краю: «Жилая площадь в коммунальных, жилищно-кооперативных и частных домах была недостаточна. В большинстве случаев в квартирах отсутствовали канализация, водопровод, теплые уборные. Имелись квартиры, помещенные в одном доме с пивной и лавкой Госспирта, в результате чего против окон квартир научных работников с утра до вечера слышится пьяная песня, ругань, происходят драки и проч. До 50 % научных работников имеют сырые и холодные квартиры, требующие капитального ремонта, который не производится за отсутствием средств» [16, с. 52].

Про такі ж важкі житлові умови повідомляли Калужька, Кубанська, Рязанська, Свердловська, Смоленська, Томська та інші відділення РНК. З 23 місцевих відділень РНК, що надіслали відомості про житлові умови наукових працівників, 18 вказували на незадовільні як житлові, так і побутові умови, в яких доводилося жити та працювати науковим працівникам.

Станом на 1926-1927 рр. у питанні вирішення житлових проблем науковців вдалося добитися цілої низки пільг. Тепер науковці отримали право на окремих кабінет, додаткову житлову площу за нормальною оплатою тощо. Завдяки клопотанням ЦЕКУБУ денаціоналізувалися будинки науковців і закріплювалися у довічне безоплатне користування помешкання і дачі для наукових працівників та їх родин.

Окремим питанням було забезпечення житлом тих вчених, які приїжджали у міста, зокрема в Москву, на час виконання певних наукових завдань. Тут варто відзначити діяльність ЦЕКУБУ з організації в Москві спеціального гуртожитку для вчених з інших міст та регіонів. Спочатку такий гуртожиток було відкрито при Будинку вчених й було розраховане на 12 осіб, але наприкінці 1922 року ЦЕКУБУ отримала окреме приміщення, де й було відкрито гуртожиток на 70 місць, 12 з яких призначались для безкоштовного користування наукових працівників, які приїжджали в Москву для тривалих наукових занять. Інші 58 місць надавалися за визначену плату науковцям, що прибували для короткотривалих наукових занять, у службові відрядження, для участі в наукових з'їздах чи конференціях. З 1 липня 1924 р. всі 70 місць надавалися на платній основі в розмірі 1 крб. на добу. У зв'язку з збільшенням видатків з 1 липня 1925 р. ця плата збільшилася до 1 крб 50 коп. на добу [14, с. 39].

У Москві було створено цілу низку житлово-будівельних кооперативів науковців. В основу

їх створення лягли постанови Московської ради від 14 серпня 1926 р., 31 березня 1928 р. та 15 квітня 1931 р.

У 1925 р. при Житловій секції ЦЕКУБУ було засновано робітничо житлово-будівельний кооператив товариство (РБКТ) «Наукові робітники», що входило до складу робітників ЖБКТ Московської губернії. Його кошти склалися: 1) з внесків членів кооперативу у вигляді 100 руб. з кожного члена; 2) 20% суми, складеної із внесків членів робітничо житлово-будівельного кооператива товариства із розрахунку 1000 руб. за кв. саж. житлової площі; 3) 80% суми, що потрібна для будівництва (двох кам'яних будинків на 30 квартир, дерев'яного будинку на 4 квартири), – із позички, отриманої від Цекомбанку [1, арк. 88].

На момент свого заснування кооператив об'єднував 79 науковців [2, арк. 36], станом на 27 серпня 1927 р. РБКТ налічував 120 осіб [1, арк. 89].

До 1931 р. кооператив налічував вже 1630 членів, об'єднував навколо себе значну групу науковців: до його складу якого входили члени восьми наукових колективів – Комакадемії, Інституту червоної професури, 1-го МДУ, Вищої художньо-технічної майстерні, Тимірязєвської академії, інститутів, які були розташовані в районі Воронцового поля.

28 лютого 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР видали спільну постанову «Про право користування додатковою житловою площею» [10, с. 181]. Відповідно до цієї постанови користуватися додатковою площею могли: заслужені діячі науки, культури та техніки, винахідники, що виконували систематичні завдання державних органів або вже надали державі винаходи чи вдосконалення, якщо вони продовжували працювати в галузі винахідництва, а також науковці, зареєстровані у ЦЕКУБУ або в Секціях наукових працівників професійних спілок працівників освіти. Додаткова житлова площа понад встановленої загальної норми житлової площі надавалася науковцям у вигляді окремої кімнати. У разі її відсутності, додаткова площа надавалася в розмірі 10 м². Ці додаткові житлові можливості забезпечувалися із наявності вільної площі або площі, що вивільнялася в даній квартирі після задоволення її мешканців, що потребували житлової площі за встановленою нормою. Отримана науковцями додаткова житлова площа не могла бути вилучена при переселеннях чи ущільненнях.

У газеті «Известия» від 1 квітня 1933 № 36 було опубліковано постанову центральних орга-

нів влади від 27 березня 1933 «Про поліпшення житлових умов науковців». Постановою, зокрема, передбачалося створити свій житловий фонд КСУ (на той час частина питань забезпечення стала переходити у відання Комісії сприяння вченим), поповнюватися цей фонд повинен був за рахунок звільнених науковцями кімнат. Так поступово все житло, яке займали наукові працівники, надходило в розпорядження КСУ і комісія безпосередньо розподіляла його [7, с. 2].

З метою закріплення за науковими працівниками пільг, наданих нормативно-правовими актами попередніх років, та подальшого покращення їхніх житлових умов 20 серпня 1933 року ВЦВК та РНК видано Постанову «Про житлові права наукових працівників» [11, с. 48]. Відповідно до Постанови «научные сотрудники в отношении прав на получение жилой площади в домах муниципального фонда и домах жилищно-строительной кооперации приравниваются к индустриальным рабочим» [11, с. 47].

Даний документ був значним кроком вперед в галузі забезпечення житлом наукових працівників, оскільки вчені були прирівняні у праві отримання житла до робітників. Також було ще раз визначено право вчених на додаткову кімнату або житлову площу розміром 20 м², яка закріплювалась за науковцем спеціальним свідоцтвом, що видавалося Комісією сприяння вченим при РНК СРСР. За вченими було закріплено першочергове право на самоущільнення за умови звільнення житлової площі у квартирі. У випадку смерті наукового робітника вся займана ним площа (в тому числі і додаткова) зберігалася за його родиною протягом трьох місяців на умовах оплати як і раніше.

Вся житлова площа (основна і додаткова), яку займав науковий робітник в будинках муніципальних фондах, після його виселення потрапляла у розпорядження Комісії сприяння вченим при СНК СРСР або Секції наукових робітників для заселення наукових робітників. При розгляді житлових справ наукових робітників в судовому засіданні обов'язково запрошували представників Комісії сприяння вченим при РНК СРСР або представників Секції наукових робітників.

Постановою ВЦВК та РНК від 10 червня 1935 р. було розширено коло вчених за рахунок винахідників, яким відповідно до Постанови «Про житлові пільги винахідників», надавалися всі житлові пільги, визначені законом для наукових працівників [12, с. 49].

Висновки. Таким чином, житлова політика в СРСР 1920-х–1930-х рр. була двоякою. З одного боку, вона була дискримінаційною, зверненою на «соціально чужі елементи», на «нетрудові елементи» та протекціоністською, що охоплювала різні категорії «соціально близьких» і спеціалістів-«попутників»: вчених, інженерів, лікарів, діячів культури та інших. У питаннях примусу до праці та лояльності до радянської влади житло служило засобом впливу на всі соціальні групи, у тому числі і на наукову інтелігенцію. Радянська влада планомірно і послідовно налагоджувала систему контролю над життям вчених за допомогою житла. Приймаючи нормативні акти, що позбавляли науковців можливості мати власний суверенний простір для проживання, вона перетворила житло в чинник, що визначав свідомість і поведінку людини, ступінь її залежності від держави.

Список літератури:

1. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5462. Оп. 9. Спр. 306. 125 арк.
2. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-4737 («Комісія сприяння вченим при РНК СРСР»). Оп. 1. Спр. 378. 136 арк.
3. Декрет ВЦИК, СНК РСФСР от 31.07.1924 «О мерах к улучшению жилищных условий научных работников: Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 31 июля 1924 г.» // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. 1924. Отдел первый. № 68. С. 865–867.
4. Декрет СНК РСФСР «О мерах к улучшению жилищных условий научных работников» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. 1922. Отдел первый. № 6. С. 78–80.
5. Канчеев А. А. Бюджетное обследование научных работников // Научный работник. 1925. № 3. С. 118–130.
6. О дополнительных мерах к улучшению жилищных условий научных работников: Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 13 апр. 1925 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. 1925. Отдел первый. № 24. Ст. 173. С. 184.
7. Об улучшении жилищных условий ученых // Известия. 1.04.1933. № 6. С. 2.
8. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки Ф. 369. Д. 41. 89 л.

9. Петаченко Г. А. Проблема жилищных прав научных работников РСФСР в 1920-х гг. // Вестник БДУ. 2010. Серія 3. № 1. С. 22–25.

10. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О праве пользования дополнительной жилой площадью» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1930. № 14. С. 181.

11. Постановление ВЦИК и СНК от 20 августа 1933 г. «О жилищных правах научных работников» // Краткий справочник по жилищному законодательству. – Исполком Молотовского городского Совета депутатов трудящихся. Молотов, 1944. С. 47–49.

12. Постановление ВЦИК и СНК от 10 июня 1935 г. «О жилищных льготах изобретателям» // Краткий справочник по жилищному законодательству. Исполком Молотовского городского Совета депутатов трудящихся. Молотов, 1944. С. 49.

13. Практический комментарий к инструкции Жилищного Отдела МКХ о порядке уплотнения жилищ // Жилищное товарищество. 1922. № 6. С. 31–35.

14. Пять лет работы Центральной комиссии по улучшения быта ученых при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ЦЕКУБУ). 1921–1926 гг. М. : Издание ЦЕКУБУ, 1927. 51 с.

15. Тайцплин И. С. Жилищные права и условия научных работников // Научный работник. 1927. № 1. С. 40.

16. Ясинская В. И. Жилищные условия научных работников в Москве и в провинции // Научный работник. 1928. № 11. С. 50.

Didenko K.V. HOUSING PROVISION FOR SCIENTIFIC WORKERS OF THE USSR IN THE 1920–1930's

A special place in the structure of everyday life is taken by living conditions. Today, scientists have proven that a person's place of residence is a vital, daily and cultural space of their existence.

In the article, within the indicated chronological period, questions about the living conditions of scientists are investigated. It was found that this problem is practically not studied by modern scientists. The study analyzed archival materials containing information on the creation and activities of the Central Commission for the Improvement of the Life of Scientists (TseKUBU) under the Council of People's Commissars of the RSFSR, the Housing Section of TseKUBU and housing and construction cooperative «Scientific Workers».

The activity of the Central Commission for the Improvement of the Life of Scientists (TseKUBU) established in 1921 at the Council of People's Commissars of the Russian Soviet Federative Socialist Republic is under analysis, which was directly involved in solving the housing problems of scientists and whose activities began to bring benefits in terms of improving the living conditions of scientists by declaring legislative benefits for the right to use housing.

It is noted that in the housing policy of the USSR in the 1920s-1930s, such new terms as «ushchilnennia» (infringement) and «samoushchilnennia» (self-infringement) appeared, which became a difficult test for urban residents. The city authorities received the right to evict residents who were considered class enemies, and put other people in their apartments.

It was established that in addition to the main living area, scientific workers used «extra» rooms as a library, laboratory or office for scientific work.

It is emphasized that in the 1920s, the issue of organizing housing construction became an important area of activity for TseKUBU in solving everyday problems of scientists. That is why in Moscow during this period a housing and construction cooperative «Scientific Workers» was created for all scientists of the city. A separate issue was the provision of housing for those scientists who came to cities, in particular to Moscow, to carry out certain scientific tasks.

Key words: Soviet power, scientific intelligentsia, TseKUBU, housing crisis, living conditions, «ushchilnennia», «samoushchilnennia», «extra» room.

УДК 327.82“1919/1920”(477:485)(091)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.20>

Коваль О.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР У ШВЕЦІЇ: ВЗАЄМОДІЯ БЕЗ ВИЗНАННЯ

Одним з малознаних епізодів міжнародної діяльності Української Народної Республіки є досвід Надзвичайної дипломатичної Місії УНР у Швеції і Норвегії, яка у часі визвольної боротьби наполегливо відстоювала українські позиції на арені нейтральних держав. У даному дослідженні йдеться про мету, завдання та зміст діяльності дипломатичної Місії УНР у Швеції з акцентом на можливостях взаємодії зі шведським урядом в умовах невизнання ним УНР як самостійної держави.

Незважаючи на ряд викликів, які поставали в роботі українських дипломатів, Місії з перемінним успіхом вдавалось висвітлювати українську проблему у Швеції та заручитись підтримкою провідної політичної сили країни. Зокрема, йдеться про активну співпрацю з Соціал-демократичною партією Швеції та редакторами «Social-Demokraten» (друкованого органу соціал-демократів у Швеції).

В аналітиці діяльності дипломатичної Місії УНР враховується фактор надскладних геополітичних умов, які мали вплив на роботу установи. Передусім те, що держава перебувала у стані війни, а столиця переходила з рук у руки ворогуючих сторін. Саме в цей неспокійний час вірчі грамоти очільника дипломатичної Місії у Швеції Костя Лоського були укладені у Вінниці 12 лютого 1919 р., коли місто впродовж двох місяців мало статус тимчасової столиці УНР.

У лютому 1920 р. українська дипломатична Місія у Швеції припинила своє існування в умовах фактичної втрати державності, коли УНР окупували більшовики. У дослідженні аналізується питання подальшої комунікації уряду УНР в екзилі з урядом Швеції та долі діячів Місії, які після офіційного її припинення продовжували власну «дипломатичну Місію» у науковій, культурній та інших сферах.

У підсумку статті аналізуються результати виконання ключових завдань Місії у Швеції та значення її діяльності. Довгостроковим результатом роботи дипломатичної Місії УНР у Скандинавії було те, що у 1940-х рр. тут досить швидко сформувалось об'єднання «Українська громада», філії якого діяли в Стокгольмі, Мальме й Орєбру. Таким чином, спадок дипломатичної Місії був збережений та поширений на локальному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: Дипломатична Місія УНР, К. Лоський, В. Темницький, Соціал-демократична партія Швеції, газета «Social-Demokraten».

Постановка проблеми. З моменту заснування дипломатичної служби УНР, її пріоритетним завданням було світове визнання України як незалежної європейської держави та рівноправного партнера в дипломатичних відносинах. Надзавданням у складних умовах більшовицької агресії проти України був захист щойно здобутої державної самостійності, висвітлення і відстоювання української ідеї у світі. Окрім того, українські дипломати намагалися опікуватися своїми громадянами за кордоном, налагоджувати двосторонні зв'язки.

Значною проблемою у виконанні поставлених цілей було тривале невизнання УНР європейськими державами та фактично напівофіційна діяльність дипломатичних Місій у цих країнах.

Складалась ситуація, коли Місія працювала за відомою уряду, який офіційно не визнавав країну, яку представляли дипломати. Такого штибу історія склалася у відносинах УНР та Шведського королівства.

Досвід Надзвичайної дипломатичної Місії УНР у Швеції і Норвегії, яка у часі визвольної боротьби наполегливо відстоювала українські позиції на арені нейтральних держав (пріоритетно – у Швеції), є одним з малознаних епізодів в історії українсько-шведських відносин міжвоєнного часу. Ця досить коротка у часі взаємодія без визнання долала багато викликів, однак мала вагоме значення для подальшого формування української громади у Швеції. Саме тому ця проблема потребує ґрунтовного документального

дослідження з метою увиразнення тягlosti між-державних стосунків сучасних Швеції та України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність дипломатів УНР у Швеції як об'єкт дослідження можна розділити на 2 блоки: Місія доби Гетьманату та Місія Директорії. Дипломатія періоду Української Держави вже частково висвітлювалася українськими дослідниками (В. Степанов, І. Матяш). З їхніх праць докладно відомо про заснування Надзвичайної дипломатичної Місії у Скандинавії, її склад та діяльність під керівництвом Б. Баженова тощо. Малодослідженою є діяльність Місії періоду Директорії, яка юридично продовжувала діяльність попередників, але по факту змушена була заново будувати мости взаємодії у Швеції. Побіжно цю тему описував вже згаданий дослідник В. Степанов. Документи, суміжні за темою дослідження, опубліковані у збірнику «Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ» у розділі канцелярії Міністра закордонних справ УНР Андрія Ніковського (травень 1920 – грудень 1921).

Попередні результати нашого дослідження із зазначеної теми презентовані у доповіді «“Safe Harbor” of the Ukrainian Revolution: the Diplomatic Mission of the Ukrainian People’s Republic in Scandinavia (1918-1921)» на науковій міжнародній конференції «CBEES Annual Conference 2021 – With and After Empire: Enduring Pasts Across the Local and the Global», the Centre for Baltic and East European Studies (CBEES). Södertörn University, Stockholm, Sweden; 26-26.11.2021.

У даній статті вперше публікуються документи фонду №3513 «Дипломатична Місія Української Народної Республіки в Скандинавії, мм. Гельсінгфорс (Фінляндія), Стокгольм (Швеція)», який зберігається у ЦДАВО України. Він містить справи за 1919–1920 рр., серед яких – листування голови дипломатичної Місії УНР в Скандинавії з Міністерством Закордонних Справ УНР. Ці документи є цінним першоджерелом, яке дозволяє зрозуміти формат організації роботи Місії, персональний склад, стан справ та дипломатичну позицію тощо.

Також вперше опрацьовано спогади В. Косаренко-Косаревича, громадського та політичного діяча, учасника дипломатичної Місії УНР у Скандинавії доби Гетьманату. Вони були опубліковані у Віснику ООЧСУ (Нью-Йорк) у 1955 р., тож з погляду часу містять ряд зауваг, роздумів та висновків стосовно роботи українських дипломатів у Швеції в період Визвольних змагань. У дослідженні послуговуємось також публікаціями з газети «Скандинавські вісті», що виходила

друком у Стокгольмі у 1950-80-х рр. Квартальник видавала і редагувала Управа Української Громади в Скандинавії, неодноразово згадуючи про час Української революції та дипломатичну Місію зокрема.

На жаль, у дослідженні маємо зважати, що багато документів з фондів МЗС УНР та дипломатичної Місії у Скандинавії втрачено ще під час Визвольних змагань. Це фіксує Кость Лоський, голова Надзвичайної дипломатичної Місії УНР у Швеції та Норвегії, у листі до Міністра закордонних справ УНР №461 від 14.10.1919 [1]. В умовах сучасного воєнного стану це прочитується з цілковитим розумінням, тож справа опрацювання невідомих раніше документів набуває значної ваги.

Постановка завдання. Головною метою дослідження є висвітлення діяльності дипломатичної Місії УНР у Швеції у 1919–1920 рр. У статті передбачаються такі завдання: описати склад та ключові цілі роботи Місії; проаналізувати виклики, які поставали у її діяльності; дослідити підтримку Місії у Швеції з боку соціал-демократів як провідної політичної сили в уряді та країні; визначити результати і значення діяльності Місії.

Виклад основного матеріалу дослідження. За законом від 14 червня 1918 за кордоном розпочинали роботу посольства Української Держави, зокрема в країнах Скандинавії (очільник – Б. Баженов). У спогадах члена Місії В. Косаренка-Косаревича зафіксовано: «В «ИЗВЕСТИЯ-Х» ч. 232 від 24 жовтня 1918 р. подана до відома ось яка вістка з Києва 22 жовтня: «Вчора до Швеції виїхала Надзвичайна Місія в складі Генерала В. Баженова і Урядника Особливих доручень Косаренко-Косаревича» [2, с. 22].

Дипломати, що прибули у Скандинавію, ключовим завданням мали налагодження взаємин із нейтральними державами, зокрема – зі Швецією. В період діяльності Директорії контролюючі функції у сфері зовнішньої політики належали до компетенції Трудового конгресу (передпарламенту) і його коМісії із закордонних справ. У досліджуваній нами період МЗС очолювали К. Мацієвич (13 лютого – поч. квітня 1919), В. Темницький (9 квітня – 24 грудня 1919) та А. Лівіцький (до березня 1920) [3].

З січня 1919 р. Директорія інтенсивно формувала дипломатичну службу, пропри невизнання УНР і її дипломатичних представництв де-юре іншими державами. Надзвичайна Дипломатична Місія УНР в Швеції і Норвегії була сформована з такої ж Місії Української Держави. К.Лоський

у листі від 27 червня 1919 р. писав, що «мені, який за часи гетьманського Уряду займав посаду Повіреного в справах У.Д. в Фінляндії, було наказом Міністерства від 13 січня за №384 доручено завідування Місією, а наказом Директорії У.Н.Р. від 17 січня 1919 р. мене від згаданого числа було призначено Головою Місії в Швеції і Норвегії» [4].

Дипломатична Місія УНР розмістилась у Стокгольмі на Дроттнінггатан (Drottninggatan), 83, а керівник оселився в помешканні на Карлбергсвеген (Karlbergsvagen), 43b. З 1 жовтня 1919 р. остання адреса стала спільною з канцелярією Місії [5, с. 5].

К. Лоський прибув до Стокгольма в кінці лютого – на початку березня. Зокрема, 5 березня 1919 р. у листі №7 до Міністра закордонних справ УНР, голова дипломатичної Місії звітував про те що, днем раніше він представився Міністрові закордонних справ Швеції п. Гелльнерові [6].

11 березня 1919 р. на бланку Місії Міністерству закордонних справ Швеції було повідомлено про те, що «склад її цілком змінений і всі особи, що раніше служили в ній, починаючи від Голови Місії п.Баженова, нині не знаходяться на службі Української Республіки. Нині склад Місії ось такий:

- 1) Голова Місії Костянтин Лоський
- 2) Секретар Місії Йосип Майданюк».

Підписи голови та секретаря Місії були скріплені печаткою із зображенням тризуба та надписом «Українська Дипломатична Місія в Скандинавії», а надрукований український текст супроводжувався бездоганим рукописним перекладом шведською [5, с. 5]. Важливо зауважити, що у квітні Місія змінила своє найменування, та, відповідно бланк і печатку, якими послуговувались надалі. Бланк містив у лівому верхньому куті напис українською або французькою: «НАДЗВИЧАЙНА ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ, УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ШВЕЦІЇ І НОРВЕГІЇ». Такий самий напис французькою містився на печатці із центральним зображенням тризуба.

17 квітня 1919 р. К. Лоський передав до міністерства закордонних справ Швеції свої вірчі грамоти. Вони особливо цікаві для дослідників, адже складені у Вінниці 12 лютого 1919 р., коли місто впродовж двох місяців мало статус тимчасової столиці УНР. До того ж, вони завірені наступного дня після відставки міністра закордонних справ В. Чехівського, а тому підписані замість міністра О. Карпинським [5, с. 7].

Зразок найменування офіційного бланку Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР у Швеції та Норвегії та печатка Місії у Стокгольмі, якими послуговувались у 1919–1920 рр. [7]

Станом на червень 1919 р. на службі у складі дипломатичної Місії УНР у Швеції перебували 5 осіб:

1. Радник др. М. Галушинський, призначений Міністерством від 17 січня 1919 р. з посади Секретаря Українського Посольства в Фінляндії.

2. Секретар Й. Майданюк, призначений від 13 січня 1919 р. наказом голови Місії від 20 лютого за №1, з посади аташе Українського Посольства в Фінляндії.

3. Аташе В. Суховецький, який був членом бувшої Місії Української Держави на посаді перекладача і якого Міністерством було залишено в складі Місії УНР без означення посади, наказом Голови від 10 квітня 1919 р. №5 було призначено на посаду Аташе.

4. Канцелярський урядовець В. Кучабський, прийнятий на посаду за наказом Голови від 29 Березня 1919 р. №4 строком від 1 Квітня 1919 р.

5. Канцелярський урядовець І. Прокоф'єва (Лоська), яку призначено від 13 Січня 1919 р. наказом Голови від 20 лютого №1 [4].

Склад Місії не був постійним і періодично змінювався. Так, Наказом від 30 Серпня 1919 р. Міністром Закордонних Справ В.Темницьким було звільнено Й. Майданюка, який був, крім іншого, автором перекладів на шведську мову [8]. З кінця березня і до 26 липня 1919 р. у складі Місії рахувався син Глави – І. Лоський, учасник бою під Крутами, а згодом співробітник Міністерства закордонних справ УНР. Наказом Міністерства закордонних справ УНР від 20 вересня 1919 р. В. Оренчука, генерального консула УНР у Мюнхені, було призначено секретарем Місії, але він так і залишився в Мюнхені через сімейні обставини [9].

У документах також зафіксована штатна платня урядовцям, яка в карбованцях становила «Радника – 5250, Секретаря – 3900, Аташе – 3175, кан.урядовця – 2775. Поки що це давало в місцевій валюті /при тій умові, що Фінансовій Агент

п. Супрун видавав гроші по рахункові – 90 коп. = 1 нім. марка, від 57 до 59 нім. марки = 1 фунт стерлінгів /ось-які суми: Радникові – від 1965 до 1770 швед. крон, Секретарю – від 1257 до 1285, Аташе – від 1040 до 1070, урядовцеві – від 894 до 920 шведських кр.» [4].

Розподіл обов'язків усередині Місії виглядав наступним чином: секретар відповідав за канцелярію та відносини з місцевою пресою; аташе забезпечував ведення діловодства французькою та був оператором набору на друкарській машинці тією ж мовою; урядовці Місії займалися веденням журналів вхідної та вихідної кореспонденції, перекладали тексти з іноземних мов, завідували грошовими книгами, касою тощо. Для радника особливих посадових обов'язків передбачено не було [4].

Голова Місії неодноразово зауважував, що для більш продуктивної роботи Місії необхідне пресове бюро. Тим не менш, Місії вдавалося своїми силами поширювати новини з України у шведській пресі. Механізм був злагоджений таким чином, що матеріали, які надходили з пресових бюр у Відні, Берліні, Парижі розглядалися головою Місії, обрані матеріали перекладалися урядовцями на шведську та надсилались до телеграмбюро в Стокгольмі, яке надсилало їх до всіх газет. Окрім того, канцелярія щоденно отримувала місцеві та європейські часописи, з яких витинали усе, що торкалося України. Причому, найбільш цінні пресові матеріали перекладалися українською та надсилалися до українських Місій інших країн. Книги і брошури, які видавалися Місією, розсилалися «по іншим чужоземним представництвам в Стокгольмі і Христіанії, по ріжним торговельним, культурно-просвітним і державним установам Швеції і Норвегії і по окремим особам, більш менш відомим в якій будь сфері діяльності» [10].

Все ж, головна мета зовнішньої політики УНР протягом 1919 р. залишалася незмінною – здобути міжнародне визнання та зовнішню допомогу в боротьбі проти більшовицької Росії. Це відобразилось у листуванні Місії з шведським зовнішньополітичним відомством. Так, у листі до міністра від 7 травня 1919 р. К. Лоський у зв'язку із військовими приготуваннями Польщі наголошував: «...що стосується Української Народної Республіки, то вона зосереджує всі свої сили для боротьби з більшовиками, у зв'язку з чим я висловлюю протест від імені мого Уряду проти неправдивих повідомлень Польщі та проти агресивної політики по відношенню до України, адже така політика заважає Українській Народній Рес-

публіці захищати себе та всю Європу від більшовицької загрози». Коли ж точилися бої між українськими військами і частинами Добровольчою армією генерала Денікіна, К. Лоський інформував про ситуацію в Києві і закликав: «Будучи впевнений, що всі ці насильства здійснюються без відома держав Європи та, зокрема, Антанти, і що остання не допомагала б генералу Денікіну, якби знала про те, що замість слугувати визволенню Росії її підтримка буде використана для знищення національної культури українського народу, я маю честь від імені Директорії Української Народної Республіки просити Вашу Високоповажність довести зазначені факти до відома Вашого високого Уряду та подати йому рішучий протест української Директорії проти російського вандалізму.» [5, с. 7].

Виконання цієї надважливої задачі утруднювалося та шкодилося тим, що більшість європейських держав, в тому числі Швеція, юридично не визнавали Українську Народну Республіку. І хоч уряд докладав чимало зусиль для налагодження взаємин з нейтральними країнами, ці відносини розвивалися поступово і пасивно. З одного боку, перешкождала Німеччина, яка не була зацікавлена в тому, щоб український уряд зближувався з нейтральною Скандинавією та з країнами Антанти. З іншого – українська дипломатія діяла не завжди послідовно.

Часто дослідники використовують термін «де-факто» коли йдеться про визнання Швецією УНР, але, на нашу думку, це твердження є суперечливим.

На користь цієї тези свідчать юридичні кроки, вчинені шведським МЗС. До прикладу, вірчі грамоти Б. Баженова (голови Місії УД), що зберігаються нині в Національному архіві Швеції, 16 жовтня 1918 р. були підписані міністром закордонних справ Д. Дорошенком і адресовані міністру закордонних справ Королівства Швеція, що на загал відповідало його статусу політичного представника. По прибуттю Б. Баженова до Стокгольму вже 29 жовтня 1918 р. його вірчі грамоти надійшли до міністерства закордонних справ Швеції, де рукою одного з його співробітників на них була зроблена відмітка: «До справи. Не потребує відповіді», адже сам факт вручення вірчих грамот міг трактуватися як міжнародне-правове визнання (де-юре) українського уряду [5, с. 2–3]. Але чи трактувався?

По факту, шведський уряд налагодив відносини з дипломатичною Місією, зареєструвавши її і даючи мовчазний дозвіл на діяльність. Але

сучасники наголошували, що про визнання УНР все ж не йшлося. Член Місії УД В. Косаренко-Косаревич у своїх спогадах згадував: «Шведське Міністерство Закордонних Справ поставилось до нас прихильно і пішло назустріч у визнанні нас дипломатичним представництвом «де-факто». Але й це управнювало нас до видавання українських паспортів, респектованих в цілій Скандинавії, отже й поза нею» [2, с. 22].

На цьому ж важливому моменті неодноразово наголошує голова Місії УНР у Швеції К. Лоський у свої листах до Міністерства закордонних справ УНР. Зокрема, 5 березня 1919 р., повідомляючи про представлення Міністрові Закордонних Справ Швеції п.Гельнерові, К.Лоський говорить: «Питання визнання Української Народньої Республіки з боку Швеції я поки що не підіймав, бо хочу дочекатись моменту, коли Швеція остаточно переконається, що Українська Республіка не опететка, якою вона тільки могла представлятись ... А дійсний факт невизнання якої робить смішним не того, кого не визнають, а того, хто не визнає». Причину такого байдужого ставлення до України він бачив у тому, що Уряд Швеції цілком не володів інформацією про УНР загалом та Директорію зокрема, і тому, що тривала «інспірація з боку російських кол, які обсіли цілий Стокгольм так, що він має вигляд мало не російського міста.» [6].

Більше того, ті короткі замітки, що з'являлися у шведській пресі, часто суперечили одна одній, і важко було зрозуміти їх зміст, не маючи хоча б поверхового знання українських справ. Дійшло до того, що «Міністр запитався в мене про те, якою частиною Української Армії керує генерал Денікін, які відносини нашого Уряду з гетьманом Скоропадським, чи наші цілі однакові з цілями правительств Колчака і Чайковського і т.и.» [6].

Коротко пояснивши стан справ в УНР, за словами К. Лоського, міністр виявив жвавий інтерес та прохав надавати актуальну інформацію про дальший хід подій в Україні. Важливо, що він також цікавився «як йдуть наші справи з Антантою, чи ми дуже зацікавлені признанням з її боку України, на що я відповів, що згідно останнім відомостям Антанта нас вже визнала, бо Україна факт, невизнання якого було б непорозумінням» [6].

Ця залежність шведського уряду від позиції Антанти пояснювалася тим, що Швеція, як і Норвегія, будучи нейтральною державою, економічно виграла під час Великої війни, ставши свого роду перехідними воротами між Англією та Росією. У документах канцелярії Андрія Ніковського, Міністра закордонних справ УНР

(травень 1920 – грудень 1921) фіксуємо підтвердження слів вище: «Щодо відношення Швеції та Норвегії до України, то у початку 1919 р. політичні і економічні чинники цих держав зацікавилися Україною, але не мали сміливости визнати Україну офіційно, чекаючи, поки Українська Народна Республіка буде визнана Антантою. Швеція охарактеризувала своє відношення України тільки признанням наших паспортів, прийомом шифрованих телеграм і т.и» [11, с. 148].

Не лише урядові кола Швеції мали сумніви щодо доцільності визнання УНР. Як свідчить сучасник, «Біля зівання зносин між Швецією і більшовиками витворилася ціла низка припущень, спорів і проповідань. Настрої шведської публіки розділені. Одні радіють, що нарешті позбудуться тієї пропаганди в краю, яка загрожує їх власному добробуту; другі, зв'язані з Росією торгівельними інтересами негодують і зробили навіть демонстрацію» [12, с. 31].

Питання загального добробуту у Швеції ставилось на порядок денний устами провідної політичної сили в країні – Соціал-демократичної партії Швеції (СДПШ далі). До співпраці з нею та залученні до спільної пресової роботи друкованого органу партії – газети «Social-Demokraten» зверталися представники обох Місій УНР. Вже згадний нами В.Косаренко-Косаревич писав, що «...після розриву Українського Національного Союзу з гетьманом, мав я розмови з головними редакторами «Social-Demokraten», органу соціал-демократів Швеції і Данії, Брантінгом та Боргбергом. У висліді тих розмов появилися в них статті в обороні української демократії, що найшли відгомін в усій європейській пресі» [12, с. 31].

Голова Місії УНР К.Лоський з початку свого призначення мав певні непорозуміння СДПШ, які описав наступно: «Приклавши зусілля до того, щоби вияснити причини байдужого відношення шведських соціал-демократів до України, я дізнався, що головною причиною було те, що після мого приїзду до Швеції, коли мені ще не були добре відомі місцеві відносини, до мене з'явився приведений бувшим Секретарем Місії Майданюком співробітник консервативної і мало розповсюдженої газети Aftonbladet, якому я й дав своє перше інтерв'ю. Наслідком цього було те, що й в дальшому тільки консервативні газети надсилали до мене інтерв'юверів, газета ж соціалістична не проявляла до українських справ жадного інтересу в певности, що ми ближче стоїмо до кругів реакційних, ніж до соціалістичних» [13]. Зрозумівши свою помилку, К. Лоський налагодив знайомства

з соціалістичними колами і, як результат, мав за честь надіслати інтерв'ю в газету «Social-Demokraten» з перекладом на українську мову. В дальшому газета висловила бажання отримувати як найбільш відомостей, статей і інтерв'ю про Українську Народну Республіку [13].

Надалі у жовтні 1919 р. він звітував Міністрові закордонних справ УНР про те, що «шведська партія соціал-демократів чим далі, тим більш прихильно відноситься до України, бо мені вдалося довести їй, що Україна є країна, де соціалізм /небольшевицький/ має найкращий ґрунт для свого еволюційного розвитку». Це зростання інтересу до України спостерігалось у тому, що стокгольмська газета «Social-Demokraten» щодня друкувала не тільки ті відомості, які надавала їй Місія, але й такі, які вважала корисним для України. К.Лоський пише: «Так, два дні підряд вона поміщає портрет Пана Головного отамана Петлюри: один учора при статті, яка надсилається мною при відношенні № 516, а другий сьогодні при відомостях про успіхи наших армій, який прикладаю при цьому» [14].

Члени Місії, відповідальні за поширення вістей з України у шведських газетах, користувалися прихильністю соціал-демократів у випадку, коли яку-небудь статтю необхідно було максимально розповсюдити серед читачів. Тоді їй надавали до газети «Social-Demokraten»: «Треба констатувати, що відмови в надрукованні чого-будь, що передається Місією, не буває.» [10].

Підтримка Місії УНР з боку ключової політичної сили Швеції все ж не переважувала ті виклики, які постійно поставали перед українськими дипломатами. Йдеться про складні геополітичні умови, в яких перебувала Українська Народна Республіка; відчутний вплив «російського імперського» як у шведському суспільстві, так і серед дипломатів різних країн; та не менш важливо – відсутність українців у Швеції. Останню причину К.Лоський як голова Місії вважав вирішальною у питанні діяльності консульської частини Місії, яка «не дає майже жадної праці через повну відсутність в Швеції українців». У цьому ж документі він підсумував: «вся взагалі діяльність Місії під моїм власним керівництвом великої політичної діяльності через мале значіння Швеції в загально-світовій політиці розвинути не може» [10].

Визнання того, що Місія не виконала ключових поставлених на неї цілей, хоч з інших причин, знаходимо у доповіді В.Темницького до Ради Народних Міністрів УНР через Міністерство закордонних справ УНР в Кам'янці-Подільському

«Про зміни в персональній складі надзв.дипл. Місії в Штокгольмі»:

«На підставі одержаних з різних сторін інформацій, що наша Місія в Скандинавії /Штокгольмі/ під головством п. К.Лоського не зуміла себе відповідно поставити і розвинути поважнішу діяльність, головню через невідповідний персональний склад Місії, повстало питання про зліквідування сеї Місії і передачу її агент нашій Місії в Копенгазі /др. Левицький/. Сю згадку підніс в Карльсбаді між иншим також голова Місії п.Лоський, просячись одночасно про перевід його на посла в Болгарії, або до Гішпанії, коли би туди посилалася Місія.

П. Лоський письмом з дня 15 серпня 1919 ч. 351 та 16 серпня 1919 ч. 352 запропонував був плян ліквідації Місії, з проєктами писем до него і акредитуючого письма до болгарського правительства...По довшій розвазі відхилив я пропозицію п.Лоського і поручив йому вертати назад до Штокгольму» [9].

Прохаючи про переведення, К.Лоський посилався на стан здоров'я для якого вважав шкідливим північний клімат. Він пропонував перевести його в одну з країн центральної або південної Європи, «а в разі неможливості – відкликати його з посади посла. Каже, що стан здоров'я все гірший і гірший і за думкою лікарів єдиний спосіб видужати це переїхати в інший клімат. Томі він планує не пізніше 15 грудня виїхати з Швеції». Але така його позиція ускладнювалася тим, що на той момент в Місії залишилися лише канцелярські урядовці і не було кому передати управління Місією [15].

Все ж від'їжджаючи зі Стокгольма у лютому 1920 р., К. Лоський повідомив Міністерству закордонних справ Швеції, що тимчасовим повіреним у справах залишається перший секретар Е. Козій, який до того обіймав посаду першого секретаря посольства УНР у Німеччині та щойно був переведений до шведської столиці. Втім, у цей час Місія вже остаточно позбулася свого призначення, а її ділова активність, судячи з обсягу документообігу, після піку в квітні 1919 року поступово занепадала [5, с. 8].

Зважаючи на це, у лютому 1920 р. керуючий Міністерством Закордонних справ звертався до колишнього секретаря Місії Й. Майданюка, який на той час відкрив приватне українське пресове бюро, і далі надсилати пресові матеріали про УНР до шведських газет [16].

Зазначимо, що шведська преса дуже багато писала про Україну, розвиваючи, таким чином,

українське питання серед шведського громадянства. Міністр закордонних справ А. Ніковський писав також, що: «В останні часи відношення Швеції також виявилось в допомозі медикаментами нашій інтернованій армії. Звичайно, це все, що можна було би вимагати від Швеції» [11, с. 148]. Тим не менш, Міністр спрямував подячний лист Його Королівській Високості Принцу Карлу Шведському з м. Гарнів (Польща) у грудні 1920 р., де писав «Уряд Республіки з найбільш глибоким признанням констатує, що дружні зносини минулого не забуті Шведським Народом... Уряд Республіки з свого боку просить ВАШУ ВИСОКІСТЬ зволити прийняти його найширшу подяку за санітарні матеріали, що так доброзичливо були даровані ВАШОЮ ВИСОКІСТЮ [як Президентом Комітету Шведського Червоного Хреста – прим. авт.]. Ця гуманна допомога тим доцільніша, що прийшла в час найтяжчих страждань Уряду Республіки і її Армії, яка захищаючи цілу Європу од большевицької руйнуючої навали, була змушена залишити тимчасово свою рідну землю, де колись союзні Україні Шведи разом з українськими козаками проливали кров за її свободу.» [17].

Військова поразка УНР у листопаді 1920 р. призвела до переходу її державних структур в еміграцію. Тоді ж Директорія УНР в екзилі зосередила свої зусилля на пропаганді державницьких прав перед Лігою Націй та іншими міжнародними організаціями й форумами. Уряд УНР в екзилі не полишав також зв'язків, закладених дипломатичною Місією у 1919–1920 рр. До прикладу, відзначаючи 60-річчя Уряду УНР в екзилі (1920–1980) «Керівник Ресорту Зовнішніх Справ УНР, проф. д-р Ярослав Рудницький, вислав урядам, що в 1917–1920 рр. вдержували дипломатичні зв'язки з Україною, а теж окремо Генеральному Секретареві ООН, меморандум-пригадку в справі колоніального статусу теперішньої Української Радянської Соціалістичної Республіки» [18].

Деякі з колишніх членів дипломатичної Місії УНР у Швеції намагалися продовжувати власну «дипломатичну Місію» у науковій, культурній та інших сферах після офіційного припинення служби. Яскравим прикладом цього є загаданий вище секретар Місії УНР у Стокгольмі, автор перекладів на шведську мову Й. Майданок. По завершенню служби він залишився у Стокгольмі й займався малюванням як художник, абсолювент Краківської Академії Мистецтв. По його смерті у 1961 р. дружина переслала цінну бібліотеку, архів та малярські праці до Українського Музею-Архіву в Клівленді (США), де вони зберігаються досі [19].

Довгостроковим результатом роботи дипломатичної Місії УНР у Швеції було те, що у 1940-х рр. тут досить швидко сформувалось об'єднання «Українська громада». «Скандинавські вісті» писали: «Біля 1000 українців прибуло до Швеції з німецьких концентраційних таборів з європейського континенту літом 1945 р. Дальша група втікачів прибула з Фінляндії 1947 р. Вони належали початково до контингенту українців, що в р. 1934 заслані були до Карелії й які відтак мали можливість втечі до Фінляндії і Швеції» [20]. Українців у Швеції було небагато, та вони швидко вчилися принципам життя у злагоді держави добробуту: «Помимо різниць в віросповіданні, політичного– чи теж ідеологічного характеру, так поодинокі земляки, як і наше обєднання Українська громада – та філії в Стокгольмі, Мальме й Оребру, свідомо й зріло доказують на ділі що можна жити у взаємному розумінні і толеранції» [21].

Висновки. З січня 1919 р. Директорія інтенсивно формувала дипломатичну службу, пропри невизнання УНР і її дипломатичних представництв де-юре іншими державами. Надзвичайна Дипломатична Місія УНР в Швеції і Норвегії була сформована з такої ж Місії Української Держави та почала роботу з 13 січня 1919 р. за наказом Міністерства зовнішніх справ УНР за №384.

На українську дипломатичну Місію у Швеції покладалися такі функції:

- ведення політичних зносин з урядами нейтральних країн, зокрема Швеції;
- захист політичних і торговельних інтересів України за її межами;
- поширення та висвітлення інформації про Україну у шведських та інших європейських газетах;
- налагодження двосторонніх міждержавних відносин.

Місії вдалося частково виконати покладені на неї завдання. Зокрема, українські дипломати налагодили тісну співпрацю з провідною політичною силою у Швеції – соціал-демократами та редакцією їх партійної газети «Social-Demokraten», найвпливовішого друкованого видання у країні.

Виклики, які поставали перед Місією, призвели до того, що ключове завдання Місії – визнання УНР «де-юре», не було виконане. До причин невдач Місії відносять: складні геополітичні умови, в яких перебувала Україна; вплив «російського імперського» у шведському суспільстві та урядових колах; недостатню кваліфікацію працівників у складі Місії; нестачу державних видатків

на здійснення основної діяльності; відсутність українців у Швеції.

Тим не менше, діяльність дипломатичної Місії УНР у Швеції мала дуже важливе значення. Надаючи максимум актуальної інформації про стан справ в Україні, допомогла залучити санітарну допомогу зі Швеції у час інтернування Армії УНР. Деякі члени Місії тривалий час продовжували на громадських засадах збирати, оприлюднювати інформацію про Україну та у підтримку України, а закономірно у архівах та бібліотеках Швеції почав формуватись фонд україніки. Українські

дипломати також заклали основи для швидкого і безперешкодного формування української громади у Швеції під час Другої світової та налагодили двосторонні державні контакти для подальшої комунікації уряду УНР в екзилі.

Стаavimo за завдання в подальшому дослідити шведську пресу, зокрема випуски газети «Social-Demokraten» за 1919-1920 рр. та докладніше вивчити приклади взаємодії уряду УНР в екзилі з урядом Швеції та, зокрема, з Соціал-демократичною партією Швеції як політичним лідером, у міжвоєнний час.

Список літератури:

1. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 52.
2. Косаренко-Косаревич В. Українська дипломатична Місія до Скандинавії // Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). 1955, квітень. С. 22–23.
3. Дипломатія. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=24350
4. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
5. Степанов В. Українська дипломатична Місія в Скандинавії (нарис історії). 9 с. URL: <https://sweden.mfa.gov.ua/news/824-ukrajinsyuka-diplomatichna-misija-v-skandinaviji-naris-istoriji>
6. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 62.
7. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2.
8. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33.
9. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 53.
10. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 35.
11. Огляд сучасного міжнародного становища Української Народної Республіки і закордонної політики уряду (11 березня 1921) Андрій Ніковський, Міністр закордонних справ УНР (травень 1920 – грудень 1921). Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2016. 796 с.
12. Косаренко-Косаревич В. Українська дипломатична Місія до Скандинавії // Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). 1955, травень. С. 30–31.
13. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 50.
14. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 36.
15. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34.
16. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 47.
17. ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 59.
18. Державний центр УНРеспубліки в справі северенности України. Скандинавські вісті (Стокгольм). 1980. Ч. 49. С. 24.
19. Цінне надбання. Свобода. 18.05.1963. С. 3.
20. Густавсон С. Українські поселенці в Швеції. Скандинавські вісті (Стокгольм). 1987. Ч. 65/66. С. 29.
21. Будяк Г. Моя поїздка в Мальме й Осльо. Скандинавські вісті (Стокгольм). 1984. Ч. 57. С. 21.

Koval O.O. ACTIVITIES OF THE UPR DIPLOMATIC MISSION IN SWEDEN: INTERACTION WITHOUT RECOGNITION

One of the episodes is the legacy of the UPR diplomatic mission in Scandinavia, which persistently defended the Ukrainian position in the arena of neutral states in severe storms of liberation struggle. This study deals with the objectives, tasks and experience of the UPR diplomatic mission in Scandinavia and, in particular, in Sweden. We emphasize the possibilities of cooperation with the Swedish government in the face of its non-recognition of the UPR as an independent state.

Despite this, the Mission managed to cover the Ukrainian problem in Sweden with variable success. A separate place is given to this issue in our study. In particular, it is about the cooperation with the editors of the “Social-Demokraten” (the body of the Social Democrats in Sweden).

The activity analysis of the UPR diplomatic mission takes into account the factor of extremely difficult geopolitical conditions that affected the work of the institution, especially the fact that the state was at war and the capital passed from hand to hand of the warring parties. For example, it was during this turbulent time that the

credentials of one of the heads of the diplomatic mission K. Loskyi were signed in Vinnytsia on February 12, 1919, when the city had the status of the temporary capital of the Ukrainian People's Republic for two months.

In February 1920, the Ukrainian diplomatic mission in Sweden ceased to exist. Later, representatives of the Ukrainian diplomatic service of that time acted in the conditions of the actual loss of statehood, when the UPR was occupied by the Bolsheviks. The study also analyzes the issue of the future fate of the Mission leaders, who, after their official termination, continued their "diplomatic mission" in the scientific, cultural and other spheres. The Mission secretary of the Ukrainian People's Republic, the author of translations into Swedish O. Maidaniuk is a clear illustration. After completing his service, he remained in Stockholm and painted as an artist.

The article summarizes the results of the mission's key tasks in Sweden and the importance of its activities. The long-term result of the UPR diplomatic mission in Scandinavia was that in the 1940s the association "Ukrainian Community" was formed here quite quickly, with branches in Stockholm, Malmö and Örebro. Since its early days, the Ukrainian community in Sweden continues to carry out information and educational activities. Since 1954, through many decades, the Ukrainian community published «Scandinavian News» – newsletter covering European and Swedish news about Ukraine, its culture and history, in both Ukrainian and Swedish languages. Thus, the legacy of the diplomatic mission has been preserved and disseminated at the local and international levels.

Key words: The UPR diplomatic mission, K. Loskyi, V. Temnytskyi, the Social Democrats in Sweden, «Social-Demokraten».

Коляда І.А.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Борчук С.М.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ПОСТАТЬ ТА МІСІЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ГЕНЕРАЛА ЖОЗЕФА БАРТЕЛЕМІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ

На основі української історичної літератури, проаналізовано ставлення провідних науковців та сучасників означених подій до діяльності у Східній Галичині, на початку 1919 р., французького генерала Ж. Бартелемі та очолюваних ним миротворчих місії у справі припинення польсько-українського військового конфлікту. У статті коротко подано біографічні відомості життя французького генерала Ж. Бартелемі. Основний акцент приділено його діяльності на чолі миротворчих місії Антанти під час польсько-української війни 1918–1919 рр. Визначено, яку саме роль у вирішенні військового конфлікту займав Ж. Бартелемі та члени його місії.

У статті розкрито роботу місії Антанти на чолі з генералом Ж. Бартелемі у січні-березні 1919 р., позицію ЗУНР та рекомендації міжнародної делегації щодо унормування польсько-українського військового конфлікту. Звернуто увагу на те, що оцінок стосовно діяльності самого Ж. Бартелемі та місії під його безпосереднім керівництвом в колі українських вчених кардинально відрізняються.

Досліджено напрями діяльності місії на чолі з Ж. Бартелемі. Охарактеризовано головні аспекти роботи місії під головуванням Ж. Бартелемі та підтверджено, що в січні-березні 1919 р. у Львові побували дві окремі місії, очолювані цим генералом. З'ясовано, що зазначені місії відрізнялися між собою як кількісним складом та підпорядкуванням, так і завданнями і повноваженнями. Також встановлено, що ключовими завданнями першої місії Ж. Бартелемі було вивчення обставин єврейського погрому в листопаді 1918 р. у Львові, реального ступеня польсько-українського протистояння та можливостей військової допомоги Польщі урядом Франції. На противагу, головним завданням другої місії Ж. Бартелемі було якнайшвидше припинення бойових дій між ворогуючими сторонами, встановлення тимчасового перемир'я та демаркаційної лінії.

Пропонована стаття покликана роз'яснити неточності, пов'язані з особою Ж. Бартелемі та обставинами його візиту до Львова, а також внести в науковий обіг нові факти, пов'язані із життям та діяльністю цього французького офіцера.

Ключові слова: Ж. Бартелемі, місія, Східна Галичина, ЗУНР/ЗОУНР, Антанта, Львів, польсько-український військовий конфлікт.

Постановка проблеми. Суспільно-політична важливість проблеми пов'язана з тим, що у новітній історії України помітне місце займає участь міжнародних делегацій у вирішенні різних за значенням та характером українських питань. Перший досвід організації офіційних міжнародних зустрічей та переговорів, а також участі в них припадає на добу Українських національно-визвольних змагань 1917–1923 рр. Часто від результатів роботи цих делегацій і внутрішньополітичної ситуації в Україні залежав процес державотворення та результат міжнародної підтримки. Важливе місце в контексті досліджуваної проблеми займає особистість французького

генерала Ж. Бартелемі та діяльність очолюваних ним миротворчих місії Антанти під час польсько-української війни 1918–1919 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш ґрунтовно деякі аспекти нашої проблеми висвітлено у працях М. Литвина [8, 9], О. Красівського [3], Г.–М. Тички [13, 14], Є. Лизня [4, 5, 6], І. Хоми [15] та спогадах сучасників тих подій М. Лозинського [10], М. Омеляновича-Павленка [11] та Л. Шанковського [16]. Ці дослідники аналізуючи проблеми польсько-українських військово-політичних змагань, звертали увагу на приїзд та діяльність в Східній Галичині миротворчих місії на чолі з генералом Ж. Бартелемі.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз праць українських істориків та спогадів сучасників досліджуваних подій стосовно діяльності французького генерала Ж. Бартелемі в Східній Галичині та його вплив на долю регіону.

Виклад основного матеріалу. З погляду історичних подій, що розгорталися на теринах Заходу України у період Першої світової війни та Української революції (1917–1921 рр.) особа Жозефа Бартелемі є надзвичайно цікавою. Адже він став, фактично, першим французьким офіцером, котрий із офіційною місією перебував на території ЗУНР та відродженої Польської держави і докладав зусилля для розв'язання польсько-українського військового конфлікту в Східній Галичині.

Марі-Жозеф-Рауль-Леон Бартелемі, таке повне ім'я Жозефа Бартелемі, народився 15 січня 1867 р. у містечку Лангру у сім'ї військового. У віці 19 років вступив до військової школи Сен-Сір. Закінчив навчання у 1888 р. у званні підпоручника. Служив у піхотному полку, згодом став інструктором у школі Сен-Сір. У 1900 р. став капітаном, а у 1913 р. – підполковником. Йому доручено командування 118-й піхотним полком.

Під час Першої світової війни у 1916 р. отримав звання бригадного генерала. Командував 27-ю піхотною дивізією на італійському фронті. Після повернення у Францію у 1918 р. командував резервною армією.

Після війни у січні 1919 р. французьким командуванням призначений головою місії у Східній Галичині, завданням якої було досягнення перемир'я у польсько-українській війні.

У 1923 р. Ж. Бартелемі отримав звання дивізійний генерал. Він командував 37-ю піхотною дивізією, потім (з 1926 р.) XXX корпусом Рейнської армії. У 1929 р. переведений у запас. Нагороджений орденом Почесного легіону та Воєнним хрестом [17].

У фондах одного з французьких архівів львівській історикині Ганні-Меланії Тичці вдалося відшукати цікавий документ, датований 1 лютого 1919 р., який є таємним звітом невідомого автора, поданим до Генерального штабу польського війська. У ньому автор описував свої враження від знайомства з представниками союзницької місії, а саме: «Генерал Бартелемі [...] чоловік приблизно 55 років, середнього зросту та красивої статури. [...] Надзвичайно рухливий та жвавий. [...] Усім цікавиться, наказує собі перекладати майже кожен статтю, а навіть кожен розмову, що відбувається у його присутності іншою

мовою. [...] Нікому не відмовляє в аудієнції, що демонструє його намагання особисто переконатися в дійсному стані справ» [14, с. 79–80].

Місії під головуванням генерала Ж. Бартелемі двічі (25 січня – 11 лютого 1919 р. та 20 лютого – 3 березня 1919 р.) відвідували Львів та Східну Галичину. Спершу це була французько-британська делегація, надіслана генералом Франше д'Еспре та маршалом Фердинандом Фошем, а після 15 лютого 1919 р., заради уніфікації союзницької діяльності на території Польщі та Східної Галичини, вона почала підпорядковуватися голові військово-політичної місії Антанти Жозефу Нулансу. Тоді ж до її складу увійшли американські та італійські делегати, а також було змінено завдання місії. Після цього вона вдруге прибула до Львова, маючи на меті встановити перемир'я між польськими та українськими військами [13, с. 120–121].

Під час першого свого перебування на теренах Східної Галичини, голова місії Ж. Бартелемі щодня по декілька годин прогулювався вулицями Львова, відвідував шпиталі, громадські їдальні, магазини, заводив бесіди із перехожими. Інформацію, зібрану під час цих мандрівок, він висвітлював у своїх звітах. Із них можна довідатися про деякі деталі повсякденного життя львів'ян. Так, зокрема, що у закладах громадського харчування на обід подавали «мутний бульйон або суп, або декілька рисових макаронин, що губилися у пісному бульйоні», що переважну більшість французької колонії Львова на той час складали жінки, які прибули із Франції для викладання французької мови, а нині, у зв'язку з воєнним станом, не мали достатньої кількості уроків і через це бідували, що станом на 3 лютого у Львові не залишилося коров'ячого молока і що у місто також поступово проникала епідемія: було зафіксовано 35 випадків зараження висипним тифом, тощо [14, с. 84–85].

Як відомо місія Ж. Бартелемі планувала побути у Львові кілька днів, а її затримка на довгих три тижні, на нашу думку, була викликана важкою хворобою Ж. Бартелемі та вимогою польських лікарів Стебровського, Хальбана та Франка дотримуватися ним повного спокою заради швидкого одужання [4, с. 134]. Французький генерал перехворів на гостре респіраторне захворювання, яке лікарі кваліфікували як інфлюенцу, тобто іспанку, епідемія якої, власне, у цей період лютувала у Східній Галичині. Незважаючи на те, що це захворювання могло мати летальний наслідок, французькому генералу все ж вдалося успішно подолати хворобу [14, с. 84–85].

Перша місія під головуванням Ж. Бартелемі отримала завдання досконало вивчити політичне, економічне і військове становище, національно-культурні відносини у регіоні та підготувати змістовний і вичерпний звіт Паризькій мирній конференції. Водночас розглянути на місці перебіг і перспективи польської-української війни, зокрема, чи її варто продовжувати чи домогтися порозуміння між поляками і українцями. Також Ж. Бартелемі отримав доручення з'ясувати масштаби та наслідки єврейських погромів у Львові та стан реальних взаємин між поляками та євреями [4, с. 131].

22 лютого 1919 р. прибувши вдруге до Львова, Ж. Бартелемі зі своєї резиденції в палаці Потоцьких звернувся до поляків і українців із закликом припинити бої і розпочати переговори. Українцям він обіцяв опіку і визнання Антанти [9, с. 191]. Того ж дня делегація Антанти у складі генералів Ж. Бартелемі та Картона де Віарта, професора Роберта Говарда Лорда, полковників Моуля та Гаррі Сміта, майорів Вікера та Джузеппе Стабіле і супроводжуваних осіб приїхала до Ходорова. Делегацію зустріли командувач УГА М. Омелянович-Павленко та начальник штабу В. Курманович. Оскільки, зі слів М. Омеляновича-Павленка, «ген. Бартелемі вже мав між нашим вояцтвом вироблену славу нашого гострого противника, ... я попросив полк. Курмановича довести до відома комісії, що для кращого перебігу наради бажано, щоби головував ген. Картон де Віарт» [11, с. 155]. Так, у своєму листі від 20 лютого 1919 р. до представників Антанти, М. Омеляновича-Павленка прямо заявляв, що «генерал Бартелемі, попри свій нейтральний статус, допоміг полякам у здобутті амуніції для їхніх військ [...], неодноразово передавав урядам Антанти упереджену інформацію щодо стану нашого війська, ображаючи його звинуваченнями, нібито воно веде війну, не дотримуючись міжнародного права» [14, с. 94–95].

28 лютого 1919 р. делегації ЗОУНР та Польщі отримали від місії Ж. Бартелемі проект договору про перемир'я. Документ складався з двох пояснювальних записок, договору і карти розмежування [15, с. 123].

Перед врученням проекту договору про перемир'я Ж. Бартелемі виголосив промову, після якої дипломат ЗОУНР М. Лозинський зробив висновок, що «вся ця промова вказувала на те, що рішення комісії випало не на нашу користь. Щоби нас заставити прийняти те некорисне рішення, ген. Бартелемі змалював якими красками з одного боку силу Поляків, яка на нас готується,

і гнів Антанти, який на нас упаде, з другого ж ті благодаті антанти, які нас ждуть, коли ми рішення приймемо» [10, с. 77]. Щодо проекту самого договору М. Лозинський констатував: «З усього цього виходить ясно, що проект перемир'я, пропозитий комісією Бартелемі, був одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з Поляками рішила накинути Українцям. А комедію переговорів з українською делегацією устроєно вже тоді, коли проект був рішенням і виготовлений» [10, с. 81].

Згодом, М. Лозинський згадував, що попри велике бажання підтримувати добрі відносини з Антантою, делегація ЗОУНР не могла прийняти ганебних пропозицій. Галицькі українці, чи це на рівні урядового представника на переговорах М. Лозинського, чи на рівні рядового стрільця УГА не могли погодитися з пропозицією місії Антанти та позицією Ж. Бартелемі [5, с. 230].

Оцінки діяльності місії Ж. Бартелемі та його особистості загалом серед українських вчених кардинально протилежні. Так, відомий український історик у діаспорі Іван Лисяк-Рудницький вважав, що пропозиція Ж. Бартелемі була реальною можливістю для розв'язання польсько-української війни. З її прийняттям ліквідувався Західний фронт УНР й основний тягар боротьби переносився на Схід, де війська Директорії УНР з останніх сил намагалися стримати натиск більшовицьких військ. Прихід добре організованої УГА на допомогу Армії УНР спричинив би військову перевагу українців на східному фронті. А збереження території ЗУНР/ЗОУНР, хоч і значно урізаною лінією Бартелемі, для УНР створило би добре організований тил для воєнних операцій на Сході держави. І. Лисяк-Рудницький називав акт неприйняття умов місії Ж. Бартелемі вчинком самогубця [7, с. 103]. У цьому контексті сучасний львівський історик Вадим Ададуrow стверджує, що розрив перемир'я завдав шкоди керівництву ЗУНР/ЗОУНР, яке обрало стратегію фаталіста: або все, або нічого [1, с. 30].

А от військовий та політичний діяч УНР М. Капустянський припускав, що в цій ситуації було тільки дві політично-воєнні можливості: «Або з більшовиками проти Антанти, або з Антантою проти більшовиків... Іншого виходу немає». Він наголошував, що потрібно було вибрати «спілку з Антантою», так як Ж. Бартелемі після перемир'я з Польщею планував використати армію УГА на протибільшовицькому фронті [16, с. 66–67]. Неприйняття пропозицій Антанти В. Кучабський вважав помилкою, оскільки така позиція україн-

ської сторони викликала негативну реакцію маршала Ф. Фоша до ЗОУНР і пришвидшила прибуття армії Ю. Галлера до Польщі [3, с. 97].

Таким чином, диктат генерала Ж. Бартелемі, зокрема запропоновані ним умови перемир'я, потрібно аналізувати враховуючи соборну українську стратегію, а не тільки кризь призму польсько-українського військового конфлікту, який у системі національно-визвольних змагань українського народу початку ХХ ст. творив лише сторонній її відтінок [16, с. 175–176].

Натомість український історик Ярослав Дашкевич критично поставився до висновків І. Лисяка-Рудницького, вважаючи, що успіх будь-якого польсько-українського компромісу можливий лише при забезпеченні рівноправності між двома сторонами конфлікту [2, с. 233]. Певною мірою погоджуючись зі слушністю цього аргументу, все-таки зазначимо, що І. Лисяк-Рудницький, мабуть, мав на увазі не стільки східногалицький, скільки загальноукраїнський контекст, у якому, на його думку, доля УНР вирішувалася не в польсько-українському, а в більшовицько-українському протистоянні. Своєчасний перехід УГА на допомогу С. Петлюрі створив би значну перевагу сил Директорії УНР у військовому протистоянні більшовикам та військам Добровольчої армії А. Денікіна. Умови Ж. Бартелемі в цьому контексті давали принаймні надію на одне та інше, але політики та військовики ЗОУНР своєю непоступливістю звели нанівець можливість хитрого дипломатичного підходу в цій ситуації для загального майбутнього успіху боротьби за Українську державну незалежність. Полемізуючи з Я. Дашкевичем, відомий львівський історик Микола Литвин вважає, що за тодішньої військово-політичної ситуації у Східній Галичині уряд ЗОУНР і командування УГА обрали єдино можливе на той час рішення [8, с. 270].

Сучасний український історик Орест Красівський звертає також увагу на той факт, що «ні Польща, ні тим більше Антанта не визнавали існування ЗУНР/ЗОУНР, вони відмовлялися сісти з галицьким урядом за стіл переговорів, а спілкувалися лише в ультимативній формі» [3, с. 97]. У свою чергу відомий український історик Олександр Реєнт звернув увагу на те, що українська сторона зіткнувшись з диктатом другої місії на чолі з Ж. Бартелемі, змушена була піти на перемир'я з поляками. Проте, неприйнятні умови, нав'язані місією «під диктовку» поляків, підштовхнули уряд ЗОУНР до рішучих дій. Однак сприятливий розклад сил змінився втратою ініціативи на поль-

сько-українському фронті УГА [12, с. 261–262]. Дослідник миротворчих місій під час польсько-української війни 1918–1919 рр. Євген Лизнь вважає, що діяльність місій Антанти під проводом Ж. Бартелемі продемонструвала прийняття ними відверто пропольських позицій в сфері їхніх домагань щодо статусу Східної Галичини. В зв'язку з цим ставлення очільників Антанти стосовно українців поступово погіршувалось [4, с. 135].

У контексті діяльності союзницької місії, потрібно визнати, що місія Ж. Бартелемі та Антанта створили ще додаткові, ми б їх назвали, психологічні перешкоди для втілення своїх планів у життя. У типово французькому намаганні творити «сильну Польщу», залишаючи за нею не тільки Львів, але й Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, генерал Ж. Бартелемі сформулював свої вимоги так, що українська сторона не могла прийняти їх психологічно. Можна погодитися з думкою деяких істориків, що як би демаркаційна лінія була запропонована по лінії тогочасного фронту, то українська сторона її неодмінно прийняла б. А вже в березні 1919 р. об'єднаним українським військом з допомогою Антанти перемогла б головного ворога незалежної УНР – більшовицьку Росію. Втім, якщо розглянути диктат Ж. Бартелемі з історичної ретроспективи, стає очевидним, що ЗУНР/ЗОУНР не мала інших варіантів, як прийняти умови, запропоновані місією Антанти. Це, мабуть, був чи не останній шанс для бажаного порозуміння з Антантаю [16, с. 344–345].

Висновки. Таким чином, оцінки діяльності Ж. Бартелемі та ролі його місії в українській історичній думці є неоднозначними, адже обидві місії під керівництвом Ж. Бартелемі, попри здійснений величезний обсяг роботи, не виконали свого основного завдання, а саме тимчасового припинення польсько-української війни. Однак ці делегації опосередковано вплинули на долю ЗОУНР, оскільки в майбутньому у своїх звітах та промовах їхні члени та Ж. Бартелемі особисто, активно поширювали непривабливий для західного політикуму образ українців як потенційних більшовиків, що згодом стало однією з передумов рішення Найвищої ради від 25 червня 1919 р., яке дозволило полякам окупувати територію цілої Східної Галичини по р. Збруч. Яким дійсно був вплив Ж. Бартелемі на вирішення долі Львова та Східної Галичини, сказати важко, але все ж загально відомо, що звітуючи у Парижі, він подавав негативну оцінку діям українців, натомість симпатизуючи та підтримуючи польську сторону. Мабуть, саме

це і стало причиною відсутністю повноцінної біографії генерала та здебільшого негативної оцінки особистості в українській історіографії. Зважаючи на те, що історія французького гене-

рала є досить цікавою та непересічною, варто продовжувати дослідження його біографії, висвітлюючи маловідомі факти його життя, особливо щодо подій з історії України.

Список літератури:

1. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. *Україна в минулому*. Київ – Львів, 1995. Вип. 7. С. 18–32.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : Навч. посібник. К. : Генеза, 1996. 360 с.
3. Красівський О. Я. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. : Проблеми взаємовідносин. К. : вид-во УАДУ, 1998. 304 с.
4. Лизень Є. Перша місія Антанти під керівництвом Ж. Бартелемі (25 січня – 11 лютого 1919 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*. 2020. Вип. 2(43). С. 130–137.
5. Лизень Є. Діяльність миротворчої місії Ж. Бартелемі в працях М. Лозинського (англ. мовою). *Матеріали Міжнародної наукової конференції до 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2019. Ч. 32. С. 226–232.
6. Лизень Є. Вплив миротворчих місій Антанти на перебіг польсько-української війни (листопад–червень 1918–1919 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Ч. 22. С. 57–62.
7. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки : Тягар історії / *Історичні есе*. В 2 т. К., 1994. Т. 1. 554 с.
8. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів : Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.
9. Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків : Фоліо, 2015. 379 с.
10. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. 236 с.
11. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) : Документально-художнє видання / [Упоряд. : М. Ковальчук]. Київ, 2007. 608 с.
12. Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 років. К. : Арій, 2016. 280 с.
13. Тичка Г.-М. Місія Жозефа Бартелемі у польській громадській думці. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія Гуманітарні науки*. 2014. Вип. 12. С. 119–126.
14. Тичка Г.-М. Східна Галичина у політиці Франції (1918–1919) : дис. канд. іст. наук: 07.00.02, 07.00.03. ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2018. 285 с.
15. Хома І. Переговорний процес ЗУНР із делегація генерала Ю. Бартелемі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2013. Вип. 1 : у 2 ч., ч. 2. С. 120–124.
16. Шанковський Л. Українська Галицька Армія : воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974. 396 с.
17. École Supérieure de Guerre : Biographie-Marie Joseph Raoul Léon Barthélemy (1867–1951). <http://www.ecole-superieure-de>

Koliada I.A., Borchuk S.M. THE FIGURE AND MISSION OF FRENCH GENERAL JOSEPH BARTHELEMY IN UKRAINIAN HISTORICAL THOUGHT

On the basis of Ukrainian historical literature, the attitude of leading scholars and contemporaries to the activities of French General J. Barthelemy in early Galicia in early 1919 and the peacekeeping missions headed by him in ending the Polish-Ukrainian military conflict was analyzed. The article briefly reveals the biographical information of the life of French General J. Barthelemy. The main emphasis is placed on his activities at the head of the Entente peacekeeping missions during the Polish-Ukrainian war of 1918–1919. It was determined what role J. Barthelemy and members of his missions played in resolving the military conflict.

The article briefly describes the work of the Entente missions led by General J. Barthelemy in January-March 1919, the position of the Western Ukrainian People's Republic and the recommendations of the international delegation on the normalization of the Polish-Ukrainian military conflict. Attention is drawn to the fact that opinions about the activities of J. Barthelemy and the missions under his direct leadership among Ukrainian scholars are radically different.

The directions of the missions headed by J. Barthelemy have been studied. The time frame of the stay of two separate missions in early 1919 in Lviv, headed by a French general, has been clarified. It was found that these missions differed in both quantitative composition and subordination, as well as tasks and powers. It was

also established that the key tasks of J. Barthelemy's first mission were to study the circumstances of the Jewish pogrom in November 1918 in Lviv, the real degree of Polish-Ukrainian confrontation and the possibility of military assistance to Poland by the French government. In contrast, the main task of Barthelemy's second mission was to cease hostilities between the warring parties as soon as possible, to establish a temporary truce and a demarcation line.

This article analyzes the activities of French General J. Barthelemy in Eastern Galicia in January-March 1919. related to the life and work of this French officer:

Key words: *J. Barthelemy, mission, Eastern Galicia, WUPR / WRUPR, Entente, Lviv, military conflict.*

Панченко Ю.В.

Сумський державний університет

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО КОНФЛІКТУ: СТРАТЕГІЇ ПОНЕВОЛЕННЯ ТА ТАКТИКИ ПРИБОРКАННЯ (ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ТА ІРЛАНДІЯ У ПЕРІОД ХІІ–ХХ СТОЛІТТЯ)

Дана стаття присвячена вивченню досвіду європейських країн у питаннях боротьби за незалежність на захоплених територіях і відносин з країною-агресором на прикладі історії розвитку відносин між Ірландією та Великою Британією з ХІІ–ХХІ століття. Об'єктом дослідження є політика, що реалізовувалася країною-агресором для утримання контролю над захопленою територією, стратегії поведінки на підконтрольних територіях, тактики, що використовували загарбники для приборкання боротьби за волю та свободу. Предмет дослідження – стратегії поневолення, приборкання, що використовувалися англійцями для утримання Ірландії під своїм контролем, заходи, до яких вдавалася країна-агресор у вирішенні конфліктних ситуацій, а також умови співіснування Ірландії та Великої Британії у період ХІІ–ХХ століття. Метою роботи є виявлення сутності та специфіки стратегії поневолення ірландців, а також вивчення процесуальних характеристик цих процесів. Поневолення Ірландії відбувалося майже сім століть, але ірландці не втратили бажання і спроможності боротися за незалежність і отримавши її побудували свою державу. Їх прагнення незалежності, постійний спротив колонізаторам заслуговують поваги. Весь час Ірландія боролася з дуже потужною Британією, що була промислово розвинута і мала велику кількість ресурсів для здійснення постійного тиску. Ірландці не корилися і боролися за свою незалежність. Після кожного нового наступу на свої права і свободи, ірландці знову піднімалися і знову виборювали свою незалежність. Дана стаття розглядає особливості конфлікту між Ірландією та Великою Британією, а також шлях, що пройшла Ірландія заради отримання свободи і визволення своїх земель з-під панування сильного сусіда і фокусується на аналізі практичних заходів впродовж історії боротьби між Ірландією та Британією, спираючись на джерельну базу, аналітичні дослідження. Крім того історія відносин допомагає побачити причини тих проблем, з якими стикається сучасне покоління ірландців та англійців.

Ключові слова: *конфлікт, боротьба за незалежність, Ірландія, голодомор, геноцид, ІРА, тактики поневолення*

Постановка проблеми. Сучасна ситуація та історичний досвід нам демонструє актуальним питання міжнародного конфлікту та історії його розвитку, протікання. В більшості випадків зіткнення інтересів та відчуження територій відбувається через створення конфліктної ситуації і пов'язано з тероризмом, військовими сутичками, дестабілізацією ситуації в країні, втручанням держав-агресорів у внутрішні справи. Конфлікт відштовхується від інциденту і зразу набирає обертів на стадії активних дій миттєво охоплюючи не тільки предмет конфлікту, але і всі проблемні питання суб'єктів конфлікту. Як безпосередні так і опосередковані учасники конфлікту використовують різні системи впливу. Сьогоднішня війна, що є геноцидом української нації, дає розуміння необхідності вивчення в Україні досвіду інших країн, що мають практику вирішення міжнарод-

них конфліктів та безпосередньо зіткнулися з військовим захопленням і геноцидом. Таким досвідом володіє Ірландія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема відносин Ірландії та Великої Британії є постійною темою наукового інтересу. Її дослідженням займаються фахівці різних сфер знань [2, 3, 7, 9, 12]. Доступна для вивчення та аналізу дуже широка джерельна база – історичні документи [1, 8, 14, 15], статистичні дані [5, 6], Парламентські дебати [11], виступи політиків, партійні документи, спогади лідерів партій. Такі джерела дозволяють оцінити та проаналізувати ситуацію, що склалася в регіоні. Але при цьому існує дефіцит досліджень, що розглядають саме тактику поведінки загарбників та практики вирішення проблем відносин Ірландія – Велика Британія.

Постановка завдання. Історія взаємовідносин Великої Британії та Ірландії це історія боротьби. Метою статті є аналіз та виявлення сутності, специфіки тих тактик, що використовувалися англійцями для реалізації стратегії поневолення, підкорення, утримання Ірландії під своїм контролем. Для нас більш цікавими є практики, що використовувалися у XX та актуальні у нашому столітті, але історія конфлікту Велика Британія-Ірландія настільки тривала і має в своєму арсеналі досить різні заходи та підходи до вирішення конфлікту – від введення жорсткого прямого управління до надання широких повноважень місцевим органам влади. Дослідження та розуміння специфіки, сутності, наслідків реалізації цих практик ґрунтувалось в даній статті на принципі історизму. Також було використано загальнонаукові методи дослідження, а саме методи аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конфліктне англо-ірландське протистояння розпочалося у XII столітті. Історія знає багато прикладів фальсифікації документів про підкорення більш агресивним народом іншого народу чи то в релігійному аспекті, чи в політичному. До категорії фальсифікованих документів історики відносять і документ Лаудабілітер від 1155 року [8], що схвалив вторгнення до Ірландії норманів на чолі з королем Генріхом II. Століттями відбувалися суперечка відносно правдивості цього листа папи Адріана IV до англійського короля. Католицька енциклопедія дає перелік дослідників, хто виступає за справжність цього документу або вважає його фальсифікацією. Професор Королівського Коледжу в Лондоні Енн Дугган [9] вивчала правдивість цього документу протягом кількох років і заявила, що Лаудабілітер – це фальсифікація ймовірного листа Папи, який був проти вторгнення до Ірландії. Згідно цього листа Папа Адріан IV, англієць за походженням, дає дозвіл на вторгнення і, разом зі схваленням поширення меж католицької церкви, надає Генріху II титул лорда – правителя Ірландії. Ірландія в ці часи як раз переживала міжусобні війни. Конфлітуючи один з одним ірландські вожді (ріагі) не змогли об'єднатися перед обличчям норманської навали. Перші перемоги завойовників 1169 року стали початком відчуження землі в ірландців. У 1171 році Генріх II вирішив скористатися Лаудабілітером і закріпити належність нових земель до свого панування. Тому до берегів Ірландії прибуло біля 400 кораблів з воїнами й король Англії вперше ступив на ірландську землю. Впродовж XII століття було дуже багато зіткнень як всередині ірландської

знаті так і з англійцями, і врешті решт ірландські правителі програли англійцям і визнали себе васалами англійського короля, майже 2/3 Ірландії перейшло під владу англійців.

Весь період Середньовіччя став періодом постійної боротьби ірландців за власну свободу і життя. Загарбники використовували тактику приборкання незадоволених ірландців шляхом вбивств, прийняття жорстоких законів, використовували практику конфіскації земель, тактику плантаторства, асиміляції англійців з місцевим населенням [7].

У XVIII столітті починається новий період в історії ірландців, а також відносно них провадиться нова англійська політика та нові тактики їх приборкання. Англійці дають Ірландії більше свободи, але під впливом Французької революції національна боротьба ірландського народу набуває більшої організації. У 1789 році відбулася Французька революція, під час якої було повалено монархію і проголошено демократичну французьку республіку. У 1791 році молодий французький уряд запропонував військову допомогу будь-якій групі, яка хотіла б повалити свого власного короля. І це стало проблемою для європейських монархій. Вони оголосили війну Франції. Необхідність боротися у війни змусило англійців піти на деякі поступки в Ірландії, а саме на надання відносної самостійності ірландському парламенту. Але для автентичного населення це майже нічого не міняло, хоча зародило деякі сподівання на отримання кращого життя та відродження своєї гельської культури. У той же час в Ірландії була утворена нова організація «Об'єднані ірландці», до якої ввійшли протестанти і католики та заявили про свою віру в майбутнє Ірландії, в якому протестанти і католики можуть жити разом в мирі і рівності. У 1791 році у Белфасті відбуваються перші збори організації «Об'єднанні ірландці», що закликала всіх ірландців забути про релігійні розбіжності і поставило за мету зосередити зусилля на боротьбі за свободу. Один із засновників цієї організації екстраординарна людина Теобальд Уолфі Тон (1763–1798) ввійшов до пантеону ірландської республіки як людина, що вперше закликала на боротьбу не для повернення до старих часів, не для протистояння на релігійних засадах, а для отримання незалежності і створення об'єднаної республіки Ірландія. Вони хотіли створити в Ірландії демократичну республіку у французькому стилі, незалежну від Британії і швидко отримали підтримку. Така симпатія до французького республіканізму була сприйнята

британцями як зрада, враховуючи те, що англійці воювали з Францією. За цих фактів британці вважали «ірландців» національною загрозою, якої треба позбутися. І у 1798 році британці почали нападати на відомих ірландців і вбили велику кількість протестантів і католиків. Тон усвідомив, що якщо вони збираються влаштувати повстання, це має статися зараз, перш ніж британці знищать їх. Навесні 1798 року «Об'єднанні ірландці» підняли повстання, революційно налаштовані борці виступили з лозунгами про утворення і побудову республіки ірландцями, започаткувавши національний силовий революційний метод щодо отримання Ірландією незалежності. Почалося велике повстання, зосереджене в графствах Даун, Антрім і Уексфорд. Кілька кривавих битв відбулися в Антріме, Баллинахінч і Сентфілде. «Об'єднанні ірландці» програли битву в графстві Уексфорд. Майже кілька сотень ірландців було вбито. Наприкінці 1798 року на острові висаджується підкріплення з Франції і розташовується у західній Ірландії, в Мейо. Французи отримали підтримку серед місцевих ірландців, які розглядали допомогу іноземців як можливість отримати кращий уряд. Французи та їх ірландські союзники дійшли до графства Слайго, а потім зазнали поразки від англійців. У той час як французів було взято в полон, місцевих ірландців було вбито за зраду. Вулф Тон чекаючи страти, вчинив самогубство у в'язниці. Хоча повстання було придушене, уряду було ясно, що проблеми Ірландії не можна ігнорувати, необхідні серйозні зміни в тому, як Ірландія управляється. Прем'єр-міністр Піт бачить це в масштабному союзі Великої Британії та Ірландії та ініціює процес прийняття Унії 1800 року щодо утворення Об'єданого Королівства Великої Британії та Ірландії. Одним з найбільш привабливим аспектом Унії для католицької більшості в Ірландії, була обіцяна відміна кримінального законодавства, що мало дискримінаційний характер по відношенню до них, і надання громадянської емансипації. Згідно Унії Ірландію в парламенті повинні презентувати 100 парламентарів. Паралельно з цим ірландський парламент припинив своє існування і всі рішення приймалися безпосередньо в Лондоні.

Початок XIX ознаменувався новим повстанням. Після розгрому революційних сил у 1803 році в Ірландії на деякий час не загадують про силові методи боротьби за незалежність. Але це не було результатом щасливого життя. Причинами були вимученість останнім повстанням та його кривавим приборканням, великій голод, обезлюднення

країни, а також сподівання на парламентське рішення проблем.

Ірландія середини 1800-х років це сільськогосподарська країна, населена 8 мільйонами людей, які були самими бідними в Ірландії [5]. Тільки близько чверті населення вміли читати і писати. Очікувана тривалість життя була короткою, всього 40 років для чоловіків. Їхній раціон складала переважно картопля. Майже 75% ірландців не мали постійної роботи і тому мали пряму залежність від врожаю. Крайня бідність, великий відсоток скучення, проживання великими родинами, знущання англійців, правова незахищеність призвели до великої трагедії, що відбулася в Ірландії. Голод розпочався у 1845 році з того, що загинув майже весь врожай картоплі, головне джерело харчування ірландців. Причина неврожаю – занесення бактерії, що вбивала вирощену картоплю. Залишивши на наступний рік частину картоплі, ірландці отримали повторення трагедії 1845 року, але вже в більших масштабах. Голод став частиною життя ірландців на кілька років. Крім того наслідки голоду – страшні хвороби, також вбивали ірландців. І ті, хто міг вирішили тікати з Ірландії. Шляхів для втечі було небагато: еміграція в Америку, переїзд в Англію, переселення в неголодні райони Ірландії, а також переселення як злочинця у Австралію та Нову Зеландію. Ірландців, які вирішили емігрувати до Америки дуже часто дурили. Забирали останні гроші і пускали на корабель де вони і вмирали від хвороби, голоду та спраги. Ті, хто тікав до Англії, також підпадав під смертельну небезпеку. Їх збирали на судна, закривали в трюмах і якщо судно попадало в шторм, то люки не відкривалися по кілька днів і люди вмирали в тих трюмах. Ті, кому пощастило дістатися Ліверпулю, Глазго потім були депортовані знову до Ірландії. Англійська влада захищала свої міста від ірландців і не дозволяла їм висаджуватися, а тих кому це вдалося влада розшукувала і повертали до Ірландії. Біля 15 тисяч ірландців витягнули депортували з Ліверпулю [6]. Ті, хто вирішував переселитися до інших територій Ірландії очікувала важка праця, жахливі умови проживання і майже голодне існування. Ті, хто обрав шлях переселення у Австралію – мали скоїти якийсь злочин і, сподіваючись на безкоштовне транспортування, виїздили до нових британських колоній. Ті, хто залишився в Ірландії, опинилися в досить страшних умовах проживання. Ірландці працювали переважно на орендованій землі і мали оплачувати її. Причому на них поширювалася сама висока відсоткова ставка оплати за землю. Тривалий голод

та неврожай зробив їх вкрай нужденними. Але орендоутримувачі вимагали виплат. Було впроваджено два методи боротьби з невикладами ірландців: перший – орендоутримувач-протестант оформлював звинувачення через суд з подальшим арештом голови родини і виселенням на вулицю жінки і дітей. І тому ірландські родини тікали з землі і взагалі залишалися без засобів існування. А другий метод – користуючись бідністю і нужденністю ірландців орендоутримувачі обіцяли їм харчування та житло в американських колоніях і відправляли на кораблі. Ці судна переповнені хворими та бідними ірландцями отримали згодом назву трунні кораблі.

Яку політику провадив британській уряд у цей страшний для Ірландії період? Було реалізовано кілька практик. У 1845 році при владі був консервативний уряд, що очолював Роберт Піл. Коли він отримав інформацію щодо голодомору в Ірландії, то він запропонував припинити експортування продуктів харчування з Ірландії і імпортувати кукурудзу американських колоній. Такі заходи викликали незадоволення експортерів із Ленстера, які відправили з Ірландії у 1845 році під час голодомору біля 500 мільйонів зерна. Імпортування продуктів харчування і продаж їх в Ірландії за собівартістю допомогло ірландцям вижити. У 1846 році уряд очолює партія вігі і реалізовує політику невтручання. Тобто Ірландія та її землевласники мають самостійно вирішувати свої проблеми без втручання держави. На практиці ці заходи стали вироком для ірландців. Землевласники самі збанкрутилися і не мали коштів утримувати своїх робітників і допомагати місцевому населенню. Ще уряд вимагав виплату 10 млн податку на вирішення проблем голоду в Ірландії з самої Ірландії. Крім того Ірландію поділили на 130 районів для того, щоб організувати допомогу у вигляді роботи та надання житла, грошей. У 1848 році рівень жахливих умов проживання набув свого піку. Деякі власники-англійці покинули Ірландію, деякі, залишившись в Ірландії і не отримуючи від населення ніяких надходжень, виселяли ірландські родини з землі і, щоб вони не поверталися, зносили їхні житлові споруди. Тисячі голодних ірландців не мали взимку даху над головою. Ірландці помирали на порозі однієї з самих потужних імперій світу, що мала розвинуту промисловість та великі прибутки. Політика невтручання стала домінуючою тактикою поведінки Британії під час голодомору. У 1849 році землі Ірландії було виставлено на аукціон і продано. Нові власники, що прибули в

Ірландію, не планували роздавати її під вирощування картоплі і виселяли ірландців-орендаторів. Піднялась нова хвиля повстань, але вже на цей момент ірландці були політично організовані. На пожертви американських ірландців було засновано Земельну Лігу, що боролася за проведення земельної реформи в Ірландії [5]. І, після низки реформ у земельному законодавстві Ірландії, добилася скасування у 1903 році несправедливої системи орендування землі.

Паралельно з цим ірландці, що емігрували в Америку, організовують політичні партії з метою продовжити боротьбу за незалежність Ірландії. Гроші на цю боротьбу дають ірландці, що вижили після голодомору і змогли дістатися Америки.

Кінець XIX століття було періодом реформістських тактик, перемовин і створень різних кодексів [4] щодо співіснування ірландців та англійців в спільній державі, а також пройшло під знаком національно-визвольного руху. На день святого Патрика у 1858 році було засновано організацію Ірландське Республіканське братерство, що продовжувало традиції Тона [4]. Також в цей період виникає Ірландська Парламентська Партія, що пропонує реформістський шлях вирішення проблем Ірландії у складі Британської імперії. Ця партія підготувала для затвердження британським парламентом ґрунтового документу, що прописував принципи та межі місцевого самоврядування для ірландців у складі Британії [4]. Англійський парламент не хотів приймати ці закони відносно ірландського самоуправління в рамках Великої Британії. Але згодом їх все ж таки було прийнято завдяки наполегливості ірландців. Наприкінці XIX століття політичне життя Ірландії отримало нове дихання, відбувається утворення нових партій та політичних об'єднань. Окремо стоять протестанти Ольстера, що ні в якому разі не підтримують бажання ірландців до самостійності і навіть автономії, вони вважають себе англійцями. Ольстер, з його розвинутим промисловим комплексом, протестантським населенням був повністю за відсутність державної ініціативи Ірландії. Для ведення політичної боротьби та відстоювання своїх інтересів протестанти заснують партію – Юніоністська Ліга. Інші ірландські території симпатизували політичними силами, що пропонували боротьбу за повну незалежність і створення республіки Ірландія або бачили шлях Ірландії в тимчасовому союзі з Британією в якості автономної одиниці. Паралельно з цим Ірландія переживає гельське пробудження, відновлення гельської мови, культури, спорту. Скрізь

по Ірландії організують групи з вивчення гельської, тому що без відродження і панування власної мови не може бути відновлення, піднесення і формування нації. Мова це один з базових елементів руху до незалежності.

У 1900 році Ірландське республіканське братство (інша назва «феніанці» або ІРБ) почало своє відродження, майже через 30 років перерви. Вони були щирими прибічниками боротьби за республіку і розпочали діяльність по поширенню своїх ідей і активному приєднанню однодумців для боротьби проти британського уряду.

У 1905 році Артур Гріффіт заснував нову політичну партію під назвою Шінн Фейн. Це також була партія, що відстоювала республіканську модель Ірландії на всій території острова.

Вибори 1909 року не дали ні торі, ні вігам переможної більшості у парламенті і тому ірландська парламентська партія з її 84 голосами могла просити прийняття законів щодо самоврядування. Закон був належним чином прийнятий, але всупереч бажанню партії торі, що отримали юніоністську підтримку Ольстера. Консерватори відстоювали позицію щодо існування двох націй в Ірландії і що північну частину треба розглядати окремо. Розподіл Ірландії на дві частини став наступною тактикою контролю над Ірландією з боку Британії.

У 1916 році боротьба за незалежність Ірландії реалізувалася у вигляді повстання у Дубліні після якого ірландці оголосили республіку, через тиждень повстанці здали свої позиції, їх арештували і стратили. У грудні 1918 року більшість ірландських місць британського парламенту виграли представники Ірландською революційної партії Шінн Фейн, але вони відмовляються від участі у британському парламенті, проводять установчі збори і проголошують про створення власного парламенту та Республіки. Першим президентом стає Еймон де Валлера (1882–1973 рр). Це природньо спровокувало військовий конфлікт між ірландцями та британськими військами, а також стало поштовхом для створення Ірландської республіканської армії (ІРА) на базі Ірландських волонтерів (1913 рік). З виникненням ІРА Велика Британія отримала постійного, сильного ворога, який поставив за мету використовувати силові методи ведення партизанської війни поки не відбудеться повне звільнення Ірландії. На противагу ІРА діють юніоністські провійськові загони, що нападають на ірландців Ольстера. У 1920 році англійський король підписує Акт про правління Ірландією, що розділяв на дві частини острів. До

Північної частини увійшло 6 районів Ірландії. А решта території у 1921 році проголошувалася Вільною Республікою і отримувала свої кордони, парламент, уряд, військові бази, але входила до Британської Співдружності на правах домініону.

Розпочався період двох офіційно існуючих частин Ірландії. Північна Ірландія, що отримувала потужну допомогу з боку Британії швидко розвивала промисловість і підвищувала свій рівень життя. Вільна Республіка Ірландія наполегливо йшла до ще більшої незалежності через будівництво всіх сфер життя держави, переживаючи внутрішньополітичну боротьбу поглядів на майбутнє Ірландії та методи побудови нової Ірландії. Все це відбувалося на тлі постійних терористичних актів, вбивств як католиків так і протестантів. ІРА здійснювала свою партизанську діяльність на території Північної Ірландії.

1949 рік став роком проголошення незалежної Республіки Ірландія. Багатовікове панування британців нарешті припинилося. З цього часу життя Ірландії постійно покращувалося, але разом з тим уряд Ірландії не підтримував відносин з офіційною владою Північної Ірландії, не визнаючи виокремлення 6 графств та протестуючи проти утиснення католиків, що не припинялося в Ольстері.

Північна Ірландія мала переважно протестантське населення, але 30% католиків все ж таки були впливовим фактором у житті Ольстера. Наприкінці 60-х років проходять демонстрації за громадянські права католицького населення. Причина цих демонстрацій – існуюча дискримінація відносно них. Якщо держава пропонувала житло, то на перших позиціях були протестанти, при працевлаштуванні задавали питання відносно віросповідання і протестанту завжди надавалася перевага. Католикам пропонували тільки роботу з низьким рівнем оплати. Виборча система також ущемляла інтереси католиків, а результати виборів було сфальсифіковано в бік протестантів. Уряд дуже жорстко реагує на марші населення, звертаючись до силового ресурсу. У січні 1972 військові відкрили вогонь по мирній демонстрації, було вбито неозброєних громадян. Почалися вуличні безпорядки. Реакція уряду на це була миттєва і кардинальна. Консерватор Едвард Хіт скасовує дію парламенту і вводить пряме правління Лондону.

У 70–80 роки конфронтація Великої Британії з ІРА набуває свого максимуму за часи правління неконсервативних урядів. Підписання Саннінґдейлського документу (1973 р.) мало б допомогти вирішити проблему конфронтації в Ольстері, бо

він пропонував введення правління з урахуванням інтересів як католицького так і протестантського населення Північної Ірландії, а також робив Ірландську Республіку учасником життя Ольстера. Але наступний лейбористський уряд змушений був відмовитися від цього документу під тиском протестантського Ольстера.

Наступним кроком у погіршенні ситуації в Північній Ірландії стала спроба вбивства прем'єр-міністра Британії Маргарет Тетчер 12 жовтня 1984 року. Бомбу підклали до готелю, де зупинилася М.Тетчер та члени уряду. Було вбито кілька людей. Відповідальність за вибух взяла на себе ІРА.

Наслідком цього вибуху стала ще більша непримиренність М.Тетчер у ставленні до тероризму. Як прем'єр-міністр вона шукала шляхи вирішення конфлікту і одним із варіантом став документ підписаний 15 листопада 1985 року. Цим документом Велика Британія визнавала право Ірландської Республіки вносити пропозиції щодо Північної Ірландії, в свою чергу Ірландська Республіка визнала, що об'єднання Ірландії це стратегічна довготривала мета, якої можна досягнути за умови погодження з таким об'єднанням більшості Північної Ірландії. Обидві сторони мали організувати конференції щодо обговорення всіх проблем та допомагати змінювати на краще життя Північної Ірландії. Реакція Ольстера була бурхливою. Два роки вони змушували Тетчер відмінити своє рішення щодо підписання документу 1985 року, але прем'єр-міністр була непохитна.

У період правління Маргарет Тетчер Велика Британія домоглася значного прогресу в покращенні рівня життя католицького населення Ольстера: від прийняття на різні посади значної кількості католиків, вирішення проблем з наданням житла, покращенням економічного становища населення до введення в дію антидискримінаційних законів 1989 року. Маргарет Тетчер в Північній Ірландії використовувала політику деволуції – делегування повноважень до місцевих органів влади.

Але найбільшого успіху у вирішенні ірландської проблеми досяг прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер. Завдяки його діяльності підписано угоду Страсної п'ятниці у квітні 1998 року, що передбачала довготривалий процес узгоджень, перемовин, пропорційного доступу до влади всіх зацікавлених сторін, роззброєння всіх сторін, припинення акцій терору та насилля. Ірландія нарешті отримала довгоочікуваний мир.

Висновки. Поневолення Ірландії, що тривало багато століть, закінчилося її визволенням і отриманням незалежності. Країна і народ Ірландії пройшли важкий та кривавий шлях до омріяної свободи. Британія для приборкання гельської нації використовувала різні тактики поведінки: фізичне знищення для зачищення території, подальша конфіскація майна, практика орендування землі, політика плантаторства, політика геноциду, політика невтручання, що припала на страшний голодомор, дискримінація. В ХХ столітті Ірландія, використовуючи весь арсенал боротьби за незалежність, змогла отримати свободу, державність, громадянський мир.

Список літератури:

1. A Statute of the Fortieth Year of King Edward III., enacted in a parliament held in Kilkenny, A.D. 1367, before Lionel Duke of Clarence, Lord Lieutenant of Ireland. translated by James Hardiman. URL: <https://celt.ucc.ie/published/T300001-001/>
2. Dudley Edwards R. and Moody T. W. 1941. The History of Poynings' Law: Part I, 1494–1615. Irish Historical Studies. Vol. 2, No. 8 (Sep.), Published by: Cambridge University Press. Pp. 415–424.
3. Frame Robin. Ireland and Britain, 1998. 1170–1450 A&C Black, 1. Jul. 354
4. Home rule all round, The Spectator Archive, 1890, 10 may. URL: <http://archive.spectator.co.uk/page/10th-may-1890/1>
5. Irish Potato Famine. 2000. After the Famine. The History Place. 2000. URL: <http://www.historyplace.com/worldhistory/famine/after.htm>
6. Irish Potato Famine. 2000. Introduction. The History Place. 2000. URL: <http://www.historyplace.com/worldhistory/famine/introduction.htm>
7. O'Conor, Kieran. N.d. Gaelic lordly Settlement in 13th and 14th Century Ireland/UBAS International 1. 209–222.
8. Laudabiliter: a new interpretation by Professor Anne Duggan. 2005. Early Modern History (1500–1700), Issue 3 (May/Jun), News, Vol. 13. URL: <https://www.historyireland.com/early-modern-history-1500-1700/laudabiliter-a-new-interpretation-by-professor-anne-duggan/>
9. Mortimer, Ian. 2009. The Time Traveller's Guide to Medieval England. L. : Vintage book, p. 346.
10. Neville, Peter. 1993. A traveller's history of Ireland. Publisher New York : Interlink Books, 292. P. 50. URL: <https://archive.org/details/travellershistor00nevi/page/n1>

11. Parliamentary Debates. House Of Commons. Hansard, 1980–1995. URL: <https://hansard.parliament.uk/search/Debates?startDate=1980-01-01&endDate=1995-02-14&searchTerm=ireland&partial=False>
12. Parnell, Henry. 1825. A History of the Penal Laws against the Irish Catholics. Fourth edition. London : Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Greene. URL: <https://glc.yale.edu/history-penal-laws-against-irish-catholics>
13. Petty, William. 1623–1687. 1715. The Political Anatomy of Ireland 1672. URL: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A54620.0001.001/1:8.3?rgn=div2;view=fulltext>
14. Poynings' Law 1495. The National Archive. URL: <https://www.legislation.gov.uk/aip/Hen7/10/22/data.pdf>
15. Remonstrance of the Irish Chiefs to Pope John XXII: Corpus of Electronic Texts Edition URL: <https://celt.ucc.ie/published/T310000-001/index.html>

Panchenko I.V. FEATURES OF THE INTERNATIONAL CONFLICT: ENSLAVEMENT STRATEGIES AND TAMING TACTICS (GREAT BRITAIN AND IRELAND IN THE XII–XX CENTURIES)

This article lights the experience of European countries in secession, the struggle for independence of the occupied lands and relations with the aggressor country and as an example the history of relations between Ireland and Great Britain. The object of study is the conflict as a process of gaining independence on the example of the experience of Ireland. The subject of the study is the various practices of enslavement, subjugation used by the British to keep Ireland under their control, as well as the practices of conflict resolution and coexistence of Ireland and Great Britain. The aim of the work is to identify the essence and specifics of these practices, as well as to study their procedural characteristics. The process of enslavement of Ireland took place for almost seven centuries, but the Irish did not lose the desire and ability to fight for independence and gaining it and build their state. Their desire to build their own state, constant resistance to the colonizers deserve respect. All the while, Ireland was struggling with a very powerful Britain, which was industrialized and had plenty of resources to keep up the pressure. But each time, after each new attack on rights and freedoms, the Irish rose again and fought for their independence. This article examines the path taken by Ireland to gain independence and liberate its lands from the dominance of a strong neighbor and focuses on the practices of subjugation, enslavement of the Irish by the British, as well as the practice of resolving conflicts between Ireland and Britain.. In addition, the history of the relationship helps to see the causes of the problems facing the current generation of Irish and British.

This article focuses on all practices and tactic that were used by the British government to conquest Ireland. The history of Irish rebellions and the process of their enslavement took place almost seven centuries, but the Irish people never forget about their main purpose to build own state without Great Britain. Irish history is history with many horrible pages. Penal Law, Poyninges Law, Famine, discrimination, genocide are reality of Irish life. Their history is history of struggle. Only XX century gave them own state and only XXI century lets them live in peace. All their practices of struggle are interesting for our country. Their experience can help to Ukraine political reality.

Key words: conflict, struggle for independence, Ireland, famine, genocide, IRA, enslavement tactics.

УДК 94:061.2:272(438)''1867/1923''
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.23>

Приходько М.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

РАДИКАЛЬНА ВІХА В ПОЛЬСЬКОМУ НАРОДНОМУ РУСІ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст. – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст. В ПРИЗМІ ПАРТІЙНОЇ ПРЕСИ

Стаття присвячена польській пресі ХІХ – початку ХХ століть, яка існувала в умовах національного пригнічення з боку влади, причому кожен із загарбників проводив свою власну політику у напрямку преси. Спільною рисою владних структур відповідаючих за цензуру в пресі мало антипатію до польських прагнень щодо національної незалежності.

З'ясовано, що з ХІХ ст., початково, у формі листівок, брошур та книг активізується польський громадсько-політичний рух. До 1918 р. в Польщі було видано близько 450 найменувань періодичних видань, прихильних до соціалістичного руху, що становило приблизно 8% усіх видань польської преси, що виходили на той час.

У статті з'ясовано, що постійною дилемою, яка постала перед творцями партійної соціалістичної преси, був рівень масовості їх видань, чи вони доступні лише їхнім власним, найбільш ідеологічним активістам, чи пересічним робітникам.

Розкрито, що наприкінці 19 століття соціалістичний рух і в Галичині, і в Кракові був значно слабкішим порівнянні з ситуацією в Королівстві Польському. У політиці краю домінувала консервативна тенденція, а відсутність розвиненої промисловості перешкоджала появі сильного робітничого класу галицького краю. З іншого боку, рівень життя був низьким і краківський пролетаріат і студентська молодь були сприйнятливі до революційних ідей.

Визначено, що на початку ХХ століття соціалістична преса в Галичині загалом мала успіх, за винятком економічної депресії 1901–1903 років.

Доведено, що після 1905 р. Краків значною мірою зосередив соціалістичну пресу по всій Галичині. Вона виконувала не лише інформаційні, а й організаційні функції, об'єднуючи активістів і прихильників робітничого руху. Проте лише з початком Першої світової війни вдалося створити відносно вільні умови для функціонування соціалістичної преси. У період, що передував вибуху війни, переважна більшість польської преси, у тому числі соціалістичної, підтримували Центральні держави (тобто німецько-австро-угорська коаліція).

Ключові слова: громадські організації, громадянське суспільство соціалістичний рух, відродження Польщі, Ю. Пілсудський.

Аналіз останніх досліджень. Достатньо ґрунтовні праці присвячені польській пресі кінця 19 століття початку 20 століття слід віднести роботу Я. Мишльїнського «Польська соціалістична преса в добу бездержав'я» в якій автор дає яскраву характеристику всім засобам просоціалістичним засобам ЗМІ. Непересічною була праця Я. Бушка «Польські соціалістичні часописи Галичини» в якій дослідник концентрує увагу на галицькій пресі і проводить ретельний ретроспективний аналіз місцевих видань. Не можна не згадати фундаментальну працю З. Кмечика «Польська преса в Королівстві польському та Російській імперії в 1864–1904 р., в якій висвітлюється та акцентується увага на періодичній пресі Царства Польського в окреслений період.

Постановка проблеми. На даний момент в вітчизняній історіографії не достатньо дослідже-

ною залишається тема зародження і генези партійної преси радикальної віхи польського громадсько-політичного руху наприкінці ХІХ – першій чверті ХХ століття. Відсутні комплексні праці які висвітлюють динаміку розвитку преси на всіх польських землях в добу бездержав'я, в імперську добу.

Мета статті: дослідити генезу соціалістичного напрямку в польському громадсько-політичному русі кінця ХІХ ст.-на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. В світовій історії процес ліквідація традиційного селянства як соціального прошарку і перетворення аристократії на капіталістичних аграрних підприємців, здатних накладати юридичні обмеження та вливати на політичну владу в державі, визначили мирну еволюцію англійського суспільства в ХІХ ст., що завершилася побудовою стабільного демократичного суспільства на Альбїоні.

Так, американська політологиня, професорка соціології Теда Скокпол у праці «Держави та соціальні революції» наголошує на важливості перманентного геополітичного тиску, що веде до настання революції. На думку дослідниці, соціальні революції полягають у швидкій трансформації політичних та економічних структур суспільств, що супроводжується широкою соціальною мобілізацією та низовими рухами мас. Задумані таким чином революції спалахували в державах з імперськими амбіціями, де панувала аграрна бюрократія (феодалізм).

Держава перестала захищати інтереси поміщиків, що створювало можливість спалаху селянських заколотів: аграрні режими, що характеризувалися великими маєтками, кріпаками чи найманими селянами, блокували спалах селянських заколотів, але причина пасивності селян була не в тому, що вони були економічно не самостійні, залежні від пана і не усвідомлювали інакшу форму існування, а в тому, що вони постійно підлягали суворому контролю та нагляду з боку поміщиків та їхніх службовців-наглядачів [1, с. 24].

Дійсно, можна констатувати, що в теорії Т.Скокпол переможна соціальна революція є збігом двох факторів: політичної кризи в окремо взятій державі викликаній міжнародним тиском, і спалаху селянських заколотів, підтриманих маргінальними політичними елітами.

Автором однієї з найкращих однодумців теорії Т. Скокпол був Джек А. Голдстоун, який помітив, зміни стану речей в політичних устроях держав в період раннього Нового часу відбувалися циклічно. Перший цикл політичних криз відбувся в 1550–1660 роках. Потім настав столітній період стабілізації державних структур. Другий цикл криз у державних структурах припав на 1770–1850 рр. У зв'язку з цим Голдстоун ставить два запитання: чому майже одночасний розпад держав у великих азійських країнах подібний за своїм походженням до процесів розпаду держав у Європі та чому, незважаючи на початкові однакові вихідні дані, подібну соціально-політичну ситуацію, довгострокові результати цих процесів були настільки різними, що призвели до диференціації розвитку, загальновідомої як «зростання Заходу» [2, с. 56].

Голдстоун приходять до висновку, що з початку XVI століття почалося зростання населення як Європи так і Азії, яке тривало приблизно до середини XVII століття, що призвело до подвоєння населення проаналізованих ним євразійських суспільств.

Зростання населення відбулося в аграрних суспільствах; за словами автора, «[вони] не були готові, щоб послабити вплив безперервного розвитку населення, яке почалося в Північній Євразії, що призвело до зростання населення, яке випереджало можливості землі в забезпеченні продуктами харчування» [3, с. 45].

В свою чергу, погіршення становища селян стає причиною міграції селян до міст, що знижує реальну заробітну плату найманих робітників і призводить, в свою чергу, до зростання цін на продукти харчування.

Розпаду держави передують її кризи, яка не завжди має закінчуватися революцією. Вона виникає, як зазначає Голдстоун, коли суспільство переживає одночасно: (а) фінансову кризу держави; б) розкол всередині державних еліт та конфлікти між державними та недержавними соціальними елітами; в) високий потенціал мобілізації міських і сільських людей.

У наведеному вище підході причини революцій і великих заколотів не слід розглядати лише в ракурсі випадкових подій. Такі події слід вважати «детонаторами» соціального спалаху або тригерами придушених соціальних сил, але самі по собі вони не є фундаментальними причинами. Фактично, такі причини розрядки самі по собі є проявом накопичення соціального тиску.

Тому довгострокові кумулятивні фактори, такі як зростання населення, можуть легко призвести до раптової події. Тут важливо, чи є існуючі політичні та соціальні інституції достатньо гнучкими та піддаються змінам, щоб реагувати на такий тиск [4, с. 101].

Одне із звинувачень, яке Голдстоун висуває проти теорії Скокпол, полягає в тому, що вона ігнорує роль ідеології. За його словами, характерною рисою революції є своєрідний «дрейф»: перехід від помірних цілей, поставлених на початку подій, до радикальних – наприкінці.

З цієї причини Голдстоун аналітично виділяє наступні три фази: а) дореволюційний період, коли загострення кризи призводить до розпаду держави; б) революційне протистояння в) побудова нового порядку і стабілізація післяреволюційної влади.

Так, повертаючись до польської кон'юнктури, слід зауважити що різні умови існування польської нації в окремих історичних періодах сформували різне ставлення поляків до влади, а також вплинули на появу нових ідеологічних течій, невідомих до цього на польських землях.

Встановлені владою Німецької імперії драконівські закони по відношенню до поляків

змусили польську громаду пруської імперії активно працювати над порятунком незалежної польської держави – як у матеріальній, так і в духовній сферах.

До подібних кроків спонукала поляків русифікація, здійснена в російській імперії. Однак, усвідомлення катастрофічної ситуації, викликаного поразкою Січневого повстання 1863–1864, сформувало в громадській думці лояльну позицію.

Лояльність до окупанта стала також панівною ідеєю в Галичині, де політичні реалії були найсприятливішими для поляків.

Принципове прискорення і розгалуження форм політичної діяльності в Польщі відбулося в останнє десятиліття XIX століття з виходом на сцену нової генерації людей народжених після Січневого повстання, які категорично не сприймали результатів повстання та засуджували психологічний комплекс скореного поляка, лояльного до влади окупантів.

Так, молоді діячі створювали і розвивали соціалістичні, націоналістичні організації. Перше віяння свободи знайшло свій простір для дій передусім у Королівстві Польському під російською окупацією.

Цьому сприяли низка факторів: значна індустріалізація та відсутність можливості законно захищати інтереси робітників. Русифікація на анексованих Росією територіях була однією з причин зародження польського націоналізму.

З часом націоналісти визнали німців головною загрозою і зосередили свою діяльність на землях пруської імперії. Особливу роль відіграла Галичина як відносно демократична арена діяльності польських політиків. Хоча не було ні національного гніту, ні утиску робітників, лідери соціалістичного та націоналістичного рухів в австрійській імперії широко розгорнули свою діяльність завдяки значним політичним свободам.

Перша справді велика організація соціалістичного напрямку була створена в 1882 році у Варшаві. Засновником і лідером Міжнародної соціал-революційної партії «Пролетаріат» був Людвік Варинський та Станіслав Куницький.

У програмі «Пролетаріату» питання незалежності ставилося на щабель вище ніж соціальна програма – підготовка революції, націоналізація економіки, захист інтересів робітників. Партія Варинського після кількох років діяльності серед робітників Королівства була денонсована через постійні арешти її членів. Їхня діяльність була короткочасною, перервана масовими репресіями та поліцейськими утисками.

У 1878–1879 рр. було ув'язнено 137 польських соціалістів, серед них: Філіппінка Платковіцька, Болеслав Мондшайн, Юзеф Плавінський, Олександр Дробиш-Дробишевський, Зигмунт Герінг, Марія Хільдт, Ваклав Серошевський, Ян Гласко, Максим Іліан Гейлперн.

Прокурор варшавської судової палати Плеве у доповіді міністру юстиції № 551 від 16 квітня 1879 р. повідомив про результати першого розслідування проти активіста соціалістичного руху Свенцицького: «Щодо Свенцицького, його засуджують через пропаганду в його літературних творах» [5, с. 71].

Зі спогадів Зигміне Херінга дізнаємося, що в одному з номерів «Głos «був опублікований вірш: «...гумор у цьому вірші, а точніше пісні, політичний і, часто його співають на ноті популярної тоді мелодії зі знаменитої оперети Лекока «Дочка міс Ангот» [6, с. 14].

У грудні 1881 р. Людвік Варинський нелегально повернувся і почав працювати над створенням робітничої партії. 1 вересня публікується перше звернення партії «Пролетаріат» за підписом Робітничого комітету.

Історичний тривожний дзвінок пролунав під час демонстрації в Гжибово 13 листопада 1904 року, сповістивши про початок революції. Праворуч від церковних сходів, відразу після виходу з церкви, зібралася тісна група з 60 озброєних револьверами. Раптом до них підійшла сестра «Окжея», витягла з-під блузки червоний прапор і поклала під пальто. «Здуна». Потім пролунав голос Неджмана: «Прапор вгору!», Настала смертна тиша. Поруч із «Здуновим» стояли: Окжея, його сестра, Бладзік, «Щербати» тощо. Серед цієї тиші «Здуном» лунав спів пісні Варшавянки. На її перші слова, ах, багато людей зняли капелюхи з голів і почали махати руками, прислухаючись до звуків Варшавянки. Цього разу над головами «Здуна» та Окжея червоний прапор із написом: «ППС. Геть війну і царизм! Хай живе вільний польський народ!» [7, с. 21].

Наприкінці 1880-х років активно розгорнулася діяльність Другого пролетаріату Марчіна Каспжака та Союзу польських робітників Юліана Мархлевського. Обидві організації також були далекі від гасел незалежності. Протилежну позицію представляло середовище «Рівноправність», для якого соціалістична ідеологія була засобом залучення робітників до справи відбудови суверенітету Польщі. Конфлікт двох настроїв передвіщав розкол, який у майбутньому розділить польський робітничий рух. Прямим провісником

конфлікту стала роздільна участь представників обох течій в установчих з'їздах II Інтернаціоналу в 1889 р. Спроба створити єдину партію, здійснена на Паризькому конгресі 1892 р., також не увінчалася успіхом.

Ухвалена в Парижі програма була ідеологічною основою Польської соціалістичної партії, створеної в Королівстві Польському в 1893 році. Провідними представниками цього напрямку були Едвард Абрамовський, Фелікс Перл, Вітольд Йодко-Наркевич, Казімеж Келес-Крауз, Станіслав Войцеховський, Юзеф Пілсудський.

ППС діяла в усіх великих промислових центрах Царства Польського. Окрім пропагування гасел незалежності, вона ініціювала боротьбу за соціальні проблеми поляків. Організовувала страйки та демонстрації. Незважаючи на переслідування з боку поліції та арешти активістів, ППС справила великий вплив на середовище робітничого класу. Значну роль відігравала партійна преса, а саме журнал «Робітник».

Переслідування польськості після падіння Січневого повстання в російському імперії та після об'єднання Німеччини в пруській зоні окупації польських земель викликало природні оборонні реакції серед молодих політичних діячів, для яких нація була найвищою цінністю – її культура, традиції, мова та свідомість, що інтегрують широку громадськість. У Польщі журнал «Głos» відіграв велику інтегруючу роль у формуванні поглядів польської громади

Революція була моментом активації масової політики та радикалізації поглядів, преса стала форумом для обміну думками, прояву поглядів. На початку революції в Російській імперії 1905 р. легальна польська преса була суворо контролювана і піддавалася жорсткій цензурі. Відповідно, жодних офіційних статей агітаційного напрямку опубліковано не було.

Але під час революції 1905–1907 рр. роль преси була значно збільшена. Легально опубліковані випуски журналів і газет які ризикували ігнорувати накази цензури найчастіше підпадали до репресій на видання. Але на цей ризик засоби масової інформації пішли, в руслі масових політичних рухів, які мали на меті якомога сильніше вплинути на читачів і ЗМІ були їх рупором.

Тижневик «Ogniwo» був однією з головних платформ для представлення поглядів радикальної, соціалістичної варшавської інтелігенції. «Ogniwo» було засновано з ініціативи вихідців із позитивістської преси, які покинули «Правду» Олександра Свентоховського у 1902 році. Стані-

слав Стемповський, Людвік Кшивіцький та Станіслав Познер зробили перші спроби створити журнал для радикальної польської інтелігенції, пов'язаної із соціалізмом, купивши «Правду» у Свентоховського. І хоча співпраця з автором *Liberum Veto* спочатку була успішною, невдовзі виник гострий ідеологічний конфлікт [8, с. 44].

Коло підписників «Ogniwo» описав Станіслав Стемповський у своєму журналі: Перший номер ми надрукували 2500 примірників і розіслали по всій Польщі. Найкраще відгукнулися Литва, Поділля, Київська область та заводські центри Королівства Польського. Як завжди, Познаньське та Галичина мали мінімальну кількість передплатників [9, с. 54].

Описуючи ідейну течію журналу, Станіслав Познер мав набагато менше сумнівів, ніж Стемповський. У своїх спогадах він писав: «Це був тижневик, заснований соціалістами (ППС) для легального захисту соціалістичної позиції в усіх сферах нашого суспільного життя. Ми боролися з невіглаством, дурістю, байдужістю та неосвіченістю не лише широких мас суспільства, а й обраних, розумних людей, утиснених усілякими духовними та соціальними забобонами, з якими боротьба триває і триватиме ще багато років [10, с. 61].

Наприкінці XIX століття соціалістичний рух в Галичині, і в Кракові був значно слабкішим, ніж у Королівстві Польському.

В роки Галицької автономії (1867–1918 рр.) ринок преси в Кракові був добре розвинутим. За цей період було опубліковано 1091 видання в пресі, у тому числі 47 газет, 669 журналів, 183 видань з нерегулярною періодичністю [11, с. 47]

Журналом, призначеним для мешканців села, був «Народний закон», що виходив у 1896–1914 роках з перервою в 1902–1904 роках, і перевидавався в 1917–1928 роках.

У 1903 році соціалісти (PPS-Frakcja) почали видавати місячник «Przedświt», який став теоретичною платформою для поширення актуальних дискусійних питань.

У Кракові Польська соціалістична партія видавала російською мовою місячник «Wiernik Polskiej Socjalistycznej Partii» накладом у дві тисячі примірників і тим самим тиражем «Kurierek Zakordonowy i Zagraniczny» [12, с. 91].

Також у Кракові виходив двотижневик «Myśl Robotnicza» – орган ППС-Лівих (з травня 1907 р. по травень 1908 р.).

Під час 9-го з'їзду ППС у Відні 19–25 листопада 1906 р. відбулася відкрита суперечка про

стратегію і тактику Польської соціалістичної партії. Тоді було створено дві фракції: PPS (Революційна фракція) («Старий») і PPS (Ліва) («Молода»). За словами істориків PPS Адама та Лідії Чолкош: «Молоді» хотіли пристосувати цілі боротьби польського пролетаріату до потреб російського революційного руху. Вважаючи досягнення незалежності в тодішніх умовах неможливим, вони відклали її на віддалену перспективу й задовольнялися постулатом незалежності Королівства Польського у складі республіканської та демократичної Російської держави.

З іншого боку, «старі» продовжували ставити за мету боротьбу робітничого класу незалежної Польської демократичної республіки, а в революційній тактиці зберігали незалежність польського соціалістичного руху, хоча не виключали координації сил у боротьбі проти спільного ворога – царизму.

Рішення про видання краківськими соціалістами власного двотижневика «Napród» було прийнято після кількох місяців підготовчої кампанії 20 грудня 1891 р. на секретному засіданні партійної влади. Редкомітет мав бути також структурним підрозділом партії по всій Західній Галичині. На розпорядження йому дали два фонди – агітаційний та пресовий.

Під час першого з'їзду Галицької партії у Львові, який тривав з 31 січня по 2 лютого 1892 р., представники «Напшуду» знову закликали змінити місцевий характер організації та назву Міжнародної соціалістичної партії Польщі. Завдяки цьому легше було б співпрацювати з соціалістичним рухом у решті частин Польщі, які знаходились під окупацією. Вони проголосили: «Нам сказали, що ми є і навіть маємо бути галицькою партією. Ми жодним чином не можемо погодитися з цим терміном [...] єдина назва «Міжнародна Соціалістична Польська Партія для нас – це позиція та напрямок, землі де буде проводитись діяльність [13, с. 15].

Наприкінці року відбулися й інші важливі зміни. Як читаємо у праці В. Найдуса: 4 грудня 1892 р. на Національній конференції Західної Галичини в канцелярії редакції «Напшуду» поточні завдання редакції були поділені між двома інстанціями – Агітаційним комітетом і Редкомітетом [14, с. 74].

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що загалом відбулося значне розширення соціалістичної періодики. Серед неї були журнали, призначені для всіх крім буржуазії, основних соціальних верств. Були й видання різного роду від спортивних до теоретичних, від політичних до історичних.

Список літератури:

1. T. Skocpol, *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge University Press, Cambridge 1979, p. 60.
2. I. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, University of California Press, Berkeley 1991. For the theoretical relationship between the two theories, see K. Brzechczyn, *Development ...*, op. cit., p. 4.
3. J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, University of California Press, Berkeley. 1991. O teoretycznych związkach pomiędzy obiema teoriami zob. K. Brzechczyn, *Rozwój...*, op. cit., s. 24.
4. I. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, University of California Press, Berkeley 1991. For the theoretical relationship between the two theories, see K. Brzechczyn, *Development ...*, op. Cit. C. 35–36.
5. *Procesy polityczne w Królestwie Polskim*, s. 21.
6. Z. Heryng, X Pawilon przed 50 laty. „Niepodległość” 1933, z. 1, s. 61.
7. B. Żukowski, *Pamiętniki bojowca*. „Niepodległość” 1933, z. 1, s. 122.
8. M. Brykalska, Aleksander Świętochowski. Biografia, t. 2, Warszawa 1987, s. 26–27.
9. S. Stempowski, *Pamiętniki 1870-1914*, Wrocław, 1953, s. 256.
10. S. Posner, *Historia „Ogniwa”*. Z dziejów prasy męczeńskiej, „Tydzień” 1929, nr 10, s. 4.
11. *Rocznik Historii Prasy Polskiej*”. 2003, t. 6, z. 1, s. 29–30.
12. J. Myśliński, *Prasa Galicji w dobie autonomicznej. 1867–1918*, „Zarys Historii Prasy Polskiej”, 1972, nr 6, s. 21.
13. Grunberg K., Kozłowski Cz., *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1918*, Warszawa, 1962.
14. Хольцер Й., *PPS: нарис історії*, Варшава, 1977.

Prykhodko M.M. RADICAL VECTOR IN POLISH PEOPLE'S RUSSIA AT THE END OF THE XIXth CENTURY – FIRST QUARTER OF THE XXth CENTURY IN THE PRISM OF THE PARTY PRESS

The article is devoted to the Polish press of the XIXth and early XXth centuries, which existed under conditions of national oppression by the authorities, with each of the invaders pursuing his own policy towards the press. A common feature of the authorities responsible for censorship in the press was their antipathy to Poland's aspirations for national independence.

It was found that from the XIX century, initially, in the form of leaflets, brochures and books, the Polish socio-political movement became more active. By 1918, about 450 titles of periodicals in favor of the socialist movement had been published in Poland, accounting for about 8% of all Polish publications published at the time.

The article finds that the constant dilemma facing the creators of the party socialist press was the level of mass of their publications, whether they are available only to their own, most ideological activists, or ordinary workers.

It is revealed that at the end of the 19th century the socialist movement in both Galicia and Krakow was much weaker than in the Kingdom of Poland. Conservative tendencies dominated the region's policy, and the lack of developed industry prevented the emergence of a strong working class in the Galician region. On the other hand, the standard of living was low and the Cracow proletariat and student youth were receptive to revolutionary ideas.

It is determined that at the beginning of the twentieth century the socialist press in Galicia was generally successful, except for the economic depression of 1901–1903.

It is proved that after 1905 Krakow largely concentrated the socialist press throughout Galicia. It performed not only informational but also organizational functions, uniting activists and supporters of the labor movement. However, only with the beginning of the First World War was it possible to create relatively free conditions for the functioning of the socialist press. In the run-up to the war, the vast majority of the Polish press, including the socialist press, supported the Central Powers (ie, the German-Austro-Hungarian coalition).

Key words: public organizations, civil society, socialist movement, revival of Poland, J. Pilsudski.

Ронай Л.М.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УГОРЩИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

В роботі проаналізовано взаємовідносини держави і церкви в політичній та економічній площинах. В дослідженні розглянуто проблематику церковних громад як фундаментальної основи католицької автономії, охарактеризовано діяльність конфесійних рухів та об'єднань. Висвітлено роль римо-католицької церкви у сфері освіти й культури, здобутки і слабкі місця католицької історіографії.

Суспільно-політичне життя країни неодноразово ставило перед католицькою церквою виклики, і її реакції на них відображалися в політичній активності, особливо в 1919–1923 рр., на початку 1930-х рр. і в останній період Другої світової війни.

В дослідженні охарактеризовано діяльність церкви в міжвоєнний період в Угорщині. Вплив та роль церкви в Угорщині в міжвоєнний період. Особливості функціонування церков.

В роботі проаналізовано особливості державно-церковних відносин в міжвоєнний період. Досліджено діяльність та вплив католицької церкви в Угорщині в міжвоєнний період. Роль і значення католицької церкви в угорському суспільстві міжвоєнної доби підтверджують статистичні дані трьох переписів населення, проведених відповідно в 1920, 1930 і 1941 рр. Проаналізовано, що католики протягом усього історичного періоду між двома світовими війнами становили абсолютну більшість населення Угорщини. До 1930-х рр. істотних змін у конфесійному складі населення країни не відбувалося.

В дослідженні проаналізовано діяльність капеланів. Важливою сферою співпраці Угорської держави з католицькою церквою було капеланство в лавах збройних сил.

В роботі проаналізовано особливості розвитку католицької церкви в Угорщині. Характеристика інших релігійних напрямів та їх роль в Угорщині в міжвоєнний період.

Щодо належності різних соціальних верств населення до тієї чи іншої конфесії, чітких і сталих закономірностей у міжвоєнну добу виявлено не було.

Ключові слова: церква, держава, Угорщина, міжвоєнний період, політика.

Постановка проблеми. Угорщину після 1919 р. знаний тогочасний історик Д. Секфю влучно назвав необароковою, що набагато виразніше передає зміст державно-церковних відносин, ніж посилення на християнсько-національний характер держави. Під впливом необарокового духу великі національні свята за часів М. Горті відзначалися під знаком релігійності і благоговіння, і навіть державні свята тією чи іншою мірою святкувалися з певними ознаками церковних ритуалів. Носієм як барокового, так і необарокового стилів був у першу чергу католицизм. Звідси випливає, що в міжвоєнну епоху дійсно відбувся католицький ренесанс, що проявилось насамперед у розквіті чернечих орденів, католицьких рухів та різноманітних організацій. Показово, що це відбувалося за обставин, коли сам регент був реформатором, а значна частина його прем'єр-міністрів і міністрів були протестантами, що дало підстави Ватикану вважати тогочасний угорський режим протестантським. Але в суспільному, гро-

мадському та культурному середовищі спостерігалася домінантність католицької більшості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості державно-церковних відносин в Угорщині в міжвоєнний період досліджувало багато вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них: Борові Й., Балог М., Гергель Й., Чізмадіа А., Ромшіч І. та ін.

Формулювання цілей статті. Державно-церковні відносини в Угорщині є темою дослідження багатьох вчених. Особливості державно-церковних відносин в Угорщині в міжвоєнний період потребують подальшого дослідження. Метою дослідження є аналіз розвитку державно-церковних відносин в міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо говорити загалом про місце церкви в суспільному житті Угорщини в епоху М. Горті, слід відзначити, що порівняно з ліберально-консервативним періодом її роль зросла. Це було помітно майже в кожній сфері державного і суспільного

життя. Частково причина цього полягала в чисельній більшості католиків, впливі відповідних закладів, значенні фінансово-господарських джерел, загальній атмосфері, що панувала в суспільстві. З іншого боку, давалася взнаки спадщина минулого: католицька церква традиційно мала державний статус, домінуюче положення, залишалися потужними традиції, що її живлять. Організм церкви та її тодішня ментальність були й залишалися невіддільними від державної системи [7, old. 149].

Значимість і роль католицької церкви в угорському суспільстві міжвоєнної доби підтверджують статистичні дані трьох переписів населення, проведених відповідно в 1920, 1930 і 1941 рр. Порівняльну характеристику цих даних неважко зробити, користуючись конфесійною мапою, представленою в табл. 1. На цій мапі результати перепису населення 1920 р. фіксують вихідну конфесійну статистику; результати перепису 1930 р. дають уявлення про конфесійну картину, характерну для середини досліджуваної епохи; результати перепису 1941 р., доповнені даними з південних областей Угорщини, унаочнюють зміни, що відбулися після анексії суміжних територій.

Як видно з табл. 1, католики протягом усього історичного періоду між двома світовими війнами становили абсолютну більшість населення Угорщини. До 1930-х рр. істотних змін у конфесійному складі населення країни не відбувалося. Питома вага римо-католиків зросла на 0,9%, а іудеїв – зменшилася на 0,8%; це були найбільші зміни, що спадали в око. Але на початок 1940-х рр. ситуація змінилася кардинально: з 1930 по 1941 рр. дуже суттєво зросла частка греко-католиків і православних (відповідно на 9,3% і 3,3%), при цьому зменшилася питома вага римо-католиків (на 9,8%), євангелістів (на 1,1%) та реформатів (на 1,9%).

Суттєві зміни відбулися в національному складі конфесій Угорщини. Щодо католиків латинського обряду, абсолютна їх більшість були угорцями, хоча в країні можна було зустріти і словацьких, і німецьких римо-католиків. До 1938 р. переважна більшість греко-католиків також були угорцями, а в 1939–1941 рр. значне зростання частки цієї конфесії було зумовлене приєднанням до Угорщини територій, на яких проживали українці та румуни. Серед євангелістів більшість до того становили словаки, але наприкінці 1930-х рр. питома вага словаків приблизно зрівнялася з угорською та німецькою частками. Реформати, а також унітаристи були угорцями майже всі без винятку. Представники православної церкви в Угорщині традиційно розглядалися як поодинокі явище; національний склад цієї конфесії наприкінці 1930-х рр. не змінився. З числа іудеїв угорцями вважали себе близько 80% представників цієї конфесії, а німцями – близько 20% [5, old. 121].

В Угорщині після розпаду імперії сформувалися так звані змішані відносини між державою та релігійними організаціями. З одного боку, католицька церква втратила статус державної релігії; з іншого, не відбулося радикального розділення держави і церков, завдяки чому церкви могли розраховувати на державну підтримку. З огляду на історичні традиції така підтримка стосувалася передусім католицької церкви. Між нею та державним апаратом інколи спалахували конфлікти, але жодного разу вони не дійшли тієї критичної межі, за якою вирішення проблем було б унеможливлене без укладення конкордату. Адже, загалом відносини між Угорською державою та католицькою церквою розвивалися гармонійно до тієї міри, якої було достатньо, щоб не вважати конкордат вигідним. Правове регулювання цих відносин майже не змінилося з часів прийняття ХХ Закону

Таблиця 1

Питома вага представників різних конфесій на конфесійній мапі Угорщини 1920-1941 рр. (%)

Укладено на основі: [3, old. 165]

Конфесії	Представництво конфесій (у %)		
	Переписи населення		
	1920 р.	1930 р.	1941 р.
Католицька латинського обряду	63,9	64,8	55,0
Католицька грецького обряду	2,2	2,3	11,6
Православна	0,6	0,5	3,8
Євангельська	6,2	6,1	5,0
Реформатська	21,0	20,9	19,0
Унітарна	0,1	0,1	0,4
Іудейська	5,9	5,1	4,9
Інші	0,3	0,4	0,1

про релігійну політику від 1848 р., а особливо – XLIII Закону від 1895 р. про свободу віросповідання. На законодавчому рівні ці акти забезпечували повну свободу совісті і віросповідання.

Крім історичної праці, Б. Гоман передав у руки Е. Пачеллі офіційний звіт за 1935 рік, який характеризує ставлення Угорської держави до римокатолицької церкви. Оскільки наведені в документі дані та конкретні показники мають стосунок до предмету дослідження, наводимо їх нижче.

1. Угорська держава щорічно надає з бюджету католицькій церкві 1.700.000 пенге допомоги для різних церковних цілей (доплати до виплат нижчому духовенству, вчителям-теологам, священикам на пенсії; будівництво храмів, монастирів, католицьких шкіл).

2. Угорська держава щорічно виділяє близько 20 млн. пенге на матеріальні і персональні витрати католицьких шкіл.

3. У період між 1922 і 1931 рр. держава виділила на жіночі монастирі та школи, якими управляли монахині, близько 7 млн. пенге.

4. У кожній народній та середній школі обов'язковим предметом є релігія.

5. З дозволу обласного єпископа чернечі ордени можуть вільно оселятися на території Угорщини; монастирі звільняються від сплати домового податку.

6. Теологи і духовенство користуються частиною прав «*privilegium fori*», тобто вони звільнені від військової служби.

7. Угорські національні військові сили мають капеланів, які отримують державні зарплати.

8. В Угорщині кожна римокатолицька парафія має право на накладення податку. Держава надає юридичну підтримку як при стягненні податку, так і у випадках відмови, тобто підтримку примусового стягнення податків через державного виконавця (*Brachium saeculare*). Таку саму допомогу держава надає і при стягненні коштів на утримання священика (*lecticale*), виконання обов'язків патронату.

9. Обласний єпископ є за своєю посадою членом законодавчої Верхньої палати парламенту Угорщини. Головою комісії з питань народної освіти Верхньої палати є князь-примас. Крім того, обласний єпископ є членом законодавчих органів комітату.

10. Єпископ має право вільно засновувати парафії, школи, об'єднання, зводити храми, надавати чернечим орденам дозволи на поселення.

11. Церковні органи влади з 1934 р. користуються повною свободою при управлінні католиць-

кими школами, які видають атестати державного взірця. Уряд здійснює тільки найвищий нагляд (зокрема *inspectio*) над цими школами. З числа всіх шкіл, які є в країні, католицька церква утримує: а) початкові школи (2967 шкіл або 43% від усіх початкових шкіл); б) середні школи (47 шкіл або 29% від усіх середніх шкіл); в) вчительські семінарії (35 семінарій або 59% від усіх вчительських семінарій).

12. Єпископи мають у своєму розпорядженні значне нерухоме майно, яке церкві дарували наші святі королі та приватні особи. Вони вільно розпоряджаються своєю нерухомістю зі згоди Єпископської кафедри та з відома Апостольського Святого Престолу. Міністр у справах релігії та народної освіти (міністр культу) здійснює тільки нагляд за цим майном. Так само у своєму розпорядженні мають майно і капітули та чернечі ордени (Орден Святого Бенедикта, цистерціанці (бернардинці), премонстранти (Орден регулярних каноніків-премонстрантів), піаристи, а віднедавна також отці єзуїти).

Важливою сферою співпраці Угорської держави з католицькою церквою було капеланство в лавах збройних сил. Майже одночасно з утворенням самостійних збройних сил Угорщини було прийнято рішення про організацію угорського католицького військово-польового єпископства, яке надалі керувало роботою військових священиків-капеланів [2, old. 184]. Однак Святий Престол обмежував юрисдикцію єпископа збройних сил, не вважаючи його рівним за рангом дієцезійному єпископу. Таким чином, за рангом єпископ збройних сил не був повноправним учасником нарад Єпископської кафедри, хоча міг бути присутнім на них на підставі запрошення. Скандали, пов'язані з особою першого єпископа збройних сил І. Здревича (наприклад, його участь у підробці франків) ще більше посприяли відособленню членів Єпископської кафедри від військово-польових єпископів. Ситуація дещо змінилася на краще, коли єпископом збройних сил став І. Гас. Він виконував свої функції до самого кінця епохи правління М. Горті і з ним вдалося налагодити коректну плідну співпрацю. На відміну від інших, єпископ І. Гас публічно висловлював свою думку лише щодо справ, які були безпосередньо пов'язані із забезпеченням душпастирської військової служби.

Система відносин Угорської держави і католицької церкви була розбудована й на нижчих щаблях. Завдяки цьому духовенство у значній кількості діставало місця передусім в обласних і міських законодавчих комісіях. Закон про

законодавчу діяльність офіційно уможлилював, щоб у 1930-х рр. у комітатських комісіях було 159 католицьких священників, а в містах із правом законотворення – відповідно 28 [4, old. 330].

Відносини католицької церкви з державним апаратом стали на вищій щабель у сфері соціальної політики. Церква передусім брала участь у роботі, що пов'язана з турботою про бідних і доглядом за хворими через чернечі ордени та інші католицькі соціальні організації. Важливо відзначити, що пасторська діяльність, яку виконували душпастирі в лікарнях, притулках для сиріт, в'язницях, не відповідала специфіці католицької церковної історії.

Наведені дані стосуються переважно середини 1930-х рр., але, як свідчать першоджерела, співвідношення, а також напрями державно-церковної взаємодії, які були окреслені вище, притаманні всій епосі, що вивчається.

У 1937 р. знову дійшла черга до розширення юрисдикції регента. В рамках цього впорядковувалося, крім інших, і питання спадкування влади, оскільки прийнятий Закон уможливив, щоб регент М. Горті за певних умов мав право призначати свого наступника. [6, old. 136]

Протягом усього досліджуваного історичного періоду, з 1918 по 1940 рр. організатором та активним керівником католицьких церковних громад в Угорщині був заступник архієпископа Я. Мейсарош. Розвиток церковних громад він пов'язував зі специфікою моменту, що полягала в анулюванні старої монархії, за якої через право верховного патронату багато аспектів життя держави і католицької церкви тісно переплелися між собою. Якщо церква не бажала зазнати розпаду разом із розпадом монархії, вона повинна була відшукувати і знаходити нові форми взаємовідносин і рамки співпраці з новою владою в Угорщині. Центром зосередження зусиль з вирішення проблеми організації католицьких церковних громад став Будапешт, вірники якого в перші два десятиріччя ХХ ст. найбільш масово відірвалися від церкви. Парафіяльні рамки душпастирської діяльності в столиці відображали на той час стан, характерний для початку ХІХ ст. Станом на 1822 р. у Пешті діяли 5 парафій, а станом на 1918 р. – 7. Ці 7 парафій здійснювали пасторський супровід майже для півмільйона католицьких вірників. Якщо в різних регіонах Угорщини діяли тисячі парафій, що нараховували 4–5 тис. осіб, то деякі парафії Будапешта, які територіально відповідали міським районам, наприклад, Терез-Ержебет і Йозефварош, нараховували по 80–90 тис. католиків. Парафіяльні свя-

щеники, котрим допомагали по 5–8 помічників, змушені були виконувати поточну рутинну адміністративну роботу, боротися з вадами душпастирської праці. Естергомська архідієцезія протягом останніх декількох десятиліть поступово втрачала свій вплив на мешканців столиці, що призвело до поширення в ній вільнодумства, ліберальних ідей, а серед робітничих категорій населення – також ідей соціалістичних і комуністичних. Чим ліберальнішим було політико-адміністративне керівництво угорською столицею, тим менше уваги воно звертало на міських католиків. Я. Мейсарош так описував цю ситуацію: «Якщо ми не бажаємо віддати наші католицькі установи як здобич у руки ніщивних елементів, нам потрібно діяти... Ми не можемо розраховувати ні на кого, тільки на внутрішні вічні сили, що криються в католицькій церкві, а також на нас самих, на завзяття священників і прив'язаність вірників до дотримання основ віри» [1, old. 18–19].

Отже, в новій ситуації церква повинна була потурбуватися про своє існування. Для цього напрошувалося створення автономної організації, до якої максимально були б залучені миряни. Але раніше, якщо й обговорювали автономію, то мислили її розбудову за принципом «зверху донизу», починаючи зі створення загальнонаціонального органу. Тепер, у новій скрутній історичній ситуації, було усвідомлено, що можливий і зворотній принцип – «знизу доверху». Оскільки найменшою церковною громадою є парафія, постало питання розбудувати на її рівні новий релігійно-громадський орган. Дійшовши такого висновку, Я. Мейсарош розробив відповідний план і наприкінці листопада 1918 р. подав його на розгляд князя-примаса Я. Черноха, котрий у своєму приписі від 30 листопада того ж року розпорядився щодо втілення цієї ідеї в життя. Наведемо цей документ майже дослівно, адже в ту епоху він був вирішальним для розуміння сутності відносин між вірниками та ієрархами католицької церкви. «Оскільки радикальні перетворення в житті Угорської держави матимуть значний вплив і на зовнішній правопорядок церкви, то вже зараз, із належним передбаченням, необхідно планувати такі правові основи, на які церква зможе обпертися при руйнації старої правової основи. Може прийти той час, коли церква, залишившись без допомоги держави, зокрема й матеріальної, без патронату, буде змушена опиратися виключно на своїх вірників. Така перспектива вимагає організації католицьких вірників при парафіях, щоб таким чином можна було краще їх інструктувати щодо небезпек і цер-

ковних заходів, підвищувати в них католицьку самосвідомість і солідарність, збільшувати їхню зацікавленість і жертвовність, зробити стосунки душпастиря та його вірників більш безпосередніми» [1, old. 20].

Висновки. Відносини між Угорською державою і церквою в період регентства М. Горті можна

охарактеризувати такими, що значною мірою гармонійно співіснували, посилюючи й доповнюючи одне одного, діючи за принципом: зміцнення церкви сприяє зміцненню державності. Розвиток державно-церковних відносин в Угорщині у міжвоєнний період є важливою темою, що потребує майбутніх досліджень.

Список літератури:

1. A Budapesti Rk. Egyházközösségek első tíz éve. Szerk. I. Hauser. Budapest : Kiadja Budapesti Rk. Egyházközösségek Központi Tanácsa, 1930. 31 old.
2. Borovi J. A magyar tábori lelkészet története. Budapest : Zrínyi Kiadó, 1992. 302 old.
3. Balogh M., Gergely J. Egyházak az újkori Magyarországon. 1790-1992. Budapest : MTA Történettudományi Intézete, 1993. 402 old.
4. Czizmadia A. A magyar állam és egyház jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1966. 404 old.
5. Gergely J. A katolikus egyház története Magyarországon : 1919–1945. Budapest : Pannonica, 1999. 400 old.
6. Juhász Gy. Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1988. 485 old.
7. Romsics I. A Trianoni békeszerződés. Budapest : Osiris Kiadó, 2007. 207 old.

Ronai L.M. THE DEVELOPMENT OF STATE-CHURCH RELATIONS IN HUNGARY IN THE INTERWAR PERIOD

The relationship between the state and the church in the political and economic spheres is analyzed. Problems of church communities as a fundamental basis of Catholic autonomy, characterized the activities of religious movements and associations are considered in the study. The role of the Roman Catholic Church in the field of education and culture, achievements and weaknesses of Catholic historiography are described.

The socio-political life of the country repeatedly posed challenges to the Catholic Church, and its reactions to them were reflected in political activity, especially in 1919–1923, the early 1930s and the last period of World War II.

The role and activities of the church in the interwar period in Hungary are described in the study. The influence and role of the church in Hungary in the interwar period. Features of the functioning of churches.

The peculiarities of state-church relations in the interwar period are analyzed in the work. The activity and influence of the Catholic Church in Hungary in the interwar period are analyzed. The role and importance of the Catholic Church in Hungarian society in the interwar period is confirmed by the statistics of three censuses, conducted respectively in 1920, 1930 and 1941. It is analyzed that Catholics throughout the historical period between the two world wars made up the vast majority of the population of Hungary. Until the 1930's there were no significant changes in the religious composition of the country's population.

The activities of chaplains are analyzed in the study. An important area of cooperation between the Hungarian state and the Catholic Church was chaplaincy in the armed forces.

Features of the development of the Catholic Church in Hungary are analyzed in the paper. Characteristics of other religious denominations and their role in Hungary in the interwar period.

Regarding the affiliation of different social strata of the population to a particular denomination, no clear and consistent patterns in the interwar period were found.

Key words: church, state, Hungary, interwar period, politics.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904 (477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.25>

Шугалій О.С.

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»

ТОПОГРАФІЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДІВ

Мета роботи полягає у розгляді та аналізі фрагментів літописних згадок структурних частин та районів давньоруського Чернігова. Зосереджена також увага і на згадках про культові та світські споруди Чернігова, які слугували архітектурними домінантами міської забудови. Звертається увага на кількості таких уривків та контексті їх використання на сторінках найбільш часто вживаних істориками Іпатіївського та Лаврентіївського літописів. Розглядаються також Никонівський та Новгородські літописні зводи, які містять важливу інформацію, однак їх зміст часто оминається дослідниками.

Основною ціллю автора є формування цілісного масиву літописної інформації, яка є важливою при дослідженні топографії давньоруського Чернігова.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі та порівнянні тексту висвітлення однієї і тієї ж події різними літописцями.

Звертається увага на еволюцію трактування та наукового осмислення того чи іншого текстового фрагменту, локалізації відображеної в ньому пам'ятки чи території. За понад два століття вивчення історичної топографії міста бачення науковців змінювалися із збільшенням обсягів архітектурно-археологічних досліджень на території міста.

Особливістю згадувань культових споруд і монастирів на території Чернігова, в літописних зводах є те, що не всі їх назви зафіксовані. Більша частина мурованої архітектури давньоруського періоду не знаходить свого висвітлення на сторінках літописів. Переважна більшість місцевих топонімів згадувалися в контексті військово-політичних подій на території чернігівського князівства протягом другої половини XI – початку XIII ст. Те ж саме можна сказати і про культові споруди, які літописцем здебільшого представлялися як князівські, або єпископські усипальниці, а час їх спорудження чи освячення часто залишався поза увагою авторів тексту.

Ключові слова: Чернігів, давньоруський, топографія, літопис, Іпатіївський літопис, Лаврентіївський літопис.

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини XI ст. Чернігів стає одним з найбільших за площею та значущістю міських центрів давньоруської держави, конкуруючи в цьому відношенні із Києвом. Місто в часи свого розквіту займало територію до 450 га, яка була оточена щонайменше чотирма лініями дерево-земляних укріплень. В ході активних архітектурно-археологічних досліджень в Чернігові були виявлені рештки щонайменше двадцяти мурованих споруд культового та світського призначення, з яких збереглися до сьогодні п'ять. В місті, де правили представники місцевих династій Ольговичів та Давидовичів, мало б вестися літописання, яке б відображало їх діяльність.

I. Чугаєва в своїй монографії проаналізувала та виділила потенційні «місцеві» літописні фрагменти, які створювалися чернігівськими авторами[24]. Більшість із них створювалися протягом XII ст., особливо в його другій половині, коли в Чернігові склалися сприятливі умови для ведення власного літописання. На її думку, найбільш розлогою інформацією про місто відображена в текстах Київського, Новгородського Четвертого, Софійського першого та Лаврентіївського літописів. Саме ці літописні зводи і стануть основою для матеріалу даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші спроби співвіднести літописні згадки з реальною топографією міста були здійснені у

XVIII – першій половині XIX ст. Г. Милорадович, О. Шафонський, М. Маркевич, М. Марков, характеризуючи тогочасне місто, зверталися до тексту літописів (перш за все, до згадок про храми) [11; 12; 26]. У другій половині XIX ст. вийшов друком Історико-статистичний опис Чернігівської Єпархії під редакцією Філарета Гумілевського. В ньому наводились літописні фрагменти, відомих які містили згадки про культові споруди Чернігівщини давньоруського часу та місце їх розташування. [5]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. до вивчення давньоруських храмів Чернігова долучилися П. Лашкар'єв та М. Бережков. Вони аналізували літописні свідчення та намагалися співставити їх зі спорудами, рештки яких збереглися у місті [2; 9]. У цей же час з'явилась перша робота, присвячена історичній топографії міста. Автором її був О. Яригін. На плані сучасного йому Чернігова він спробував локалізувати лінії укріплень давньоруського часу та позначити міські райони, відомі за літописними повідомленнями [27, с. 177]. Цю роботу продовжив П. Смоличев, який не лише намагався проаналізувати дані літописів про місто, але й спробував співставити їх з результатами проведених на той час археологічних досліджень [22, с. 127–146].

У середині XX ст. до вивчення історичної топографії Чернігова звернувся Б. Рибаків. Результатом його робіт стала велика стаття, присвячена місту давньоруського періоду [21, с. 7–99]. Використовуючи літописні свідчення, а також пізніші описи міста, дослідник створив план давньоруського Чернігова, де, серед іншого, позначив міські райони та згадані у літописах монументальні споруди. Цей план пізніше був скоригований та доповнений В. Мезенцевим і В. Коваленком. Наприкінці XX – на початку XXI ст. дослідження у цій галузі продовжили А. Казаков, Ю. Ситий, О. Черненко, О. Бондар, І. Чугаєва [23; 24; 25].

Таким чином можна простежити, що тема історичної топографії Чернігова лишається актуальною понад два століття. При цьому трактування і осмислення літописних повідомлень постійно змінюється. Почасти це пов'язано із активним археологічним вивченням міста протягом XX та початку XXI ст., що дозволило долучити до досліджень великий масив археологічних матеріалів

Формулювання цілей статті. В представленій статті пропонується проаналізувати уривки літописних повідомлень, котрі формують уявлення про топографію Чернігова X – першої половини XIII ст. З огляду на формування літописних зводів в різних територіях та різними особами літопис-

ців існує необхідність порівняння опису однієї і тієї ж події в декількох джерелах.

Виклад основного матеріалу. Перш за все варто відзначити, що згідно ustalеній в історичній науці думці місто Чернігів вперше було згадане в тексті угоди з Візантією, вміщеній у «Повісті минулих літ» під 907 р.: «...*даєти оуглады на Рускіє городы. първое на Києвъ. таже и на Черниговъ. и на Переяславъ* ^ж. *и на Польтескъ. и на Ростовъ. и на Любечъ. и на прочае город. по тѣмъ бо городомъ. съдѣху князьє . подѣ Сѣльго^ч суще...*» [17, стб. 22]. Однак останнім часом цей літописний уривок було піддано нищівній критиці. Вперше про його штучність і вставлення в літопис вже у XII ст. офіційно написав Джон Ейч. Лінд (John H. Lind) [28, с. 362–370]. Цей висновок автора спирався на невідповідність згадки Переяслава в тексті договору та літописної легенди про заснування міста Володимиром Великим у 993 р. Зважаючи на такі твердження, існує велика вірогідність більш пізньої вставки в літопис і Чернігова. Наразі слід відзначити, що проведені в Переяславі археологічні дослідження підтверджують наявність тут культурного шару кінця X ст. як найбільш раннього горизонту. Таким чином доводи Лінда можуть бути підтверджені

Регулярно Чернігів згадується у літописі лише із початком князювання Мстислава Володимировича на чернігівському столі. Більшість науковців пояснює відсутність давніших писемних згадок про місто втратою чернігівського літопису, котрий зберігся лише фрагментарно. Інші ж вважають, що у Чернігові до початку XI ст. правила місцева династія князів, які не знаходилися в залежності від київського князя, а місто не було частиною «держави русів», тому й не згадується у літописанні. Існує також версія, згідно якої Чернігів в X ст. не був міським центром та не відіграв помітної ролі у житті держави.

У будь якому разі відомості про топографію міста X початку XI ст. в літописних зводах відсутні. Вони з'являються лише з останньої чверті XI ст. Уривки, в яких йдеться мова про планувальну структуру міста, присвячені повідомленням про князівські міжусобиці та напади кочівників на північне Лівобережжя, які стали регулярними з другої половини XI ст.

Перша з таких подій – облога міста 1078 р. Як розповідає літопис, коаліція князів на чолі з Ізяславом Ярославовичем підступила до Чернігова, де залишалися прибічники Олега Святославовича: «*Володимеръ же приступи къ врато^ч вѣсточнымъ. ѿ Стръжене. і вта*

врата. і взяша градъ. и колнии. і пожгоша вгнемь . людемъ въбѣгшимъ во днѣшний городъ» [17, стб. 192].

У цьому короткому літописному фрагменті вперше згадуються дві частини міста, які вже точно існували на той момент. «Градъ околний» або Окольний град – перший район міста, що трапився князям на шляху і був спалений. Далі літописець пише, що люди перемістилися в «днешний город». Це була головна частина міста, його фортеця (за сучасною термінологією – дитинець). Слід додати, що відсутність в літописі згадок про укріплення Окольного граду з боку річки Стрижень може свідчити, що в останній чверті XI ст. їх не було.

Наступний літописний фрагмент, що містить інформацію про планувальну структуру міста датований 1094 р. Він також стосується князівської міжусобиці: «того же лета Сзлегъ приде с Половциъ іс Тмуторокана . и прииде к Чернигову . Володимерь же затвориса в городъ. Сзлегъ же прииде ко граду. и пожъже иколо града. і манастири пожъже» [17, стб. 217]. Цей фрагмент звертає увагу на себе лише формулювання «манастири пожъже». Вживання множини свідчить про наявність в околицях міста декількох монастирів.

Більш детальну інформацію про події 1094 р. літописець подає в тексті «Повчання дітям» Володимира Мономаха. «Сзлегъ на ма приде с Половечьскою землею к Чернигову . и бишася дружина моя с нимъ . и . днѣи в малу [греблю] В . ине вдадуче имъ въ встрогъ [с]жаливъси В х сь аеныхъ днѣи . и сель горлицхъ . и манастирь . и рѣхъ не хва литиса поганымъ и вдахъ брату вѣа своего мѣсто . а самъ идохъ на вѣа своего мѣсто Переасла влю» [16, с. 103–104].

В цьому повідомленні князь Володимир зазначає, що його дружина билася з половцями вісім днів «о малу греблю» і не дала їм увійти до «острогу». Ю. Моргунов, вважає, що у цьому випадку греблею названі зрубні укріплення Острогу [14, с. 232]. Варто відзначити потужність цих укріплень, які успішно захищали місто вісім днів. Виходячи з цього можна припустити, що у даному випадку «Острогом», названо Окольний град, який за археологічними джерелами в другій половині XI ст. мав потужні укріплення зрубного типу і являв собою суцільну лінію оборони міста.

У Никонівському літописі міститься єдина згадка про чернігівський «поділ». Літописець зафіксував пожежі на «Подоліях» Києва, Чернігова, Новгорода та Смоленська в 1112 р. [20, с. 143].

Примітно, що в Іпатіївському та Лаврентіївському зводах, котрі є найбільш часто використовуваними науковцями, це повідомлення відсутнє.

На облозі Чернігова зосереджено багато уваги в літописних повідомленнях за 1152 р. Тоді коаліція руських князів та половців на чолі з Юрієм Долгоруким підійшла до міста:

«...здумавше вси поидоша к Чернигову и перешедше Сновь . и стаца оу Гуричева близъ города . перешедше Канинъ . бѣ же тогды днѣ недѣлнѣи . тѣмже не [и]доша Г к городу.....видѣвши силу Половечьскую повелѣша людемъ встѣмъ бѣжати изъ встрога в дѣтинець . на утрии же днѣ Гюрги и Стѣславъ исполчивша воѣ свои. поидоша к городу. и стаца не дошедше Семьна . тогда же все множество Половецъ . гъхаша к городу битѣса. и втѣемше встрогъ зажгоша . передъгородѣе все . и пришедше всею силою стаи иколо города . Черниговцемъ же бѣющимъ изъ города . князи же здумавше вси . не крѣпко бѣютса дружина . ни Половци . вже с ними не гъдимъ сами . Андрѣи же речъ тако створимъ Д . ать аезъ почну днѣ свои . поим же дружину свою и гъха подѣгородъ . вѣшедшимъ же гъшимъ изъ города стрѣлятса . и поткну на нь с дружиною своєю и с Половци и ввѣ избивша . а другые вѣгна в городъ . тогда же поревновавше юму инши князи . гъдиша послѣди подѣ городъ . и гъши видѣвши полкъ не смѣша вѣти изъ города . зане блхуть перестрашени. стоавшемъ же имъ подѣ городомъ . вѣ . днѣи . и вѣсть приде к нимъ идетъ Изасла вѣ . с Вячеславомъ в помощь Черниговцемъ . Половци же оубоавшеся того . почаша подѣниматиса прочъ» [17, стб. 456–458].

В тексті Никонівського літопису ці події подано дещо іншими словами. Так, «Передгороддя» замінено на «Посад», а далі згадано «поле чисто иколо града сотворише» [20, с. 195]. Останнє формулювання прямо вказує на спалення частини Чернігова перед «Градом» Під градом же у переважній більшості випадків малася на увазі фортеця-дитинець. Враховуючи це, можна припустити, що спаленою могла бути уся міська забудова до стін дитинця, а війська нападників під час облоги захопили усю прилеглу територію міста (Окольний град, Передгороддя).

Загалом же з тексту літопису випливає, що перше, що зробили нападники – це спалили «Острог» та «Передгороддя» Локалізація Передгороддя на сьогодні не викликає сумнівів. Ним вважають територію міста на обох берегах річки Стрижень, яка півколом оточувала Окольний град [21, с. 11]. Поява житлової забудови на цій території з дру-

гої половини XI, початку XII ст. підтверджується археологічними дослідженнями. Так само археологічно підтверджено загибель забудови цього міського району в пожежі середини XII ст., що можна співставити з облогою міста 1152 р. Дещо більш складною є ситуація з локалізацією «Острогу», який вдруге згадується на сторінках літописів. Однак можна стверджувати, що території названі «Острогом» в описі подій 1094 р. та згаданий під час подій 1152 р. не є одним і тим же укріпленням та територією: в першому випадку половці воювали за «Острог» вісім днів, а у другому його просто спалили

В. Мезенцев пропонує зосередитися на тексті літопису, де цей термін вжитий двічі, і, як він доводить, стосується різних міських районів [13, с. 56–62]. Спочатку, за його інтерпретацією, половці взяли Острог, а вже після цього попалили Передгороддя. Тобто з Острогом можна асоціювати укріплення перед Передгороддям, яке слугувало для його захисту. Однак термін «острог» в значенні «укріплення, відокремлене від основної фортеці» почали використовувати не раніше кінця XIV ст. [14, с. 232–233]. Таким чином інтерпретація В. Мезенцева не виглядає переконливою.

На думку автора, Острогом, в статті 1152 р. було названо частину Передгороддя, розташовану на лівому березі річки Стрижень, яка першою знаходилася на шляху половецького війська.

Наступний літописний фрагмент, який містить інформацію про топографію Чернігова, міститься у Першому Новгородському літописі під 1235 р. В це літо група князів на чолі з Данилом Галицьким рушила на Чернігів. «...и много воева около Чернигова и посад пожже...» [18, с. 50]. У наведеному уривку вдруге згадується ця літописна частина міста. Однак незрозуміло, що саме в даному випадку літописець мав на увазі під терміном «посад». Традиційною для південно-руських міст була двочленна будова. Вона включала власне місто (дитинець, фортеця) та посадські райони міста (посади). До складу останніх у Чернігові, могли входити і Окольний град, і Передгороддя, і Поділ, і Острог. Таким чином, літописну згадку 1235 р. важко ототожнити з конкретним міським районом. Найбільш пізні повідомлення, пов'язане із облогою Чернігова монголами та датується 1239 р.: «...тарань на нь поставишиа, меташа бо каменемь полтора перестрела, а камень якоже можахоуть 4 моужи силнии подъяти. И побежденъ бысть Мъстиславъ, и множество вой ^го избъено бысть, и градъ взяшиа

и запалишиа и огнемъ...» [17, стб. 782]. У поданому уривку також вперше зустрічається формулювання «градъ взяшиа и запалишиа и огнемъ». Саме воно вказує на першу за давньоруську історію міста вдалу спробу захоплення та спалення фортеці-дитинця.

Окремо слід зупинитися на літописних згадках про культові та світські споруди Чернігова, які слугували архітектурними домінантами міської забудови. Особливістю згадувань культових споруд і монастирів на території Чернігова, в літописних зводах є те, що не всі їх назви зафіксовані, ймовірно наявні замовчування через втрати літописного матеріалу.

Першим з відомих кам'яних храмів Чернігова був Спасо-Преображенський собор, будівництво якого було розпочато за князювання Мстислава Володимировича. «...Мъстиславъ . изыиде на ловы и разболъся. и оумре . и положишиа и въ цркви стго Спса . юже создалъ самъ . бгъ бо въздано ея при немъ . възвыше аeko и на конгъ стоаечи рукою дослчи» [17, стб. 138]. «Церква святого Спаса» буде ще неодноразово згадана, найчастіше як усипальниця князів, однак відомості про дату початку та закінчення будівництва церкви в літописі відсутні.

Цікавим є повідомлення про перепоховання князя Ігоря Ольговича в чернігівському Спасі в 1150 р.: «...перенесе моци брата своего Игоря. ѿ стго Семена ис Копърева конца в Черниговъ . и положишиа оу стго Спса в теремъ» [17, стб. 408]. Окрім звичного повідомлення про Спас, як усипальницю, тут літописець вказує на терем, де було здійснене поховання.

У XIX ст. М. Марков, М. Маркевич, Є. Голубинський вбачали в цьому теремі північну башту Спасо-Преображенського собору [11; 12]. Однак вже на початку XX ст. цю думку спростували М. Бережков та М. Макаренко [2; 10, с. 196].

Л. Махновець в примітках до свого переказу літопису вказує, що ця згадка є вказівкою на прибудовані до Спасу каплиці-«теремі», в яких ховали князів.

Під час археологічних досліджень 2012 р. в південному нартексі собору були виявлені ніші під два саркофаги, датовані на основі плінфи та розчину XII ст. Це дало змогу О. Черненко припустити, що саме це місце було згадано в тексті літопису в якості «терему» [24, с. 75–76]. Цей висновок консолідується з думкою М. Бережкова, який вважав, що Ігоря Ольговича було поховано у спеціально улаштованому в нартексі «теремі»-усипальні [2, с. 3–28].

Хронологічно наступною чернігівською культурною спорудою за літописом є печерний монастир на Болдиних горах, заснований Антонієм Печерським. «...поє Антоніє к Чернигову Антоніи же пришеде к Чернигову . и възлюби Болдину гору . и ископавъ пещеру и ту вселися . и есть манастырь стѣъ Бѣи . на Болдинахъ горахъ . и до сихъ днѣ...и» [16, с. 83]. В ПВЛ ця подія записана під 1074 р., однак, на думку Ю. Артамонова, Антоній перебрався до Чернігова ще у травні 1069 р., і саме ця дата заснування печерного монастиря вважається загальноприйнятною [1, с. 384–388]. Сам монастир знаходився за межами тогочасної міської забудови, у місцевості Болдіни гори (топонім зберігся донині), віддаленої від укріплень щонайменше на 800 м. Є думка, що в давнину цю назву мала уся ділянка тераси річки Десни від місця Успенського собору Єлецького монастиря, спорудженого на рубежі XI–XII ст. до Антонієвих печер з Іллінською церквою.

Необхідно також відзначити відсутність літописних свідчень про появу на території монастиря Антонія кам'яної церкви святого Іллі, котра датується дослідниками початком XII ст., тобто була збудована вже після смерті Антонія.

О. Шафонський та П. Добровольський пропонували пов'язати уривок літопису згадку про заснування Антонієм монастиря із спорудженням Успенського собору і заснуванням Єлецького монастиря. Базувалася ця версія на легенді про появу собору в 1060 р., яка була вперше зафіксована І. Галятовським ще в другій половині XVII ст. Утім здійснені в другій половині XX ст. дослідження собору дають можливість датувати його будівництво часом не раніше останніх десятиліть XI – початку XII ст. [4, с. 178–179].

Не лише прибудови до Спасо-Преображенського собору використовувалися в давньоруський час для князівських поховань. В кінці XI ст. в північно-східній частині Дитинця була збудована невелика чотирьохстовпна триапсидна церква-усипальниця, яка не фігурує в літописах. Інший же храм, який виконував функції родової усипальниці князів із династії Давидовичів присвячений святам Глібу та Борису.

В статті про літописні події 1162 р. вміщена згадка про храм Бориса і Гліба в Чернігові: «Стославъ же спратавъ тѣло его съ слезами . и положишиа тѣло его въ втн . ему цркѣи оу стѣю мѣку Бориса и Глѣба» [17, стб. 518]. Мова йде про поховання Ізяслава Давидовича в «отчій» церкві Бориса та Гліба. З цього стає зрозуміло, що церква була побудована ще князем Давидом, тобто до

його смерті в 1126 р. У літературному творі XII ст. «Слові про князів» є також інформація про Борисоглібський собор, як усипальницю чернігівського князя Давида Святославича, що була ним же побудована: «Пришедши звѣзда ста над крѣстомъ. Оттолъ несоша и въ церковь Бориса и Глѣба създаную от него» [15, с. 340].

Слід також згадати, що у Лаврентіївському літописі під 1231 р. згаданий «а ѿ Чернигова Іва^и . игумень Мчнѣцьскѣи» [16, с. 194], тобто ігумен Мученицького монастиря в Чернігові. Беручи до уваги культ князів Бориса та Гліба, як перших мучеників Давньоруської держави, В. Коваленко пропонує вважати Борисоглібський собор головним храмом цієї обителі [7, с. 7–17]. На його думку, після згасання князівської гілки Давидовичів на основі їх родової усипальниці заснували монастир.

У літописі зустрічаються парні згадки про спорудження церкви та про поховання князя в ній же. Перше з таких повідомлень датується 1174 р., коли князь Святослав Всеволодович заклав Михайлівську церкву на княжому дворі. «Того же лѣта Стѣславъ Всеволодичъ заложѣ цркѣвъ камену . въ Черниговѣ на княжѣ дворѣ стѣго Михаила» [17, стб. 571]. Наступна згадка 1179 р. свідчить про поховання іншого князя в Михайлівському храмі. «Во том же лѣтѣ . престависа Глѣгъ Стѣславичъ . мѣца генвара въ . сѣ . и положишиа А оу стѣго Михаила» [17, стб. 613] Як виходить з тексту літопису за 5 літ церква була повністю збудована та освячена. Локалізація Михайлівської церкви в Чернігові питання дискусійне. Традиційно з нею ототожнюють рештки давньоруських фундаментів, досліджених Б. Рибаківим у 1956 р. між будівлями сучасних Історичного та Художнього музеїв. Утім П. Раппопорт та В. Коваленко датують ці архітектурні рештки початком XIII ст., тобто часом пізнішим за літописне повідомлення про будівництво Михайлівської церкви [8, с. 5–11].

У літописі є ще одна згадка про будівництво Святославом Всеволодовичем церкви в Чернігові: «Мѣца марта Стѣславъ Всеволодичъ . стѣи цркѣвъ в Черниговѣ . стѣго Блѣговѣщеніа . юже бѣ самъ созда» [17, стб. 652]. З нею нині прийнято ототожнювати залишки храму, відкриті на березі річки Стрижень в другій половині XIX ст. [22, с. 138–139]. Із Благовіщенською церквою можна пов'язати також ще один літописний фрагмент, який датується 1196 р. «Спискоупъ же Черниговьскои и вси игоумени . и попове . проводилиа его до гроба со вбѣчнѣми пѣсми . и положишиа его во цркѣи стѣъ Бѣи в Черниговѣ и

приложиши ко шѣмъ Л своимъ . и дѣдомъ . давъ вбщиши долгъ . емоу же нгсѣ оубѣжати всакомоу роженомоу»[17, стб. 696]. Стосується він поховання князя Всеволода Святославовича (Буй Тур Всеволод «Слова о полку Ігоревім»). На думку Б. Рибаківа, з цього уривку випливає, що князя було поховано в Благовіщенській церкві [21, с. 67]. Однак варто відзначити, що згадану церкву Богородиці може ототожнити і з Успенським собором Єлецького монастиря.

Говорячи про міську забудову слід згадати, що Володимир Мономах у своєму «Повчанні», згадує Красний двір: «...на обѣдѣ со отцемъ в Черниговѣ, на Краснѣмъ дворѣ...» [16, с. 103]. У XIX ст., з цією згадкою пов'язували північну башту Спасо-Преображенського собору. У другій половині XX ст., коли була досліджена велика замиська садиба в районі сучасних вулиць І. Мазепи та Ремісничої, Красний двір почали ототожнювати з нею, як із замиською резиденцією князя. Наразі ж археологічно доведено існування подібних садиб по всій території Передгороддя. Тому немає конкретних підстав ототожнювати «Красний двір» з однією з них. В 1950-х рр. під час архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору та території навколо нього В. Богусевичем та М. Холостенком були виявлені фундаменти двох споруд світського призначення. За визначенням науковців: двокамерний двоповерховий терем під фундаментами храму та однокамерний, скоріше за все триповерховий, між сучасними спорудами Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів. На той час їх датували

другою половиною XI ст., однак пізніше О. Іоаннісян запропонував часом їх побудови вважати кінець 80 – початок 90-х рр. XI ст [4, с. 173–174] Тобто обидві споруди з'явилися за часів князювання Володимира Мономаха в Чернігові і скоріше за все належали до згаданого в літописі «Красного двору»

Висновки. Аналізуючи літописні свідчення про історичну топографію Чернігова XI-першої половини XIII ст. варто відзначити, що згадки майже всіх структурних частин міста є поодинокими: «Днешний град» «Вкольний град», «Передгороддя», «Посад» згадуються один раз і лише «Острог» двічі. Схожа ситуація і з культовими спорудами, більше половини збудованих храмів взагалі не знайшли своє відображення в текстах. Ті ж, що зафіксовані літописцем, в переважній більшості згадуються як князівські усипальниці, а час та приводи для спорудження відсутні.

Порівнюючи з іншими столицями тогочасних князівств варто відзначити, що в такому ж контексті подаються і топографічні відомості про Переяслав на сторінках Іпатіївського літопису. Структурні частини міста та культові споруди описуються під час військово-політичних подій в князівстві. В свою ж чергу в Повісті Минулих літ подана інформація про заснування храмів та монастирів, локалізація в місті. Найкраще в літописних зводах відображена топографічна структура Києва та Новгород Великого, висвітлена на сторінках місцевими літописцями в Київському та Новгородському першому літописі відповідно.

Список літератури:

1. Артамонов Ю. А. Жизнь и подвиги преподобного Антония Печерского: факты и вымыслы. От Древней Руси к России нового времени: Сб. статей к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич. отв. ред. В. Л. Янин. Москва, 2003. С. 384–388.
2. Бережков М. Н. К истории Черниговского Спасского собора: Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1908. Москва, 1911. Т. 2. С. 1–28.
3. Илловайский П. И. Черниговская старина по преданиям и легендам. Чернигов, 1898. 19 с.
4. Иоаннисян О. М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. Ruthenica. Київ, 2007. С. 134–188.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов, 1874. 444 с.
6. Карнабед А. А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. Київ, 1980. 120 с.
7. Коваленко В. П. Давньоруські монастирі на чернігівському дитинці. Сумська старовина. Суми, 2008. XXV. – С. 7–17.
8. Коваленко В. П. Раппопорт П. А. Памятники Древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле. Белград, 1987. Т. 18. С. 5–11.
9. Лашкарёв П. А. Церкви Чернигова и Новгород-Северского. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. Москва, 1902. Т. II. С. 146–164.
10. Макаренко М. О. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліді року 1923). Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. 184–196.
11. Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852. 177 с.

12. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. Москва, 1847. 57 с.
13. Мезенцев В. І. Про формування міської території давнього Чернігова. Археологія. Київ, 1980. С. 53–64.
14. Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII вв. Москва, 2009. 304 с.
15. Памятники литературы Древней Руси. XII век. Слово о князьях. Москва, 1980. С. 338–344
16. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Лаврентьевская летопись. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. 392 с.
17. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Ипатьевская летопись. Издание второе. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. 938 стб.
18. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Новгородские летописи. Санкт-Петербург, 1841. Т. 3. 340 с.
19. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Псковская вторая и Софийская первая летописи. Санкт-Петербург, 1851. Т. 5. 286 с.
20. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург, 1882. Т. 9. 282 с.
21. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы института археологии. Москва, 1949. № 11. С. 7–99
22. Смолічев П. І. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських. Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. 118–146
23. Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus mixtum*. Київ, 2015. № 3 С. 69–85
24. Чугасва І. К. Згадування давньоруських церков і монастирів Київського, Чернігівського та Переяславського князівств у Повісті временних літ: компаративний аналіз. *Opus mixtum*. Київ, 2016. № 4. С. 256–261.
25. Чугасва І. К. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? Чернігів, 2018. 336 с.
26. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оно наместничество составлено. Київ, 1851. 697 с.
27. Ярыгин А. К., Изыскания о древнем расположении г. Чернигова Труды XII Археологического съезда. Москва, 1905. Т. III. С. 173–177.
28. John H Lind *The Russo-Byzantine Treaties and the Early Urban Structure of Rus*. *The Slavonic and East European Review*. London, 1984. P. 362–370.

Shuhaliі O.S. TOPOGRAPHY OF OLD RUS CHERNIHIV BASED ON CHRONICLES

The purpose of the study is to analyze and to consider fragments of chronicle mentions of structural parts and districts of Old Rus Chernihiv. Attention is also focused on mentions of religious and secular buildings in Chernihiv, which represented as architectural dominants of urban development. Attention is drawn to the number of such passages and the context of their use on the pages of the most frequently used by historians of the Hypatian and, Laurentian Chronicles. The Nikon and Novgorod chronicles, which contain important information, but their content is often overlooked by researchers are also considered.

The author's purpose aims to form an integral array of chronicle information, which is important in the study of the topography of Old Rus Chernihiv.

Scientific novelty is a comprehensive analysis and comparison of the text of coverage the same occurrence by different chroniclers.

Attention is paid to the evolution of interpretation and scientific understanding of a text fragment, the location of the architectural monument or territory reflected in it., The views of scientists have changed with the increases in architectural and archaeological research within the city, for more than two centuries of the studying of the Chernihiv historical topography.

The peculiarity of mentions religious buildings and monasteries in Chernihiv, is that not all their names are recorded. Most of the monumental architecture of the Old Rus period is not mentioned in chronicles. The vast majority of local place toponyms were mentioned in the context of military and political occurrences in the Chernihiv principality during the second half of the XI – early XIII centuries. The same can be said about religious buildings, which the chronicler mostly presented as princely or episcopal tombs, and the time of their construction or consecration often unnoticed by the authors of the text.

Key words: Chernihiv, Old Rus, topography, chronicle, *The Hypatian Chronicle, The Laurentian Chronicle.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477.6)"19"

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.26>**Войтович Н.М.**

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

РУСАЛЬНІ ОБРЯДИ УКРАЇНЦІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАРОДНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ

*У статті розглядаються русальні обряди у контексті народних демонологічних вірувань та уявлень; аналізуються ті мотиви, які, за уявленням українців, пов'язані із поминанням русалок у різні періоди народного календаря. **Методологія дослідження** – системний підхід до вивчення традиційно-побутової культури з використанням загальнонаукових методів, передусім систематизації та узагальнення. Для уточнення вже відомої інформації, відстеження трансформаційних процесів у народних віруваннях та русальних обрядах проведено низку польових експедицій. Застосовуємо також метод пережитків та історико-порівняльного аналізу. **Наукова новизна** розвідки – це акцент на традиційних народних аспектах трактування русальних обрядів українців на підставі уведення у науковий обіг польових етнографічних матеріалів. **Висновки.** Русалками слід вважати не лише потопельників, а й загалом народжених і померлих на Трійцю, або навіть в інший час народного календаря, а масовість та характер проводів русалок вказують на вшанування померлих загалом. Існують принаймні два незалежних один від одного образи, що мають різну тенецу, але однакову назву. Один тип цього образу потойбічний, інший – цілком земний. Суть такої розбіжності може полягати в тому, що русалками називали не лише уявних духів небіжчиків, а й учасниць русального обряду. Обряди, пов'язані із поминанням русалок, поширені у різні періоди народного календаря, проте на більшості території України переважно ушановували їх на Зелені свята.*

Ключові слова: русалки, русальні обряди, Зелені свята, народна демонологія, народна культура.

Постановка проблеми. Уявлення українців про потойбічний світ тісно пов'язані з традиційною обрядовістю, зокрема з народним календарем. Позитивно, що в календарному циклі збережено багато різнобічної інформації про русалок та обрядів, пов'язаних із ними. З іншого боку, на жаль, відбувається процес стирання локальних особливостей, розмивання давніше цілісних за своєю структурою русальних обрядів. Саме тому сучасному досліднику доволі важко розпізнати автентичність в їх описах та у самому образі русалки як демонічної істоти. Досі дослідники не дали однозначної відповіді на питання щодо того, яким є походження самого терміну «русалка»; поминали русалок лише на Зелені свята чи й в інші періоди народного календаря.

Аналіз досліджень і публікацій. У різні часи з різних точок зору образ русалки вивчали О. Афанасьєв, І. Снегірьов, Ф. Міклошич, С. Токарев, Е. Померанцева та інші вчені. Всі ці дослідники

вважали, що уявлення про русалок та більшість русальних обрядів побутували ще у дохристиянські часи і, незважаючи на впливи Церкви, у трансформованому вигляді дійшли до наших днів. Проте в українській історіографічній науці образ русалки залишається радше опоетизовано-романтичним – без належного вивчення та обґрунтування його генетичного походження. Зі сучасних дослідників, які займаються даною проблематикою чи, принаймні, торкаються певних її аспектів, можна назвати Володимира Галайчука, Віктора Давидюка, Віру Соколову, Людмилу Виноградову та ін.

Мета статті – охарактеризувати основні календарні обряди, пов'язані з поминанням русалок і на основі цього спробувати дати відповідь: ким по-суті є дані істоти, поминали їх лише на Зелені свята, чи, можливо, в інший період народного календаря.

Виклад основного матеріалу. Відомий історик М. Грушевський писав: «Від назви свята

(русалії, русальний тиждень) сі мерці, які ходять тоді, лякають або затягують до себе живих, одержали назву русалки, при чому, як у нашого дідька, тут помішалось поняття душ померлих, нехрещених дітей з водяними та польовими німфами, духами збіжжя, і назва русалок і мавок перейшла на сі образи» [8, с. 214]. Здавалось би, очевидним є факт, що русалками слід вважати не лише потопельників, а й загалом народжених і померлих на Трійцю (або навіть в інший час), а масовість та характер проводів русалок вказують на вшанування померлих загалом. Ще однією цікавою обставиною є те, що, наприклад, на Слобожанщині русалки бояться сміху, що ставить їх в один ряд з небіжчиками [10, с. 132]. Водночас, за спостереженнями дослідників, сміх несумісний із зонами смерті і може навіть виконувати очисну функцію [24, с. 67], тому русалки, які сміються, не можуть сприйматися як винятково хтонічні істоти.

Власне тому дослідник В. Давидюк вважає, що існують принаймні два незалежних один від одного образи, що мають різну генезу, але однакову назву. Один тип цього образу потойбічний, інший – цілком земний. Суть такої розбіжності може полягати в тому, що русалками називали не лише уявних духів небіжчиків, а й учасниць русального обряду [10, с. 132].

Підтвердженням даної тези є мотив загадування русалкою загадок. Незважаючи на те, що такий мотив в обрядовій практиці загалом належить до перехідних ритуалів, все ж мертві загадок не загадують, бо вони взагалі не говорять. Отже, виходить, що русалка не пов'язана зі світом мертвих. Тоді хто вона? Ритуальна жертва, яку приносили полю задля доброго врожаю. Така русалка користувалася правом знайти собі заміну у вигляді спійманої в полі дівчинки-дитини.

Український етнографічний матеріал фіксує принаймні три періоди календарної антропоморфної жертви. На Західному Поліссі солом'яну ляльку топили на великодньому тижні [9, с. 185–186], на Слобожанщині аналогічне потоплення відбувалося на Купала [14, с. 157], а на Буковині снопи палили на Коляду. А в Мозирському районі на Гомельщині на ці ж календарні періоди припадають тижні, які називаються *русальними* [6, с. 110]. Існувало також повір'я, що русалки виходили з води ще й на Пасху. Тому необхідно було «зачиняти двері в храмі, щоб не набігли русалки» [19, с. 103–104]. До слова, південні слов'яни, зокрема болгари *русальцями* називали загіблх учасників ритуальних боїв. Тож за жертву могла сприйматися й мимовільна, передчасна неприродна смерть. Дехто

з сучасних авторів вважає, що русалка – це ритуально вбита дівчина чи жінка для жертви водяним духам [22, с. 232].

З русальним тижнем пов'язані певні заборони та обереги від русалок на Трійцю: не треба виносити малу дитину надвір, небажано ходити до лісу, у поле поодиноці [28, с. 130]. Про те, що русалка як «заложний» покійник причетна ще й до небесних вод, свідчать повідомлення з Київського Полісся, які стосуються саме Трійці. На думку поліщуків, саме русалки «тримали» дощі, тому у випадку засухи дощу очікували саме на русальному тижні [4, с. 400]. Мабуть, через те бойки в Зелений понеділок організовували ритуальні обходи по царинах (засіяних полях. – *Н.В.*), щоби пішов дощ [26, с. 49]. Своєрідним табу підлягав ряд господарських робіт як у хаті, так і в полі: від Зеленої п'ятниці і впродовж усього русального тижня уникали важких господарських і хатніх робіт. Ці заборони пов'язували з тим, що русалки можуть помститися людям, які працювали на русальному тижні. Особливо боялися порушувати ці заборони в день, коли русалки відходили [7, с. 202]. Проте, як відомо, до важких чи до будь-яких брудних робіт не бралися не лише під час важливих свят, але й у будні, коли, наприклад, справляли *деди*. Очевидно, на деди не працювали не стільки з боязні помсти, скільки з поваги. Мешканці Бойківщини здавна перед Зеленими святами цілий тиждень постили, «щоби худоба велася» [13, с. 46], а гуцули «вже в п'ятницю гріхуються робити, бо се пам'ятна п'ятниця: не можна робити, аби не порохити порохами померші душі» [20, с. 47]. Як вважав К. Кутельмах, це могло стосуватися колись і русалок [17, с. 195]. Зрештою, русальним міг називатися не лише тиждень після Трійці, бо наприклад, на Гомельщині русальницю відзначали тричі на рік – на Великдень, Трійцю та Різдво [10, с. 125].

Переддень Трійці на Поліссі називався *Дідовою суботою*. Це був один із найшанованіших поминальних днів календарного року. А в Карпатах у *Зелену суботу* існував звичай прощати один одного, коли найстарший просив пробачення у наймолодшого [26, с. 52]. Можемо стверджувати, що крім Полісся архаїчні відомості про Зелені свята збережені також і в Карпатах, про що свідчить святкування тут п'ятниці перед Зеленими святами – русальної п'ятниці [11, с. 8].

Отож історико-етнографічні райони, де традиція зустрічі та проводів русалок і до сьогодні існує (щоправда, в рудиментарній формі) – це Полісся та Українські Карпати. До поминальних мотивів,

які існували на Поліссі, можна провести паралелі з Карпатського регіону (особливо виразним є порівняння поліських «троєцьких дідів», гуцульської «пам'ятної п'ятниці» та бойківської «русальної п'ятниці»). Саме з цих теренів України сучасним дослідникам необхідно черпати надзвичайно цінну інформацію про загадкових демонічних істот – русалок та обрядів, пов'язаних із ними.

Прийнято вважати, що на території України паралельно в уявленнях людей існують два типи демонічних істот – власне русалка та карпатська мавка. Ми ж стверджуємо, що це зовсім різні персонажі, оскільки різним є їх походження: перші походять з душ утоплених померлих перед шлюбом дівчат, другі – з душ померлих нехрещених дітей. До того ж, у Карпатах спорадично побутують уявлення і про мавку, і про русалку. Зрештою, з великим сумнівом душі нехрещених дітей, тобто мавок можна віднести до категорії «заложних» покійників, як це прийнято вважати у випадку з русалками. Тому що нехрещених дітей первісно ховали під порогом дому разом з предками-опікунами роду, на відміну від «нечистих» небіжчиків, яких ховали поза домом в різноманітних неприступних місцях.

Власне навіть образ дорослої русалки є досить суперечливим та неоднозначним. Наприклад, західнополіські уявлення про неї як про *бабу з залізним верцьохом* дуже нагадують карпатську *дику бабу із залізним макогоном* в руках (а останній, як відомо, властивими були також опікунські функції). Більше того, образ русалки тісно переплетений з іншими жіночими демонологічними персонажами Карпат – *перелесницею*, *повітрулею*, генезис яких слід шукати в душах померлих дітей.

Більше того, якщо дослідник Д. Зеленін писав про русалок як про покійниць [12, с. 134], тобто осіб жіночого роду, то нам вдалося зафіксувати корелятив чоловічого роду: «Русалок мертвий бере ї (дівчину. – *Н. В.*) і тягне в ріку» [1, арк. 4].

І сьогодні можна виявити матеріал, який свідчить про поминання нехрещених дітей. Слід зауважити, що Церква цього не робила й не дозволяла. Однак матері, в яких помирали нехрещені діти, після Зеленої неділі кидали для них у жито *крижмо* (полотно, в яке загортають дитину під час обряду хрещення. – *Н. В.*) [16, с. 38]. Така дія пов'язана із традиційними народними уявленнями про зв'язок тіла з одягом, де одяг символізував тіло, навіть був його заміником. Дітей, які народилися неживими та дуже часто снилися матерям, на Поліссі поминають у середу перед Пасхою, коли на порозі з'їдають несолений прісний хліб [27, с. 247]; на Прикарпатті – на

св. Маковея [15, с. 87]. Зазвичай у такі дні селяни оберігали своїх дітей та обмаювали їх колиски полином [18, с. 269]. Інколи, навпаки, (наприклад, в четвер у троїцький тиждень) дівчата йдуть «на жита» і на межах залишають хліб «для мавок, щоб жито родило» [5, с. 165]. На Харківщині нехрещених дітей та утоплениць, тобто русалок, поминали в суботу перед Трійцею [12, с. 134]. У подолян свято росалі – це перший день Петрівки (Петрівкою здавна називали українці один з чотирьох православних постів, що розпочинався за тиждень після Трійці та завершувався 12 липня. – *Н. В.*) [25, с. 416]. Найвідомішим святом русалок є власне їх «великдень», тобто четвер троїцького тижня. Давні дослідники вважали, що це свято не отримало назви від русалок, бо стародавні пам'ятки нічого не згадують про них – тільки про русальї (бісівські ігрища на честь сонця), які, до того ж, відбувалися не лише на Трійцю, а й перед Різдом, Богоявленням [23, с. 103].

Деякі науковці стверджують, що слово русалка не відоме й чуже на більшій частині Українських Карпат [12, с. 336]. Проте польові матеріали спростовують істинність цієї тези, оскільки, принаймні на Бойківщині, терміни русалка, русалія і русальна п'ятниця є досить поширеними [1, арк. 4; 2, арк. 4; 3, арк. 15]. Русальну п'ятницю в цьому переліку можна вважати пізнішою контамінацією, яка відбулася внаслідок розмивання міфологічних уявлень про русалок. Бойки здавна стверджували: «Хоча п'ятниця русальна не є свято, однако мало де роблять у сесь день» [11, с. 8]. У цей день можна було з допомогою так званого тучного (рясного. – *Н. В.*) зілля визначити подальшу долю людини: «Аж ізов'яне, то умре, аж росте, то буде жити» [21, с. 445].

Висновок. Отже, припускаємо, що русалками слід вважати не лише потопельників, а й загалом народжених і померлих на Трійцю, або навіть в інший час народного календаря, а масовість та характер провідів русалок вказують на вшанування померлих загалом.

Існують принаймні два незалежних один від одного образи, що мають різну генезу, але однакову назву. Один тип цього образу потойбічний, інший – цілком земний. Суть такої розбіжності може полягати в тому, що русалками називали не лише уявних духів небіжчиків, а й учасниць русального обряду.

Русальні обряди поширені у різні періоди народного календаря, проте на більшості території України переважно ушановували русалок на Зелених святах.

Список літератури:

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 207-Е, 12 арк.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 210-Е, 23 арк.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 211-Е, 19 арк.
4. Васянович О. «Нечисті» покійники в метеорологічних уявленнях жителів Центральноукраїнського Полісся. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2006. Вип. 3–4 (69–70). С. 398–402.
5. Виноградова Л. Мавка. *Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. Москва : Международные отношения, 2004. Т. 3: К(Круг) – П(Перепелка). С. 165–166.
6. Виноградова Л. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции. *Славянский и балканский фольклор*. Москва, 1986. С. 88–135.
7. Гнатюк В. Знадоба до української демонології. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. 33. 237 с.
8. Грушевський М. С. Історія української літератури : У 6 т., 9 кн. Київ, 1993. Т. 1. 392 с.
9. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк : Вежа, 1997. 310 с.
10. Давидюк В. Русалки і русальці. Реліктові форми русальної звичаєвості. *Давидюк В. Кроковес колесо : нариси з історичної семантики українського фольклору*. Київ : Наукова думка, 2002. С. 118–138.
11. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Русі. *Етнографічний збірник*. Львів, 1896. Т. II. С. 1–38.
12. Зеленин Д. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки. Москва : Индрик, 1995. 432 с.
13. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1900. Т. 3. С. 33–60.
14. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. Харьков, 1907. С. 157–163.
15. Кабакова Г. И. Дети некрещеные. *Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. Москва : Международные отношения, 1999. Т. 2: Д–К(Крошки). С. 86–88.
16. Колодюк І. Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх «витравлювання плоду». *Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць*. Київ : Унісерв, 2007. Вип. 22. С. 34–40.
17. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків. *Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів, 1999. Вип. 2 : Овруччина. 1995. С. 191–210.
18. Лепкій Д. Деякі вірування про дитину. *Зоря : Письмо літературно-наукове для руских родин*. Львов, 1886. Ч. 15-16. С. 269-270.
19. Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила. Санкт-Петербург, 1903. 234 с.
20. Онищук А. Народний календар. Звичаї й вірування прив'язані до поодиноких днів у році, записані у 1907–1910 р. в с. Зелениці. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1912. Т. 15. С. 1–61.
21. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938. Частина I: Звучання і морфологія. 549 с.
22. Парсамов С. С. Водно-мифологические персонажи земного происхождения. Кировоград, 1995. 321 с.
23. Петрушевич А. С. О языческих играх в честь Солнца у Словен. *Литературный сборник издаваемый Галицко-русскою Матицею*. Львов, 1887. Выпуск 4. С. 102–109.
24. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1986. 365 с.
25. Свидницький А. Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського. *Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 412–455.
26. Срезневский И. И. Дополнения и замечания. *Сементовский К. Замечания о праздниках у малороссиян*. Харьков, 1843. С. 45–57.
27. Толстая С. М. Полесский народный календар. Москва : Индрик, 2005. 600 с.
28. Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi. Lwów; Warszawa; Kraków, 1928. 192 s.

Voitovych N.M. MERMAID RITES OF UKRAINIANS IN THE CONTEXT OF FOLK DEMONOLOGY

The aim of the research. The article considers of mermaid rites in the context of folk demonological beliefs; the motives that, according to Ukrainians, associated with the commemoration of mermaids in the different periods of the folk calendar are analyzed. *The methodological basis is* a systematic approach to the study of traditional culture, in particular mermaid rites using general scientific methods, especially systematization and generalization. To clarify the already known information, to trace the transformation processes in folk beliefs and mermaid rites, a number of field expeditions were conducted. We also use the method of remnants and historical-comparative analysis. *The scientific novelty is* the emphasis on the traditional demonological aspects of the mermaid rites on the basis of the introduction into scientific circulation of field ethnographic

---

materials. **Conclusions.** Mermaids should be considered not only drowning, but also those born and died on the Holy Trinity, or even in another period of the folk calendar; the mass and nature of the funeral mermaids indicate the honoring of the dead in general. There are two independent images at least that have different genesis but the same name. One type of this image is otherworldly, the other is completely earthly. The essence of this discrepancy may be that mermaids were called not only imaginary spirits of the dead, but also participants of the mermaid rite. Rituals associated with the commemoration of mermaids are common in different periods of the folk calendar, but in most parts of Ukraine they were mostly celebrated on Pentecost Holidays.

Key words: mermaids, mermaid rites, Pentecost Holidays (Holy Trinity), folk demonology, folk culture.

Дмитренко А.А.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ЕТОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЧОРНИЦЬ У ХАРЧУВАННІ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ: НАЧИНКИ ДЛЯ ПИРОГІВ ТА ВАРЕНИКІВ

У статті висвітлюються етнокультурні традиції використання дикорослих ягід чорниць для приготування у селах Правобережного Українського Полісся вареників та пирогів, які є важливими гастромакерерами названого регіону. В основі дослідження – польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою у різних районах Волинської, Рівненської, Житомирської та Київської областей за авторськими програмами-запитальниками упродовж 2005–2014 років. На основі аналізу компонентного складу начинок для пирогів та вареників, відзначено значну варіативність страв. З'ясовано, що для приготування чорничних начинок, як доповнення, використовувались численні продукти (мак, яблука, груші, буряки, морква, конопляне сім'я, квасоля, картопля, мед, цукор), які додавали страві кращого смаку і ситності. Проаналізовані способи приготування начинок: розпарювання, розтирання у макітрі, товчіння у ступі, перетирання та ін. Щодо форми вареників і пирогів, то до середини ХХ століття вареники робили досить великими, часто обліплюючи начинку тістом. Пирогов, окрім звичайних невеликих виробів, робили у вигляді рулетів (завітухи, завертні), ступльників (начинка обгорталася) і відкритих трикутників (пуріни, книші). Відзначено, що вареники і пироги займали значне місце в гастрокультурі мешканців Правобережного Полісся. Найчастіше їх готували в неділю, на різноманітні присвятки і свята. Своєрідну ритуальну роль вареники зі свіжими чорницями відігравали на Дев'ятуху і Десятуху, де вони були символом початку ягідного сезону, так як готувались із перших зібраних ягід. Вареники і пироги, у т. ч. і з чорничними начинками, на Поліссі готували на Розигри (Проводи русалок), на свята Івана Купала (Івана Петрівського), Петра і Павла, Андрія, Варвари, Сави, Ганни, Різдва, Щедрий вечір, Сорок Святих. Отож, вареники і пироги є важливим елементом нематеріальної культурної спадщини, важливим фактором ідентичності українців та їх культурного розмаїття.

Ключові слова: Правобережне Полісся, гастрокультура, ягоди чорниці, пироги, вареники.

Постановка проблеми. Етнокультурна спадщина народу – важливий чинник його національної ідентичності. У зв'язку з російським вторгненням в Україну, світ накінець чітко усвідомив, що Україна – не росія і українці – не росіяни. Україна – незалежна держава, а українці – народ з багатою культурою, інтерес до якої сьогодні зростає з кожним днем. Ми можемо говорити про своєрідний бум інтересу світової спільноти до української культури. Тому вивчення різноманітних аспектів етнокультурної спадщини українців слугуватиме популяризації здобутків нашого народу, сприятиме включенню традиційних страв до туристичних магнітів різних областей. Адже в останні десятиліття у туристичних локаціях велика увага приділяється приготуванню страв із місцевих продуктів. Саме тому Державне агентство України з розвитку туризму оголосило 2022 рік роком популяризації української кухні, що передбачає формування

локальних «гастрокошиків». Через оволодіння кулінарними символами відбувається засвоєння етнокультурних норм та цінностей і формування певного етнокультурного діалогу між минулим, сьогоденням і майбутнім.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що етнокультурні традиції харчування українців стали об'єктом дослідження ще у 1970-х рр., однак автори дуже коротко визначають місце дикорослих ягід у харчуванні українців, наголошуючи в основному на лікувальних властивостях чорниць і не згадуючи про вживання їх для приготування пирогів [1, с. 23, 53, 57, 60–61; 3, с. 31–32]. Страви із ягід згадані у статті М. Давидюка про традиції харчування мешканців Волині і Полісся [5–6] та дослідженні Н. Гаврилук про родинну обрядовість українців [3]. Використання чорниць для приготування кашоподібних страв, узварів, киселів і настоянок висвітлено в одній із статей авторки [2].

Джерельну базу статті склали польові матеріали, зібрані авторкою у селах Правобережного Полісся у 2005–2014 рр. [2; 8–16].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). На основі польових етнографічних матеріалів проаналізувати локальні особливості приготування ягідних начинок для пирогів та вареників, що є важливими етно-визначальними маркерами (гастромаркерами) Правобережного Полісся. З цією метою висвітлити склад начинок та способи їх приготування; з'ясувати види пирогів з чорницями та їх назви; місце пирогів та вареників у системі святково-обрядової культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж життя людина пізнає світ, переймаючи ті ціннісно-ментальні орієнтири, які сформувалися в певному регіоні упродовж багатьох тисячоліть. Важливу роль у формуванні етнокультурних маркерів відіграють природо-географічні умови регіону. Саме завдяки різним природним зонам українці мають численні регіональні і локальні особливості культури, пізнання і популяризація яких зробить нас більш відомими у світовому співтоваристві. Чорниці надзвичайно поширені в системі харчування мешканців Полісся, у т. ч. для приготування традиційної страви українців – пирогів і вареників. У різних регіонах зафіксовано чимало видів сумішей, якими начиняли ці кулінарні вироби.

1. Найпростіша начинка – сирі або сухі чорниці. Вареники зі свіжими чорницями можна вважати своєрідною ритуальною стравою, пов'язаною з початком ягідного сезону. Із ягід, зібраних на Дев'ятуху або Десятуху (дев'ятий або десятий тижні після Великодня): «...на Дев'ятника, на Десятуху вже йдуть на вареники» (с. Кам'яне Сарненського р-ну – далі – Срн.) [16]. У с. Луко (Вараського р-ну – далі – Врс.) зафіксований звичай варити вареники і з останніх зібраних у сезоні чорниць [11].

Вареники зі свіжими чорницями були обов'язковою стравою і в інші дні, наприклад, на свята Івана Купала (7.07), Петра і Павла (12.07). У селах Ємільчинщини їх готували на Розигри, що знаменували собою завершення Русального тижня і початок Петрівки. Саме цього дня на Поліссі проводжали русалок і жінки збиралися на вечерю, влаштовуючи її біля річки чи в когось у хаті: «Казали, шо Розигри. Ну, то варим вареники вдома. Да зийдема в одну хату... Вареникув наварили да й едять» (с. Серби Новоград-Волинського р-ну – далі – Н-В) [12].

В інші пори року на Поліссі готували вареники із сухими чорницями. Для цього ягоди попередньо розпарювали у горщику чи макітрі і добре розминали [10]. Іноді сухі чорниці товкли у ступі і тоді вже запарювали окропом [15]. Для підсолювання начинки до пирогів і вареників використовували мед, а з другої половини ХХ ст. – цукор [14].

Вареники і пироги з сухими чорницями робили на різні свята та присвятки: Андрія (13.12), Сави (18.12), Ганни (22.12) та ін.: «<...> коли завгодно, тоді їх зробив, да зварив, да й такє. На любє, присвяток який є, осььо Варвари, Сави, Андрий. Ну такє є. Ганни. Це все такіє во. Колі тако й на неділю, тоже такіє вареники варили» (с. Радогоща Крст.) [15]. Особливо слід відзначити приготування вареників, у т. ч. й з чорницями, на день Варвари (17.12), який вважається жіночим святом. Цього дня вареники були не просто святковою, а обрядовою стравою, адже без них святкової вечері просто не могло бути. Жінки сходилися в якійсь із хат, частували одна одну своїми варениками, відзначаючи при цьому, у кого вони вдалися кращі, а в кого – гірші [16]. У с. Вовчиці (Врс.) вареники з чорницями робили на Сорок Святих, 22.03) [13]. Пироги, як святкову страву, готували на Коляду і Різдво (6–7.01). А на Щедрий вечір (13.01) вони ще були ще й символом достатку [6, с. 66].

2. Поширеною начинкою для пирогів та вареників була суміш із сухих чорниць і маку. Респонденти відзначають, що колись маку сіяли дуже багато, тому його було достатньо. Для приготування начинки мак і чорниці розпарювали і добре перетирали [16].

3. Іноді до начинки з чорниць і маку додавали ще й сухі груші-дички і робили вареники та пироги, особливо на Коляду (6 січня). Для цього сухі дички товкли у ступі, розпарювали і додавали до маку та чорниць [15].

4. Наступний вид начинки – чорниці, мак, сухі груші і яблука. Всі інгредієнти розпарювали і подрібнювали: «Мак, ягода черніка, натовкли в ступі – вареники варили, пироги пекли» (с. Путиловичі Крст.) [15].

5. В останні десятиліття, у зв'язку із забороною сіяти мак, використання його у якості начинки до пирогів частково зменшилось. Інформанти, особливо старшого віку, відзначають гірші смакові якості купованого маку та й його дороговизну. Тому мак, як складову начинку для пирогів та вареників, почали замінити іншими інгредієнтами. Часто замість маку використовують

свіжі або сухі яблука, якими «загущують» чорниці, тобто роблять начинку більш густою. Свіжі яблука просто «кришать» (ріжуть на шматочки), труть на терку або навіть припарюють окропом і додають до розпарених сухих чорниць (с. Підлубли Н-В) [12]. Мешканці с. Поліське (Рівненського р-ну – далі – Рівн.) для начинки часто використовують сухі чорниці або ягоди із настойки та сухі яблука і печуть такі пироги дотепер [9].

6. Начинку також роблять із розпарених сухих чорниць і садових груш: «... розпарували груши да тие сухие ягоди тоже розпарували, та робили вареники» (с. Бовсуни Крст.) [15].

7. Для багатьох сіл характерне поєднання сухих чорниць, груш і свіжих або сухих яблук в одній начинці. Яблука терли на терці, а груші обов'язково тушкували, щоб вони стали м'якими, подрібнювали і змішували, додаючи чорниці: «Тоді вже, як я стала більша, то я знаю, що моя мама там, коле схоче, в неділю чи там на Коляду ... і ягоди сухіє, і яблика, грушке ... і робели пироге. На Коляду чи й так» (с. Підбороччя К-К) [14].

8. Дуже поширеним інгредієнтом у складі начинки для вареників та пирогів був буряк. Респонденти наголошують, що до війни використовували лише червоні або «рябі» столові буряки, а з утвердженням колгоспів з'явилися і цукрові. Люди й самі почали їх сіяти та використовувати для підсолоджування страв [14]. З поширенням цукрових буряків для приготування начинки до пирогів частіше використовували саме їх [12]. У с. Столинські Смоляри Ковельського р-ну (далі – Квл.) пироги з цукровим буряком, чорницями і маком готували на Коляду і Різдво: «То сахарні буряки, ... не червоні. А туди ще ягоди і мак, от таке! На коляду, так!» [2]. Для приготування начинки буряки подрібнювали на терці і тушкували в печі, потім додавали сухі чорниці [13; 16]. Пані Марія із с. Нуйно (К-К), яка за своє життя такі пироги пекла багато разів, відзначала, що вони були дуже смачні: «З бураком мешали..., і ягуд насепав, то вже такеї вкусни! Такеї вкусни! ... Ягудьме пахнуть шо ну. Шо вам не передати» [14]. Використання начинки з чорниць і буряків характерне для різних районів. В той же час чимало респондентів наголошували, що вони ніколи не готувати пироги з такою начинкою: «Не мишала, я зроду такого не їла» (с. Малі Телковичі Врс.) [13]; «Не, я не знаю. Ми вдома не, з бураком не їли» (с. Запілля Крст.) [15]. З підвищенням добробуту для начинки брали тільки ягоди, в які, замість буряків, додавали цукор [14].

9. У селах Камінь-Каширщини зафіксовано використання моркви для приготування начинки для пирогів. Її змішували з буряками, тушкували і додавали багато сухих чорниць: «Морква ілі бураке. І тушимо. ... Солодкі бураке. І домішуємо. І ягід багато. І такеї пироге пекле» (с. Полиці К-К) [14].

10. Інколи до моркви, буряків і чорниць додавали ще й сухі груші. Все клали у «чигун» (чавун – металевий посуд), доливали трошки води, тушкували у печі і все добре переминали, перетворюючи в густу однорідну масу, як варення: «Тепер вже варення мона додати. А тоді, хто ж те варення вмів варети?» (с. Полиці К-К) [14].

11. У с. Пнівне (К-К) начинку для пирогів робили із суміші чорниць, буряків і сухих яблук. Смак таких пирогів дотепер пам'ятає мешканка села: «О! Яке ж то пироге добри буле! ... да до того вже смачне, шо здається і зараз їла би». Респондент наголосила, що не раз просила свою невістку напекти таких пирогів, однак молодь вже «не визнає» давніх страв, «ганьбує», «А я їх привсткую» [14].

12. Окремі господині до чорниць і буряків додавали сухі груші, які ретельно чистили від хвостиків, складали все в «чигун» і тушкували у печі: «І таке вже було солодке, шо тепер такого, здаєця, й варення нема, як тоді те було» (с. Велимче Квл.) [14].

13. Подекуди начинка мала ще більше інгредієнтів – змішували чорниці, буряки, сухі яблука і груші (с. Ромейки Врс.) [11].

14. У ряді сіл в якості компонента начинки для пирогів та вареників використовували конопляне сім'я: «Натрут бурака червоного. Туди ягод, туди яких грушок натовчут... Потовчут тие зернята коноплі. Начинка називається» (с. Велихів Срн.) [11].

15. Подекуди до начинки з чорниць, груш і буряків додавали ще й мак: «Пироги пекли. Хто з чим. З грушами, із маком. І було таке, шо й з бураками були, бо не було сахару... да втушим їх, да перемешаем... З розпареними ягодами..., бо сахару не було, де той сахар був» (с. Рудня-Жеревці Крст.) [15].

16. Останній вид начинки для пирогів та вареників – суміш сухих чорниць і квасолі (пасоля, фасоля, биб, волох): «І з волохом пироге, з ягодьми» (с. Світязь Квл.) [2]. Для цього квасоллю замочували, варили і добре перетирали товчачиками. Потім додавали сухі розпарені чорниці. З появою м'ясорубок, квасоллю і чорниці перемелювали «на машинку»: «Биб одварували. Молоди, зна-

чить, на машинку. Колесь тем, товкачем, мнели» (с. Хотешів К-К) [14]; *«Попарять і колісь не було тих машинок., вертуном потовчуть, потовчуть попарені і заліплюють пироги, а тепер то вже крутять, на машині тій»* (с. Столинські Смоляри Квл.) [2]. З поширенням цукру начинку із квасолі та чорниць почали підсолоджувати: *«... квасоля варана. Да потовкати, да тудя черниць, то воно добре. Трошкі присолодить, добри пироги»* (с. Білка Рівн.) [9]. У с. Великі Цепцевичі (Врс.) у начинку з квасолі та сухих чорниць інколи додавали ще й варену картоплю: *«... пасолі, да ягод, отак помнут, та такіє пироги тисе добри. Наветь з картопльою»* [11]. У с. Хотешів (К-К) до такої начинки добавляли сухі яблука [14].

У піст традиційно готували вареники (пироги, варені пироги) з сухими чорницями та квасолею: *«З пасольою, ягоди туде доміщували ... Як то посниє дні все»* (с. Полиці Врс.) [11]. У багатьох селах такі вареники обов'язково готували на Коляду та Різдво: *«На Коляду робели таке пиружке. Биб одварували... І туде сепали ягоди і так ліпели такого вареника... Яй зара таке зроблю собі. Я люблю таке пироге»* (с. Хотешів К-К) [14]. Подекуди пироги з квасолею і чорницею вважались буденними, тому на Різдво робили начинку із чорниць та маку: *«З пасольою не. Оно мак і черници. На Коляди»* (с. Бистричі Брзн. Рівн.) [9]; *«З бобом не мешали»* (с. Нуйно К-К) [14].

Всі названі начинки використовувалися для приготування пирогів та вареників, які у багатьох поліських селах також називають «пирогами».

По-можливості пироги з ягодами пекли чи не кожну суботу й неділю: *«А преїде субота-неділя, то ... пекле пироге. ... Кожна субота-неділя вже мусиш»* (с. Полиці К-К) [14] та на всі свята, особливо на великі – Великдень, Трійцю, Різдво, Василя, Водохреще, Стрітіння та ін.: *«Да й тепер же ж, ото як Руздво, і Великдень, то це ж печеш пирожки»* (с. Бовсуні Крст.) [15].

На Різдво пироги були обов'язковою стравою. З їх приготуванням на Поліссі були пов'язані й певні ритуальні дійства. Наприклад, водою, на якій місили тісто на пироги, підливали дерева [5, с. 44]. Пирогами з чорницями обдаровували колядників та щедрувальників: *«Частували колядників»* (с. Іванчиці Врс.) [13]; *«На Коляду пекле. Да. На Коляду»* (с. Грудки К-К) [14]; *«Пекли пироги на Роздво ... Я напечу таких і ше моя мати покойна була, то напечем, да колядникам давали»* (с. Калинівка Крст.) [15].

У поліських селах пекли кілька видів пирогів із сухими чорницями. Найчастіше це були звичайні

невеличкі пиріжки. Другий вид – великі пироги-рулети, які подекуди називають «завертні» або «завітухи» [9; 11; 13]. На Камінь-Каширщині випікали пироги-«стулники», які теж були великі за розмірами, але, на відміну від «завертнів», не загорталися а стулювалися і заціпувалися. При цьому начинка обгорталася (обліплювалася) тістом [14].

У багатьох селах на Різдво пиріжки з чорницями загортали у вигляді трикутників – «на три уголочки». У с. Залужжя (Срн.) такі пиріжки називалися «пуріни», «пуріми». Їх пекли і на жіночі посиденьки на Варвари: *«На Варвари шо вже! І пуріми, і вареники варилі»* [16]. Подекуди трикутні пиріжки з чорницями називають «книші» («книши», «книшики», «книше»). Респонденти пояснюють, що така форма пиріжків спричинена тим, що начинка з чорницями може витікати, а у книшах вона не загортається повністю і залишається зверху в центрі пиріжка, тому добре припікається: *«І книшики пекла. Це на Роздво, то вже ж тії книшики пекти всігда. ... Бураки да ягоди»* (с. Кривотин Н-В) [12]. Трикутні пиріжки робили і в с. Ставок (Рівн.), але до начинки обов'язково додавали груші і червоний буряк: *«Колісь тушили буряк червоний. І це туди кидали ягоди... і робили такі пироги. І так вони трикутничком таким ... зклеювались... А середина не закривалася... Начинка була зверху. І вона, як спечеться, то ця начинка ще так як би ще раз притушиться. Присмажується»* [9]. Традиція називати пироги з відкритою начинкою книшами характерна і для Карпат [3, с. 62].

Повсюди на території Українського Полісся пироги з ягодами були традиційною стравою жіночого провідування породілі [3, с. 77]. На Шаччині (Квл.) такі пироги називали родинниками [2].

Начинку із сухих чорниць, іноді в поєднанні з яблуками та грушами, просто намазували на скибки хліба або ж використовували для налісників («налісники»): *«Бралі сушку. Сухи яблука, груши, ягоди і все те парилі... Да, як наробить баба, яка то смакота була... да потовче товкачком, да винесе в кладочку, да таке воно холодненьке, тиждень ємо з хлібом. І намазуємо пирожки, налісники в нас кажуть, отак!»* (с. Любиковичі Срн.) [16].

Висновки і перспективи дослідження. На онові проведеного дослідження з'ясовано, що приготування страв – складний процес, який включає в себе ряд компонентів: набір продуктів та способи їх поєднання; техніки обробки і приготування; способи поєднання; назви страв залежно

від способу виготовлення; місце страв у системі щоденного і святково-обрядового харчування. Пироги і вареники, як кулінарний символ, є результатом пізнання і пристосування до навколишнього середовища і відзначаються значною варіантністю. Чорниці, як основний компонент для приготування начинки для вареників та пирогів, поєднувалися з іншими продуктами, які додавали стравам ситності і смаку: цукрові і столові буряки, морква, мед, цукор, мак, груші, яблука, конопляне сім'я, квасоля, картопля. За формою існувало кілька видів пирогів із чорницями: звичайні невеликі пиріжки; великі пироги-рулети – завертні, завітухи; ступниці (начинка обліплювалась тістом); трикутники – пуріни, книші.

Окремого дослідження потребують етнокультурні особливості приготування інших борошняних страв із чорницями.

Список літератури:

1. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. К. : Наук. думка, 1977. 198 с.
2. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, ф. Шацьк-2008.
3. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). Київ : Наукова думка, 1972. 280 с.
4. Гонтар Т.О. Народне харчування українців Карпат. Київ: Наукова думка, 1979. 116 с.
5. Давидюк М. Традиційне харчування волинян. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 1. С. 38–50.
6. Давидюк М. Традиційне харчування волинян. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 2. С. 61–70.
7. Дмитренко А. Використання чорниць у щоденному й обрядовому харчуванні населення Правобережного Полісся: кашоподібні страви, узвари, киселі, настоянки. *Матеріали до української етнології*. 2019. № 18(21). С. 63–79.
8. Музей-архів Народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі –МАНКУП ДНЦЗКСТК), ф. Рокитне-2006, оп. Дмитренко (Рокитнівський р-н Рівненської обл.).
9. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне-2010, оп. Дмитренко (Заріченський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
10. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине-2011, оп. Дмитренко (Ємільчинський і Новоград-Волинський р-ни Житомирської обл.).
11. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. Сарни-2008, оп. Дмитренко (Сарненський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
12. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець-2009, оп. Дмитренко (Володимирецький і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
13. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. Володарка-2012, оп. Дмитренко (Володарський і Васильківський р-ни Київської обл.).
14. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. Березне-2013, оп. Дмитренко (Березнівський, Костопільський, Сарненський р-ни Рівненської обл.).
15. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. Камінь-Каширський-2012, оп. Дмитренко (Камінь-Каширський і Ратнівський р-ни Волинської обл.).
16. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005, оп. Дмитренко (Лугинський, Овруцький і Коростенський р-ни Житомирської обл.).

Dmytrenko A.A. ETHNOCULTURAL TRADITIONS OF USING BLUEBERRIES IN NUTRITION OF THE POPULATION OF THE RIGHT BANK POLISSIA: FILLINGS FOR PIE AND VARENYKY

The article highlights the ethnocultural tradition of using wild blueberries for cooking in rural Right-Bank Ukrainian Polissia varenykys and pies that are important hastromarkeramy these regions. At the heart of the study – field ethnographic materials collected by the author in various regions of Volyn, Rivne, Zhytomyr and Kyiv regions by copyright programs, questionnaires during 2005–2014 years. The analysis component part of fillings for pies and dumplings, noted significant variation in food. It was found that cooking blueberry fillings, in addition, many used products (poppy seeds, apples, pears, beets, carrots, hemp seed, beans, potatoes, honey, sugar) are added and the dish taste better sytnosti. Analyzed how to prepare stuffing: steaming, rubbing in makitry, contusion in a mortar, grinding and others. As for the shape of varynyky and pies, by the mid-twentieth century dumplings made quite large, often filling obliplyuyuchy dough. Pies than conventional small products, made in the form of rolls (zavituhy, screw) stulnykiv (filling obhortalasya) and open triangles (purine,

---

Knysh). It is noted that the varenykys and pies occupy a significant place in *hastrokulturi* right-bank Polissia residents. Most often they were prepared on Sundays, for various holidays and celebrations. Varenykys with fresh blueberries played a kind of ritual role at the *Deviatnutsia* and *Desiatnutsia*, where they were a symbol of the beginning of the berry season, as they were prepared from the first berries collected. Varenykys and pies, including blueberry fillings, were prepared in Polissia for *Rozygra* (Mermaid Farewells), *Ivan Kupala* (Ivan Petriskyj), Peter and Paul, Andrew, Barbara, Sava, Anna, Christmas, Generous Evening, Forty Saints. So, varenykys and pies are an important element of the intangible cultural heritage, an important factor Ukrainian identity and their cultural diversity.

Key words: Right-bank Polissia, gastronomy, blueberries, pies, varenyky.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 271.4:332.15:93/94 (477) «1923-1946»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.28>

Баран Б.М.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ 1923–1946 РОКІВ

У статті автор досліджує історіографію проблеми господарсько-економічної діяльності Греко-католицької церкви в Східній Галичині у період 1923-1946 роки. Зазначені хронологічні рамки зумовлені різними економічними системами: від капіталістичних, що мали місце в Другій Речі посполиті та в період німецької окупації; до командо-адміністративних, що були встановлені з першим та другим приходом радянської влади на зазначені терени.

Джерела досліджуваної теми охоплюють матеріали фондів: Центрального державного історичного архіву України в місті Львові; документи Державного архіву Тернопільської області та Державного архіву Івано-Франківської області; Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника.

Автором проаналізовано які з праць дослідників носять узагальнюючий характер щодо історії Греко-католицької церкви, зокрема зі зазначеного періоду, а які розкривають конкретно-проблемний аспект господарсько-економічної діяльності церкви. Встановлено що розробка запропонованої проблематики потребує нового наукового погляду на вже архівні матеріали, та проаналізувати ті, що ще не були введені до наукового обігу.

Комплексно з'ясовано, що аналізуючи історіографію запропонованої тематики, відповідно до проблемно-хронологічного принципу можна виділити дві основні групи праць. Проілюстровано розвиток наративів діаспорних українських дослідників, які безпосередньо перебували у вирі історичних про які пишуть. Автор прослідковує становлення та розвиток сучасної історіографічної думки вітчизняних науковців під впливом суспільних та політичних тенденцій.

Автор публікації встановлює, що чітко вираженого та комплексного дослідження господарсько-економічної діяльності Греко-католицької церкви немає, а зазначені у статті науковці побіжно розглядають вище зазначену тематику, а бо ж її окремі аспекти для розкриття та аналізу інших проблемних питань та власних досліджень.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Східна Галичина, Андрей Шептицький, економічна діяльність, суспільні трансформації.

Постановка проблеми. Розвиток господарсько-економічної діяльності Греко-католицької церкви в Східній Галичині в період з 1923 по 1946 роки пройшов випробування різними політичними та державницькими формами управління від капіталістичних до командно-адміністративних. Суспільні трансформації які відбувалися з населенням краю, переважна більшість з яких були українці греко-католики, в переважній більшості негативно впливали на господарсько-економічну діяльність краян, які ні психологічно ні

матеріально не були готові до таких змін. Саме Греко-католицька церква на чолі з блаженним митрополитом Андреем Шептицьким стала тією інституцією, яка окрім душ пасторської допомоги надавала соціально-економічну у таких не простих обставинах.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає в комплексному дослідженні історіографії та джерельної бази щодо питання господарсько-економічної діяльності Греко-католицької церкви Східної Галичини. Хронологічні рамки

охоплюють період з 1923 року, тобто з остаточним входженням краю до Другої Речі посполитої, і до 1946 року, ліквідації ГКЦ на Львівському соборі, за сприяння радянської влади. З'ясувати рівень розробленості вищезазначеної тематики вітчизняними науковцями та визначити подальші перспективи дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографія та джерельна база проблематики господарсько-економічної діяльності Греко-католицької церкви розроблена досить фрагментарно. Більшість дослідників лише частково, або ж побіжно розкривали цей аспект у своїх працях.

Аналізуючи джерельну базу дослідження, на перше місце виносимо архівні матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Львові (ЦДАЛ України); документи Державного архіву Тернопільської області та Державного архіву Івано-Франківської області. Значна кількість матеріалів зберігається у фондах ЦДАЛ України, зокрема: фонд митрополичого ординаріату (ф. 408), Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова (ф. 201), Шептицький Андрей-Олександр-Роман, митрополит Греко-Католицької Церкви (ф. 358), центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької митрополії, м. Львів (ф. 409), а також фонд отця Тита Войнаровського [19, 20, 21, 22, 23].

Серед фондів та Івано-Франківського Тернопільського державних обласних архівів цікавими для нашого дослідження постають: фонд єпископської консисторії в м. Станіславові (ф. 504) у якому збереглися протоколи засідань консисторії та церковного суду, статистичні матеріали про візитації парафій по деканатах, надання матеріальної допомоги священикам, їх вдовам та сиротам, а також найважливіше для нашого дослідження, будівництво церков та парохіяльних будинків, продаж і обмін церковної землі; важливими є статистичні дані, що містяться у фонді уповноваженого Ради по справах релігійних культів по Станіславській області (ф. Р-388); певна частина матеріалів знаходиться і у фонді Тернопільського воєводського управління (ф. 231), а також у фондах повітових старост (ф. 6, 8, 13, 14), де є матеріали соціально-економічної співпраці різних товариств, таких як «Скала», «Просвіта» з ГКЦ [5, 6, 7, 8, 9, 10].

Досліджуючи історіографію запропонованої тематики за хронологічно-проблемним принципом, враховуючи хронологічні рамки дослідження, можна поділити на дві групи: українську діаспорну історіографію 1945–1991 рр., та дослідження сучасних істориків 1991–2020 рр.

Діаспорні дослідники, одними з перших привернули увагу до висвітлення ролі Греко-католицької церкви та духовенства у різних проявах життя суспільства: соціально-економічний, освітній та культурний. Дослідник І.-П. Химка розкрив роль «кодексу поведінки» греко-католицьких парохів, які виконували не лише душпастирські обов'язки, а також активно залучалися до громадської праці, підтримуючи та направляючи населення Східної Галичини [24, с. 55–56]. Підтримка духовенством ГКЦ заснування та діяльності кооперативного руху, який став рушієм економічного відродження краю, висвітлює А. Качор [12, с. 34–40].

Цікавими для аналізу та наукового осмислення є праці Лонгіна Цегельського та д-р Степана Барна, які були безпосередніми учасниками тих подій, які описали та проаналізували у своїх працях. Обоє дослідників зробили акцент на постаті блаженнішого митрополита Андрея Шептицького, з особою якого пов'язують не тільки розбудову Греко-католицької церкви, ай відродження української нації, культури і традицій, та збереження державності в непростий період нашої історії. Праця Л. Цегельського присвячена 70-річчю митрополита, і є своєрідним висвітленням діяльності митрополита на передодні Другої світової війни. Автор вказує як під опікую глави ГКЦ об'єдналися вірні по усьому Світі. Ззначається і також роль Шептицького як господарника та мецената, який підтримував свою паству [14, с. 66–71].

Великий інтерес викликає і праця, особистого адвоката митрополита Степана Барана, яка вийшло в 1947 році у Мюнхені. Автор особисто співпрацював з блаженнішим Андреем і зробив своєрідний підсумок життєвого та митрополичого шляху А. Шептицького, щоб наступні покоління мали змогу уявити та проаналізувати велич його постаті. У своїй роботі автор розкриває роль діяльності митрополита у всіх аспектах, від душпастирських послань вірним до суспільно-культурних та освітніх діянь. Не менш важливими були і соціально-економічні заходи митрополита для підтримки населення Східної Галичини та усіх українців по цілому світі. Меценатська діяльність блаженнішого Андрея Шептицького змогла консолидувати навколо себе усіх хто потребував і міг надати допомогу. Роблячи висновки, автор зазначає, що важко переоцінити роль митрополита Андрея Шептицького для збереження та відродження українського населення та державності, яку він так прагнув побудувати під опікую Греко-католицької церкви [2, 109–149].

Окремо варто відзначити працю о. К. Королевського (Жан Франсу Шаран), вона цікава тим, що написана іноземцем, автор робить спробу у бібліографічному нарисі показати роль реформ які так прагнув впровадити митрополит, та своєрідного протистояння з єпископом Г.Хомишиним щодо латинізації обряду [13, с. 404–441].

Активізація дослідження Греко-католицької церкви розпочалася з відновленням та легалізацією вже УГКЦ в 1989 році, та з поверненням Україною незалежності в 24 серпня 1991 року.

До питання соціально-економічної діяльності ГКЦ, цікавими для нас є праці Ваисля Марчука, у яких автор аналізує роль церкви у суспільному житті українців Західної України з кінця XIX століття і до ліквідації в березні 1946 року, вказуючи на ту об'єднанчу місію греко-католицького духовенства та кліру, яку вони пронесли крізь не прості випробування [15, 16].

Колективна монографія І. Андрухів, О. Лисенка та І. Пилипіва, розкриває соціально-економічний розвиток ГКЦ, на прикладі Станиславівської єпархії в умовах державно-політичних режимів [1, с. 216–249].

Досить вагомий внесок у дослідження Греко-католицької церкви у міжвоєнний період здійснив І. Пилипів. Автор проаналізував державотворчий аспект ієрархів та духовенства Галицької митрополії ГКЦ, а також стосунки вищого кліру з Ватиканом, на прикладі всебічного аналізу Конкордату 1925 року, між Другою Річчю Посполитою та Апостольською Столицею. Саме цей документ надав правого статусу Греко-католицькій церкві у міжвоєнній Польщі [17, с. 67–76].

Досить ґрунтовною є монографія дослідниці з історії Греко-католицької церкви Ліліани Гентош. У своєму дослідженні автор пропонує новий погляд на осмислення біографії митрополита ГКЦ Андрея Шептицького, зокрема роблячи акцент на періоді з 1923 по 1939 роки. Саме міжвоєнний період на теренах Східної Галичини став тим показником величі та господарського хисту блаженнішого Андрея. Діяльність митрополита в окреслений період характеризувалася рішучістю у своїх діях з одного боку, та пошуку компромісу як і у внутрішніх питаннях церкви так і в взаємодії з польським урядом та Ватиканом, а також пошук діалогу з православними. Автор у свою чергу прагне всебічно охопити найважливіші аспекти діяльності: церкву, суспільство, культуру, економіку та освіту. У вирі не простих обставин ідеологій та питання державності як такої викликали низку суджень та поглядів митрополита,

зокрема і ставлення до інтегрального націоналізму та діяльності ОУН. Дослідниця зазначає, що а Шептицький мав «візію» щодо модернізації, та план змін і реформ ГКЦ які були потрібні в силу зовнішніх та внутрішніх обставин, внутрішнім змістом яких була візантинізація та українізація. Л.Гентош в одному із розділів чітко окреслила господарсько-економічні заходи діяльності блаженнішого митрополита, щодо самої Греко-католицької церкви, як соціальної інституції зокрема, так і щодо українського населення Східної Галичини, яке перебувало у не простих умовах і потребувало рішучих дій та змін [3, с. 213–257].

Спільна монографія Гусака Р.О., Коростіля Н.Ж. та Малярчука О.М., окреслює політику міжвоєнної Польщі на територіях «полуднево-східних кресах», а також роз'яснює зміст реформ та підходи до вирішення земельного питання, яке було наріжним каменем як для влади так і для населення. Дослідники аналізують особливості соціально-економічної конкуренції, що мала місце у тогочасному суспільстві. Розкривають характер та умови господарювання мешканців сільської місцевості. Окрема частина праці, висвітлює соціокультурні процеси, щоденного побуту, розвитку ремесел та промислів, повсякденного життя і морально-духовного аспект аграріїв Східної Галичини та Західної Волині. Також авторами простежується вплив Греко-католицької церкви не лише на духовне, але й господарсько-економічне життя селян краю [4, с. 245–247, 261–275].

Старка Володимир дослідив повсякденне життя сільського населення Західної України в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 років. На зазначених теренах автором проаналізовано процес становлення радянської та нацистської тоталітарних моделей суспільно-політичного та соціально економічного управління, а також охарактеризовано політику радянської та нацистської влад у культурно-освітній та духовній сферах. Розкрито які саме форми та методи адаптації, стратегії виживання та форми супротиву селян діям тоталітарних режимів, та яку роль у цьому відіграла Греко-католицька церква, як консолідуючий чинник населення зазначених територій [18, с. 278, 405–411].

Висновки. Історія Греко-католицької церкви, як історія України загалом, пройшла багато не простих етапів розвитку, дослідження яких потребує цілої низки методів та принципів, для об'єктивного вивчення та аналізу подій та фактів. Історіографію дослідження можна умовно розділити на дві групи: дослідники української діаспори у період з

1935–1989 років, а також сучасні вітчизняні науковці, які з відродженням та легалізацією УГКЦ у 1989 році, а разом з відновленням української незалежності в 1991 році, активно розпочали досліджувати історію Греко-католицької церкви, простежуючи її роль в історії України та світу.

Отже, узагальнюючи досліджені історіографію та джерельну базу дослідження господарсько-еко-

номічної діяльності Греко-католицької церкви у Східній Галичині протягом 1923 – 1946 років, можемо зазначити, що запропонована проблематика потребує подальшого детального вивчення і висвітлення із залученням нових методів та принципів для розробки джерельної бази та аналізу отриманої інформації, для створення комплексного дослідження проблеми.

Список літератури:

1. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія. Івано-Франківськ, Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. 500 с.
2. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. 151 с.
3. Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів : ВНТЛ – Класика, 2015. 586 с.
4. Гусак Р.О., Коростіль Н.Ж., Малайчук О.М. Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. 308 с.
5. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 504. (Єпископська Консисторія в м. Станіславів, 1788–1939.).
6. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-388. (Уповноважений Ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Станіславській області, 1944–1959 рр.)
7. Державний архів Тернопільської області. Ф. 231 (Тернопільське воєводське управління, м. Тернопіль, 1921–1939 рр.)
8. Державний архів Тернопільської області. Ф. 6 (Борщівське повітове староство, м. Борщів Тернопільського воєводства, 1919–1939 рр.)
9. Державний архів Тернопільської області. Ф. 8 (Буцацьке повітове староство, м. Бучач Тернопільського воєводства, 1918–1939 рр.)
10. Державний архів Тернопільської області. Ф. 13 (Копичинське повітове староство, м. Копичинці Тернопільського воєводства 1919–1939 рр.)
11. Державний архів Тернопільської області. Ф. 14. Чортківське повітове староство, м. Чортків Тернопільського воєводства 1919–1939 рр.)
12. Качор А. Роля духовенства і Церкви в економічному відродженні Західної України. Вінніпег, 1992. 40 с.
13. Кирило Королевський Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге виправл. Львів. Свічадо, 2021. 512 с.
14. Лонгін Цегельський Митрополит Андрій Шептицький : короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів : Місіонер, 1995.
15. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис / В. Марчук ; Прикарпатський університет ім. В.Стефаника. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 164 с.
16. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. Марчук. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.
17. Пилипів І. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2011. 440 с.
18. Старка В.В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр. : монографія. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2019. 550 с.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУЛ). Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова).
20. ЦДІАУЛ. Ф. 358. (Шептицький Андрей-Олександр-Роман, митрополит Греко-Католицької Церкви, граф, 1865–1944 рр.)
21. ЦДІАУЛ. Ф. 408. (Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів, 1863–1945 рр.)
22. ЦДІАУЛ. Ф. 409. (Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької митрополії, м. Львів).
23. ЦДІАУЛ. Ф. 682. (Войнаровський Тит 1856– 938 рр.)
24. Химка І.-П. Релігія й національність в Україні другої половини ХVIII– Х століть / І.-П. Химка // Ковчег. Ч. 4. Львів, 2003. С. 55–66.

Baran B.M. OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE BASE OF RESEARCH OF ECONOMIC ACTIVITY OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN EASTERN GALICIA DURING 1923–1946

In the article the author investigates the historiography of the problem of economic activity of the Greek Catholic Church in Eastern Galicia during 1923–1946. These chronological frameworks are determined by different economic systems: from the capitalist ones that took place in the Second Polish Republic and during the German occupation; to the command-administrative, which were established with the first and second arrival of the Soviet administration in these areas.

Sources of the research topic include materials of the funds: Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv; documents of the State Archives of Ternopil Region and the State Archives of Ivano-Frankivsk Region; Department of Manuscripts of the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library.

The author analyzes which of the works of researchers are generalizing about the history of the Greek Catholic Church, in particular from this period, and which reveal a specific problem aspect of economic activity of the church. It is established that the development of the proposed issues requires a new scientific view of the already archival materials, and to analyze those that have not yet been introduced into scientific circulation.

It is comprehensively found that analyzing the historiography of the proposed topic, in accordance with the problem-chronological principle, we can distinguish two main groups of scientific papers. The development of narratives of diasporas' Ukrainian researchers, who were directly in the vortex of historical writings, is illustrated. The author traces the formation and development of modern historiographical thought of domestic scholars under the influence of social and political trends.

The author of the publication states that there is no clear and comprehensive study of the economic activity of the Greek Catholic Church, and the scholars mentioned in the article briefly consider the above topic, but its individual aspects to reveal and analyze other issues and research.

Key words: *Greek Catholic Church, Eastern Galicia, Andrei Sheptytsky, economic activity, social transformations.*

Грідіна А.Б.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У статті розглядається проблема буденного життя українського суспільства в 1917–1921 рр. Проаналізовані мемуари учасників та очевидців революційних подій на предмет висвітлення в них питань побутових проблем людей. Основний зміст дослідження полягає в аналізі спогадів М. Галагана, О. Даїна, А. Дідковського, Н. Полонської-Василенко, О. Степанів-Дашкевич, Л. Цегельського, В. Шульгіна, В. Барагури, В. Короленка, а також мемуарів учасників революції, зібраних у виданні «Борьба за Октябрь на Артемовщине». У цих мемуарах висвітлюються проблеми матеріального стану українського суспільства, зокрема паливної кризи, телеграфного та телефонного зв'язку, функціонування українських залізниць. Описуються стан розвитку медицини, освіти, культури, а також особливості дозвілля та розваг дітей. Аналіз мемуарів показав, що автори піднімали питання щоденної боротьби людей за виживання через нестабільне політичне та воєнне становище. Влада була нездатна забезпечити населення необхідним продовольством, паливом, тому воно опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Мемуаристи свідчать, що таким складним виявився не тільки перший період Української революції, неспокійним було життя людей і в період режиму Гетьманату, Директорії. За свідченнями авторів спогадів, діяльність більшовиків ще сильніше дестаблізувала ситуацію в українському суспільстві, адже умови життя звичайних робітників, і, особливо, заможних верств населення погіршилися. На основі вивчення мемуарів сучасників революційної доби встановлено, що події 1917–1921 рр. прямо вплинули на побутові умови населення міст України. Внаслідок системної кризи відбувалися зміни ціннісних орієнтирів для великої кількості людей. Суспільство розділилося на тих, хто готовий був прийняти будь-яку владу заради спокою та самозбереження через моральну та фізичну виснаженість, та на тих, хто чинив активний опір і продовжував жити в складних умовах заради збереження України та цінностей громадян. Стаття буде цікава фахівцям у галузі джерелознавства історії Української революції 1917–1921 рр., зокрема дослідникам мемуарної літератури як джерела.

Ключові слова: мемуари, джерела особового походження, Українська національно-демократична революція, українське суспільство, повсякденне життя, цінності.

Постановка проблеми. Історії Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. присвячено потужний шар наукових праць, в яких висвітлюються різні її аспекти, але у фокусі перебували сюжети з політичного життя, державотворчих процесів. Вивчення повсякденного життя українців, які опинилися в складних військово-політичних, соціально-економічних умовах революційного часу має науково-практичне значення. Науковий інтерес полягає в можливості збагатити історію українського суспільства додатковими фактами щодо його функціонування на рівні людини, на основі чого є можливість дослідити повсякденні практики виживання у несприятливих умовах військово-політичного протистояння. У вивченні повсякдення важлива місія належить мемуарній літературі, яка, як ніяке інше джерело, надає можливість простежити

індивідуальне сприйняття революційної доби. Потужним потенціалом для дослідження стану українського суспільства революційної доби зумовлений вибір теми даної розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мемуаристиці періоду Української революції присвячене широке коло наукових робіт. Спогади як джерело до історії 1917–1921 рр. стали предметом монографічних праць О. Копиленка, Р. Пиріга, Г. Стрельського, [8; 17; 20], дисертаційних досліджень Ю. Каліберди, А. Малика, В. Пархоменка та інших [7; 10; 15]. До мемуарної літератури революційної доби апелювали І. Монолатій [11] Н. Мхиторян [12], О. Отземко [14], В. Передерій [16], В. Горак [4] та інші. Для створення ретроспективної інформації мемуарні джерела використали автори колективного дослідження «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.» [13].

У названих працях повсякденне життя населення України та відповідні мемуарні враження подавалися як додатковий штрих до аналізу подій 1917–1921 рр.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз джерельного потенціалу мемуарів для вивчення повсякдення українців революційної доби 1917–1921 рр. Методологія дослідження репрезентована загальнонауковими (аналітико-синтетичний, узагальнення) та спеціальними історичними (історико-порівняльний, історикотипологічний) методами, спирається на принципи наукової об'єктивності, історизму, системності. У сукупності вони дозволили визначити ступінь відображення українського повсякдення революційної доби у спогадах і щоденниках. Джерельну базу розвідки становлять мемуари сучасників Української революції, що є як опублікованими, так і зберігаються в архівах, музеях, наукових установах.

Виклад основного матеріалу. Українське суспільство революційної доби зіткнулося зі складною проблемою виживання в умовах політичної та військової нестабільності. Оскільки влада не розв'язувала питань забезпечення населення продуктами харчування, паливом, організації ефективної роботи комунального господарства, розвитку гуманітарної сфери, соціально-економічні проблеми протягом 1917–1921 рр. наростали, що змінювало й повсякдення.

До аналізу залучено спогади політичних діячів, представників культури, освіти, медицини, журналістики. Серед авторів – український громадсько-політичний діяч, дипломат, адвокат, журналіст Л. Цегельський; громадсько-політичний діяч, публіцист, член Української Центральної ради М. Галаган; українофоб та ідеолог Білого руху В. Шульгін; історики Н. Полонська-Василенко, О. Степанів-Дашкевич, педагог А. Дідковський; полковник медичної служби Армії УНР О. Даїн; журналісти В. Барагура, Н. Теффі, В. Короленко. До уваги також узяті спогади мешканців провінційних містечок. Отже, палітра авторів мемуарів є доволі репрезентативною.

Серед проблем повсякдення автори мемуарів називають порушення телефонного та телеграфного зв'язку Л. Цегельський зазначає, що основною причиною такої ситуації були дії селян, які, позбавившись впливу австрійської влади, почали спилювати стовпи, розкрадати дроти. Окрім того, за його свідченнями, не вистачало кваліфікованих кадрів для функціонування пошти, зв'язку, адже поляки та євреї, які до цього займали від-

повідні посади, не хотіли співпрацювати з новою владою. Л. Цегельський зазначає, що в державі одразу почали вирішувати цю ситуацію за допомогою спеціальних навчальних курсів для українців. Вони, за свідченнями мемуариста, отримали всі вакантні посади в цій галузі на західноукраїнських землях до кінця 1918 року [22, с. 23]. За спогадами Л. Цегельського, складною ситуацією була ситуація на залізницях, де окрім кадрового питання, виникла проблема з вугіллям, якого в Східній Галичині бракувало, а привозити його з Донбасу не було можливості через революційну анархію. Саме тому в місцевих майстернях вперше у Європі переобладнували локомотиви на опалювання нафтою [22, с. 23]. М. Галаган (представник дипломатичної місії УНР в Угорщині) у своїх спогадах розповів про саботаж польських залізничників у Галичині [3, с. 4].

За спогадом В. Барагури, дитинство якого припало на революційну добу, стан залізниці був таким, що її називали «самоваром» через «черепаший темп». Про неї складали анекдоти, один з яких наведено мемуаристом: «... коли поїзд проїздив оселями, люди виходили з чайниками і самоварами просити кип'ятку» [1, с. 7]. А залізничний шлях Яворів – Львів у 90 км потяг долав за 3 год. в напрямку до Львова, назад тривалість поїздки була довшою на годину через необхідність зупинятися біля водокачки. До того ж, за свідченнями В. Барагури, залізничні рейки прокладалися через поля та левади по битих шляхах, що унеможливило швидке пересування до необхідного місця [1, с. 7].

В. Шульгін описує враження від перебування в Одесі у грудні 1919 року. Через відсутність деревини, було припинено рух залізниці, не тільки вантажного, а й пасажирського. Він описує великі черги до крамниць за хлібом, в яких люди вимушені були стояти по півтори години. В. Шульгін зазначає, що люди витрачали чимало часу для пошуку місця, де продають хліб, і це міг бути цілий день. Взагалі обід українців, за спогадами мемуариста, був досить бідним: «якогось варива на зразок супу або борщу, без м'яса, звичайно. Крім того, каша. Каша перемерзала: гречана, з пшона та «шрапнель». Ось цей «шрапнель» багато людей саботували. Інші, більш покірливі, з'їдали» [23, с. 331]. Мемуарист розповідає, що в житлових будинках не було ні води, ні тепла: «У цьому будинку воду можна було отримати тільки у дворі. Я тягав відрами воду. Іноді я пиляв дрова» [23, с. 174]. Помешкання, в якому проживав В. Шульгін, було незручним, у ньому

не було меблів, через що доводилося спати на холодній голій підлозі. Оскільки не було грошей для купівлі одягу, «була одна вихідна сорочка на двох» [23, с. 331].

В. Короленко згадував, що взимку 1920 р. люди опинилися в надскладній ситуації через нестачу палива та їжі. Паливо можна було купити, але за дуже великі гроші, яких не було навіть у забезпечених жителів: «За віз дров, привезених з недалеких лісів, вимагають 12 тисяч» [9, с. 13]. За свідченнями мемуариста, таку розкіш могли собі дозволити лише радянські службовці, а інші ставали беззахисними від холоду та голоду: «В квартирах буде майже те саме, що буде на дворі» [9, с. 13].

В. Барагура згадував про матеріальний стан людей на Заході України після завершення українсько-польської війни. Він написав, що грошей у родині не було, тому було неможливо купити одяг чи пошити його, адже тканина коштувала дорого, та й праця шевця не була дешевою. Щоб одягти дітей, його матір мусила міняти у Львові ковбасу на черевики та сорочки [1, с. 7]. За його споминами одного разу матері навіть вдалось обміняти ковбасу на купон матерії, з якої було пошито синові штани, що стало для В. Барагури справжнім святом [1, с. 16]. Єдиною можливістю для заробітку був продаж власних речей, містяни найчастіше продавали «простирадла, чоловіче плаття і білизну, а потім жіноче плаття і білизну», бо ці речі були «найкращою валютою». Але ситуація настільки була гострою, що й продавати вже було нічого [23, с. 333]. В. Барагура згадує, що білогвардійці, які володарювали в цей час в західноукраїнських землях, зовсім не турбувалися про забезпечення населення продовольством, хоча розуміли, що цей факт є «крупним козирем у руках більшовицьких агітаторів» [1, с. 16].

Російська журналістка Н. Теффі залишила у своїх спогадах згадку про соціально-економічну ситуацію в Києві влітку 1918 року, коли вона переїхала до Києва на постійне проживання. Авторка пише, що у той час у місті вона не побачила жодного, хто б страждав від голоду. Також вона дивується жвавому розвитку залізничних станцій, де завжди юрмилося багато людей. Дуже емоційно та «по-журналістські» вона описує привокзальні буфети, через які «вокзал забитий народом і весь пропахнув борщем». Описуючи поїдання приїжджими борщу у привокзальному буфеті, вона намагалася показати, що в цій страві – культура держави, до якої туристи намагалися залучитися одразу, залишивши вагон потягу. Уряд П. Скоропадського вона охарактеризувала як такий, що

охороняє права і культуру українців: «... борщ твій невід'ємна твоя власність і права твої на нього охороняються залізною німецькою силою». У спогадах росіянки Н. Теффі відчувається її позитивне ставлення до України, яку вона називає вільною. Протилежним було її ставлення до радянського режиму, від якого жінка і втекла з родиною до Києва, порівнюючи його з «мерзотною ложкою», що може зачерпнути чимало з українського борщу для «потреб пролетаріату» [21, с. 11].

Соціально-економічна ситуація в Києві змінилася в 1919 році після приходу до влади більшовиків, про що ми довідуємося зі спогадів Н. Полонської-Василенко. За її враженням, у цей період українське суспільство знову опинилося на межі холоду і голоду, що авторка повною мірою відчула на собі, згадуючи про це так: ««... Холод у помешканні був такий, що в кімнаті замерзла вода» [18]. Влітку Н. Полонська-Василенко занедужала і потрапила в лікарню, про перебування в якій вона також залишила згадку у споминах. Мемуаристка пише, що медичні працівники оточили її увагою і до самих спеціалістів у неї не виникало ніяких претензій, але з відчаєм згадує про жалюгідне утримання хворих на черевний тиф [18].

Полковник медичної служби О. Даїн опишував санітарну ситуацію у військових підрозділах революційної доби, оскільки протягом 1917–1920 років працював дивізійним лікарем в українській армії. Відсутність професійних польових лікарів, ліків і будь-яких медичних засобів ускладнювало ситуацію у військових підрозділах. В одному зі своїх рапортів О. Даїн прохав керівництво надати необхідне для облаштування військових санітарних корпусів, а саме: «8 лікарів та 20 фельдшерів, 16 нош на дивізію, 8 санітарних однокінних двоколок, медичне, аптечне, а також санітарне майно» [5, с. 22]. Будучи на посаді начальника санітарної польової частини Житомирської групи військ, він евакуював поранених і хворих українських вояків до м. Рівного, де розташовувались на той час військові шпиталі. Для цього використовувались вантажні самоходи та реквіровані фури.

За спогадами О. Даїна, у Галичині санітарна ситуація була інакшою, оскільки лікарськими справами займалися професіонали: «... вони робили і знали, що роблять – їм не потрібні були не панцирні мури, ні будь-яке інше оточення» [5, с. 22]. Однак, ситуація змінилася не на краще з 1920 року, коли владу отримала дієва армія, у якої не було нічого з медичного майна: «Українське військо тоді в санітарному відношенні – це

була пустеля, в якій були розкидані розятрені осередки, під фірмою польових санітарних установ. Це, відверто кажучи, були мандрівні фльондрові притулки, прикриті білим прапором з Червоним Хрестом. Про яке-небудь санітарне чи медичне майно тут і розмовляти було нічого» [5, с. 22].

У мемуарах сучасників революційних подій порушена тема реквізиції, яка була основним інструментом більшовицької соціальної політики. Н. Полонська-Василенко пише, що після повернення з лікарні додому побачила у своєму помешканні сліди радянського «изъяття излишков», яким займалися робітничі бригади. У складі цих бригад були й «людяні» учасники, які розуміли всю ситуацію і намагалися все ж таки щось приховувати для господарів помешкань, які обкрадалися. Н. Полонська-Василенко згадує, що натрапила саме на таку людину. То був літній робітник, який спромігся непомітно від товаришів дещо з продуктів приховати для неї, сказавши при цьому: «Забираємо у вас, товариш професор, а в цей час, можливо, забирають у моєї жінки...» [18]. За спогадами В. Шульгіна, селяни, щоб врятуватися від реквізиції, обмінювали курей, качок, індючок, поросят, свинину, сало, м'ясо, яйця в містах на якісь речі: «Рятуючи свої харчі від реквізицій, селяни вважали за краще обмінювати їх у місті на речі» [23, с. 333].

Артист І. Лельгант пригадує, як у нього у вересні 1920 року в Бахмуті було конфісковано дзеркало, настінний годинник, трюмо, крісло [2, с. 5]. Співробітник споживацького товариства І. Лайхтман згадував, що після реквізиції в його домі залишилося 7 ложок, 7 виделок, 7 ковдр. Сім, тому що його родина складалася з 7 осіб. Все інше було визнано надлишковим [2, с. 5]. Я. Французов зазначив, що після подібних реквізицій він позбувся піаніно, дзеркала, меблів, шафи, годинника, лото, шашок, доміно, автомобільних камер та клейонки [2, с. 10]. У А. Гладіліна, який на той час працював у комунгоспі, більшовики забрали швейну машину, піаніно, 6 стільців і чайний посуд [2, с. 16]. А у М. Баренштейна вилучили ванну, якою він повинен був користуватись за призначенням лікаря [2, с. 19]. Після реквізиції у 1920 році рахівник бахмутського кооперативу Г. Протас вирішив звернутись до місцевого виконкому у спробах повернути собі ліжко [2, с. 19]. Член союзу радянських службовців Б. Шаломович згадував, що після однієї з реквізицій його позбавили столу та чотирьох стільців, але він намагався повернути майно, щоб мати змогу продати та купити взуття дітям [2, с. 20].

Отже, за мемуарами сучасників революційних подій стає зрозумілим, що найбільш складний період для українського суспільства був тоді, коли влада була в руках більшовиків, які примусом позбавляли людей звичних повсякденних речей, що використовувались у домашньому вжитку.

Зі спогадів сучасників революційних подій також довідуємося про життя дітей, зокрема про їхнє дозвілля. Наприклад, В. Барагура розповідає про дозвілля дітей на Заході України: «Я біг вулицею до міста. Тут застрічались гуртки моїх ровесників з цілого містечка, щоб спільно бавитися у війну, тобто битися камінням з польськими хлопчиками» [1, с. 63]. Розвинутим було виготовлення дерев'яних, розмальованих водними фарбами дитячих іграшок – возиків, коників, метеликів, тачок, торохтілок, «деркачів», сопілок, топірців. Подібні іграшки мали великий попит по всій Польщі. В. Барагура пише, що розвивався в цю добу в Коломиї футбол і теніс. Він зазначає, що у школі діяв «Пласт», керівником якого був Євген Кульчицький. За словами мемуариста, організація була авангардом для молоді, адже найкращі її вихованці поповнювали лави УГА для кур'єрської чи розвідницької служби. Деякі з них, за спогадами В. Барагури, брали участь у вуличних боях міста Львова у листопадові дні 1918 року [1, с. 63].

В. Барагура згадував свій дім, в якому жив разом із сестрами та мамою. Їхній будинок належав єврею Іцику Глянцману, який «тримав кредит» на родину, але сплачувати його в період, поки батько знаходився під арештом, не вимагав [1, с. 63]. Як він згадує, у будинку, розташованому обабіч битого шляху, «двері, стіни, піддашся ... були посічені кулями, а шибки в вікнах під час бою вилітали з зойком і дзенькотом розбитого скла» [1, с. 66].

Сотник Армії УНР, учасник повстанського руху П. Петрика на Волині А. Дідковський, відзначає, що в західноукраїнських селах було багато книжок, і селяни із задоволенням ділились ними з місцевими військовими [6, с. 6]. Завдяки місцевим селянам він вперше побачив книжку «Кобзар».

Заняття яворівських міщан В. Барагура описував досить захоплююче. Він писав, що основним джерелом прожитку мешканців був «домашній кустарний промисел». Люди виготовляли предмети побуту із деревини. Більша частина з тих виробів – «ложки, верехи-ополонники, копістки, качалки, колотилки, ночви, веретена, плетені з сітнику, соломи, шувару, очерету, лика, опалки, кобелі, кошики, сита, решета» [1, с. 63]. Яворівські міщани займались вирізанням по дереву подоб

святих, людських статуєток, робили дерев'яні меблі, розмальовували їх жовтогарячими та червоними візерунками квітів і геометричних узорів [1, с. 69].

З мемуарів хорунжої Січових стрільців О. Степанів-Дашкевич довідуємося про складне становище жінок-матерів, які були вимушені самостійно виховувати своїх дітей, бо їхні чоловіки були задіяні у військових справах, а чимало їх гинуло чи потрапляло до полону [19, с. 59]. В. Барагура, описав, наскільки тяжко було його матері піднімати своїх трьох дітей. Крім того, що вона багато працювала, їй потрібно було виховувати спритного хлопця, який часто не слухався. За непослух матір часто вибухала гнівом і «ставила в кут та на коліна, замикала в темній комірці на сухому хлібі й холодній воді, погрожувала, що віддасть до шевця, зіб'є на кисле яблуко» [1, с. 69]. Таку поведінку матері В. Барагура називає «екзистенційною», бо нерідко вона застосовувала «лопатову частину тростинової тріпачки», від якої він «ревів по під небо».

Висновки. Аналіз мемуарів сучасників Української революції 1917–1921 років засвідчує їх безпосередній вплив на стан суспільства. Особливо це стосувалося повсякденного життя населення міст та сіл України. Жодна влада не піклувалася про потреби простих людей, а навпаки намагалася за їхній рахунок збагатитися. Утворилася

системна соціально-економічна криза, яка змінила ціннісні орієнтації людей. Українці вимушені були руйнувати міські ландшафти, вирубувати дерева в парках, виламувати скамейки та паркани, розпалювати грубки звичними меблями, обмінювати продукти харчування на одяг або навпаки, щоб забезпечити власні мінімальні потреби. Особливо ускладнилося становище людей по всій Україні, коли владу захопили більшовики, які занедбали медичні заклади, впроваджували політику реквізиції, обкрадаючи простий люд. Непростим було становище жінок, які мусили самотужки виховувати дітей і працювати. При цьому частина їх мужньо боронили землю у військових лавах поряд з чоловіками. Не зважаючи на скрутне становище українців у революційну добу, вони продовжували займатися народними промислами, городництвом, вміли організувати дозвілля собі та своїм дітям.

Отже, спогади сучасників Української національної революції 1917–1921 років мають значний потенціал щодо вивчення повсякдення тієї доби. Містяться чимало життєвих подробиць, зафіксованих конкретними особами, вони здатні доповнити історичний наратив штрихами, відсутніми в інших джерелах. Розрізнена інформація про умови виживання у вирі військово-політичного протистояння складається у загальне уявлення про практики їх подолання у різних верствах населення в Україні.

Список літератури:

1. Барагура В. Калиновий міст. Збірка споминів-розповідок з дитячих років у Немирові і з життя учнів Яворівської гімназії в 1914–1928 рр. Нью-Йорк-Джерзі-Сіті, 218 с.
2. Борьба за Октябрь на Артемовщине: Сб. воспоминаний и статей. 1929. Харьков: Пролетарий, 392 с.
3. Галаган М. Богданівський полк. *Літопис Червоної Калини*. Львів. 1937. Ч. 6. С. 3–5.
4. Галаган М. 1990. З моїх споминів (1880–1920-ті рр.). Київ: Вид-во політичної літератури, 1990. Ч. 3. 542 с.
5. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. Київ : Стило, 2010. 200 с.
6. Даїн О. Военно-санітарні начерки українського лікаря. Каліш: Чорномор, 1926. 142 с.
7. Дідковський А. Спогади. США : Ukrainski Wisti, 1961. 82 с.
8. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Київ, 2003. 20 с.
9. Копиленко О. Сто днів Центральної Ради. Київ : Україна, 1992. 204 с.
10. Короленко В. Г. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи. Публицистика. Москва: Издательство АСТ, Олимп, 2001. 624 с.
11. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Львів, 1999. 20 с.
12. Монолатій І. Галичина і галицькі українці у «Спогадах» Павла Скоропадського: ідейні орієнтації та національні пріоритети. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 346–355.
13. Мхиторян Н. Мемуари О. Лотоцького як цінне джерело досліджень історії українсько-турецьких взаємовідносин. *Розбудова держави*. 1995. № 5–6. С. 54–59.
14. Нариси історії української революції 1917–1921 років / В. А. Смолій, Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. Київ: НВП Видавництво Наукова думка НАН України, 2011. Кн. 1. 390 с.

15. Отземко О. В. Особові фонди учасників революційних подій 1917–1918 рр. на Донеччині в Державному архіві Донецької області. *Чорноморський літопис: Наук. журнал*. Миколаїв. 2011. № 3. С. 66–69.
16. Пархоменко В.А. Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2014. 460 с.
17. Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини» (1929–1939 рр.), (1991–1995 рр.): джерелознавчий аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 18. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. С. 666–673.
18. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 31–58.
19. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Polonska-vasylenko_Nataliia/Revoliutsiia_1917_spoahady/
20. Степанів О. 2009. З воєнних усмішок. Львів: ЛА «Піраміда». С. 59–61.
21. Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників. Київ: Вища школа, 1989. 62 с.
22. Тэффи Н. Життя-быт: Рассказы. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 445 с.
23. Цегельський Л. Від легенд до правди: Споми́ни про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.
24. Шульгин В. Дни. Годы. Дни. 1920 год. Москва: Новости, 1990. С. 330–548.

Hridina A.B. MEMOIRS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF EVERYDAY LIFE IN THE DAYS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

This article examines the problem of everyday life of Ukrainian society in 1917-1921. Memoirs of participants and eyewitnesses of revolutionary events are analyzed in order to cover issues of everyday problems and religious life of people. The main content of the study is to analyze the memoirs of M. Galagan, O. Dain, A. Didkovsky, N. Polonska-Vasylenko, O. Stepanov-Dashkevich, L. Tsegelsky, V. Shulgin, V. Baragura, V. Korolenko, as well as the memoirs of the participants of the revolution, collected in the publication «The Struggle for October in Artemovsk». These memoirs highlight the problems of the material condition of Ukrainian society, including the fuel crisis, telegraph and telephone communications, the functioning of the Ukrainian railways, the life of the Institute of Women and Motherhood. The state of development of medicine, education, culture, as well as features of leisure and entertainment of children are described. An analysis of the memoirs showed that the authors raised the issue of the daily struggle of people for survival due to the unstable political and military situation. Authorities were unable to provide the population with the necessary food and fuel, so it was on the verge of a humanitarian catastrophe. Memoirs testify that not only the first period of the Ukrainian revolution turned out to be so difficult, people's lives were also restless during the regime of the Hetmanate and the Directory. According to the authors of the memoirs, the activities of the Bolsheviks further destabilized the situation in Ukrainian society, as the living conditions of ordinary workers, and especially the wealthy, deteriorated. Based on the study of memoirs of contemporaries of the revolutionary era, it was established that the events of 1917-1921 directly affected the living conditions of the population of Ukrainian cities. As a result of the systemic crisis, there have been changes in the values of a large number of people. Society was divided into those who were ready to accept any power for peace and self-preservation due to moral and physical exhaustion, and those who resisted and continued to live in difficult conditions for the preservation of Ukraine and the values of citizens. The article will be of interest to specialists in the field of source studies of the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921, in particular to researchers of memoir literature as a source.

Key words: memoirs, sources of personal origin, Ukrainian national-democratic revolution, Ukrainian society, everyday life, values.

Шкода Н.А.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Крилова А.М.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ СТ.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

У статті аналізується історіографічний доробок, присвячений дослідженню участі українських студентів у діяльності національних політичних партій на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні. Метою даної публікації є вивчення історіографічного доробку означеної проблеми. Об'єктом дослідження є партійно-політична діяльність студентської молоді на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні. Предметом дослідження є історіографічний огляд означеної проблеми. Хронологічні межі дослідження – початок ХХ ст. Територіально дослідження охоплює Наддніпрянську Україну. Нагромадження інформації про участь студентів у діяльності політичних партій початку ХХ ст. умовно можна поділити на три періоди: 1) початок ХХ ст.; 2) радянський; 3) пострадянський. Протягом першого періоду в центрі уваги науковців був загальноросійський студентський рух. Зазначеної проблеми дослідники даного періоду торкалися побіжно. На цьому етапі з'являються праці безпосередніх учасників студентського руху в досліджуваній період. Радянська історіографія мала помітні досягнення лише до кінця 20-х років ХХ ст. Основні риси досліджень 1930-х рр. – першої половини 1950-х рр. – суттєве звуження тематики, зниження якісних характеристик наукового пошуку, домінування тенденційності, марксистської методології. Протягом другого історіографічного етапу досліджували дану проблему також закордонні науковці. Характерна риса цих публікацій – біографізм. Протягом третього пострадянського етапу з'являється чимало робіт з політичної історії України, в яких дана проблема висвітлюється фрагментарно. Формується новий аспект в дослідженні даної проблеми – регіональний. Аналіз історіографічного доробку дозволяє нам констатувати, що діяльність студентів в українських політичних партіях на початку ХХ ст. на території Наддніпрянської України до сьогоднішнього дня залишається малодослідженою проблемою вітчизняної історії.

Ключові слова: історіографія, студентство, політична діяльність, політична партія, об'єктивний аналіз.

Постановка проблеми. Враховуючи важливість для сучасної України такого політичного інституту як партія, впливовість у державотворчих процесах такої активної суспільної групи як студентство, беручи до уваги вагоме значення використання історичного досвіду для формування держави на демократичних, гуманістичних засадах, цілком актуальним і необхідним є вивчення діяльності студентства в українських політичних партіях Наддніпрянщини в період їх становлення на початку ХХ ст. З огляду на це актуальності набуває аналіз історіографічного доробку науковців, які в своїх працях безпосередньо або побіжно досліджували політичну діяльність українського студентства Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праць, присвячених аналізу участі студентства

у діяльності українських політичних партій на початку ХХ ст., існує чимало, але спеціальні дослідження, в яких би окремо аналізувався історіографічний аспект даної проблеми, відсутні.

Мета статті. У зв'язку з вищезазначеним метою даної публікації є вивчення історіографічного доробку, присвяченого дослідженню участі українських студентів у діяльності національних політичних партій на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні. Об'єктом дослідження є партійно-політична діяльність студентської молоді на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні. Предметом дослідження є історіографічний огляд означеної проблеми. Хронологічні межі дослідження – початок ХХ ст. Територіально дослідження охоплює Наддніпрянську Україну.

Виклад основного матеріалу. Нагромадження інформації про участь студентів у діяльності політичних партій початку ХХ ст. умовно можна поділити на три періоди: 1) початок ХХ ст.; 2) радянський; 3) пострадянський. Варто зауважити, що політична діяльність студентів у досліджуваній період привернула цікавість у деяких дослідників ще на початку ХХ ст. [4, 10, 29]. Привертають увагу роботи Р. Видріна [4], Г. Енгеля і В. Горохова [10]. В центрі уваги науковців загальноросійський студентський рух, політична діяльність студентів російських столиць. Автори з'ясовують причини і сутність виступів студіюючої молоді в цілому в межах імперії. Зазначеної проблеми дослідники даного періоду торкаються побіжно.

Певний інтерес становить робота київського цензора С. Щоголева [29], який, дотримуючись позицій імперського шовінізму, рішуче заперечує українське питання та навіть факт існування української нації. Автор вважає, що головними учасниками українського руху є інтелігенція, а саме вчителі і студенти, головний напрямок їх діяльності – культурно-просвітницька робота, яка відбувається достатньо мляво. Київський цензор дану діяльність оцінює негативно, тому що вона дестабілізує Російську державу зсередини і може призвести до трагічних наслідків.

Протягом першого історіографічного періоду з'являються праці, в яких безпосередньо характеризується участь студентів у діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини. До них належать праці безпосередніх учасників тих подій: Ю. Колларда, О. Коваленка, Д. Антоновича, М. Залізняка [14, 13, 1, 9]. Характерна риса цих публікацій – суб'єктивізм. М. Залізняк характеризує ідеологію багатьох українських студентів як соціал-демократичну. На думку автора, саме ця частина молоді є провідною силою українського національного руху. М. Залізняк визначає головну мету молоді – українізація вищої освіти [9]. С. Петлюра висловлює схожі погляди в статті «Українські студентські організації», у якій зазначає, що протягом початку ХХ ст. діяльність студентства еволюціонувала від культурно-просвітницької до діяльності в «певному програмовому напрямку» [21]. С. Петлюра відмічає активність студентів київських вузів у лавах УСДРП, а діяльність університетських об'єднань українських соціалістів-революціонерів, які тільки організувалися, вважає недостатньо активною.

Підбиваючи підсумки історіографічних напрацювань першого періоду, слід констатувати, що автори, які торкалися цієї тематики, були пере-

важно політичними діячами, прихильниками або членами певних партій, не мали професійної історичної освіти, що природньо вплинуло на їх оцінки. Часто їх оцінки мали суб'єктивний характер відносно своїх опонентів і своєї політичної сили. Цінність даних праць, різних за жанром та якістю, полягає у тому, що їх автори ввели до наукового обігу важливий теоретичний і фактичний матеріал.

Визначальними рисами другого історіографічного етапу є намагання переважної більшості дослідників неупереджено підійти до висвітлення діяльності партійних угруповань, а також спробою узагальнити і теоретично осмислити документальний матеріал. Варто зауважити, що характерною особливістю цього етапу є наявність двох напрямків: радянська історіографія та роботи дослідників українського зарубіжжя.

Радянська історіографія мала помітні досягнення лише до кінця 20-х років ХХ ст. Пов'язане це головним чином з політикою українізації та дослідженнями істориків, що пройшли своє фахове становлення до проголошення радянської влади в Україні. Зросла кількість розвідок з тематики, яка російською дореволюційною історіографією фактично замовчувалася і не вивчалася, – народні рухи за національне визволення, події революції 1905–1907 рр. Це роботи О. Гермайзе [5], А. Дучинського [7]. В центрі уваги перелічених праць характеристика національно-визвольного руху початку ХХ ст.

Особливої уваги заслуговує монографія О. Гермайзе [5], в якій аналізуються умови виникнення і діяльності РУП, основу соціальної бази якої становило студентство. Важливу інформацію містить дослідження А. Дучинського [7], яке спирається переважно на архівні джерела Полтавського ГЖУ та доповнює згадану вище розвідку О. Гермайзе. Стаття визначена часовими межами 1901–1905 рр. В ній характеризується участь багатьох студентів, їх агітаційно-пропагандистська робота по селах, заходи по залученню до РУП учнів, семінаристів, розповсюдження літератури. Дослідник визначає студіюючу молодь як авангард національного політичного руху, як основні кадри РУП, акцентує увагу на провалі та цілковитому розгромі діяльності РУП на Полтавщині, розкриває причини цього розгрому.

Підсумовуючи, зазначимо, що наукові праці радянських істориків 20-х років ХХ ст. можна умовно поділити на два напрямки, поява яких характеризується як прояв дуалізму радянської історіографії цього періоду. З одного боку це ті,

хто підтримував ідеї класового підходу до історії, абсолютизували марксистські догми. З іншого – представники національної історіографії, які намагалися об'єктивно висвітлювати діяльність студіюючої молоді у національних політичних партіях. В історичній науці роль студентства в політичних процесах вивчається фрагментарно.

В 30-х роках ХХ ст., з утвердженням тоталітарної системи в СРСР, історики повинні були дотримуватися принципів історичного матеріалізму та партійності. Відбувались переслідування і репресії проти науковців «буржуазної» історіографії. Основні риси тогочасних досліджень – суттєве звуження тематики, зниження якісних характеристик наукового пошуку. В працях домінують тенденційність і відверта фальсифікація процесів, що відбувались в національній історії.

З початком «відлиги» в другій половині 1950-х з'явилися поодинокі дослідження партійно-політичної проблематики початку ХХ ст., які характеризувалися упередженістю в оцінках діяльності українських партій. Радянська історіографія періоду «відлиги» вивчала студентську проблематику лише у розрізі участі молоді в структурах РСДРП або як складової частини пролетарського руху. Поодинокі інформацію про активність студентів у діяльності політичних партій Наддніпрянської України на початку ХХ ст. містять історико-партійні праці М. Просяника [22], В. Кизченко [12] та інші. Автори цієї доби розглядали студентський рух як загальноросійське явище.

У 1970–1980-х рр. проблемі українських політичних партій Наддніпрянщини початку ХХ ст. було присвячено лише монографії І. Кураса [16, 17]. Науковець х аналізує соціальні джерела національних партій, характеризує їх історичний шлях, результати діяльності, політичну долю. Дані роботи представляють високу наукову цінність, алетдіяльність студентства як активної суспільної групи Наддніпрянщини, в них досліджується фрагментарно.

Серед науковців в еміграції партійно-політична проблематика користувалася значною увагою. Ці автори, на відміну від радянських істориків, не обмежувались партійними догмами та ідеологічними схемами. Проте, слід відмітити як негативну рису закордонної історіографії – обмеженість джерельної бази. Наприклад, важливу інформацію про студентське життя І. Мазепи в Петербурзі у 1904–1910 рр. та його активну політичну діяльність дає біографічна розвідка П. Феденка [26]. Зокрема, йдеться про існування в тогочасній столиці Російської імперії лише однієї

діючої української політичної сили – РУП. Значна увага приділяється постатям студентів-активістів першої в Наддніпрянщині політичної партії.

Заслуговує на увагу інша праця П. Феденка «Український рух у ХХ столітті», в якій автор характеризує діяльність РУП [27]. Зокрема, автор робить спробу пояснити причини слабкості партії у перші роки існування через відсутність досвіду, політичної свідомості більшості її активістів і провідників – студіюючої молоді.

Біографічний характер мають дослідження А. Качора «Борис Мартос» [11] та М. Сосновського «Дмитро Донцов: політичний портрет» [24]. В останньому один з розділів присвячений студентським рокам Д. Донцова. Розвідка дає цінний фактичний матеріал про діяльність студентської молоді Петербурга початку ХХ ст., де велику популярність мала УСДРП: у місті. Значну кількість важливих фактів містить робота Б. Мартоса [18], у якій він, як безпосередній учасник тих подій і прихильник РУП, характеризує своїх однодумців по Харківській студентській Громаді (Д. Антоновичу, О. Коваленку, П. Андрієвському, Л. Мацієвичу). Автор висвітлює процес утворення та діяльності РУП – УСДРП і УНП, розкриває вплив відомого українського суспільно-політичного діяча М. Міхновського на студентську молодь. Розробки представників закордонної історіографії А. Жука [8] та В. Міяковського [19] містять чимало фактів, що деталізують та додатково розкривають діяльність Д. Антоновича, який, будучи студентом, зробив вагомий внесок у розвиток партії. Зокрема знаходимо інформацію про його видавничу та пропагандистську діяльність у рупівських партійних органах «Гасло», «Селянин», «Праця». Отже, представники української закордонної історіографії протягом другого історіографічного етапу досліджували започатковану на початку ХХ ст. проблему вивчення політичної активності студентства Наддніпрянщини. Характерна риса цих публікацій – біографізм.

З розпадом у 1991 р. Радянського Союзу у вітчизняній історичній науці починається процес переосмислення минулого, в тому числі досліджуваної проблеми, робляться спроби застосування нових методологічних принципів, до наукового обігу залучається значна кількість раніше невідомих джерел. Але досліджуваної нами проблематики науковці майже не торкаються. Головна їх увага концентрується на глобальному переосмисленні політичної історії української нації. Особлива увага приділяється вивченню біографій та політичної діяльності ключових фігур

в політичній історії України. Студентська проблематика. в цих роботах висвітлюється фрагментарно. Однією із перших робіт, присвячених студентській проблематиці на початку ХХ ст. О. Рафальському [23]. Значним недоліком праці було певне відставання в освоєнні автором нових методологій, теоретичних підходів.

Звертаємо увагу на те, що незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених партійній історії Наддніпрянщини, залишалось недостатньо вивченим питання про роль студентства в національних політичних партіях на підросійських територіях у тому числі.

Саме у 1990-х рр. з'являються дослідження, в яких робляться спроби комплексно дослідити молодіжний рух в Україні. Одна з перших таких спроб належить В. Головеньку [6]. В другій половині 90-х рр. ХХ ст. активізується біографічний напрямок досліджень. 1997 р. виходить стаття В. Солдатенка і Т. Бевз «Микола Порш – лідер українських соціал-демократів» [2]. Автори розкривають процес становлення М. Порша як особистості, деталізують процес здобуття ним вищої освіти та поєднання з цим активної партійної роботи. Вагомий внесок у розвиток біографічного напрямку досліджень діяльності студентської молоді в українських партіях початку ХХ ст. зроблено В. Верстюком і Т. Осташко у довіднику «Діячі Української Центральної Ради» [3]. Зокрема, у ньому знаходимо багато інформації про студентські роки та активу партійну діяльність В. Винниченка, Д. Антоновича, Д. Дорошенка та багатьох інших. А. Шаповал досліджував громадсько-політичну та наукову діяльність одного з лідерів РУП – УСДРП Д. Антоновича [28]. Грунтовну монографію про життя і політичну діяльність відомого українського діяча М. Міхновського написав науковець

Ф. Турченко [25]. Ф. Турченко деталізує процес становлення РУП, наголошує на безпосередній причетності М. Міхновського до її утворення (хоча членом партії ніколи не був). Автор характеризує рупівську молодь, переважно харківських студентів. Особлива увага в дослідженні приділяється УНП, яка не обійшлася без участі в ній найактивнішої в тогочасному Харкові суспільної групи – молоді місцевих інститутів і університету, яка часто підтримувала та допомагала в роботі і РУП, і УНП.

Привертає увагу монографія А. Павка [20]. Для нашого дослідження значний інтерес становлять її п'ятий і шостий розділи, в яких розглядається процес становлення партійно-політичної системи Наддніпрянщини на початку ХХ ст., аналізується стратегія і тактика партій у роки першої російської революції. Автор не приділяє окремої уваги студентству, хоча у наведених у монографії фактах присутня значна кількість розрізненого матеріалу, який характеризує студентську молодь як активний елемент політичного руху.

Протягом третього історіографічного періоду сформувався новий аспект в дослідженні даної проблеми – регіональний, з'ясування особливостей партійно-політичних процесів в різних регіонах Наддніпрянщини. Тут слід відмітити науковця О. Кривобока [15]. Він торкався дослідження діяльності партій в окремих губерніях, частково ілюструючи участь студіюючої молоді.

Висновки. Наведений аналіз історіографічного доробку дозволяє нам констатувати, що діяльність студентів в українських політичних партіях на початку ХХ ст. на території Наддніпрянської України до сьогоднішнього дня не стала об'єктом комплексного дослідження і залишається малодослідженою проблемою вітчизняної історії.

Список літератури:

1. Антонович Д. Сторінка з історії української політичної думки дев'яťдесятих років ХІХ ст. *Вісник політики, літератури й життя*. Відень, 1918. Ч. 34, С. 490–491.
2. Бевз Т., Солдатенко В. Микола Порш – лідер українських соціал-демократів. *Історія України*. 1997. № 44, С. 4–5
3. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998, 254 с.
4. Выдрин Р. Основные моменты студенческого движения. 1899–1906. Спб. : Труд, 128 с.
5. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. революційна українська партія (РУП). К., 1926, 388 с.
6. Головенько В. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів). К. : А.Л.Д., 1997, 160 с.
7. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 рр. *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття*. Х.: Державне видавництво України, 1928. Кн. 2, С. 283–320.

8. Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича. *Сучасність*. 1961. № 1, С. 103–114.
9. Залізник М. Російська Україна й її відродження. М. Л., 1910.
10. Енгель Г., Горохов В. Из истории студенческого движения, 1899–1909, Спб., 1908
11. Качор А. Борис Мартос. Вінніпег : Українська Вільна Академія наук, 1977, 32 с.
12. Кизченко В. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. К. : Наукова думка, 1984, 189 с.
13. Коваленко О. На межі двох віків. *З минулого. Збірник*. Варшава, 1939. Т. 2, С. 22–54.
14. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді. *З минулого: Збірник*. Варшава, 1939, Т. 2, С. 55–69.
15. Кривобок О. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. К. 2009, 176 с.
16. Курас І. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). К. : Політвидав України, 1986, 184 с.
17. Курас І. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К. : Наукова думка, 1978, 315 с.
18. Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади). Мюнхен : Вид-во «Петро Белей», 1958, 50 с.
19. Міяковський В. Дмитро Антонович. Вінніпег : Українська Вільна Академія наук, 1967, 48 с.
20. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ : Вид-во «Іван Федоров». 1999, 248 с.
21. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью Йорк, 1956, 480 с.
22. Просяник М.П. Деятельность большевистских организаций Украины по вовлечению молодежи в революционную борьбу накануне и в период первой русской революции (1903–1907 гг.). К., 1969, 274 с.
23. Рафальський О., Колесник В. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907. К. : Стило, 1998, 226 с.
24. Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. Нью-Йорк – Торонто, 1974, 418 с.
25. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський. К. : Генеза, 2006, 196 с.
26. Феденко П. Ісаак Мазепа: Борець за волю України. Лондон : Наше слово, 1954, 228 с.
27. Феденко П. Український рух у ХХ ст. Лондон : Наше слово, 1959, 267 с.
28. Шаповал А. Становлення Дмитра Антоновича як вченого. *Український історичний журнал*. 2001. № 2, С. 34–48.
29. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. К., 1912.

Shkoda N.A., Krylova A.M. STUDENTS ‘PARTICIPATION IN THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN POLITICAL PARTIES OF DNIEPER UKRAINE (beg. of the 20th c.): HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW OF THE PROBLEM

The article analyzes the historiographical work devoted to the study of the participation of Ukrainian students in the activities of national political parties in the early twentieth century. in the Dnieper Ukraine. The purpose of this publication is to study the historiographical achievements of this problem. The object of research is the party-political activity of student youth in the early twentieth century. in the Dnieper Ukraine. The subject of the study is a historiographical review of this problem. Chronological boundaries of the study – the beginning of the twentieth century. Territorially, the study covers the Dnieper Ukraine. Accumulation of information about the participation of students in the activities of political parties of the early twentieth century. Can be divided into three periods: 1) the beginning of the twentieth century; 2) Soviet; 3) post-Soviet. During the first period, the focus of scholars was the all-Russian student movement. This problem was touched upon by researchers of this period in passing. At this stage, the works of direct participants in the student movement in the study period appear. Soviet historiography had notable achievements only until the late 1920's. The main features of research in the 1930's – first half of the 1950's – a significant narrowing of the subject, reducing the qualitative characteristics of scientific research, the dominance of bias, Marxist methodology. During the second historiographical stage, this problem was also studied by foreign scholars. A characteristic feature of these publications is biography. During the third post-Soviet stage, many works on the political history of Ukraine appeared, in which this problem is covered in fragments. A new aspect is being formed in the study of this problem – regional.

Analysis of historiographical achievements allows us to state that the activities of students in Ukrainian political parties in the early twentieth century. on the territory of Dnieper Ukraine to this day remains a little-studied problem of national history.

Key words: historiography, students, political activity, political party, objective analysis.

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 061.2:63(477):001.89:338.432 «40/80»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.31>

Демуз І.О.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (40–80-ті рр. ХХ ст.): ОСНОВНІ ФОРМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО

У статті на основі вперше введених до наукового обігу архівних матеріалів актуалізовано інформацію про діяльність Українського науково-технічного товариства сільського господарства, яке функціонувало у 40–80-х рр. ХХ ст. на теренах радянської України.

Встановлено, що товариство працювало у напрямках: поширення передового досвіду і впровадження досягнень сільськогосподарської науки у виробництво; стимулювання участі громадськості у проведенні масового виробничого дослідництва в колгоспах і радгоспах УРСР; підготовки фахівців сільського господарства тощо. З'ясовано роль осередку у: 1) проведенні стаханівських шкіл впровадження передового досвіду у виробництво; 2) організації систематичних масових лекцій, доповідей, науково-технічних нарад, конференцій, дискусій, виїзних сесій; 3) організації спеціальних семінарів, на яких вироблялися єдині методики проведення масового виробничого дослідництва; 4) підвищенні кваліфікації фахівців через Українську філію Інституту удосконалення знань спеціалістів сільського господарства ім. академіка В. Р. Вільямса, а також проведенні місячних курсів і кількадечних семінарів для різних сільськогосподарських спеціальностей; 5) заснуванні республіканських та обласних конкурсів на кращий винахід і раціоналізаторську пропозицію в сільському господарстві. Наголошено, що іншими формами роботи товариства були: громадські університети підвищення знань для робітників сільського господарства; творчі бригади; бюро і групи економічного аналізу; конструкторські та технологічні бюро; громадські НДІ, групи і лабораторії; бюро технічної інформації; інститути новаторів виробництва, технічного прогресу, нової техніки тощо, які функціонували на громадських засадах поза основною науково-дослідною і виробничою діяльністю.

Ключові слова: Українське науково-технічне товариство сільського господарства, впровадження наукових розробок у сільськогосподарське виробництво, школи передового досвіду, масове виробниче дослідництво, раціоналізаторська пропозиція в сільському господарстві.

Постановка проблеми. Громадські організації вчених (у тому числі й товариства) – це вагома альтернатива відомчим формам побудови та керівництва науковими закладами і координації досліджень. Вибудовування структури адміністративного керування радянською наукою відбувалося у двох напрямках: перший, – поступове нищення громадсько-наукових організацій, що функціонували з ХІХ ст. до кінця 1920-х рр.; другий – цілеспрямована розбудова нової системи організації науки (створення мережі науково-дослідних інститутів та нових осередків «громадської активності», підконтрольних державі). У 1930-х рр. почали виникати нові форми

громадських об'єднань учених – наукові товариства всесоюзного значення, які з часом утворили розгалужену мережу республіканських наукових товариств і долучилися до виконання державних завдань. Наукові товариства з моменту їхнього виникнення і масового поширення у ХІХ ст. і до сьогодні є об'єктом наукових досліджень автора цієї статті. Тому компаративний аналіз діяльності цих об'єднань, які функціонували в різних історичних реаліях, вважаємо актуальним і важливим дослідницьким завданням, реалізація якого дасть можливість прослідкувати закономірності виникнення, існування і трансформації такого суспільного феномену, якими стали наукові товариства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Українського науково-технічного товариства сільського господарства як цілісне історичне явище жодного разу не ставала об'єктом досліджень, а використані автором архівні матеріали вводяться до наукового обігу вперше. Навіть у ґрунтовних дослідженнях, присвячених узагальненим проблематикам, як от – розвиток економіки [14], суспільно-політичні рухи [15; 16], організація впровадження наукових розробок у сільське господарство [13; 18], функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України зазначеного періоду [1–2] – діяльність товариства повномасштабно не досліджена. Воно згадується виключно в контексті участі робітників і селян у суспільних рухах, пов'язаних з трудовою діяльністю, – т. зв. соціалістичне змагання, рух за комуністичну працю.

Постановка завдання. Зважаючи на той факт, що участь робітників і селян у зазначених суспільних рухах за радянських часів піддавалася суцільній глорифікації, це явище потребує кардинального переосмислення. Поряд із цим, об'єктивного дослідження і, відповідно, нових оцінок вимагають участь у цих процесах наукових, виробничих і творчих колективів, різноманітних громадських об'єднань, окремих учених і фахівців різних галузей народного господарства. Діяльність Українського НТТ сільського господарства з регіональними відділеннями і галузевими секціями, яке функціонувало у 40–80-х рр. ХХ ст. на теренах радянської України, потребує вивчення саме через його внесок у розвиток сільського господарства і наукове забезпечення галузі. Нами встановлено, що товариство працювало у напрямках: поширення передового досвіду і впровадження досягнень сільськогосподарської науки у виробництво; стимулювання участі громадськості у проведенні масового виробничого дослідництва в колгоспах і радгоспах УРСР; підготовки і підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства тощо. Саме ці аспекти окреслені у даній статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що у 1947 р. було засновано Київське обласне відділення Всесоюзного сільськогосподарського товариства (1947–1948 рр.), перетворене у 1949 р. на Українське республіканське відділення ВСГТ (1949–1954 рр.). У зв'язку з реорганізацією у 1954 р. системи товариств далі функціонувало як Українське науково-технічне товариство сільського та лісового господарства (1955–1961 рр.) і Українське науково-технічне товариство сільського господарства (1961 – кінець

1980-х рр.). Нами встановлено, що на початку – в кінці 1950-х рр. Президію товариства очолювали акад. О. І. Душечкін, акад. АН УРСР М. М. Гришко, к. с.-г. н. І. Басов, заступником голови товариства був К. Д. Вахнін, ученим секретарем – Ф. Ульянович. До складу членів Правління і Президії входили такі відомі вчені як С. М. Алпатєв, П. А. Власюк та ін. [4, арк. 69, 70]. З початку 1960-х – до 1980-х рр. обов'язки голови товариства виконував заступник міністра сільського господарства УРСР М. М. Козирєв, ученим секретарем був С. Бордаченко. Серед членів Президії і Правління зазначеного періоду згадуються П. П. Лук'янець, Т. Т. Малюгін, Я. П. Поштаренко, С. М. Алпатєв, Н. В. Куцуруба, Н. Ф. Демченко та ін.

Товариство складалося з фізичних і юридичних членів; вертикальну структуру утворювали республіканське і 25 обласних відділень, а також ряд районних відділень і первинних осередків в аграрних вузах, НДІ, дослідних станціях, підприємствах, установах, колгоспах, радгоспах, МТС. З'ясовано, що товариство складалося з галузевих секцій. Так, у його складі до початку 1980-х рр. працювало 16 галузевих секцій, які виникли в різний час (деякі з них об'єднувалися, відокремлювалися, змінювали назви): агрономічна; зоотехнічна; механізації та електрифікації сільського господарства; економіки та організації сільського господарства; лісового господарства і полезахисних насаджень; ветеринарна; гідротехніки та меліорації; агрометеорологічна; бджільництва; садівництва і виноградарства; овочівництва; агропедагогічна; молодих учених; генетики і селекції; науково-технічної інформації; стандартизації. Поряд із цим, ряд галузевих секцій функціонувало при кожному обласному відділенні.

Товариство, долучившись до виконання урядових настанов зі стаханівського руху, організувало проведення громадських оглядів окремих досягнень науки і передового досвіду та їхнє втілення у сільськогосподарське виробництво. Напр., 22 березня 1951 р. проведено науково-технічну нараду з обміну передового досвіду в напрямку вигодовування худоби за результатами 35 пленуму секції тваринництва ВАСГНІЛ. У доповіді проф. П. Д. Пшеничного розкрито резерви правильного використання зелених кормів для максимального підвищення продуктивності тваринництва та представлено зразки високих надоїв молока, великі прирости у відгодівлі свиней у конкретних господарствах тощо [3, арк. 13].

За ініціативою членів товариства первинної організації Києво-Святошинського районного

сільськогосподарського відділення з початку 1950-х рр. започатковано проведення **стаханівських шкіл упровадження передового досвіду у виробництво** (напр., пройшла стаханівська школа насінництва багаторічних злакових і бобових трав і люпину (прийняло участь 40 осіб агротехніків колгоспів, бригадирів кормових бригад); школа з роздоювання корів (37 зоотехніків, завферм і доярка). Упровадження таких шкіл рекомендовано в усіх господарствах УРСР [3, арк. 14]. Вони розглядалися як «переконливі та результативні методи навчання масових кадрів сільського господарства передовим прийомом і методам організації виробництва і праці» [6, арк. 9]. У 1955 р. вже проведено 4 школи передового досвіду з питань: 1) вирощування овочів у закритому ґрунті; 2) вирощування шампінйонів; 3) вирубування лісу та догляд за ним; 4) роздоювання корів [6, арк. 9].

Ця форма роботи вважалася ефективною, що зумовило її масове поширення: на 1956 р. було залучено більше 6000 осіб. Напрямок роботи шкіл дуже різноманітний – напр., А. А. Гольверк (Інститут механізації сільського господарства) розробив інструкцію регулювання паливної апаратури дизельних тракторів, упроваджену згодом у всіх МТС і радгоспах; Н. В. Куцуруба (НДІ цукрових буряків) проводив навчання з питань квадратно-гніздового висіву насіння цукрових буряків. Організовувалися також школи передового досвіду з тваринництва, лісівництва тощо [7, арк. 8, 9, 10].

З'ясовано, що, поряд зі школами передового досвіду, окремі обласні відділення товариства з кінця 1950-х рр. почали організовувати **громадські інститути** для допомоги колгоспам і радгоспам у вивченні та впровадженні досягнень науки у сільськогосподарське виробництво (напр., Одеське правління товариства відкрило відповідне консультативне бюро) [9, арк. 13].

На виконання ряду настанов компартії з початку 1950-х рр. зроблено акцент на розширенні такої форми роботи як **організація систематичних масових лекцій, читання доповідей, проведення бесід** серед колгоспників, робітників МТС і радгоспів щодо досягнень сільськогосподарської науки та досвіду передовиків сільського господарства, а також видання циклів лекцій на допомогу доповідачам і лекторам з питань агротехніки, зоотехніки, полезахисного лісорозведення, механізації та електрифікації сільського господарства, зрошення, меліорації, економіки та організації колгоспного і радгоспного виробництва [3, арк. 1]. Так, у 1951 р. за ініціативою товариства проведено 13 конференцій, нарад і творчих

дискусій з загальною кількістю більше 4000 спеціалістів сільського господарства, учених і новаторів виробництва; у червні 1951 р. організовано виїзну наукову сесію правління товариства спільно з Українським НДІ соціалістичного землеробства, Коростенським дослідним полем і Поліською науково-дослідною станцією в Житомирській обл. у Коростенський район з питань підйому культури землеробства у Поліссі [3, арк. 2, 3].

Товариством започатковано **постійнодіючі лекторії для підвищення знань спеціалістів сільського господарства** і керівного складу земельних органів. Фактично всі лекції для бажаючих були безкоштовними. Так, за 1951 р. прочитано 70 лекцій (140 академ. годин) у лекторіях при Міністерствах сільського господарства, радгоспів УРСР, а також Київського облсільгоспуправління; їх відвідало 650 слухачів; 1952 лекції прочитано в лекторіях Житомирського, Вінницького, Кам'янець-Подільського облсільгоспуправління, при районних сільськогосподарських відділах, МТС, колгоспах і радгоспах для 43 564 слухачів [3, арк. 3].

Окреме місце займало **підвищення кваліфікації спеціалістів сільського господарства**. Так, з листопада 1948 р. при товаристві функціонувала Українська філія Інституту удосконалення знань спеціалістів сільського господарства ім. академіка В. Р. Вільямса (директор філії – Ю. Лосинський). За I півріччя 1949 р. на річний курс навчання зареєстровано: на агрономічне відділення – 200 слухачів; зоотехнічне – 150; механізації та електрифікації сільського господарства – 70; до лекторію при Міністерстві радгоспів УРСР – 75 [17, арк. 3, 5]. У другій половині 1951 р. товариством організовано 7 лекційно-випускових сесій-семінарів, у результаті чого випущено 142 спеціалісти сільського господарства: 90 агрономів, 37 зоотехніків, 15 механіків сільського господарства [3, арк. 10].

До проведення занять на курсах долучався викладацький склад АН УРСР, сільськогосподарського і ветеринарного інститутів, НДІ – сільськогосподарського, ветеринарного, соціалістичного землеробства, плідівництва, механізації сільського господарства, Міністерства сільського господарства тощо. Зокрема, серед лекторів згадуються: академіки О. І. Душечкін і П. А. Власюк, член-кор. М. О. Тюленев, доктори с.-г. наук, професори М. А. Кравченко і П. Д. Пшеничний, доктори ветеринарних наук, професори І. Я. Побаженко та А. Л. Скоморохов, кандидати с.-г. наук А. І. Виноградський, Х. І. Классен, А. Т. Калачиков, Ф. А. Попов, С. М. Алпатєв, К. Ф. Срібний,

В. А. Смоляр, Н. Я. Король, В. О. Пастушенко, К. А. Вербовий, І. М. Ковтун, Д. Ф. Лихвар та ін. [3, арк. 23–27].

Як видно з таблиці 1, товариством проводилося місячні курси та кількадевні семінари для різних сільськогосподарських спеціальностей.

Спектр пропонованих спеціальностей на курсах постійно розширювався. Проводилися також курси з вивчення іноземних мов для співробітників ряду НДІ [8, арк. 22, 23]. Республіканським правлінням товариства через Українську філію Інституту удосконалення знань спеціалістів сільського господарства ім. академіка В. Р. Вільямса на базі Республіканської виставки досягнень народного господарства (далі – ВДНГ) УРСР у 1960 р. для 893 осіб проведено курси-семінари директорів, керівників відділень і головних агрономів-апробаторів системи радгоспів буряківництва [10, арк. 20]. При Інституті продовжувало функціонувати постійно-діюче заочне відділення підготовки бджолярів. До 1968 р. в УРСР функціонувало вже 63 університети сільськогосподарських знань, у яких навчалося 6482 особи; на громадських засадах працювало 3 НДІ та 2 громадські аспірантури [11, арк. 12].

Крім того, товариство опікувалося питаннями підвищення ідейно-політичного і науково-технічного рівня своїх членів. Останні відвідували лекції, передові господарства і науково-дослідні установи, удосконалювали професійну кваліфікацію в Інституті. Напр., у 1954 р. організовано 14 екскурсій членів товариства в НДІ та передові господарства: до Всесоюзного НДІ механізації сільського господарства, Всесоюзного НДІ цукрових буряків, Українського НДІ соцзмагання, на Київську овочеву фабрику тощо [5, арк. 33]. Підвищення кваліфікації фахівців здійснювалося також у ході наукових відряджень і виробничих екскурсій.

Широкому упровадженню досягнень науки і передового досвіду сприяло також **масове виробниче дослідництво** у колгоспах і радгоспах УРСР. Організовувалися спеціальні семінари, на яких вироблялися єдині методики проведення масового виробничого дослідництва. Напр., у 1968 р. республіканським правлінням товариства спільно з Українським НДІ землеробства проведено подібний семінар з організації виробничого дослідництва для агрономів дослідних станцій, колгоспів, радгоспів, учених НДІ [11,

Таблиця 1

Курси, проведені Українським республіканським відділенням ВСГТ протягом 1951–1953 рр.

	Кількість спеціалістів сільського господарства, які відвідали курси		
	1951 рік	1952 рік	1953 рік
1. Місячні курси з відривом від виробництва (загальна кількість), з яких:	178	785	730
а) курси агрономів	170	430	158
б) курси голів колгоспів	0	0	78
в) курси інших спеціальностей сільського господарства	8	355	494
2. Семінари (5-, 10-, 15-денні) з відривом від виробництва (загальна кількість), з яких:	14	1205	916
а) ветеринарних працівників	14	123	0
б) механіків сільського господарства	0	115	0
в) агрономів	0	693	356
г) зоотехніків	0	110	0
д) завідувачів 3-річних агрозоотехнічних курсів	0	42	105
е) викладачів 3-річних агрозоотехнічних курсів	0	122	247
ж) овочівників	0	0	28
з) інших спеціальностей сільського господарства	0	0	160
к) робітників цукротрестів	0	0	20
3. Заочне навчання без відриву від виробництва (загальна кількість), з яких:	218	315	128
а) агрономів	90	60	70
б) зоотехніків	37	30	33
в) механіків сільського господарства	15	17	25
г) економістів райвідділів сільського господарства	76	208	0

Джерело: [4, арк. 50, 51].

арк. 13].

Спільно з Міністерством сільського господарства УРСР, ЦК ЛКСМУ, Республіканським комітетом робітників і службовців сільського господарства товариством започатковано **республіканські конкурси на кращий винахід і раціоналізаторську пропозицію в сільському господарстві**. Так, у 1953 р. проведено I-ий конкурс (надійшло 165 заявок) [4, арк. 16]; у 1954 р. – II-ий (149 заявок) [5, арк. 7]. У 1956 р. відбувся III-ій республіканський конкурс на кращу винахідницьку та раціоналізаторську пропозицію з механізації посіву, міжрядного обробітку, збирання, силосування і переробки кукурудзи. Надійшло 74 заявки від 124 авторів; 34 проекти визнано переможними [7, арк. 11]. У 1956 р. спільно з Всесоюзним НДІ цукрових буряків проведено ще один конкурс – на кращу раціоналізаторську пропозицію в питаннях вирощування цукрових буряків [7, арк. 11, 12] (представлено більше 500 робіт, нагороджено 32 автори-винахідники [8, арк. 17]). 1957 р. відзначився проведенням 3 конкурсів: 1) підвищення молочної продуктивності корів, боротьбу з яловістю і збереження молодняка; 2) збільшення виробництва м'яса; 3) раціоналізаторські пропозиції в галузі механізації процесів сільськогосподарського виробництва [8, арк. 18]. У 1959 р. оголошено про проведення 25 обласних конкурсів на кращу винахідницьку та раціоналізаторську пропозицію конструкції пристосувань і механізмів малої механізації [9, арк. 10]. Саме обласні конкурси відіграли значну роль у розвитку винахідництва і раціоналізації у колгоспах і радгоспах.

З 1960-х рр. конкурси та конкурси-огляди (як республіканські, так і обласного рівня), маючи за мету вишукування нових резервів отримання високих урожаїв, підвищення продуктивності тваринництва, широке запровадження передових методів ведення сільського господарства, взяття під контроль використання ресурсів, залучення до соцзмагання великої кількості спеціалістів галузі, проводилися за багатьма напрямками народного господарства. У 1972 р. започатковано огляди-конкурси науково-дослідних робіт молодих учених і спеціалістів сільськогосподарських НДІ і вузів УРСР. Розглянуто 62 роботи молодих фахівців, у яких викладалися актуальні питання впливу способів обробітку ґрунту на продуктивність сільськогосподарських культур, впливу удобрення на врожаї та якість продукції, механізації праці у садівництві тощо [12, арк. 6, 7].

Товариство видавало грошові премії винахід-

никам, раціоналізаторам і новаторам виробництва, рекомендувало їх на нагородження державними преміями.

Важливе значення у роботі товариства мало **проведення науково-технічних нарад, конференцій, дискусій, виїзних сесій**. Так, у 1950-х рр. актуальними питаннями для обговорення стали: підняття продуктивності машинно-тракторного парку; зміцнення кормової бази в Поліссі УРСР; масовий рух винахідників і раціоналізаторів у галузі механізації сільського господарства; проблеми Поліської низовини; експлуатація зрошувальних систем Верхньо-Інгулецького масиву; методи прогресивного посіву квадратно-гніздовим способом сільськогосподарських культур; утримання худоби у таборах; комплексна механізація збору цукрового буряка; вирощування другого врожаю льону-довгунця в Поліссі УРСР; збільшення виробництва овочів у Київській приміській зоні; збільшення продуктивності молочного тваринництва; наукові основи озеленення міст за результатами роботи Київської виставки квітів і плодів, проведеної у 1953 р. (спільно з Українським товариством охорони природи); конференції, присвячені В. В. Докучаєву, В. Р. Вільямсу тощо [4, арк. 22, 23, 24–26, 27, 28, 30, 35, 36, 43, 45]. На наради і виїзні сесії виносилися наступні науково-виробничі питання: збільшення молочної продуктивності корів у колгоспах і радгоспах Київської приміської зони, а також розвиток тваринництва загалом і Хмельницької обл. зокрема; міжрядковий обробіток сільськогосподарських культур при квадратно-гніздовому способі їх висіву; фізіологічні основи вигодовування і утримання худоби згідно вчення І. П. Павлова; боротьба з хворобами і шкідниками цукрових буряків; нові способи обробітку ґрунту, запропоновані Т. С. Мальцевим; підвищення урожайності озимої пшениці у колгоспах Полісся, а також кукурудзи; покращення стану луків і пасовищ тощо [5, арк. 7, 11, 15, 16, 19, 20, 23, 24, 25, 26].

Висновки. За річними звітами Українського НТТ сільського господарства та його галузевих секцій і обласних відділень вдалося встановити, що основними формами проведення науково-технічних заходів, навчання членів товариства й підвищення виробничої кваліфікації робітників колгоспів і радгоспів були виробничі семінари, навчальні курси, школи передового досвіду, науково-виробничі конференції, наради, які проводилися спільно з партійними, господарськими і громадськими організаціями; читалися лекції, виголошувалися доповіді, організовувалися гро-

мадські огляди і багаточисленні конкурси, наукові відрядження і екскурсії на виробничі об'єкти. Крім того, облаштовувалися пересувні виставки застосування хімізації в рослинництві і тваринництві; відкривалися громадські університети підвищення знань для робітників сільського господарства. Іншими формами роботи були: творчі бригади; бюро і групи економічного аналізу; конструкторські та технологічні бюро; громадські НДІ, групи і лабораторії; бюро технічної інформації; інститути новаторів виробництва, технічного сільського виробництва та аграрної науки.

прогресу, нової техніки тощо, які функціонували на громадських засадах поза основною науково-дослідною і виробничою діяльністю. Товариство регулярно приймало участь у сільськогосподарських виставках – Виставках досягнень народного господарства, займалося видавничою діяльністю.

Подальших досліджень потребують усі форми роботи і напрями діяльності Українського НТТ сільського господарства протягом усього періоду його функціонування задля з'ясування реального внеску об'єднання у розвиток сільськогосподарського виробництва та аграрної науки.

Список літератури:

1. Вергунов В.А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні: у 3 ч. Київ: Аграрна наука, 2018. Ч. 1: Творці та розбудовники (біографічні нариси). 2018. 603 с.; Ч. 2: Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина XIX – початок XXI ст.). 2018. 619 с.
2. Вергунов В.А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект: монографія. Київ: Аграрна наука, 2012. 416 с.
3. Годовой отчет о работе Украинского отделения Всесоюзного сельскохозяйственного общества с приложениями за 1951 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 14. 28 арк.
4. Годовой отчет о работе Украинского отделения Всесоюзного сельскохозяйственного общества за 1953 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 22. 87 арк.
5. Годовой отчет о работе Украинского отделения Всесоюзного сельскохозяйственного общества за 1954 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 27. 55 арк.
6. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1955 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 32. 22 арк.
7. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1956 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 39. 27 арк.
8. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1957 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 46. 43 арк.
9. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1959 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 63. 37 арк.
10. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского и лесного хозяйства за 1960 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 70. 40 арк.
11. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского хозяйства за 1968 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 162. 20 арк.
12. Годовой отчет о работе Украинского республиканского правления НТО сельского хозяйства за 1972 год // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 214. 11 арк.
13. Коваленко С. Д. Система організації впровадження наукових розробок у сільське господарство України (друга половина XIX – 50-ті роки XX століття): монографія. Вінниця : Корзун Д. Ю., 2019. 463 с.
14. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: автор. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2008. 20 с.
15. Ніколаєць К. М. Суспільно-політичний розвиток УРСР у другій половині 60-х – на початку 90-х років XX століття: українська історіографія: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2012. 450 с.
16. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2008. 481 с.
17. Отчет о работе Украинского отделения Всесоюзного сельскохозяйственного общества за I-е полугодие 1949 года // ЦДАВО України. Ф. 4685. Оп. 1. Спр. 6. 6 арк.
18. Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940–1946 роках: зб. док. і матеріалів / [уклад.: М. В. Присяжнюк та ін.; під заг. ред. М. В. Присяжнюка]. Київ : Нілан, 2012. 754 с.

Demuz I.O. UKRAINIAN SCIENTIFIC-TECHNICAL SOCIETY OF AGRICULTURE (40's – 80's of the XXth century): MAIN FORMS OF IMPLEMENTATION OF ACHIEVEMENTS OF SCIENCE IN THE COUNTRY

The article, based on the first introduced into scientific circulation the archival materials, updates information on the Ukrainian Scientific-Technical Society of Agriculture activities, which functioned in the 40's–80's of the 20th century on the territory of Soviet Ukraine.

It is established that the society worked in the following directions: dissemination of best practices and introduction of achievements of agricultural science into production; stimulating public participation in conducting mass production research in collective and state farms of the Ukrainian SSR; training of agricultural specialists, etc. The role of the centre is clarified in: 1) conducting Stakhanov's schools for introduction of best practices in production; 2) organization of systematic mass lectures, reports, scientific-technical meetings, conferences, discussions, mobile sessions; 3) organization of special seminars, which developed common methods of conducting mass production research; 4) advanced training of specialists through the Ukrainian branch of the Academician V.R. Williams' Institute for Improving the Knowledge of Agricultural Specialists, as well as conducting monthly courses and few-days-long seminars for various agricultural specialties; 5) the establishment of national and regional competitions for the best invention and innovation proposal in agriculture. It is emphasized that other forms of work of the society are: public universities to increase knowledge for agricultural workers; creative teams; economic analysis bureaus and groups; design and technology bureaus; public research institutes, groups and laboratories; technical information bureau; institutes of innovators of production, technical progress, new technology, etc., which operated on a voluntary basis outside the main research and production activities.

Key words: *Ukrainian Scientific-Technical Society of Agriculture, introduction of scientific developments in agricultural production, schools of excellence, mass production research, innovation proposal in agriculture.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 069.532+061.48:908(477.41-21)Шевченко
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.32>

Кухарєва Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ШЕВЧЕНКІАНИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» У ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ МУЗЕЮ ЗАПОВІТУ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

У статті висвітлено результати практичного застосування дослідження автора «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав», а саме, при створенні експозиції та у виставковій роботі.

Фондова колекція на шевченківську тематику створювалася протягом багатьох років, починаючи з 50-х років минулого століття. Специфіка Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» полягає в тому, що він налічує 24 різнопрофільні музеї, серед яких – Музей Заповіту Т. Г. Шевченка, відкритий 18 квітня 2008 року у меморіальному будинку переяславського лікаря Андрія Козачковського. Т. Г. Шевченко був щирим другом А. Козачковського і приїздив до нього у Переяслав чотири рази: двічі у 1845 р. (серпень, жовтень – грудень) та двічі у 1859 р. (червень, серпень) і жив в цьому будинку. До 2008 р. у будинку А. Козачковського працював історичний музей – з 1954 р. до 2004 р., у якому в двох залах була розміщена експозиція, яка розповідала про перебування Т. Г. Шевченка на Переяславіщині.

Музейна експозиція є науково-організованою сукупністю предметів, що відрізняє її від музейного зібрання або колекції. Її основу складає наукова концепція, яка визначає зміст музейної експозиції, принцип відбору експонатів, загальне художнє вирішення. «Метою створення Музею Шевченкового «Заповіту», – як зазначено в науковій концепції, – є відтворення атмосфери оточення старовинного українського історичного міста, будинку, в якому Т. Шевченко пережив високе поетичне піднесення в органічному контексті з українською природою, з усім українським життям, а також осягнення і відтворення всієї глибини творчості Т. Г. Шевченка переяславського періоду, осмислення української історії, ментальності, традицій». Отже, йдеться не тільки про конкретний літературний твір «Як умру, то поховайте...» («Заповіт»), а й передачу музейними засобами Заповіту Т. Г. Шевченка нащадкам: його погляди на українську історію, майбутнє України тощо та тему Заповіту в його широкому філософському, духовному розумінні.

Музейна збірка шевченкіани накопичувалася й систематизувалася не лише з метою вивчення та централізованого зберігання. Досліджена тема дасть можливість і надалі повніше використовувати музейні предмети на шевченківську тематику із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» у експозиційній та виставковій роботі Музею Заповіту Т. Г. Шевченка.

Ключові слова: музейна збірка шевченкіани, експозиційна та виставкова робота, структурний та тематико-експозиційні плани.

Постановка проблеми. Музейні збірки накопичуються й систематизуються не лише з метою вивчення та централізованого зберігання, але й задля забезпечення виконання таких найважливіших функцій, як пізнавально-інформаційна, популяризаційна, навчально-просвітницька. Ці функції реалізуються саме завдяки експозиційно-виставковій діяльності музеїв.

Фондова збірка НІЕЗ «Переяслав» на шевченківську тематику представлена у різних інвен-

тарних групах. Актуальність даної теми полягає у ознайомленні з результатами практичного застосування дослідження автора «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав», а саме, при створенні експозиції та у виставковій роботі і введенні окресленого поняття до наукового обігу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні відсутнє цілісне дослідження узагальнених матеріалів з даної проблематики. Про використання музейних предметів у експозиційній та

виставковій роботі музею частково згадувалося у публікаціях автора досліджуваної теми та у співавторстві з музейними співробітниками Музею Заповіту Т. Г. Шевченка.

Метою роботи є розкриття використання та популяризації фондової колекції шевченкіани НІЕЗ «Переяслав», дослідженої автором, на базі якої формувалася постійно діюча експозиція Музею Заповіту Т. Г. Шевченка та тимчасові виставки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Переяслав і Переяславщина займали визначне місце в житті і творчості геніального поета України Т. Г. Шевченка. Працюючи над розробкою наукової концепції побудови експозиції Музею Заповіту Т. Г. Шевченка, автори виходили з тієї важливої обставини, що в місті зберігся до наших днів будинок лікаря А. Козачковського. В основі побудови експозиції музею лежить тематико-хронологічний принцип [2, с. 35]. Перший розділ музею «Переяслав історичний» в хронологічній послідовності розкриває історію нашого краю, її розуміння Т. Г. Шевченком (з часів заснування міста до XIX ст.). Відтворені меморіальні кімнати: «Вітальня А. Козачковського», «Кімната для гостей, в якій жив Т. Шевченко», «Кабінет лікаря А. Козачковського», «Бібліотека А. Козачковського» вводять відвідувачів в атмосферу життя і побуту Переяслава XIX ст., наближають до тієї обстановки, в якій жив поет у лікаря А. Козачковського в Переяславі. Літературно-художні зали «Заповіт» Т. Г. Шевченка, «Шевченко і Переяславщина» розкривають велич і глибину поетичних і художніх творів Т. Шевченка періоду Переяславської осені [5, с. 125]. Адже саме на Переяславщині Т. Г. Шевченко у 1845 році написав найкращі свої твори, зокрема, поеми «Наймичка» (13 листопада), «Кавказ» (18 листопада), посьвяту до поеми «Єретик» (22 листопада), вірші «І мертвим, і живим...» (14 грудня), «Холодний Яр» (17 грудня), «Давидові псалми» (19 грудня), «Маленькій Мар'яні» (20 грудня), «Минають дні, минають ночі...» (21 грудня), «Три літа» (22 грудня), «Заповіт» (25 грудня) [7, с. 499].

Автором даної статті протягом декількох останніх років розроблялася наукова тема «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав», яка представлена у різних інвентарних групах, наприклад, «Переяслав-Хмельницький історичний музей» (ПХІМ), «Книги з автографами» (АК), «Мистецтво» (М), «Рукописні» (Р), «Науково-допоміжний фонд» (НДФ), «Тканини», «Філателія»,

«Фалеристика», «Нумізмати́ка», «Різне», «Скульптури», «Кераміка» тощо.

Відомо, що основою роботи кожної музейної установи є наявність цікавих і оригінальних фондів колекцій, на базі яких формуються постійно діючі експозиції та тимчасові виставки.

Для створення експозиції літературно-художніх залів та меморіальних кімнат Музею Заповіту Т. Г. Шевченка використовувалися музейні предмети на шевченківську тематику фондової колекції Заповідника, які знаходилися у різних інвентарних групах, зокрема, картини, літографії, плакати, книги, скульптури, фото, афіші, партитури пісень на слова Т. Шевченка, «Кобзарі» різних років видань та різними мовами народів світу, рукописний «Кобзар», переписаний нашими земляками ще в 1844 р., килими, рушники [8, с. 121].

Ми мали достатньо меблів XIX ст., побутових речей, підсвічників, ікон, картин XIX ст., порцелянового, кришталевого, скляного посуду XIX ст., щоб облаштувати чотири меморіальні кімнати. Для бібліотеки була підібрана цінна медична, наукова, енциклопедична, художня література XIX ст., підшивки медичної газети «Врач», народно-лікарської газети «Друг здоров'я» – ще часів життя А. Козачковського та Т. Шевченка. В кабінеті стоїть особистий стіл, який належав родині Козачковських. Збереглися оригінали документів родини Козачковських, глечик, з якого Т. Шевченко вмивався, музична скринька, дві картини – світські ліричні мотиви: дівчина з парубком біля тину та дівчина біля криниці, погруддя «Мавр» і «Мавританка» (роботи французьких майстрів 2 пол. XIX ст.), які належали родині Козачковських [6, с. 94].

Ми не повторювали того, що експонується в існуючих донині шевченківських музеях, а показали тільки те із життя Т. Г. Шевченка, що стосується лише Переяславщини. Нині діючий музей відповідає виклику часу, заявляє про власну особливу позицію в соціокультурному середовищі, тому що вдалося створити неординарну, неповторну, унікальну експозицію Музею Заповіту Т. Г. Шевченка з меморіальними, літературно-художніми та історичними залами. Це було важке, проте й більш цікаве завдання, ніж створення за назвою та змістом традиційного літературно-меморіального музею [2, с. 34].

Експозиція музею постійно змінюється, проводяться реекспозиції, коли одні експонати знімаються і на їхнє місце виставляються інші музейні предмети.

Музей створює не тільки постійні, але і тимчасові експозиції – це виставки на шевченківську тематику. Виставкова діяльність є одним з пріоритетних напрямків роботи науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т. Г. Шевченка». У музеї є виставкова зала. Підготовка до проведення тієї чи іншої виставки вимагає кропіткої роботи від наукового співробітника: готується відповідний пакет документів із зазначенням концепції, структурного та тематико-експозиційних планів, подається розроблений текст екскурсії, зразок етикетажу, анотація та афіша запланованої виставки на обговорення науково-методичної ради Заповідника. Для підготовки структурних та тематико-експозиційних планів виставок потрібно опрацювати фондовську картотеку з інвентарними картками, щоб підібрати відповідні музейні предмети для експонування на виставці [8, с. 120].

Музей за невеликий проміжок свого існування організував чимало виставок на шевченківську тематику не тільки з фондової колекції Заповідника, а також ми співпрацювали з колегами Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ), Шевченківського національного заповідника (м. Канів), Національним Києво-Печерським історико-культурним заповідником, де були представлені роботи із їхніх шевченківських колекцій фондовських зібрань. Також у нашому музеї неодноразово демонструвалися виставки на шевченківську тематику із приватних колекцій відомих українських художників, вихованців дитячої Переяславської художньої школи, єдиної у Київській області, роботи учасників мистецького конкурсу «Усі ми діти твої, Тарасе» в номінаціях «Образотворче мистецтво» (живопис, графіка, комп'ютерна графіка) та «Декоративно-прикладне мистецтво» (вишивка, ткацтво і килимарство, ліплення, мозаїка, газетоплетіння, різьба по дереву, декоративні розписи, аплікації) [3, с. 73].

Виставкова робота – це важливий діалог музею з аудиторією, основа музейної комунікації. Організацією виставок ми передусім спонукаємо відвідувача до вивчення нових масивів інформації. Окрім того, виставковий матеріал часто стосується знань з історії культури, питань суспільного життя України та світу, висвітлює сучасний стан традиційного народного чи модерного мистецтва, духовності нашого народу.

На виставці «Шевченко в творах митців» представлені живописні роботи на дереві та полотні, скульптурні портрети Т. Г. Шевченка та скульптури за мотивами творів митців – «Пісня»,

«Лілея», «Заснула моя сизокрила» із колекції шевченкіани НІЕЗ «Переяслав».

Надзвичайно цікавим є панно-триптих «Кобзар», «Запорізький кобзар» та «Наймичка» (авт. А. М. Коноваленко) – інкрустація, виконана з кількох порід дерева різних кольорів та відтінків, яка надає картинам вишуканості та своєрідності.

Досить широко репрезентовані керамічні, порцелянові та скляні вироби. Експонуються також надзвичайно оригінальні писанки – страусині яйця із зображенням погруддя Т. Г. Шевченка, автором яких є майстриня Марія Реведжук із с. Космач Косівського району Івано-Франківської області [9, с. 216].

Цікавою була виставка «Шевченкіана із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», на якій експонувалися музейні предмети різних інвентарних груп на шевченківську тематику. Оригінальним був gobelen «Думи мої, думи...» (авт. О. Мельник) за мотивами однойменного твору Т. Шевченка та ваза «Тарас Шевченко», оздоблена петриківським орнаментом.

Привертали увагу сувенірний столик, виготовлений до 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка – інкрустація по дереву роботи художника М. Коноваленка, а також портрет Тараса Шевченка з бурштину.

У вітрині – бандура 1932 р., ноти та клавіри романсів і українських пісень кін. XIX – поч. XX ст., зокрема, за мотивами творів Т. Шевченка – «Наш отаман Гамалія», «Назар Стодоля», скульптури «Перебендя» (авт. В. Бородай) та «Слепая» (авт. Д. Журавльов).

У експозиції знаходилися ліногравюри художника В. І. Лопати за поемами Т. Шевченка «Єретик», «Сон», «Титарівна» та за віршем «А. О. Козачковському», портрет Т. Шевченка, вази з зображенням Кобзаря, таріль «Тарас Шевченко» (авт. Н. Протор'єва), погруддя Т. Шевченка, ювілейна медаль до 150-річчя з дня народження Т. Шевченка (авт. В. Фонтальчук, О. Юнак, О. Олійник), скриньки «Реве та стогне Дніпр широкий...» (авт. В. В. Гуз), «Не забудьте пом'янути незлим тихим словом...», «Думи мої, думи...» (авт. Д. Г. Приймачук).

Виставка «Тарас Шевченко – любов і святиня українського народу» (мистецькі роботи із колекції НІЕЗ «Переяслав») була відкрита для огляду з 18 квітня по 01 липня 2018 р. [1, с. 178].

На виставці представлено 22 різножанрові твори, які мовою живопису розкривають образ Кобзаря та сутність його творів.

У експозиції наявна картина-триптих видатного українського живописця, графіка, лауреата

Національної премії імені Тараса Шевченка (1993), народного художника України (2009) Феодосія Гуменюка «Гайдамаки». До 200-ліття Т. Шевченка митець створив понад 40 ілюстрацій до «Кобзаря».

До експозиції увійшли дві роботи члена Національної спілки художників України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, лауреата премії імені Василя Стуса, народного художника України Валерія Франчука, присвячені творчості видатного українського поета Тараса Шевченка. На кожному з полотен ніби оживають Кобзареві слова: «Ох не однаково мені...», «Та нема де притулитись...». Вони є своєрідною авторською візією віршованих рядків національного пророка.

Представлена робота «На могилі Кобзаря» Яценка Володимира Феодосійовича – українського художника, майстра пейзажу, автора мистецтвознавчих праць, заслуженого діяча мистецтв України.

Роботу «Козацька пісня» виконав член Національної спілки художників України Василь Міщенко (учень академіка Михайла Гордійовича Дерегуса) – талановитий художник, твори якого знаходяться в багатьох музеях України, приватних колекціях й високо оцінені експертами всесвітньо відомого аукціону «Christie's» для першого аукціону українського сучасного мистецтва в Лондоні.

Привертають увагу майстерністю виконання фарфорові вазы з портретом Т. Г. Шевченка та зображенням пишних червоних квітів.

З 15 червня 2020 року по 15 липня 2020 р. у музеї експонувалася виставка «Кобзарі» Т. Г. Шевченка» (із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»).

На сьогоднішній день у колекції літературної шевченкіани Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» нараховується 60 «Кобзарів» Т. Г. Шевченка різних років видань, які потрапили до фондової колекції шляхом дарування та купівлі в приватних осіб, шляхом передачі з резервно-обмінного фонду ЦНБ АН УРСР, купівлі в букіністичних магазинах м. Києва, в книжкових магазинах м. Переяслава тощо. На виставці подано 45 кобзарів [4, с. 78].

Цінність мають «Кобзарі» з дарчими написами. Зокрема, від правнучки Т. Г. Шевченка по брату Йосипу – Валентини Терентіївни Шевченко (1939 р.).

На виставці представлено «Кобзарі», подаровані під час відкриття експозиції Музею Заповіту Т. Г. Шевченка в 2008 р. колегами Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ), від делегації

викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка та надісланий з Музею Тараса Шевченка (м. Торонто, Канада).

Окрему групу становлять малоформатні (кишенькові) «Кобзарі» та «Кобзарі», перекладені мовами різних народів світу, зокрема, японською, корейською, угорською, гагаузькою, киргизською тощо. Також показані тиражовані «Кобзарі» в інтерпретації вітчизняних видавництв.

Філокартична шевченкіана являє собою варіант пам'ятку української історії та культури. У музеї була організована виставка «Шевченківська листівка (із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»», яка тривала з 18.04. 2021 р. по 30.06. 2021 р.

На виставці експонувалося 64 листівки та 10 поштових конвертів, які репрезентують життєвий і творчий шлях Кобзаря (групи «ФТ», «П», «Архів», «НДФ», «ПХІМ»). Значну частину колекції представляють листівки із портретним зображенням Т. Г. Шевченка: із міськими та сільськими краєвидами, національною символікою і атрибутикою, з використанням уривків з його творів тощо. Традиційно популярним є «Автопортрет у шапці та кожусі».

Цінними є листівки з відтвореними на них малярськими роботами Т. Г. Шевченка, які він створив у 1840–1845 рр. та на засланні, портретами, виконаними поетом.

Група поштових листівок із репродукованими на них творами пластики включає фотознімки пам'ятників поету, їх проєктів, невеликі погруддя, барельєфи, горельєфи тощо. Серед них – погруддя біля входу до Музею Заповіту Т. Г. Шевченка. Частину колекції складають листівки із зображенням могили Кобзаря на Чернечій горі. На поштових листівках видавництва «Мистецтво» представлено будинок у Києві на Хрещатицькому провулку, де в 1846 р. жив Т. Г. Шевченко.

Поряд з листівками особливе місце посідають поштові конверти на шевченківську тематику, випущені до різних ювілеїв Кобзаря. Серед них три конверти, присвячені 200-річчю від дня народження поета. 12 березня 2014 року в Музеї Заповіту Т. Г. Шевченка відбулося проведення урочистого спецпогашення конверта, присвяченого 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка за участю представників КОД УДППЗ «Укрпошта».

У шевченківській філателістичній колекції НІЕЗ «Переяслав» нараховується 37 марок, яка включає в себе 26 поштових марок СРСР та 11 марок, виданих Поштою України у 1994, 2002 та 2012 рр. Ці музейні предмети із колекції були виставлені на виставці «Марки на шев-

ченківську тематику» (до 160-ої річниці від дня смерті Т. Г. Шевченка). Виставка була відкрита з 10 березня по 01 червня 2021 р.

Висновки. Отже, використання матеріалів фондової колекції шевченкіани НІЕЗ «Переяслав» у експозиційній та виставковій роботі Музею Заповіту Т. Г. Шевченка підвищують доступність і суспільну значимість музейних фондів, вводять

в науковий і культурний обіг музейні предмети, що знаходяться в музейному зібранні, сприяють відпрацюванню і вдосконаленню методів експозиційної і культурно-освітньої роботи музею, розширюють географію його діяльності. Музейні установи є скарбницею історичної та культурної спадщини, а їх експонати – носіями безцінної інформації про історію та культуру народу.

Список літератури:

1. Кухарева Н. М., Коркач С. О. Багато добрих спогадів зберіг я про старий Переяслав... «Серія «Краєзнавча бібліотека Переяславланини». Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я., 2018. 189 с.
2. Кухарева Н. З досвіду створення експозиції Музею Заповіту Т. Г. Шевченка в Переяславі: Музейна експозиція: сучасний погляд і досвід побудови (м-ли наук.-практ. конф.). К.: ДАКККіМ, 2009. 66 с.
3. Кухарева Н. М., Коркач С. О. Інноваційні аспекти експозиційно-виставкової діяльності у Музеї «Заповіту» Т. Г. Шевченка. *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba – March # 22, Part 2, 2018. 203 р.*
4. Кухарева Н. М. «Кобзарі» Тараса Шевченка з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки». Том 30(69) №1, 2019. 88 с.
5. Кухарева Н. М. Музей Заповіту Т. Г. Шевченка: історія й сьогодення. «Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини». Випуск 3, 2018. 144 с.
6. Кухарева Н. М. Музей Заповіту Т. Г. Шевченка – пам'ять вдячних нащадків. Шевченкова скарбниця. Матеріали 1-го Всеукраїнського з'їзду музейних працівників, присвяченого 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та актуалізації вшанування пам'яті Великого Кобзаря напередодні його 200-річного ювілею. Черкаси: Брама-Україна, 2012. 188 с.
7. Кухарева Н. М. Музей Заповіту Т. Г. Шевченка у національному соціокультурному контексті. «Сіверщина в історії України». Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів-Київ, 2017. Випуск 10. 511 с.
8. Кухарева Н. М., Коркач С. О. Переяславський Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка. «ПЕРЕЯСЛАВІКА»: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. 2015. Випуск 8(10). 264 с.
9. Кухарева Н. М., Калінович О. І., Коркач С. О. Тарас Шевченко – великий і вічний, невичерпний нескінченний... (заходи НІЕЗ «Переяслав» по відзначенню 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка). Науковий журнал «Краєзнавство», 2014 р. №1(86). 287 с.

Kukhareva N.M. USE OF MATERIALS OF THE SHEVCHENKIANA STOCK COLLECTION OF NHER «PEREIASLAV» IN THE EXHIBITION AND DISPLAY WORK OF MUSEUM OF TESTAMENT OF TARAS SHEVCHENKO

The article highlights the results of the practical application of the study by the author Shevchenko in the collection of NHER «Pereiaslav», namely, in the creation of the exhibition and in the display work.

The stock collection on Shevchenko's themes has been created for many years, starting from the 1950s. The specificity of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» is that it has 24 different museums, including the Museum of the Testament of Taras Shevchenko, opened on April 18, 2008 in the memorial house of Pereiaslav doctor Andrew Kozachkovsky. Taras Shevchenko was a sincere friend of A. Kozachkovsky and came to him in Pereiaslav four times: twice in 1845 (August, October –December) and twice in 1859 (June, August) and lived in this house. Until 2008, A. Kozachkovsky's house housed a historical museum – from 1954 to 2004, which housed an exhibition in two halls, which told about the stay of Taras Shevchenko in Pereiaslav region

A museum exposition is a scientifically organized set of objects that distinguishes it from a museum collection or collection. It is based on a scientific concept that determines the content of the museum exhibition, the principle of selection of exhibits, the overall artistic solution. The purpose of the Museum of Shevchenko's «Testament» – as stated in the scientific concept – is to recreate the atmosphere of the ancient Ukrainian historic city, the house where T. Shevchenko experienced a high poetic rise in an organic context with Ukrainian nature, with all Ukrainian life, and also comprehension and reproduction of the whole depth of Taras Shevchenko's work of the Pereiaslav period, comprehension of Ukrainian history, mentality, traditions». Thus, it is not only a specific literary work «When I die, bury...» («Testament»), but also the transfer of Taras

Shevchenko's Testament to his descendants: his views on Ukrainian history, the future of Ukraine, etc. and the theme of the Testament in his broad philosophical, spiritual understanding.

The Shevchenko Museum's collection was accumulated and systematized not only for the purpose of study and centralized storage. The researched topic will give an opportunity to continue to use more fully museum objects on Shevchenko's theme from the stock collection of NHER «Pereiaslav» in the exposition and exhibition work of the Museum of the Testament of Taras Shevchenko.

Key words: *museum collection of Shevchenko, exposition and exhibition work, structural and thematic-exposition plans.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бабіч О.В.** – аспірант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Баран Б.М.** – асистент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Бевз Я.В.** – аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- Борчук С.М.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Бурянов Д.М.** – аспірант кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Буцький П.Е.** – аспірант кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
- Верховцева І.Г.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціальної філософії та управління Державного податкового університету
- Войтович Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Годованська О.М.** – кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства Національної академії наук України
- Грідіна А.Б.** – аспірантка Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Демуз І.О.** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу науково-методичної роботи та реферування Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України
- Діденко К.В.** – кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Дмитренко А.А.** – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Жмака В.М.** – кандидат історичних наук, доцент, викладач Сумського фахового коледжу економіки і торгівлі
- Жовта І.І.** – магістр історії, аспірантка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Кикоть С.М.** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Меморіальний музей Г.С. Сковороди» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Кмін А.О.** – ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
- Коваль О.О.** – аспірантка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- Коляда І.А.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти, історико-філософського факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Крилова А.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
- Куриляк В.В.** – PhD, доцент, доцент кафедри філософії, теології та історії церкви Українського гуманітарного інституту

- Кухарєва Н.М.** – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Лаврут О.О.** – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Мартинів М.А.** – аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Мельник Р.С.** – аспірант кафедри історії Українського католицького університету
- Найденко Т.О.** – здобувач третього (доктор філософії) освітньо-наукового ступеня вищої освіти спеціальності 032. Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
- Нікітенко К.В.** – доктор історичних наук, доцент, декан факультету історії та теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв
- Овчар М.О.** – студентка спеціальності «Історія та археологія», освітня програма «Американистика та європейські студії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Панченко Ю.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету
- Приходько М.М.** – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Ронай Л.М.** – аспірант кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Руденко Ю.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Київського кооперативного інституту бізнесу і права
- Салата Г.В.** – доктор історичних наук, доцент кафедри інформаційних технологій факультету PR, журналістики та кібербезпеки Київського національного університету культури і мистецтв
- Супонєва С.В.** – студентка III курсу кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»
- Шкода Н.А.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
- Шугалій О.С.** – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 33 (72) № 3 2022

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Т. Мартиненко*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 24,71. Ум. друк. арк. 25,34. Зам. № 0622/227

Підписано до друку 01.07.2022. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.